तत्वालोकस्यटीकेयंतत्वप्रकाशिका

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

श्री श्री १

ॐ नमो हयग्रीवाय नमः ॥ ॥ यो विश्वं सृष्टिमात्रे त्रितयमपि समं तत्समाधत्त धाम्ना । नित्यानन्दैकरूपः स जयति भगवानात्मना । ध्येयं यत्सर्व
स्वरूपं हृदि विलसति नित्यं विशुद्धं स्वयं ची । सानन्दानामवन्तस्ति प्रवरतो नित्यं परमं वरा । यत्कृपारससंसेकवर्द्धिताः शिष्यशाखिनः । प्रसूयन्ते महासि
द्धीः नवं वंदे गुरुमद्वयं । तस्यानुग्रहरूपात्तामुपगतं तु सिप्रगल्भागिरा न्यायरत्नवनूतनेति विदुर ज्ञानाऽऽत्मना । ज्ञानरूपविद्या यत्
कृतिमिरच्छायाऽद्वयदीपिकानां । तं वंदे स्वगुरुं स्वयं प्रथमिनं स्मृत्या खिलैर्लाक्षणं । कीर्त्यशयस्य व तदीशापि भुवनाख्याकृत्य तेज
प्रियाप्रीत्या यत्प्रतिष्ठाप राघवयतिना । ख्यातिविद्या भुवस्था तावंत्यवतता मिता निवृत्तजनस्तुरोहराराजा ज्ञानरायं दीत
स ततं च तनगरीनाम साहुतं नाम मितां ॥ ॥ दुर्क्तं गुरुस्निग्धमत्रकृतवत्सलाकृतं तन्मया । निबन्धाः क्रियते लक्षणमाहत्
यथास्थितिमुक्तानिरपेक्षाणां नवसंवादायतनयतिनिजशालांतं नृनमस्यानिवंशमलिनमलितं यत्पुष्कलंग
पिनद्धं स्वरसमधुरलावं निग्धमधुरवंदे मातामाद्यया प्रियशसनृशास्तुकोगल्भनत्रविषयसुखसवितान्त्रं दुनगरायपादर्जः परकांशजय
तिवत्रग्रहवा ॥ प्रारिप्सितग्रंथपरिसमाप्तिप्रचयगमनाद्या शिष्टाचारपरिप्राप्ततेन त्वानुस्मरणलक्षणप्रतिपाद्यमर्थं संक्षेपतो दर्श
यनाह ॥ सुखानंदघनोपीत्यादिना ॥ तत्र तत्त्वमध्यादिषु ब्रह्मसिद्धं वस्तु अवच्छेदरूपकत्वमनुस्मरतिमोहमिति । तत्र केचिदाहुः ॥ किं

त्र संसर्गी विशिष्टो अखंडो वाक्यार्थः । नाद्यः । क्रियाश्रवणसंसर्गपोह्यपलंभात् । न द्वितीयः । स्वगतभेदप्रसंगेन । द्वितीयः श्रुतिविरोधात् । न तृती
यः । सोऽहं शब्दस्य पर्यायत्वात् । नापुत्रोऽहं सुखानंदघनापीति । तस्यार्थः । न संसर्गी विशिष्टो वा वाक्यार्थः किंत्वखंड एवेति । स च लक्षणात्
तैर्थ्यं त्यक्ति प्रत्यक्षे सोहं शब्दया वाच्योऽलक्षणानार्थमाह । तत्र सुखानंदघनापीत्यहं शब्दस्य लक्ष्यार्थनिर्देशः । यः स्वात्मनिदुःखयुनना मत्पद
संलावयतीति वाच्यार्थनिर्देशः । अत्र केचित्स्वसंसर्गस्य प्रामाणिकत्वान्नखरित्यागेन लक्षणासंभवतीत्याह प्रत्याह । सनाविद
इति । एतदुक्तं भवति । आत्मानः प्रामाणिकदुःख खादिधर्मोत्पत्त्या विकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगइति ॥ ॥ न तु किमिदं विका
रित्वमात्मनायनानित्यत्वमापाद्यते । स्वरूपप रित्यागे । वस्थापरित्यागस्तदतिरिक्तधर्मोत्पादो वा । नाद्यः । कार्यस्य समवा
यिकारणमापश्चात्त्वनतद्व्यत्वनाशप्रसंग । उकत्वात् । प्रा स्यातिविशिष्टत्वात् । न द्वितीयः । कार्यप्रागभावावस्थस्य कारण
स्य कार्योत्पत्तौ विनाशप्रसंगात् । कार्योत्पत्तावनतथाभूतविकारापादनवसाद्याविशिष्टत्वात् । न तृतीयः । आत्मातिरिक्तधर्मोत्पादस्य
तदनित्यत्वापर्यायकत्वात् । कारणमंवंधसत्यत्यात्वेष्टापत्तेश्च तस्मादस्मारमतत्राश्रयोद्यते । तदतिरिक्तधर्मोत्पादस्य विकारत्वापिन
स्याश्रुत्यादेवनित्यत्वव्याप्तत्वेन कारणसमवायस्य वानित्यत्वप्रयोजकत्वात् । अथ तस्य कारणं तरसंबंधत्वेनानित्यत्वव्याप्तत्वमिति । नाक
रणीतरसंबंधस्यात्मानंतानित्वकत्व दुःखादिवत्त्वनत इत्यादकत्वात् । अता विकत्वं तद्वत्यायस्याप्यनानिकत्वात् । तस्मादन

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

२

द्यनिवृत्त्याज्ञानप्रतिबिंबितस्य वदुःखादिसंबन्ध इति॥ ॥ननु तथाप्यानंदरूपत्वे किमानंदः परप्रेमास्पदत्वमिति ब्रूमः। तदसिद्धमिति चे
न्न। लौकिकसुखादरूपितदर्थत्वेन वा प्रियत्वात्। अपि च। सा सुषुप्तावपि सुखानुभव आत्मनः सुखरूपतां गमयति। विषयसुखं स्वाभावात्।
सा सिद्ध इति चेन्न। नासुखमहमस्वाप्समिति सुत्थितस्य परामर्शात्। दुःखापरमनिमित्तः स इति चेत्सोपि कथं सिद्धः। अस्मृतेरिति चेन्न। अव
गतस्मृतेरनावश्यकत्वात्। ननु तथापि नायं परामर्शः सुषुप्तसुखालंबनः अनुभवं गमयति। अतिप्रसंगित्वात्। दृश्यते हि पित्तकफादिशयवतां
सुखप्राप्तिस्थितानां दुःखमहमस्वाप्समिति परामर्शस्तेनात्र सर्वप्रियत्वश्रुत्यनुभवाभ्यामात्मनः सुषुप्तदुःखत्वानुप श्री २
पन्नावितरदुःखासंलग्नत्वप्राप्तावनुभूतदुःखसंस्कारप्रत्ययेन तथा परामर्शोपपत्तेः। अत्र तु न वा वक्तमाह। न चात्मसुख
स्य सुषुप्तकालानुभवः आत्मत्वात्सस्करणवृत्तिः स्ये। आद्यद्वित्वे विनाशित्वेन संस्कारानुत्पत्तेः परामर्शानुपपत्तिः। न द्वितीयः
सदसत्वात्। न। नत्र सुषुप्तप्राक्कालदृष्टज आदिद्यात् तत्र स्वात्मसुखानुभवत्वात्। कथं तर्हि तत्संस्कारजपरामर्शस्योत्पत्तिः न स्मरणजन्यतेति
चेत् स्वकथं विनस्मृतिमात्रस्याप्यन्तःकरणकार्यतया निराकरिष्यमाणत्वात्। तस्मादनुमानानुभवाभ्यामात्मानंद इति॥ ॥कश्चिदाह दुः
किमानंदरूपतामाकिंवात्माप्यानंदः। नाद्यः आनंदस्य जन्मादिमत्त्वेन आत्मत्वानुपपत्तेः। न द्वितीयः द्वैतप्रसंगात्। तात्प्रत्याह शुद्धेति॥
अखिद्यंजकान्तःकरणवृत्तिरहित इत्यर्थः। इदमेवाकूतं। आनंदस्यैवात्मत्वेपि तज्जन्मादिप्रसिद्धिस्तद्व्यंजकान्तःकरणवृत्तिविश

षात्वेन नाक्तदोषप्रसंग इति। अत्र कश्चिदाह। आनंदगतजन्मादिप्रसिद्धिस्तद्व्यंजकगतत्वकल्पनया आनंदस्यात्मत्वाविरोधे दुःखगतज
न्मादिप्रसिद्धेरपि तद्व्यंजकान्तःकरणवृत्तिनिष्ठगतत्वेन दुःखस्याप्यात्मत्वे किं नो बाधनमिति। अतो व्याचष्टे एवं दयस्तु पदशायद्यानंदस्य वदुः
खस्याप्यात्मत्वप्रमाणमुपलभ्येत न तूपलभ्यते। तेनायं किंचिदनिष्टम्। ननु तथाप्यानंदस्य दुःखाभावत्वेन कथं तावात्म्यतां न। आनंदत्वेन
दुःखाभावस्य दनिरूप्यत्वादितानुमानविरोधात्। न प्रतीयतेऽखिलान्नन्तःस्यसर्वो भावत्वेन दुःखाभावत्वानुपपन्नेः। अथ नंदं तस्याविनि
दुःखाभावव्यक्तिवाराधना तस्य दुःखनिरूप्यत्वात्। ॥ननु वंरूपस्याप्यात्मनानाद्यविद्याप्रतिविंबितत्वेन दुःखाद्यध्या
सतस्य सदापसंगित्वेन निर्मोक्षतं इति नत्याहस्तु नति। आत्मयाथात्म्यज्ञानादत्यंगितार्थः अनादेरपि ज्ञानस्य ज्ञाना
निवृत्तिरिति वक्ष्यते। ननु कदात्मनो दुःखमेष्टस्तता व्यासं प्रकृतिपुरुषाविवेकमाहुः। तत्राह। आत्मनीति। अत्रादिविवेकमा
त्रस्य संसारस्येतिशास्त्राद्यानर्थमिति निरस्यते। इदानीं तत्प्रस्तावाय्यं लक्षं वाथमाह। नित्रनिर्लेय इत्यनन्तधाक्तेन नवाख्यार्थेनि दृशः
कविदचतनं प्रस्थनेतत्त्वद्वा व्याप्तमाकृष्य तं निरासार्थमाह। यस्येति विश्वमखिलं चकर्ति। कर्तरि प्रथमा स्मरणाद्यजगत्कर्तृतया तत्र कर्त
त्वं वस्तुतन्न स्यादनित्यादिप्रायः। न च पारमार्थिकप्रकृतिसमवायादिति विशेषिकादृश्यं निरासायाऽऽह। प्रकृतं वितमिति। मायापरिणतिविवि
त इत्यर्थः। ननु तथापि जगत्कर्तुरीश्वरस्य सर्वमतमेकत्वं सिद्ध्यति। परमाण्वादीनामुपादानत्वादिति तत्राह। अस्मिन्निति भुवनं लाते।

ति। आत्मरसप्रमीस्मरणाद्यग्नीन्दुवनोपादानमितियावत्। परमात्मवादिनां वोपादानत्वं स्वावसरे निराकरिष्यामः ब्रह्मण उपादानत्वमं
गीकृत्यापि पारमार्थिकं नास्तीत्येकदेशीयाश्रयाद्दारज्जुभुजंगवदिति। रज्ज्वास्सर्पोपादानत्ववदित्यर्थः। ननु वनोपादानत्वं ब्रह्मणो वे
तनगौताख्यादिति मत्याह। भ्रमादिति। ब्रह्मण एवोपादानत्वं मायोपादानत्वमेव जगदुपादानत्वाज्ञानकोदासइत्यर्थः। तत्त्वस्वरूपलक्षणमर्थमा
हानिर्लयश्रुति। विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति वाक्यस्वं इष्याथैकवचनमाणत्वात्स्वप्रकाशानंद इत्यर्थः। तस्मात्सोऽहं शब्दयोर्वाच्यार्थस्तदपि लक्ष्या
३ स्यानंदरूपदस्यालदालावादस्वंऽर्थत्वंमिद्धोप वेतावत्तत्वानुस्मरणस्थलेन प्रकरणप्रतिपाद्यमात्मविशेषं प्रतिपाद्य द श्री३
नीतत्रवादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह। तत्रद णीकं विज्ञानमात्मेति विज्ञानवादिनः॥ तं निरासायाह। नित्येति। आत्मनः
त्वविकत्वस्मृत्याद्यनुपपत्तिरित्यभिप्रायश्च निदात्मनो मध्यमपरिमाणमंगीकृत्य सन्ततो दिगंबरा माध्यमाकाः। तं निरास
योक्तो। निरामयेति। मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यत्वादिप्रसंग इति भावः। कश्चिद्दक्षिणिकत्वेप्यनित्यस्य च शरीरस्यात्मत्वमाह। तं चाह। अष्ट
तवपुरिति। शरीरमात्रस्यात्मत्वे जातमात्रस्य स्तन्यपाने शिलाषातैनस्यास्मृतामववादस्य निराकरिष्यमाणत्वादिति। कश्चि
देवं भूतस्याप्यात्मनो नित्यानित्येन्मिति कर्म्मज्ञानान्मोक्षं वदंति। तत्राह। संसारहारइति। कर्म्मसाध्यस्य नित्यत्वादात्मैवमोक्षसाध
नमित्यर्थः। नचात्मनः सदाप्राप्तत्वं नमोक्षस्यापि सदाप्राप्तत्वमिति नित्याह। परइति। परस्यां शास्त्रादयो ज्ञानस्य करणत्वेनावलिप्यन्त इत्यर्थः॥ ॥

वक्तुनेदमारंभणीयं विषयाद्यसंभवात्। ननु तत्वानुस्मरणस्थलेन प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयता दर्शितं विषयादि। सत्यं दर्शितो वेदांतानां तत्र
अतः प्रकरणस्याप्रथक् दर्शनीयमित्याशंक्यातद्दर्शयितुं विकीर्षितं। प्रतिजानीते। प्रकृतार्थनिबंधनवारित्यादिना। तत्र तत्वलोकं वितनोतीति वि
कीर्षितप्रतिज्ञा। वेदांतानां यथार्थात्मसमन्वयश्च असंरूवविरासशंकनाम्। तं निरासाय निष्प्रयोजननिर्देशः। जनार्दनइतिप्रोच्यानिर्देशः
वितनोतीति लिंगात्। इतरथा वितनोमीति स्यात्। ॥ पूर्वतत्वानुस्मरणस्थलेन प्रत्यक्ब्रह्मणोरेकत्वे वेदांतानां समन्वयश्च प्रतिज्ञातं
न संभवति। प्रत्यक्षविरोधादित्यत आह। इहस त्वदतइत्यादिना। प्रत्यक्ब्रह्मणोरेकत्वइत्यर्थः। अत्र वेदांतानां मिथ्या
त्वमथवाप्रामाण्यमाशंकितं। नन्वत्याज्ञानानुस त्रिश। विदितपदपदार्थसंगतस्य इत्यत्ररज्जुरूवास्मि इत्यादितिइष्टव्यं। आ
त्मनि दुःखादिसंसर्गः संसारित्वं तस्य च साक्षिसि द्धत्वान्न प्रत्यक्षतयास्ति प्रत्यपरिहरानीतदसारमिति। नन्वाप्तिवेतावत्संसा
रित्वस्यापरोक्षत्वं वः समाक्षिणो वाह्यादिंद्रियाद्या। नत्ववमाक्षिणा स्वरसिद्धः। अंतरिंद्रियादिति। वाह्यमित्याशंक्यइंद्रियमपि वाह्यम
न्नरं वा तिविकल्प्याद्यानथाह। नेति। नवहत्तुमाद्यायतइति। अयमविसंविंदुः रूवादिमात्रस्यैंद्रियकज्ञानगोचरत्वनकाश्चिदिराद्य। आत्मसं
प्रद्धः ग्वादरिंद्रियकज्ञानगोचरत्वं आत्मनापिन्द्रेज्ञावरत्वं वाच्यं। तत्र संरूवत्या प्रत्यक्षातिकत्वमिति॥ ॥ननु कथं मरूतिकत्वेनानिंद्रि
यगोचरत्वमात्मनश्च। स्पृष्टनावदाह्यंद्रियगोचरत्वं। इत्यस्य वाह्येंद्रियगोचरत्वप्रयोजकस्य महत्वादेतरूपवत्वस्याभावादेनापिमनोगो

वरत्वं तस्येंद्रियादिजज्ञानकर्मलिंगगम्यत्वेनानावश्यमात्रव्यवस्थापकत्वघातं च प्रमाणज्ञानजनकत्वे प्रामाण्याभावात्। कथं तर्हि तस्येंद्रियत्व
मिति चेत्। लिंगादिजज्ञाने ज्ञानत्वव्यवस्थापकत्वेनेति ब्रूमः। ननु चक्षुरादिवत्तेन तस्य ज्ञानजनकत्वात्। ...वकथं लिंगादिजज्ञाने ज्ञानत्व
व्यवस्थापकत्वं। न। ...वक्षुरादिजज्ञाने व्यक्तावपि तस्य व ज्ञानत्वव्यवस्थापकत्वात्। कथं तर्हि चक्षुरादेरिंद्रियत्वमिति चेत्। साक्षा
दिंद्रियमनःसंयुक्तस्य ज्ञानजनकत्वादिति ब्रूमः। तथा च श्रूयते। मनसा ह्येव पश्यतीति। ननु मनोमात्रस्य ज्ञानत्वव्यवस्थापकत्वेन
करागाद्यवपि ज्ञानत्वप्रसंगः। न। तत्र मनसः क रणत्वाभावात्। न चक्षुरादेः मात्रेण रागादावप्यापत्तिप्रसंगः स्वत्वात्
४ पि चक्षुरादींद्रियजघटादिसंयोगे पि ज्ञानत्वप्रसं गस्य समानत्वात्। तस्मान्मनसः स्वातंत्र्येण ज्ञानाजनकत्वेन काश्चिद्दिरावः ४
यस्य लीलावती कारणस्य स्वसाक्षात्कारः इंद्रिय जन्यस्य साक्षात्कारत्वात् रूपसाक्षात्कारवदित्यस्मयि तत्र किं साक्षा
त्त्वं। इंद्रियमात्रजन्यत्वं वा। अपरोक्षत्वजातिसमवायो वा। नाद्यः साध्याविशिष्टत्वात्। न द्वितीयः तस्येंद्रियमात्रजन्यत्वसाधकत्वेन तदा
सिद्धावसिद्धेः। ननु तर्हि सुखाद्यनुव्यवसायकोगतिः। साक्षीति वक्ष्यते। तस्मान्मनसः स्वातंत्र्येण ज्ञानजनकत्वप्रमाणाभावात् इंद्रियस्य बाह्यें
द्रियजज्ञानगोचरत्वप्रयोजकस्य महत्वोद्भूतरूपवत्त्वाद्यभावादात्मनः निरिंद्रियगोचरत्वं सिद्धं। ननु तर्हि तदेवाखिलविषयत्वं। किमिदमद्भूतत्वा
तिकत्वं। न देवाखिलविषयत्वं अद्भूतजातिकत्वशब्देन मूर्तजातिकनिःक्षमहत्वोद्भूतरूपाभावस्य विवक्षितत्वात् तथा च प्रयोगः। आत्मानो

द्रियगोचरः द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात् अनुद्भूतरूपत्वे सति द्रव्यत्वाद्वा। आकाशवदिति। ननु विशिष्टप्रतीतविशेषणप्रकाशापत्त्या नात्वव
तविशेषणस्यात्मनः स्वप्रकाशत्वेन प्रकाशनं द्विशेषितदुःखादेरिंद्रियकज्ञानगोचरत्वे को विरोधः महाशास्त्र ज्ञानान्तरप्रतीतस्य ज्ञानान्तर
प्रतीतविषयविशेषणत्वेन प्रकाशनप्रसंगात्। तस्मादुक्तं मनसंसारिकत्वमपि तज्ज्ञानान्तरमात्रनीति॥ ॥ एवं नावश्यमात्रानुवर्त्येंद्रिय
जन्यत्वात् संख्यवताप्रामाण्यमुपपाद्य ज्ञानोपमयासंभवेनाप्यप्रामाण्यमित्याह। दृश्यत्वादिति। अयमर्थः। दुःखादिस्वत्वनानात्मवस्मात्
र्व्यत्वात् रूपादिवदित्यनुमानविरोधश्च नाद्यः माम्मनादुःखादिवन्मतो साक्षात्कारानीति। ननु दुःखादिमात्रयंगुणत्वात् रू
पादिवद्व्ययस्याश्रयस्यात्मत्वस्य नत्राह। उपाधि ति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धांतप्रकरणाश्रयत्वेन सिद्धसाधनमित्यर्थः नवीनस्य
रागानादिवांजकतयान्वयव्यतिरेकयोरन्यथा सिद्धिश्चावतंत्रांतप्रकरणस्याखिलयोजकतर्कयानिराकृतत्वादिति। किंच। श्रुतिप
योत्मानतयाप्यंतप्रकरणाश्रयत्वमवत्याह। तथा वात्मदर्शनमिति। ननु नयं श्रुतिः स्वार्थे प्रमाणी तस्मूलस्मृतारस्तुपलंतादित्यत आह। स
गवानपीति। दुःखादेरात्माश्रयत्वानुमानकालात्ययापदिष्टतामुक्त्वाह। असंगो हीति। किंचासंभावितः प्रतिज्ञायां पक्षस्य साध्यवत्त्वे तत्फल
त्वात्। पक्षसंभावनं वाध्यंतेनसंलक्ष्यतास्तिप्रत्याह। तर्केनायीति। असंभावनेव तत्क्रं विकल्पयति। तथा हीति। तस्यार्थः। किमात्मसंसाहरया:
संबंधस्संयोगो यात्यता वा तादात्म्यं वा समवायो वेति। नाद्य इत्याह। न नमावदिति। संयोगस्यगुणत्वेन गुण दुःखाद्या श्रयत्वं नावकल्प

तद्भिन्नभावः। द्वितीयंप्रत्याह। योग्यताद्यानेइति। अयंभावः। द्विविधयोग्यता। नित्याऽनित्या च। तत्रसंसारात्मनोऽयोग्यता संबंधप्राग्भुक्ता
नांबंधः प्रसंगः स्वाभाविकयोग्यता संबंधसातिकस्मुनितंनाशासंभवादनिर्मोक्षइति। ननुवह्निशक्तिरिवात्मनःस्वाभाविकसंसार
गमनशक्तेः केनविघ्नतिबंधेमोक्षइतिनत्याह। प्रतिबंधस्यचेति। पूर्वशक्तिविरोधिनःसाधनविशेषजन्यशक्तिविशेषस्यत्यर्थः। द्वती
यमन्नवदति। यद्वेति। किमनुभवभवत्वंयसंसारात्मनोस्वाभाविकंमुच्यते। किंवागुणगुणित्वात्कल्पनानंतावदाद्यइत्याह। तत्रबन्धस्य
५ मिति। तथाननुभवानास्तीतिभावः। द्वितीयंप्रत्या तस्यसंसारस्यानि। अयमर्थः। किंसंसारस्यात्ममात्रत्वंतत्स्वाभाव्यमुच्यते। ५
किंवात्मनःसंसारमात्रत्वं। आद्यसंसारस्यात्म त्मवदनाशइतिद्वितीयसंसारवदात्मनाशइति। नत्वनात्यंतभेदेस्वाभाव्य
यनाद्यमुपालंभः। किंतुभेदाभेदयोःकल्पनावत स्याह। यद्वाविपक्षेनेति। परिहरति। नत्विति। अस्यार्थः। किंभेदाभेदयोः
नाविरुद्धत्वेनवा। आद्येभेदाभेदयोरेकत्वासंभववचनत्वयोरपक्रमयोः रूपतयानकत्रसंभवः। द्वितीयःभेदाभेदवत्वतादात्म्यमित्यपि
वीयते। किमत्यनेन। अस्मिन्नित्यर्थानाअभेदपक्षदोषतावदवस्थादिति। चतुर्थमनुभाषतोयद्वेति। ननुसंसारस्यात्मनिसमवायः किंप्रयोज
कंगुणत्वमित्यप्रत्यापसिद्धगुणरूपतामाह। सुखदुःखादिलक्षणस्येति। ननुतथापिपरगुणस्यकथमात्मनिसमवायइति। नेत्याह।
वर्मावर्मानिबंधनत्वादिति। आत्मगुणत्वंप्रसिद्धमितिभावः। सुखदुःखादेर्धर्मामित्यादिमानी। इहप्रत्ययत्वादित्यक्तेउहभूतत्व
दि

सहितस्यांनचकरणगुणत्वेनात्मगुणत्वेप्रमाणंपतावाचनतत्रसमवायतदन्यत्रित्याह। नदपिनघटामंचनीति। नन्वात्मा
नात्वदुःखादेनात्मगुणत्वेननतत्रसमवायः किंतुप्रमाणबलेनैवेति। किंतत्प्रत्यक्षमनुमानंचेतिविकल्प्याद्यंदू
षयतिनतावदिति। इन्द्रियसंस्पर्शवंधमात्रविषयत्वेनसमवायविषयत्वाभावादितिभावः। द्वितीयमनुव
दति। अथेति। विशेषणविशेष्यभावत्वादित्युक्तेज्ञानेःसमवायतदन्यत्रव्यभिचारःस्यात् तदर्थमुक्तंज्ञानेस
दिति। नत्वापिनिर्देशत्वंतत्मित्यत्रवाति वायपरिहारार्थंज्ञानिमत्तारितिद्रव्यव्य। यत्किंचित्संबं
धसंनिवेनासिद्धसाधनमितिनेत्याह। स्वतः संबंधइति। द्विविधसंबंधःसंयोगःसमवायश्च
नत्रसुखादेर्गुणत्वेनसंयोगासंभवेस समवायएवनविपरीतपक्षः। संबंधसंबंधत्वेविपक्षात्संयो
गासंभवेपिनसमवायनिरवयवद्रव्यमिपप्र त्यपरिहरतिन। आव्यापिकसंबंधसंभवेनेतिसा
सिद्धइतिनेत्याह। गारिवादेरिवेति। अहंगोनदन्यादिप्रत्ययानुपपत्तिलक्ष्यदन्यर्थः। नन्वगतिकागति
कागतिरित्यसदाव्याप्तिकःसंबंधःअत्रनुविद्यनेगतिःसमवायःअन्यदनतसिद्धसाधनताव। नवन्येव
एवंनावस्माद्यप्यसिद्धत्वेनसाध्यधर्माविशिष्टपक्षासत्त्वेनाश्रयासिद्धिमुपपाद्यदानीविशेषणस्याप्रामा

पत्र ५१

लिकत्वेन नामाह। विशेषणविशेष्यभावस्येति। ननु माप्रमितानां प्रतीतस्य वा अप्रतीतस्यैको दोषः त्वपसिद्धांतं ह
त्याह। न चाह। निर्विकल्पके प्रमाणुमशक्तेरिति विशेषणायां सवादित्यनिष्पन्नविकल्पजनित। अर्जवितो न त्वादिव
रतं त्र स्वयं त्रावतिष्ठन्ते यः परतंत्र त्वमाह। किं इत्यादीति। अन्यविकल्पद्वयमन्यथा प्रथमं दूषयति प्रथमइति
मे त्र हेतुमाह। इत्यादीनामितिस्यार्थः। अन्यतिनावत्सामान्यं तन्मिति विशेषणविशेष्यभावः तस्य वद्ध
स्यादित्र न रूपत्वे तस्य सामान्यादिनिष्ठता
दाविसंसारपरिच्छेदः प्राधान्यादिति
तत्र जातकस्यदुःखादिसंवंधस्यापि
तु द्वितीयं दूषयति क्रियते नत्वेन वद्भिभ
स्यान्सावाभिज्ञेति द्वितीयं दूषयति वत्तमइति तक
किं अर्जसीमानिति विशेषणविशेष्यभावस्य नित्यत्वे
नित्यत्वादि निरूपणीयावतः सामान्यपक्षे वाम दूषयिष्यत
घटादर्थान्तरिक्तं वस्तु नं गीकारादिनिभावः। नत्वस्यानो
वत्वेकोविनाशे अन्याववि शेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति चेत्तदामः। सर्वथा परित्यक्ता यारणं दूषणमाह इत्यपमाद्वृतिनियमस्
स्थार्थः दूषणान्तरमाह। किं च निरवंधसंसारानन्तीः संवंधासिद्धो विशेषणविशेष्यभावासिद्धिरिति सौ वाक्य नाभि इदं सं
दियासिद्धेरेव निमानवृत्तिः विशेषणविशेष्यभावस्य कानेकावेनि विकल्पाद्यं दूषयति। किं तन्नित्रनमर्थः। सत्कार्यनाभेर
संसारस्य च वा। नावमोक्षे न दृश्यादर्शनात्। एकस्यान्तरूप वायोगात् [illegible] स्यान्तरतुल्यत्वात्तुल्यावृत्तिः स्यान्तु
नास्तीति द्वितीयं दूषयति। अथ [illegible] संसारान्मवारि निकेप्रमाणाभावादि नावः अनेन वस्त्वानेव्ययपक्षे निदर्शनासा दूषणाः किं व ९
प्रमाणाभावादित्यानिपूर्णापसंहरतानित्यादिनोस मवायस्याप्रमाणकत्वमसिद्धमित्याह। यदपरमित्यादिना॥ ॥६६

इत्युक्तं तत्र बुद्धेः को विशेषो जातिद्रव्यविशेषत्वं वा तत्संवंधविषयत्वं वा। नाद्यः क्वचिद् श्वत्वजाति ब्राह्मणव्यक्तिप्रतीतावनश्वत्व बानयोनि तिविशि ष्टव्यवहा र२
घटाभावइत्यत्र चालिकारः तं तिरोभायाकं अवाविनतिपरिहरति। नदपाति। अयं भावः प्रत्ययस्य सविषयत्वात् इहप्रत्ययपि विषयावाद्य
समवायो वा। आकाशायायाभावो वा। नाद्यः अनुमानार्थं नर्थक्यप्रसंगात्। न द्वितीयः तेन वहप्रत्ययस्य सिद्धा तस्य समवायानत्नुमा
पकत्वात् तस्मादाकृतिकार्यमिति। किं वा आश्रयाभावादव हेतोः पक्षधर्मत्वासिद्धेः स्वरूपासिद्धिरिव्या स्वरूपासिद्धरिति। संदिग्ध
सिद्धिश्चेत्याह। संवंधनित्यवलीला वतीकाराणज्ञात्यादिगामराविशिष्टव्यवहारस्य संवंधनियतः ऽभावमात्रविषयावाचिन विशिष्टव्यव
हारत्वात्स्य संभूतलमिति व्यवहारवदित्यत्रा। णिनत्र वादाम्सः किं जात्यादेः संवंधप्रतीतो नावा। नाद्यः अनुमानानर्थक्य
प्रसंगात्। नेतरः संवंधप्रतीतो विशिष्टव्यवह। रानुदयतावश्याभावसिद्धिः यत्नसंवंधप्रतीतावपि जातिद्रव्यविषयावुद्धिवि
शषाद्विशिष्टव्यवहारं प्रसंगात् न जातिव्यक्ति प्रतीतेरेव विशिष्टव्यवहारहेतुत्वं किंतु संवंधसद्भाव स्यापि अत्र तु तदभावान्न
कदाप्यइति वत्रानविशिष्टव्यवहारस्य वान्यविशेषत्वन प्रतीतिविशेषमंतरेणाप्यजव्यत्वप्रमाणाभावात् अथ मनुपार्थः संवंध इतिसापि का
रणो। तर्हि तत्प्रतीतिर्वी व्यातियाक्किं विदनश अधुना हि गुणगुणिनोः संवंधवितिप्रत्ययः समवाये प्रमाणमिति न त्याह। किं ना। सिद्धमिति।
गुणगुणिनोः संवंधी संज्ञवननायं प्रत्ययः प्रमाणमिति भावः दूषणान्तरं वक्तुं विकल्पयति। अपि चेति प्रतीयन इति शेषः। असंवंधत्वे पि
किमन्यदायत्तन जातिभ्रांतं त्रत्वनवानाद्यः तथा प्रतीतेः। न द्वितीयस्त्याह। असंवंधत्व इति विशेषः स्वतंत्रप्रत्ययात् शिष्टः प्रतीति

विउद्व इत्यथेश्पथमंपद्यं त्याहासंबेवस्वनतिाग्रनवस्थापरिहारेशंकता अथतिा असंवद्धश्चेव तदायत्वंस्व लावाविशषादितिळावश्च किं
समवायस्य तदीयत्वहेतुविरहः स्वनिर्वाहकत्वं किंवा स्वहेतुना आहा स्वेतर तदीयत्वाळावेपि तद्यवहारप्रवर्त्तकता नस्यैति। परनिर्वाह
कत्वस्या प्रयोजकत्वात्स्वनिर्वाहकत्वमवलंब्यप्रष्ठतितत्र नदिति। आद्यं तदीयत्वस्य हेत्वलावना सिद्धा ष्वतंत्र समवायप्रतीतिप्रसंगइत्या
६ हानाद्य इति द्वितीयंतदीयत्वात्यंत्रश्च प्राक्स्वातंत्र्य प्रसंगनसेवेषत्वहानिरित्याहा नापीति व्यवहारस्यार्थ नियतत्वात्समवायस्य तदीयत्वा ६
थीलावत इत्यवहारालावान्न तत्प्रवर्त्तकत्वंच निर्वाहकत्वमित्याहा तृतीयद्विति। यद्यपीहप्रत्ययलिंगनिरासनलक्षणानि
रासश्चसिद्धस्तथापि दूषणांतरं वक्तुमनुवदति। युतसमवायमितितत्रायुतसिद्धानां यश्चसंबंधः सःसमवाय इति नित्यश्चसंबं
धःसमवाय इति लक्षणं। तस्य संलवनिरासार्थं मिहप्रत्ययहेतुरिति प्रमाणापन्यासः। इहप्रत्ययस्य निर्विषयत्वेनासंलवप
रिहारार्थमाक्सरावयवभूतानामिति विषयनिर्देशश्च दूषयतितदपि वक्ककतिा नित्यत्वं वायनिराकरिष्यामः। तस्मात्समवायप्रमाणाला
वात्परिशेषासिद्ध इति सिद्धां उपसंहरति। तस्मादिति। एवंतावत्प्रत्यगात्मनश्चसंसारित्वपरहेतुप्रत्यक्षविरोधसमन्वयासंभवं निरस्येदा
नीमनुमानविरोधनासंलवं निराकर्त्तुमुपक्रमते। ध्यानमतमित्यादिना। किमात्मनिसुखादर्निरा कृतसंबंधस्यात्मश्च संबंधस्याद्यतासंबंध
मात्रं वनिविकल्पाह। नत्रापीत्यादिना। ब्राह्मणोयजेतत्यादौ ब्राह्मणत्वादिविशिष्टितस्या विकारित्वं प्रतिलातिनच इदस्यवतित्यविकर

णसिद्धि रित्याह। अविकारित्वमपीति। नचात्मनो वंधनिवृत्तिसाधनं विधीयते। न चात्मनो वंधाळावनर्थकमित्यथोपत्तिविरोधमाशंक्याह।
मोक्षसाधनेति। तात्विकवंधस्यावप्राप्यासिकवंधनिवृत्यर्थत्वेनसाधने। लिंगमनमित्यपद्ययाप्रफपपत्तिश्रुता त्विकस्य विनाशासंलवादन्य
थवापपत्ति र्वतिलावः। नन्वनयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वतीति जीवशयारस्यस्य जीवस्य कर्मफलसुखादिळोक्तृत्वंश्रूयतेऽनश्नन्नहिरोध इति नेत्या
हा आगमश्रुति। लोकतस्यलोकसिद्धत्वादत्र नागमःप्रवर्त्तते किंतु तदनुवादेनतस्याविद्याजत्वापपादनेनजीवस्यपरेशात्वेदसमा
नेवृक्षेपुरुषानिमग्नानीशयाशोचतिमुह्यमानः जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमितिवीशेनशोकइति वाक्यशा
षादित्यर्थश्च नथाप्यलावाप मानास्यामात्मनांवधसंबंध इति नत्पसंहरतितस्मादिति। नयाश्लावसाहश्यमात्रविषय
स ५ त्वादितिलावश्च सुखप्रति पत्तयेप्रयोजनंवादाः थीसंक्षिप्याह अस्याह्लक्षणेति। अध्यक्षयहणप्रमाणांतरापलक्षणाथे किंवा
नममहश्यमात्रविषयत्वादितिलावश्च धर्मसंबंधःश्चात्मत्वाद्यतिरकेणकुंळवद्धित्य ळिपत्वात्कों वायात्मकस्यति। एवंतद्योत्मनि प्रतीत
श्चदुःखादेश्चकागतिरित्यत उक्तो द्वैतमिति। अज्ञानात्मकत्वात् अज्ञानान्निवर्त्तेत इत्यर्थश्च तथापादकोक्तो अहंसंसारीत्वेनितिरित्यत्वयश्च॥ ॥
॥१॥ किंवा॥ प्रत्यक्षादिविरोधेनेपि कथमिवदांतानामाप्रामाण्यंशंकितुं शक्यं। लोकपुरुषवाक्यात्स्यात्वलीयस्त्वादिति तत्र नापोरुषे
यवचनसंदर्लेस्य प्रत्यक्षायुपजीवकत्वेन दुर्बलत्वापपत्तेश्च वेदांतवाक्यानामितिपि नथतितत्रा ननषामापोरुषयत्वात्। तर्हिसंशयइ

तिवक्तव्या। अथ यदि श्च्याद्यनित्यत्ववस्तुपरत्वनिर्दोषत्ववेदानां नामवत्र जायमानाद्वाक्यत्वोपपन्नेरित्यनवद्यम्। अपि च नित्यत्वे पौरुषेयत्वसिद्धाव
तन्निश्चयति। तत्र वक्तुः किं प्रमाणमिति पृच्छति। कथं नन्विति। पूर्वतंत्रमिदं वेदप्रामाण्यमाम्नायतत्त्वे तथ्यत्वनिर्देश इति तत्रत्यमवापौरुषेयत्वानुमा
नमुपन्यस्यति। उच्यत इत्यादिना। अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्। पौरुषेयमस्मत्कर्तृकं वाक्यमित्याशंक्य तत्रापि पौरुषेयत्वे प्रमितं न तस्य विक
ल्पाद्वा। मुक्तकृतिः। तत्र पौरुषेयत्वं संदिग्धमिति चेत्। तर्हि पक्षत्वमस्याभावात् विपक्षे न निर्दृष्टं तत्कथायां निरस्तमपि व्याप्तिवानंतरं दोषांतरं वक्तुम
७ नुरूपयन्न। यत्नावधीति। सपक्षत्वादिति भावः। अपौरुषेयत्वसंदेहः स्मर्यमाणकर्तृकत्वसंदेहात्संदिग्धासिद्धिरित्याह। नन्विति। स्मर
णाच्च प्रमाणमूलत्वात्। कर्तरि प्रमाणाभावादेव तदस्मरणमिति नास्ति दोष इत्याह। न तत्स्मरणमिति। कर्तरि प्रमाणाभावात् सिद्धइ 3
त्याह। स्यात्मन इति। अनन्यथासिद्धत्वात्। कालात्ययापदिष्टता सत्प्रतिपक्षता वा केति। दृष्टव्यं। व्याप्यत्वासिद्धिं परिहरति।
नाद्यादुक्तलक्षणात् वादप्रयोजकत्वादित्यत्र यः। ननु पदानां पूर्वानुरोधावनविरुध्यमानं वाक्यत्वं तद्भिन्नस्वयित्वा रूपावस्थादिलक्षणं व्याघा
तइत्यत उक्तं संसर्गपरत्वेनेति। ननु संवादकत्वमपि पदपदार्थयोः पुरुषकृतसंकेतसंवादकत्वमित्यत आह। आहास्वाभाविकशक्तिवशादिति।
पौरुषेयत्वाभावे वेदप्रामाण्योपपत्तिर्बाधकमाह। अथेति। नवाविपर्यया। पर्यवसायित्वमित्याह। तथा वक्त्रादिना। तात्पर्यावधारणादि
आप्तगुणज्ञानत्वनार्थान्तरता। तत्परिहारार्थं वक्तृगुणज्ञानमित्युक्तं। प्रत्यक्षप्रामाण्यव्यभिचारपरिहारार्थमाह। वाक्यप्रामाण्यत्वादिति।

प

शब्दजन्यज्ञानानामर्थनिश्चयशक्तेः प्रामाण्यस्य शब्दमात्रमूलत्वान्न वक्तृगुणज्ञानत्वमिति प्रसिद्धिमूलत्वमित्याह। नार्थपरिच्छिदेति। वि
पर्ययप्रमाणं दूषयति परधोचेति। किं वा स्वप्रामाण्यत्वं ज्ञातिस्वरूपमात्रं वा। आद्ये वेदप्रामाण्यस्य ज्ञातित्वेन तत्र वाक्यप्रामाण्यत्वज्ञात्यंतरसि
द्धिः। द्वितीये स्वरूपस्य पक्षधर्मत्वालाभादसिद्धिरित्यर्थः। आप्तवाक्यजज्ञानप्रामाण्यस्यापि मूलेन शब्देन मूलत्वात्साध्यवैकल्पमित्याह। सा
ध्यविकलमिति। ननु यदि शब्दजज्ञानप्रामाण्यं नाप्तप्रणीतत्वोपाधिकं किमिति तर्हि वाक्यप्रणेतुराप्तत्वं मृग्यत इति तत्राह। आप्तत्वेनेति। प्रत्यनु
मानबाधमाह। प्रयोगोपीति। वेदजज्ञानं वेदापौरुषेयप्रामाण्यं नैव लभतीति। वाक्यत्वं निराकांक्षाय क्रमादाप्तप्रणीतत्वेनापेक्षप्रामाण्यइ
ति। किं च। नास्तिकनमुपाख्यानं प्रत्यक्षप्रामाणकं सनातनमितिश्चालितवाक्यत्रुमेयपक्षे तत्त्वस्यापि विरुद्धाः। लिप्सत्योपसंहरति। तस्मा
दिति। किमिदं। पौरुषेयत्वं साध्यत। पुरुषनिष्पाद्यत्वं वा। प्रमाणेनार्थमुपलभ्य विरच्यमानत्वं वा। अर्थमुपलभ्य विरच्यमानत्वं
वा। उच्चारणोच्चारणानरपेक्ष्यणोच्चार्यमाणत्वं वा। आद्ये सिद्धसाधनमित्याह। किंचेति। न देवस्य दूषयति। तथा हि। यत्यादिना। वर्णमात्रस्यैव पु
रुषनिर्वर्त्यत्वमयनिराकरिष्यति। एवं तर्हि निर्विशेषयितुः रसकर्तुः स्मृतित्वादस्मर्यमाणकर्तृकत्वमसिद्धमिति तत्राह। न वेत्यादिना। अर्थमुप
लभ्य क्रमविशेषणपदानि निवेशयितुः वाक्यकर्तृत्वं प्रसिद्धं नैनिवेशयिता कवितिलाभश्च ननु यादृशाति दृशां निर्वर्त्य वेदस्य कथं तर्हि तस्य नि
त्यत्वमिति तत्राह। यथावदिति। न च तथापि तस्मादिति वक्ष्यमाणयत्नविदीकृत्यादौ वेदस्यापरमेश्वरकर्तृकत्वं क्रमसाधयिष्यति। एतत्परंपराविनाश

नपरंपरांतरात्यन्नोप्रमाणात्रावाद्यतिरावथ नतुस तया अवदं सर्वमसृजत सवायजुंषिसामानीत्यादौ हिरण्यगर्भादीनां सर्गो दोव दर्कतृ
श्रवणात्कथमिदं प्रथमतानिरूपणमितिचेत्तत्राह। हिरण्यगर्भप्रभृ(न)नामित्यादिना ननुपूर्वसिद्धवदश्यमंप्रदाय प्रवर्तकाः हिरण्यगर्भा
दयोन कर्तार इति कथं व्यवस्थायितत्वाह। तथावेति। नन्वेवं तथापि तस्मा इतः सामयजुंषि दीत्यादौ वेदस्यपरमेश्वरकर्तृकत्व श्रवणादिदंश्रु
सिद्धमितिनत्वाह। परमेश्वरकर्तृत्वमपीति। पृथिव्यादीनामुपादानत्वप्रकरणश्रवणादिति भावः। अत एवश्रुत्यंतरलिंगमाह। तथा चाम्नाये
१ प्रथमपक्ष दूषणमुपसंहरति। तस्मादिति। अने कांतिकत्वाल्लिङ्गमनन द्वितीयं दूषयति। यदीत्यादिना। तृतीयं प्रत्याह अथेमि
किमुपलंभमात्रशब्देनत्रोनिरस्तिबीयता प्रमाणा माणमात्रमरणं ज्ञानंवा। आद्यवदस्यत्यंति ह्स्न त्वात्प्रामाण्यं नस्यादि वथ
निश्वसितादिश्रुतिविराधइत्यर्थः। वदस्यापत्यं पूर्वकत्ववेदानुमिनापलंलस्यावप्रामाण्याद्वेदप्रामाण्यप्रसिद्धिर्नेस्या। दितीयेत्र
वनुर्थप्रत्यावष्टा। पुरुषांतरनिगतानुमानस्य प्रमन्यत्राप्युनिदिशति। एतेनेति। उक्तन्यायनिरस्तमप्यनुनांतरं दांपंतरंच क्रमनुलापने। त्युक्त्वा
त्वेनानाहतवा व्यभिचारपरिहारायोक्तं प्रमाणत्वेनेति तत्रापि त्रैवर्णिकान्यः प्रमाणत्वेनाहतवाक्ये व्यभिचारस्तदर्थमुक्तं त्रैवर्णिके यत्तेति
ति। तथापिनष्टत्रैवर्णिकाहतबुद्धादिवाक्ये व्यभिचारस्तत्राह। वेदविपरीतागमेतिना किं कानाम दृष्टफलवाक्यप्रमाण्यस्यामुप्राणी नत्वे
लिंगगम्यत्वेनतदसिद्धावसिद्धिरित्याहतत्रेति। नहीत्यनःप्राकनःश्रुत्यर्थः। नत्वाप्तकर्त्रैरिप्रमाणाद्वादपिनवेदस्यास्मर्यमाणकर्तृक

मा४

MEMORIAL

ष्योनन्याग स्यप न्नीकरणं तदपीतरेतराश्रयोऽनादि श्रुतीतोन वा आद्येव्यर्थविशेषणता द्वितीयेदोषमाह ५
त्वसिद्धिरनाप्तकर्तृकत्वावगमादित्याह। नहिवेदइति। आप्तवाक्ये व्यभिचारपरिहारायोक्तं। आप्ताप्रणीतवाक्यत्वादिति। किमिदं साधनं प्रक्ष
णां वा। आद्येवदानानाप्रणीतः। सप्रयाजनावाचिनानाचिनगतव्युत्पत्त्वकत्वात्। संप्रतिपन्नवदित्यनुमानविरोधइत्याह। मेवमित्यादिना। द्वि
तीयेत्वाप्ताप्रणीतत्वस्य निप्रणीतत्वस्यापाविलाक्षिपक्षत्वात्कालात्वा। त्वाप्ताप्रणीतत्वानाप्तप्रणीतत्वयोर्नोप्तिरिति। प्रसिद्धेनैकत्वा
त्वमित्याह। विपक्षेति। साधनपक्षेर विकमाह पुरुषांतरयति प्रयोगांतरमनूद्य दूषयति। यद्वेति। अध्ययनादावित्यर्थः। अथेनद्वासपारिति
हीथ्ययोग्निरलागच्छावाति। तम्मादृदकर्त्रैरि प्रमाणास्तावन्नासिद्ध्यादिसंकेतिसिद्धोकिंनवावाविरूपनित्यत्यागमप्रमाणपद
पिनित्यत्वमित्याह। नित्यतेववदस्यत्यव दानमिति॥ ॥२॥ वर्णनित्यत्वसापदत्वात्समुदायवेदनित्यत्वस्यातितत्रार्थयत्
पूर्वपक्षेनिक्षिपति। यदपीत्यादिना। अत्रमा नयाह। सुंरादौव्यभिचारनिरासायात्रमिंद्रियग्राह्यत्वादिति। मनाग्राह्यात्मनित्वाद्व्यभि
चारनिरासायवाह्येति। योगिनाह्येद्रियग्राह्ये परमाण्वादौव्यभिचारस्तत्राक्ति मस्मदादीति। सत्राद्ये व्यभिचारनिरासायोक्तं। सामान्यवत्वे
सतीति। परिहरति। तदपीति। त्रिविधमत्रावश्यद्वौत्वनिर्वर्णो। विशिष्टस्वतत्रशब्दमात्रस्य। नित्यत्वसाधने त्विति विशिष्टयोर्नित्यत्वेन इष्टार्था
त्वसिद्धसाधनमित्यर्थः। अथेनद्वावपरिहाराय वर्णमात्रस्य पक्षीकरणं तत्राह वर्णात्मक इति नन्वयं तावन्नैयायिकादिप्रक्रिया। तेषांद
त्वसंयोगस्वयोगाकाशसंयोगात्वां निमित्तात्समवायित्यामाकाशप्रदेशविशेषसमवायितिशब्दव्यक्तिरुत्पद्यते। तस्याश्चसमवायितं प्रदेशं

मि२

MEMORIAL

८ विहायश्रोत्रदेशगमनानुपपत्तेः श्रोत्रस्यापि कर्णशष्कुलीगताकाशप्रदेशस्य शब्ददेशगमनानुपपत्तेश्चासंबंधः ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तेरितो
प्रथमाद्यन्तशब्दासमवायिकर्मणापरं देशांतरसमवायिनी शब्दव्यक्तिरन्या उत्पद्यते तस्या अप्यन्यायेन श्रोत्रग्राह्यत्वानुपपत्तेस्तत्र रूपद्वारा उत्पन्नश
ब्दव्यक्तिष्वन्त्यमानायां श्रोत्रदेशसमवायिनी शब्दव्यक्तिरुत्पद्यते सा प्रत्यक्षा। ग्रंतराल वर्त्तिव्यक्तिस्तु परम्परया इति लाघवात्सिद्धिरित्यर्थः
तन्मते यावत्यं व्युत्पादरूपाया अर्थविशेषणतावच्छेदकत्वं। अथ सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येंद्रियग्राह्यजातिसमवायस्य स्वरूपं वा न
ष्यावान्तरालवर्त्तिषु रूपवान्नरागासिद्धेः तद्व्यस्मदादिबाह्येंद्रियविशेषणत्वमर्थः। योगींद्रियग्राह्यपरमाण्वादेर्मनो ग्राह्यात्मनश्च ८
तद्वारणायास्य तथाभूतजातिसमवायात्र अथगुणत्वावान्तरतथाभूतजातिसमवायो विवक्षितः तथाप्यस्मदादि विशेषणंद्य
थै। योगींद्रियगोचरादकादिपरमाणु गतनित्यरूपादश्चाव्याप्तिस्तथाभूतजातिसमवायात्। अथ तथाभूतशब्दत्वजाति
समवायो विवक्षितः। तर्हि शब्दत्वसमवायादित्यध्याने। किमिदं सामान्यत्वं सत्तादित्यादि। अथ न दोषरूपया दंताद्येव परकृता। न दाप्यस्मा क
णुपांत्यादानां व्यावर्त्त्यानामप्रसिद्धत्वादभावनित्यत्वं घामप्यनित्यत्वं चासिमावयिषितत्वाद्यर्थविशेषणत्वमित्याह। अनेत्यश्चवति। अस्मन्म
तपर्यालोचनया घटादेरिव घटत्वादेरप्यवांतरसामान्यस्य सत्ता शब्दवाच्यवत्सणि कल्पितत्वात् संताना सामान्यवत्त्वं विद्यते। तच्चन्मनुपर्यालानन
यावानित्यत्वं नास्तीतितत्त्वव्यावर्त्तनाहदंसे त्याहकिंबेति। नवाभीनावादियं तवद्धृ घरस्थापयत्वादेः सत्ता सामान्यवत्वं किंमानमिति। यघटा

दस्मादित्याह। सच्छदस्येति। घटत्वं सदिति प्रत्ययस्य घटत्वादिस्वरूपालंबनत्वमाशंक्याह। स्वरूपाणीवेति। घटत्वादीनां परस्परभिन्नानां नैक
कारप्रत्ययालंबनत्वमित्यर्थः। विपक्षे दोषमाह। अपरथेति। घटादावनुगतसत्ताप्रत्ययस्य परस्परभिन्न घटाद्यालंबनत्वानुपपत्त्या तदा
लंबनत्वेनानुगतसत्ताकल्पनं। तत्रस्था घटत्वादीनां व्याहत्वाना मवसदित्यनुगतप्रत्ययालंबनत्वइत्यर्थः। नन्वघटादावनुगतसत्प्र
त्ययस्य घटाद्यनुगतसत्तालंबनत्वेन कश्चिद्दोषः। घटत्वादौ तदनुगतसत्प्रत्ययालंबनत्वेन सत्ताकल्पने नवस्थादोषः। यत्र सत्तासमवाय
स्तत्र तदवांतरजातिसमवायनियमाद्घ टत्वादावपि सत्तासमवायन तदवांतरजातिसमवायो वाच्यस्तत्रापि सत्प्रत्ययास्सत्तास
मवायः। एवं तत्राप्यवांतरजातिरिति कल्पनायामनवस्थाकत्वादितिनेत्याह। नवसामान्यमिति। यथा कार्यद्रव्यस्य का
र्यद्रव्यांतरासमवायनियमाद्व्यणुकत्व स्यत द्व्यणुकस्य कार्यद्रव्यत्वेन द्रव्यांतरसमवाय मानासिद्धस्तत्परवस्थाकयादेवं य
त्सत्तासमवायस्तत्र तदवांतरजातिसमवायनियमापि घटत्वादौ त्यज्य न घटत्वादस्सत्प्रत्ययनसत्तासमवायसिद्धसत्परा। यत्र द्रव्यादौ
सत्तासमवायस्तत्र तदवांतरजातिसमवायोनजात्यादावितिनियम्यात्रानवस्थेत्यर्थः। नन्वयदि घटत्वादौ सत्प्रत्यया सत्रत्यत तर्हि सत्ता
सतीतिप्रत्यया सत्तायामपि सत्तांतरं किंनेष्यतेइतितत्राह। नवसत्तायामिति। गोत्वंगोत्वमितिप्रत्ययवत्। एकगोत्वविषयत्वाविरोधवत्सत्ता
सतीतिप्रत्यययोरप्येकसत्ताविषयत्वविरोध इत्यर्थः। अनुमानोत्तरमनुलीमतयवदमितितत्रतीवत्वस्यवहनुत्वानीवित्वादर्वा। आद्यम

कुरादौ न दन्ताभावाज्ञानासिद्धिरित्याह। नन्विति। द्वितीयस्वरूपासिद्धिरित्याह। नन्विति। द्वितीयस्वरूपासिद्धिरित्याह। तीव्रत्वादेः प्रत्यक्षमिति।
स्वमतपर्यालोचनया दूषणान्तरमाह। व्यधिकरणासिद्धिरिति। ननु वर्णातिरिक्तध्वनिसद्भावे प्रमाणाभावान्न तीव्रत्वादेर्ध्वनिधर्मतया व्य
धिकरणासिद्धिरिति। नत्राह। यो दूरादेव श्रोत्रपथमवतरति स ध्वनिरित्युच्यते। अवर्णात्मकः शब्दो ध्वनिः स च दूरदेशात्कत्वादिव
षे श्रवणसमये ज्ञाननः प्रत्यक्षात् तस्य प्रमाणाभावासिद्धिरित्यर्थः। ननु तथापि वर्णानां तीव्रादिधर्मोपेतत्वं किं न स्यादत आह। प्रत्यासीदन्त इति
१० ध्वनिगतानामेव तीव्रत्वादीनां दर्पणगता वदातत्वादीनामिव दर्पणव्यंग्येषु मुखेषु पुरुषप्रत्यासत्तिसदृष्टान्त ध्वनिव्यंग्यककारा १०
न्यादावुपलम्भोपपत्तेर्न ककारादीनां तीव्रत्वा दिसद्भावे प्रमाणमित्यर्थः। ननु ककारादीनां तीव्रत्वादेरौपाधिकत्वे कदाचित्तीव्रत्वा
दिविधुर ककाराद्यधिगमः स्यादसिद्धि रिति तीव्रत्वादेः ककारादिधर्मत्वमित्याह। तीव्रत्वादिति। नहि गोत्वव्यंजकखंड्या
क्तिधर्माणां खंडत्वादीनां गोत्वधर्मत्वप्रसंगश्च द्विधुरगोत्वानुपलम्भादित्यतिप्रसंग इत्याह। नहि गोत्वादेरपीति। अथ गोत्वस्य खंडखंड
त्वविधुरस्योपलम्भान्न गोत्वस्य खंडत्वं धर्मः। न तु ध्वनेर्मतेनोपलब्धस्य ककारस्य कदाचिन्मधुरतयोपलभ्यमानस्य तीव्रत्वविधु
रतया विगमान्न तीव्रत्वं ककारधर्म इत्याह। व्यभिचारादिति। शब्दोऽयं कार्यत्वात्परवदनित्यत्वमानमाशंक्याह। कार्यत्वादिति। शब्दकार्यत्वप्रसि
द्धेः व्यंजकध्वनिविषयत्वेन शब्दस्य कार्यत्वे प्रमाणाभावादसिद्धिरित्यर्थः। ननु तर्हि घटादेः कार्यत्वप्रसिद्धेर्घटादिव्यंजकविषयत्वेन घ

× निग्रः २

टादेरप्यकार्यत्वप्रसंगश्च। ननु किमिदानीं कृपा। काशस्य कार्य इति प्रसिद्धव्यंजकविषयत्वेनाकाशस्याप्यकार्यत्वं नेष्टमित्यनवं प्रसंगाल्लम्भसे। नन्वा
काशस्यानित्यत्वप्रमाणसद्भावान्न तथात्वमितर्हि किं शब्दस्यानित्यत्वप्रमाणं दण्डवारितं। तत्राह। तेनैव तत्र। शब्दः कार्ययोग्यत्वे सति सर्वदानुपलभ्य
मानत्वात्परवदिति प्रसंगद्वारेण कार्यत्वसिद्धिमाशंक्याह। नवनित्यत्व इति। सर्वदा व्यंजकाभावादनुपलंभस्य ध्वनिशब्दाभावादिति योग्यत्व
सतीति विशेषणमसिद्धमित्यर्थः। ननु तद्व्यंजकव्यंजकापनिपाते सर्वशब्दोपलब्धिः स्यादव्यवस्थया प्रतिशब्दं प्रतिव्यंजकं नियमात्। तत्र पूर्वपक्षमा
हायव्यभिचरितमिति। एकव्यंजकव्यंग्या नरवं तीतिसिद्धसाधनपरिहारायोक्तं प्रतिनियतेति। क्रमेणेन्द्रियसंप्रयुक्तेषु व्यभिचा
नपरिहारायोक्तं। युगपदिति। एकघटाश्रित षुसंयुक्तसमवायात्क्रमेण युगपदिन्द्रियसंबद्धेषु रूपरसादिषु व्यभिचारनिरासायोक्तं।
समानेन्द्रियग्राह्यस्येति। समानेन्द्रियग्राह्येषु गपदिन्द्रियसंबद्धेषु रूपरूपत्वयोर्व्यभिचारपरिहारायाह। समानदेशेति। समानें
द्रियग्राह्यैकघटाश्रितेषु घटरसस्पर्शादिषु व्यभिचारमत्राह। समानधर्मापन्नत्वे सतीति। सर्वगतत्वेन समानदेशयुग (न) यन्मनःसंयुक्तः
त्मत्वसमानधर्मापन्ने घात्ममनुष्य व्यभिचारं परिहरति। नत्रानेकानिक इति। व्यभिचारपरिहारं शंकते। अथेति। एतदुक्तं भवति। यदात्मा हृद्धज
न्यमनःक्रियाजन्यः संयोगः स तस्यैवात्मनो नान्यस्मान्मिति। नव्यभिचार इति। नहि वर्णानामपि यस्य ध्वनेः प्रतिबिंबितत्वं तस्यैव श्रोत्रसंबंधे
नान्यस्येति युगपदिन्द्रियसंबद्धत्वमसिद्धमित्याह। नहीति। वर्णानां ध्वनिप्रतिबिंबितानामेव ग्रहणयोग्यत्वनियमाद्वाद्योतरमपि

निरस्तमित्याह। एतेनेति स्वनिरूपितविषयितानां ग्रहणयोग्यत्वनियमात्तावंशं कतेत्यादीत्यादिना॥ स्वनिरूपितसिद्धसाधनत्वं इदासायोक्तं।
वर्णात्मका इति संस्कारनिरपेक्षेण श्रोत्रेण ग्राह्यं तदुत्पत्तेश्च वा॥ आत्ममनःशब्दसंबंधसंस्कारसापेक्षेण श्रोत्रेण ग्राह्यमानत्वात्तत्राह। आत्मनो
मनो विषयसंबंधातिरिक्तेति। तत्र किं वर्णानां श्रोत्रसंबंधजातः निर्विसंस्कारनैरपेक्ष्यं साध्यते। अजातेन वा। आद्ये वर्णानां श्रोत्रसंबंधसमर्थत्वात् इति
रूपव्यंजकस्य सत्त्वेन संबंधेऽजाते निरिक्तसंस्कारनैरपेक्ष्यं। सिद्धमिति सिद्धसाधनमित्याह। नत्रसतीति। द्वितीये तु। सुखप्रतिबिंबं आत्ममनोवि
षयसंबंधालोकातिरिक्तव्यंजकनिरपेक्षेण वेद्ध्यं ज्ञाते। वायुपत्वादर्प्पणवत्तिस्त्यनिप्रसंगपराहतत्वादनुकूलतर्कविरहाच्चा
प्रयोजकमित्याह। किंवदर्प्पणस्थिति। आ पिशब्दावत्न्मते स्वनरलावात्पक्षे विशेषणवैयर्थ्यं दृष्टांतस्याश्रयहीनत्वं कत्वादेश्च
ग्रास्त्रिकारइति द्रष्टव्यं। एवं ना अर्दनित्यत्व प्रमाणाभावमुपपाद्य दानीं नित्यत्वे प्रमाणप्रदर्शनेनोपसंहरति। तस्मादिति नन्वस्य
र्थविशेषणेना॥ स्वनस्याधिनत्वादिति॥३॥ यदाह्नः स्फोटवादिनः स्फोटादेव वर्णव्यंग्यादर्थप्रतीतिर्न वर्णेभ्यस्तेषां संगत्वात्। तथा हि संगतिग्र
हणापेक्षणाद्वदर्थप्रतिपत्तिः संगतिग्रहणं च यदि वर्णानां तर्हि तेषां गृहीतसंगतिकानां क्षणिकत्वेन विनाशात्कालांतरेऽर्थप्रतिपत्तिर्न
स्यात् अथ जातिरूपाणां वर्णानां संगतिग्रहणात्तज्जातीयवर्णान्तरस्यापि पदार्थप्रतिपत्तिः तथापि जात्यर्थप्रतिपत्त्यहेतुत्वादनेकव
र्णव्यक्तीनामर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वकल्पने तदपेक्षया एकस्यैव वर्णव्यंग्यस्य स्फोटस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वकल्पनालाघवादिति तदपि वर्णनित्यत्वेऽपि

द्धिनिरस्ते नित्यवर्णानामेव संख्याक्रमविशेषालिंगितानामर्थविशेषावगतसंगतानां कालांतरेऽर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपपन्नेरित्याह॥
सतीति वनमित्यादिना॥ ननु तथापि नित्यानेकवर्णानामर्थप्रतीतिहेतुत्वकल्पने हस्वेनैकघटस्फोटस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वकल्पनं लघी
यः न लघीयः स्फोटस्यादिनापि वर्णानां प्रतीतिहेतुत्वस्यावश्यकत्वादितरथा स्फोटाप्रतीतेः स्फोटकल्पनं वा क्रियते तथा न केवलं स्फो
टकल्पनाप्रयोजनशून्या प्रमाणशून्या चेत्याह। निःप्रामाणिका इति। ननु गौरित्येकं पदं गामानयेत्येकं वाक्यमित्येकबुद्धिरेकार्थघटद्
त्यकबुद्धिवदनेकावयवघनकवर्णेषु पपद्यमाना वयविनमितस्फोटंगमयत्। नंतस्या वर्णेष्वप्येकपदार्थकसंसर्गवा
चकत्वोपाधिनिबंधनत्वादित्याह। वर्णानां मवनत्वादित्यादिना॥ यत्वलीलावतीकारेणडविस्तमित्यादौ पदार्थविशेषवाचक
त्वा निश्चयेऽपि पदत्वनिश्चयात्पदत्ववत्ता रपदार्थवाचकत्वमुपाधिः किंतु सुप्तिङंतत्वमेकं तदुक्तं पदार्थविशेषवाचक
त्वाप्रतीतावपि सामान्यतः पदार्थवाचकत्वस्य प्रतीतत्वात् सुप्तिङंततया एकत्वप्रणोपाधिर्वा नोपपन्नस्तु। ननु तथाप्येकपदत्वप्रतीतावेक
पदार्थवाचकत्वप्रतीतिमन्तरेण कपदत्वप्रतीतिरितीतरेतराश्रयं। नंक्रमविशेषावच्छेदेनावगतानामेव पदत्वाप्रतीतावपि वर्णानां स्फोटवा
चकत्वं तत्पदार्थवाचकत्वोपपन्नेरित्याह। यादृक्क्रमावच्छिन्नाइति। ननु घटकं पदमित्यादि प्रतीतेः पदार्थवाचकत्वोपाधिनिबंधनत्वक
ल्पनया स्फोटविषयत्वेनैतन्न हि ककारादाशब्दः शब्दत्वानुगतप्रतीतेरपि श्रोत्रग्राह्यत्वोपाधिनिबंधनत्वकल्पनया शब्दत्वजातिविषयत्व

मपि नेष्यते। तदावगतशब्दनित्यत्वानुमानदृष्टान्ताभाव इति प्रसंगात् प्राभाकरमतमाशंक्याह। अत्रेत्यादिना। यदि ककारादौ शब्द इत्य
नुगतप्रतीतिः। अत्रेयं वा पाचिवशाख्याग्रातरानखतीताबेवरुवत्रवेत दृश्ति तस्मात्ककारादौ शब्द इति शब्दः प्रतीतिश्च वर्णानुगतजातिविषय
तिनदृष्टान्ताभाव इत्यर्थः। ननु ककारादौ शब्द इति शब्दस्य अत्रेत्यत्व निर्वचनत्वाभावपि न जातिविषयत्वं ककारादिव्यक्तिमात्रविषयत्वात्त
न घटादिशब्दानां व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिविषयत्वापत्तेः। तत्रापि व्यक्तिमात्रविषयत्वे का विरोध इति चेत्। एकशब्दस्यानेकशक्तिकल्पने
व्यक्तीनामानंत्येन संगतिग्रहाशक्तिश्चेत्याह। अनन्तत्वादिति। जातिशब्दार्थत्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह। लाघवादित्यविशेषाद्यामि
१२ ति। जातेरेकत्वान्नानेकशक्तिकल्पनं व्य क्तिवारो वा। न संगतिग्रहाशक्तिरित्यर्थः। ननु यदि जातिः शब्दार्थः। कथं तर्हि गामनय १२
त्यादौ व्यक्तिषु व्यवहार इत्यत आह। व्यक्ते यइति। गामितिपदं लक्षणात्वत्त्याद्यक्रयापि व्यवहारस्यागिन्यात्मवंतीत्यर्थः। ननु
दंडी कमंडलुमानित्यादिशब्दस्य जात्यर्थत्वासंभवात् प्रमानार्थत्वमिति नेत्याह। अपाधिकास्विति विशेषणगतदंडत्वादिजातेरेवापि दंड
रूपाधिगतजातिविषय इत्यर्थः। ननु दंडादिगतजातिविषयशब्दस्य देवदत्तादौ प्रवृत्तिरिति नत्राह। अवलादिति। गत्यंतराभावादित्यर्थः॥४॥
ननु वर्णानां नित्यत्वे न तत्समुदायरूपस्य वेदस्य नित्यत्वपि लौकिकगवादिपदपदार्थयोः संबंधस्य पुरुषकृतसंकेतरूपत्वेन वेदेपि पदपदार्थयोः
संबंधः संकेतरूपः। तस्य च प्रामाण्यं लोके तरस्यास्तत्वं न वेदस्य प्रमाणं तरसापेक्षत्वात् तत्तोवलीयस्त्वं। नेत्राह त्रिजालोकेपि पदपदार्थयोः संबंध

स्य संकेतरूपत्वाभावादित्यनुपपाद्यितुं पूर्वपक्षमनुवदति। यदप्युत्पन्नमम इत्यादिना। देवदत्तादिपदं यथा कस्माच्चोत्पन्नमिति सिद्धसा
धनं तन्निराकरणायाहं गवादीनि। गवादिपदमपि कदाचित्संकेतपूर्वकतयापि व्यवहारकारणं भवतीति सिद्धसाधनं। तन्निराकरणायाहं संके
तपूर्वकतयवर्ति। किं कल्पादौ गवादिपदानां संकेतपूर्वकतया व्यवहारकारणत्वं साध्यते। इदानीं वा। द्वितीये गवादिपदानामकृतसं
केतानामपि वृद्धव्यवहारप्रवृत्तिलिंगेनावगतसंगतीनां व्यवहारकारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वाद्बाधित इत्याह। तदेवानुवृद्धव्यवहारादिति।
प्रथमे प्रत्यनुमानबाधमाह। प्रयोगश्च ति। इदानीं तनगवादिशब्दार्थसंबंधज्ञाननिबंधनपरिहारायाहं विमतं कल्पादि
गतमित्यर्थः। किंच सर्गादौ सर्वपदानाम र्थसंकेतकरणे ईश्वरशब्दस्य कर्त्तव्यो। सोपि कृतसंकेतेन समर्त्वपदानां पदार्थेषु संकेत
वाक्यपदकृतसंकेतन वा। आद्ये द्वितीयतत्रवपदेत्वं वृषलिनरतीत्याह। सर्गादाविति। एतानलौकिपदपदार्थयोः
संबंधः। सांकेतिकः वेदेपीति न सापेक्षत्वमित्याह। तस्मादिति। ननु यदि वर्णानित्याः पदानां पदार्थबुद्धिजननसामर्थ्यं न स्वाभाविकं
कथं तर्हि पुराणादिषु। पाठसंप्रदायत्वमित्यागमवर्णानां पदपदार्थसंबंधस्य स्वाभाविकत्वपि पदानां पूर्वापरीभावविशेषस्य तत्रपुरुषबुद्धि
जन्यत्वादित्याह। पुराणादिष्विति। ननु तथापि वेदे लौकिकपदपदार्थयोः संबंधस्य स्वाभाविकत्वाविशेषात् संगतिग्रहणोपायाश्च तुल्य
त्वाल्लौकिकं वाक्यं प्रमाणान्तरसापेक्षं न वैदिकमपि विशेषाभावात् कल्प्यत इति। तत्राह। इत्यलमिति। अयं भावः। लौकिकस्यापि पदानां
पदार्थबुद्धिजननसामर्थ्यस्य स्वाभाविकत्वाविशेषेपि लोके पदानां

संसर्गाभावजनकस्य प्रमाणान्तरमापेक्षत्वाद्दयं विरोधाग इति॥५॥ पूर्वमप्यारुष पक्षानुमाने वेदस्य । अप्रामाण्यं नस्याच्छावे तद्रूप्य ज्ञाने प्रामाण्यं
नस्यादित्याशंक्य वेदस्याप्रामाण्यं न तत्त्वाख्या वपितद्रूप्य ज्ञानस्यार्थ परिच्छेद शक्तिः प्रामाण्यं स्वभावसिद्ध कत्वमुत्तरत्रोक्तं । तत्वसे किंसिद्धो
सिद्धान्तीतिशंकिमाघनायाथ्यांवादइत्याह । आक्षिप्तेत्यादिना । वक्तारमनपेक्ष्य वेदप्रमाणलाभादीत्यन्वयः । लौकिकावालौकिकीमित्यर्थः । न
न्वाङ्कनैयायिकादयः कथमग्न्यादेः कार्यजनकत्व शक्तिर्नाम तत्स्वरूपाजकं धर्ममात्रं वा । अतीन्द्रियो धर्मविशेषो वा । स्वरूपमात्र संबन्धमतीन्द्रि
य धर्मविशेषो वा । आद्येन विवदामहे । अ | ग्न्यादेः कार्ये जनकत्वप्रयोजकस्य अग्नित्वादेर्जातिविशेषस्य सत्वात् । द्वितीयेपि तथा
१३ कालादिसंयोगस्यातीन्द्रियधर्मविशेषस्य | सत्वात् । तृतीयस्तु प्रमाणाभावादित्याह । नतु त्वादानामिति । प्रमाणाभावो सिद्ध इ १३
त्याह । नत्वार्थापत्तिरिति । ननु प्रमाणद्वया | विनाअर्थापत्तिः । यथा जीवत्सदेव दत्तो ग्रहेन नास्तीति । अत्र तु न प्रमाणद्वय विरोध इ
त्यनुदयमाशंक्याह । तथाहीत्यादिना ॥ करतलानलसंयोगे कदाचित्स्फोटादयदर्शनमनलस्य स्फोटोदयकारणत्वप्रमाणं । करतलानल
संयोगेपि कदाचित्प्रतिबन्धदशायां स्फोटोदयादर्शनमनलस्य स्फोटोदयाकारणत्व प्रमाणं । अनयोर्विरोध इति नानुदय इत्यर्थः । कथं त
र्हि विरोध परिहार इत्यत आह । अतोस्तीति । नानलमात्रस्य स्फोटकारणत्वं । किंतु शक्तानलस्य । अतः करतलानलसंयोगे कदाचित्स्फोटदर्श
नं शक्तानलस्य कारणत्वग्राहकं । प्रतिबन्धदशायामस्फोटादर्शनमशक्तानलस्याकारणत्वग्राहकमित्यविरोध इत्यर्थः । नन्वकदाचिदन

लसंयोगस्य स्फोटदर्शनं दृष्टप्रतिबन्धकालाव सहकारिसाहित्यानलस्य कारणत्व विषयो । कदाचिदनलसंयोगेपि स्फोटादर्शनं तद्विधुरानलस्या
कारणत्वविषयमित्यविरोधोपपत्तौ नातीन्द्रियशक्तिलाभो लाघवाद्दृष्टमविरोधकल्पना । दृष्टसंभवेऽदृष्टकल्पनस्यायुक्तत्वादित्यन्यथाप
पत्तिरिति । पूर्वपक्षमाह । तत्राङ्कुरिति । दृष्टसंभवत्यदृष्टमयुक्तं । तच्च न संभवति प्रतिबन्धकालस्य सहकारित्वे प्रतिबन्धकपदार्थस्याभावसं
गादिति परिहरति । सत्यमेवमित्यादिना । उक्तमुपपादयितुं प्रतिबन्धकलक्षणं तावदाह । तथाहीति । ननु कार्यत्पादविरोधी प्रतिबन्धक
इत्येतावति लक्षणे किं वायुक्तं कारणाभा | वनि । अत्रातिरित्याह । इतरथेति । नन्वस्त्वेवं प्रतिबन्धकलक्षणं । तथापि प्रतिबन्धकाभा
वस्य सहकारित्वे कथं प्रतिबन्धकशब्दार्था | भाव इति तत्राह । नवतदभाव इति । तस्य मण्यादेः प्रतिबन्धकस्य पुष्कलकारणां
तस्याभावे निमित्तसहकारित्वनाभाव प्रतिका | ये विनाविलंबेन तस्य मण्यादेर्नाभावो विरोधस्ततः प्रतिबन्धकशब्दार्थो भाव इत्यर्थः
यद्वक्रसुमाञ्जलौ सति पुष्कलकारणे कार्यानुत्पादविरोधी प्रतिबन्धक इति न प्रतिबन्धकलक्षणं असंभवात् । तथाहि कार्यानुत्पादः प्रतिबन्धः
तद्रूपका मणिमंत्रादिः प्रतिबन्धक इति वक्तव्यो । तन्न संभवति । तथाहि कार्यानुत्पादः कार्यप्रागभावो वाध्वंसो वा । कार्यप्रागभावस्य का
लान्तरस्थायित्वे मा भूत् । तस्यानादित्वेन मणिमंत्राद्यजन्यत्वात् । न द्वितीयः । कालान्तरस्थायित्वेन कालान्तराभावात् । अथ कालभेदेनोपाधिः
कालान्तरे । न हि तस्य स्वकारणाधीनत्वेन न मंत्रादिजन्यत्वं । अथ प्रागभावावच्छिन्नः कालोपाधिमित्रजन्यत्वेन प्रागभावस्यानादित्वेन

स्वव्यवहितकालतापायमंत्रादिजन्यत्वानुपपत्तेश्च कथं तर्हि कारणाभावकार्यानुत्पादयोर्नियमश्च सामग्रीतत्कार्ययोः। पौर्वापर्यनियमात्तद
भावयोरपि पूर्वापरभावोपपत्तेरिति ब्रूमः। वस्तुतस्तु तुल्यकालत्वमेवेति ज्ञायते पंथाः। किंतु प्रतिबंधकाभावसहिता सामग्री तदुत्कल्यं वि
कासामग्रीजनकः प्रतिबंधक इत्युक्तदूषणानवकाशः। तदनुरोधेन। यदप्युक्तं यत्र इति। तत्र कार्यानुत्पादः कार्यप्रागभावस्य कालांतरस्था। स्थिरत्व
वा।४ तत्कालस्थायिकत्वं नानात्वं वा यथा तथास्तु। कालांतरे कदापि स्थिरत्वकालांतरं तस्य वा। स्वरूपेण च कारणतायां तु त्वेवापि कार्यकार्यप्रागभावाव
च्छिन्नस्य मंत्रादिजन्यत्वमनवबोध्यति। यु वप्रागभावस्यानादित्वात्कालांतरशब्दवाच्योपाधिविशिष्टस्य कारणतायां तत्त्वात्तदवच्छि
१४ न्नस्य मंत्रादिजन्यत्वमित्युक्तं। तदपि कार्या श्री न्नस्य घोषकादिवाननन्यायमन्वहरति। नहि वयमनादेः प्रागभावस्य स्वकारणताया १४
ना पाविद्धस्वरूपस्य वा मंत्रादिजन्यत्वं ब्रूमः। किंतु तयोरवच्छेदस्य। ननु तयोर्मंत्राद्यजन्यत्वे कथमवच्छेदस्य तज्जन्यत्वं। नहि किमि
दानीं घटक्रियाजन्ययोर्घटाकाशयोरवच्छेदोऽपि न घटक्रियाजन्य एव। अथ तत्र घटाकाशसंयोगस्य परिच्छेदशब्दार्थसंयोगस्य तज्जन्यत्वं त
र्हि द्रष्टापि परिच्छेदशब्दार्थस्य संबंधविशेषस्य मंत्रादिजन्यत्वं तुल्यं। संबंधस्य च द्वित्वं प्रक्रियामात्रं। एतेन कारणाभावकार्याभावयोर्हे
तुहेतुमद्भावोपपत्तेराख्यानत्वादित्यभिप्रायेणाह। तदप्यलीकमिति यत्तु प्रतिबंधकाभावसहिता सामग्री तदुत्कल्यं विसामग्री तदुत्कर्षः प्रति
बंधक इत्युक्तं। तत्राह। विसामग्रीशब्दाभिधेय इति। अयं भावः। किं मंत्रादिरेव प्रतिबंधकस्तदभावसहिता सामग्री तदुत्कल्यं मंत्रादिरेव

विसामग्री। तदुत्कर्षो मंत्रादिरेव प्रतिबंधकश्च इति। किं वा मंत्रादिः प्रतिबंधकः तदभावसहिता सामग्री तदुत्कल्यं मंत्रादिर्विसामग्री तदुत्कर्षः पुरुषा
दिः प्रतिबंधकः यथोक्तं तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबंधा इति। आद्ये संलग्नः। नहि मंत्रादेर्मंत्रादिर्हेतुरिति। द्वितीये पुरुषादेः प्रतिबंधकत्वप्रसिद्ध्यभावेन
दूषयति। न त्वाद्यमिति। अथ वा मंत्रादिप्रयोक्तृत्वस्यासंभवात्। यत्पदं स्तुर्न प्रतिबंधकत्वं प्रसिद्धं विसामग्री हेतुत्वं वा स्यात्। स्यादिति अर्थः पृथ
गप्रकारांतरेण संलग्नमाह। किं वेति। पूर्वं मंत्रादिप्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वमंगीकृत्य तदुत्कल्यापादकस्य पुरुषादेर्न प्रतिबंधकत्वमप्रसिद्ध
रित्युक्तमिदानीं मंत्रादिप्रतिबंधकाभावस्य तुच्छत्वान्न कारणत्वं प्रमाणमित्याह। ननु तथापि। नेयं तु तुच्छत्वाप्यभावस्य कारणत्वं सम
र्थनार्थमुक्तो भावो यथा तथा भावः कारण कार्यवन्मत इति तस्यार्थः यथा भावकार्यस्य भावोपजनक इति नियमानुपपन्नः। त
थाभावस्य जनकदृष्टापि। भावस्यानाभा तस्यापि कार्यत्वेनान्यथासिद्धत्वे किं त्वन कारणत्वोपपत्तेरिति। तत्राह व्यतिरेकाभावादि
ति। प्रतिबंधकाभावाभावे प्रतिबंधमाणोऽस्मत्प्रयोक्तुं सकलसंनिधानेन कार्यदर्शनाद्व्यतिरेकासिद्धस्तथा त्वयाप्यसिद्ध इत्यर्थः। यद्वोक्तं प्रतिबं
धकाभावत्वककालव्यभिचारस्तत्राह। यदाप्युत्तंभकाभावविशिष्टप्रतिबंधसद्भावे कार्यानुदयः कार्योत्पादस्तस्याभावेन दृष्टे। तदाप्युत्तेजकं
[illegible] उत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबंधकाभाव एव कार्योत्पादादुत्तेजकाभावविशिष्टस्यैव मंत्रादेः प्रतिबंधकत्वा
दिति। तदनुसाधनयत्नो भाणीति। तर्हि किं विद्यविशेष्यप्रतिबंधस्य तत्त्व विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावात्कार्योत्पादे कोऽपि वोत्तेजका

१५ भावविशेषणीभूतस्य वा विशेष्यस्य प्रतिबंधकस्याभावात् कार्योत्पाद इति नैकासामग्रीति चेत् तस्य विचारस्तुल्यः ॥ अथ विशेषणाभाव विशेष्याभावा १५
त्यामस्य विशिष्टाभावस्य कारणत्वादेका सामग्री । तत्किमिदानीं विशेषणविशेष्याभ्यां विशिष्टमन्यदुक्तमिति चेत् । सायं परस्परं हस्व वा
या दरिद्रस्यान्ति[illegible] प्रायेणोह । तत्रेदं वाच्यमिति । इदं नैकासामग्रीति वाच्यमित्यर्थः । किं वा उक्तं तत्र का भावविशिष्टप्रतिबंधकस्य किं संसर्गा
भावः कारणं । किं वा तस्याभावोऽत्यन्ताभावमात्रं नोत्पा । तथाभूतप्रतिबंधसंसर्गेऽपीतरेतराभावस्याभावमात्रस्य च भावात् कार्यप्रसवप्रस
गात् आद्यः । किं तथाभूतप्रतिबंधस्य प्रा | गभावः कारणं । किंवा प्रध्वंसः किंवात्यन्ताभावः संसर्गाभावमात्रं वा निर्विकल्पकप
ति किं कविशिष्यति । तत्संसर्गाभावइत्यन | न पक्षत्रयापत्यासापूर्वस्य पक्षत्रयमध्ये आद्यपक्षद्वयदोषमाह । आद्य इति । यदा
कदाचिद्दर्शान्तरगतस्य प्रतिबंधकस्यानुमा | कसंसर्गाभाव तदानीं कारणविशिष्टप्रतिबंधप्रागभावस्य प्रध्वंसाभावान शक्य
प्रमइति नकविद्धिदाहकोऽनवरितार्थः ॥ अथ प्रमादात्कविस्मृत्वा प्रतिबंधसता पुनः [illegible] संसर्गेऽपि संजायमानो [illegible] कवियोगस्य प्रतिबंधस्य प्र
गभावस्य प्रध्वंसो वा तथा च प्रसङ्ग इति [illegible] तथापि नैककस्य कार्यणान्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible] इति शंकी भावः ॥ अत्यन्ताभावपक्षे दो
षमाह । अत्यन्त इति [illegible] भावविशिष्टप्रतिबंधसति तदत्यन्ताभावस्य [illegible] कार्योदयः स्यादित्यर्थः ॥ प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ता
भावध्वंसगतजातीयत्वानन्तसंसर्गाभावमात्रपक्षे प्यादिनोवदति ॥ अथानुगतजातीयत्वे [illegible] संसर्गप्रतियोगिकत्वोपाधिना संग्रहात् ।

फि २

रणत्वं तर्हि पार्थिवपरमाणुतैजसपरमाणुगतैकजातीयनोभावपि समवायित्वोपाधिना संग्रहादेककार्यसमवायित्वोपाधिना संग्रहादे
ककार्यसमवायित्वप्रसंगस्य को निवारयिता । अथ तत्र स्वैककार्यानुपलंभो निवारकः । तर्हि हाप्येककार्यानुपलंभः समानः प्रस्तुतस्यापि किंच
जन्यत्वेनाप्युपपत्तेरित्यलमिति प्रसंगेन । नन्वेवं प्रतिबंधकाभावो न कारणं तु [illegible] वा स्यादिति [illegible] भाववदित्यनुमानस्य अन्वयव्यतिरेकवि
षयस्य भावान्न प्रतिबंधकाभावानामन्यथाप्युपपत्तिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । किंच प्रतिबंधकस्य किंचित्करत्वान्यथानुपपत्त्यापि शक्तिसि
द्धिरित्याह । प्रतिबंधस्य व्यवहारसिद्धय इति । | ननु पुत्रपादः प्रतिबंधकस्य मंत्रादिः प्रतिबंधकरत्वेन किंचित्करत्वोपपन्नेन शक्तिसिद्धिः ।
न पुत्रपादः प्रतिबंधकस्य मंत्रादेः प्रति | बंधस्य वा तु पयोगस्य [illegible] कारणमंत्रादेः प्रतिबंधकस्य दाहप्रति
कूलत्वसमवेतेनाद्दृष्टजनकत्वेन किंचित्क | रत्वमुक्तं । न तु उक्तं पतितदाहानुकूलमहापातकसुरासेवादौ दाहप्रतिकूलदुष्टादृष्टो
त्पत्तौ [illegible] मानत्वात् । अग्निन रसंदाहाभावप्रसंग अयोऽग्निविशेषस्य दाहप्रतिकूलादृष्टस्योत्पत्तेरयमदोष इति चेत् । न अस्मा
दिविस्मयकस्याभिमात्रो [illegible] । उपबालिशकाक्षादोषावदोषानुस्यात् । अथ तत्राप्याप्तवलेपकारि[illegible] समाने ताद्दृशादेव
दाहाभावः । तर्हि वीर्याद्यौ दिवानो नाश[illegible] दर्शात् स्वाग्निसंबंधे दाहाभावानुस्यात् । तस्मात् शक्तिस्वीकारएव प्रतिबंधकस्य किंचित्करत्वमिति सि
द्धायत्तशक्तेरपि प्रतिबंधकः किं करोति [illegible] उत्पन्नाशं वा । धर्मनाशं वा । धर्मान्तरोत्पत्तिं वा । न वा किंचित् । नाद्यः । उत्तं तकेन शक्त्यन्तरधर्मो

नरोत्तेत्यन्नावनियतहेतुकत्वापत्तेः। नतृतीयः विपरीतव्याप्तेरजननेतदभावे सत्येवकार्यमित्यभावस्यापि कारणत्वापत्तेः। प्रागभाव
विविपन्नाश्च। नचतुर्थः। अकिंचित्करस्य प्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः। नन्वाह। तस्याश्चेति। यत्र प्रतिबंधकोत्तरकालमुत्तंभकादिप्रयोगे सति कार्यप्र
सक्तत्र नदहत्वग्निरित्यादिव्यवहारोपपादकधर्मविशेषः प्रतिबंधककार्यः। नचतदभावस्य कारणत्वापत्तिः विरोधिकार्यजनकत्वेन तद
भावसमवेतानुपपत्तेः यथा घटजनकसामग्र्यभावस्य सीराजनकत्वापत्तेरित्यर्थः। यत्र तु प्रतिबंधकोत्तरकालं नकार्यप्रसवस्तत्र शक्ति
१६ नाश एव प्रतिबंधककार्यः। न वानियतहेतु कत्वापत्तिः शक्त्यंतरोत्पत्त्या पुनः कार्यप्रसवानंगीकारादित्याह। क्वचित्तु तन्नाश १६
ति। ननु यदि शक्तिनाशः प्रतिबंधककार्यः किं नहि शक्त्याः प्रतिबंधकस्य च भावनाशकत्वनाप्यपत्तेरित्याशंक्याह। अत एवति। वी
उत्तेजकत्वापि प्रतिबंधव्यवहारादेवेत्यर्थः। य त्वर्थापत्तिं नानुमन्यन्ते तान्प्रत्येवं प्रयोक्तव्यं विवादास्पदं स्वरूपमात्रसंबद्धातींद्रियसा
पदं जनकत्वात्। आत्मवदिति। यत्र नीलादेरतीकारणप्रयोजकत्वमुक्तं। विवादास्पदं यथा काष्ठस्थापदं भावनापेक्षं वा। जनकत्वादात्मवदि
त्यतिप्रसंगपराहत्वाशंतरन्तिमंदं आत्मतत्स्यापाविन्वात्। अवापितदेवापाविगितिनत्र। नस्वरूपमात्रसंबद्धातींद्रियमनुत्वा। सापदस्यापि का
र्यविशेषजननपापानीदरनात्मत्वात्। ननु तथापि साध्यशकः शक्त्यंतरापदात्वे ःनवस्था। शक्त्यंतरानपेक्षत्वेन तद्वजनकत्वं व्यभिचरति। नत
स्याजनकत्वधर्मत्वेन जनकत्वाभावात्तस्यानात्पत्तौ तिस्रो व्यभिचाराद्युपपत्तेश्च। तस्मादनुमानतोपि शक्तिसिद्धिरिति॥ ॥ भावानां स्वाभा

व २

विकशक्तिसिद्धावानन्त्वात्स्वाभाविक्याज्ञातज्ञापनशक्तेः प्रामाण्यस्यानित्यत्वेऽपि सिद्धमित्याह। शक्तेरित्यादिना। ननु यद्यज्ञातज्ञापकत्वेन श
क्तिः प्रामाण्यं कथं तर्हि स्मरणादिविज्ञानं प्रमाणं नेनरूपविज्ञाननज्ञानज्ञापनादिति नेत्याह। स्मरणादिकेनैव स्मरणादिकज्ञाने प्रमाण्यमे
प्रसंगः। तेनाप्यनंतरकालानवच्छिन्नस्यास्ज्ञातस्यैव ज्ञापनादित्यर्थः। ननु तथाप्येकप्रमाणान्तरसंप्लवः स्यात्। एकप्रमाणज्ञातानुज्ञापकत्वे
नाप्रामाण्यप्रसंगादित्याशंक्य वस्तुस्वरूपांशप्रमाणसंप्लवानदोषाय सर्वप्रमाणानामज्ञातवस्तुविषयत्वात्। एकप्रमाणज्ञातेनानुपपत्ती
१६ व्यवप्रमाणान्तरसंप्लवो नास्त्येवातन्नत्वप्रमा णानिवर्त्याज्ञानर्नशक्या प्रवस्तुनोरूढारित्याह। प्रमाणसंप्लवापीति। ननु प्रामाण्य १६
स्यार्थक्रियारूपत्वेऽवदनायेंद्रियात्स्वतः रूढानघनात्प्रामाण्यस्याप्रामाण्यवज्ञानत्वव्याप्यसामान्यरूपत्वेन शक्तित्वानुप
पत्तेरिति पूर्वपक्षमाहार्थवदिति। किं प्रमाण त्वं प्रमाणं तेस्यास्त्वं वः प्रामाण्यं तज्ञानत्वावांतरसामान्यं मुच्यते। किं वा प्रमितिः प्र
माणं तस्यास्वतः प्रामाण्यं तज्ञानत्वावांतरसामान्यमिति। ननावदाद्युं दूषयत्याह। तत्राद्यपक्षमिति। किंत्वस्याः किं कसामान्याद्याश्रयापरापरभावा र
नात्यापत्तेः प्रसंगत इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। किं चेति। येनापि प्रामाण्यं सामान्यं स्याच्च तेनेनापि तद्व्यवस्थापकं वाच्यं तद्वा ज्ञातार्थविषयत्वं
तथावतेनैव ज्ञानव्यक्तिघटगतप्रमाणपदप्रवृत्त्युपपत्तौ न सामान्यकल्पनावकाशं लभते। पावकादिष्वपि प्रसंगादित्यर्थः। अस्मन्मतपर्या
लोचनया न त्वन्यव्यक्तित्वं प्रामाण्यस्य ज्ञानमात्रवृत्तित्वस्य च प्रमाणत्वात्। प्रामाण्यस्य शक्तित्वपरिशेषो यं मतांतरमनुभाषते। यद्वशंभुरि

ता२

ति। ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यमित्यत्र भ्रांतिज्ञानेतिव्याप्तिमित्यर्थस्तत्केऽयर्थसत्त्वे नेति। भ्रांतिज्ञानेऽपि ज्ञानानुरूपस्यार्थस्य विद्यमानत्वान्नाव्याप्तिरित्याह।
तदप्यसद् इत्यादिना। स्वतस्त्वमतपर्यालोचनया स्वकारणाद्यर्थ इत्याह। फलंलिंगानुमेयमिति। प्रमातृव्यापारविशेषो ज्ञानं तद्वा यस्याश्रयेणार्थविषय
ण वा संवेदनेनानुमेयं। तथा वार्थापत्तेश्च तदाश्रयत्वेन हि विषयसंवेदनाभावे कथं ज्ञानमनुमीयेत। यथाभूतज्ञानं प्रमाणं भावात्तन्निवृत्त्यर्थं पर तका
रोद्यर्थ इत्यर्थः। अव्याप्तिमाह किंचेति। परिशेषमुपसंहरति। तस्मादिति। भाष्यकारस्य शाबरस्वामिनोऽयं ग्रहणांशे भाट्टीयज्ञानख्यापनार्थो वार्त्तिक
ज्ञानमपि चेत्तत्स्वतो माह। तत्रेरयेति। प्रामाण्यस्य तत्स्वभावनिज्ञायनहि स्वतो विद्यमानशक्तिरस्य न कर्तुं शक्यं तत्र तिवदद्विधा स्वित्क
१७ कारः शक्तिरेव प्रामाण्यमित्यत्र मन्यथाप्रतिज्ञाहेत्वा संगतिस्थाद् इत्यर्थः अस्तु तर्हि ज्ञानज्ञापने शक्तिः प्रामाण्यं किं तत्र तत्स्वप्र १७ ब्र
माणमित्याह। किंतत्रोत्पत्ति स्वतश्च प्रमाणं मावदाह। प्रामाण्यमिति स्वस्य प्रामाण्यस्य धर्मि ज्ञानं तत्कारणजन्यमित्यत्र कंगुणस
हितज्ञानकारणजन्यत्वो गीकारासिद्धसाधनं तं निवृत्त्यर्थमात्र शब्दप्रयोगः तदन्वयव्यतिरेकित्वादित्यत्र प्रामाण्यव्यभिचारः स्यात्तदर्थमुक्तं
तन्मात्रान्वयव्यतिरेकित्वादिति विपक्षे बाधमाह। विपक्षेवेति। ज्ञानकारणमात्रान्वयव्यतिरेकित्वस्य ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वेन स्वभावसंबंध
त्यपरित्याग स्वभावपरित्याग प्रसंग इत्यर्थः। नन्वदोषाभावेनापि प्रामाण्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वात्तन्मात्रान्वयव्यतिरेकित्वमसिद्धमिति नत्या
हान्वहेतोरिति। नवाकरणमान्वयव्यतिरेकाविति भावः। ननु तर्हि दोषाभावेनान्वयव्यतिरेकयोः प्रतीयमानयोः कागतिरिति तत्राह।
× तद्धीति। द्विविधं तावत्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वं ज्ञानज्ञापकमात्रज्ञाप्यत्वं ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं ५

तदन्वयव्यतिरेकयोरिति। दोषस्य प्रामाण्यविरुद्धाप्रामाण्यजनकत्वेन तदभावेन प्रामाण्यस्यान्वयव्यतिरेकावार्थिकत्वेनान्यथासिद्धा
विति। पिंगलेन वस्तुमस्थासिद्धानन्तयोर्द्वेहेतुमद्भावमानं दोषमत्वेपि प्रामाण्याद्यन्वव्यतिरेकाभावश्चेति भावः उपसंहरति। तस्मादिति।
अत्र केचिदाहुः प्रामाण्यस्य ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वे ज्ञानत्वप्रामाण्ययोस्तुल्यव्यक्तिकत्वात्तदापन्नतया भेदः। अथ सामान्योऽन्वयोस्तुल्य
व्यक्तिकयाभेद इदः स्यात् ज्ञानत्वापि ज्ञानप्रामाण्ये भिन्नसामग्रीजन्ये भिन्नकार्यत्वाद् घटवदित्यनुमानविरोध इति तन्नाह। ननु कार्यभेद इ
ति। पार्थिवघटादावग्निसंघातेन तदारंभक परमाणुषु पूर्वरूपरसगंधस्पर्शक्रियोत्पत्त्या विभागात् तनु पूर्वसंयोग
विनाशात्स्वकार्यद्रव्यविनाशे तद्विनाशरूपा ग्निसंयोगात्परमाणुगतरक्तरूपरसगंधस्पर्शोदाहाज्जायन्ते तेषां भिन्नकार्यत्व
व्यग्निसंयोगमात्रजन्यत्वेन भिन्नसामग्रीजन्यत्वा भावात्तत्राव्यभिचार इत्यर्थः रूपरसगंधस्पर्शं दाहप्रागभावे सहिताग्नि
संयोगस्य कारणत्वाद्भिन्नसामग्रीत्वद इत्याशंक्यान्वयव्यतिरेकवतः कारणत्वं वाच्यं न च प्रागभावस्य कार्येणान्वयव्यतिरेकावित्याह।
न च तत्रेति। व्यतिरेकासिद्धिमाह। कथं त्वयमिति। कार्यप्रागभावाभावस्याभावे कार्याभाव इति व्यतिरेको वाच्यः। स च संभवति कार्य
प्रागभावाभावस्य ध्वंसत्वेन कार्ये सति कार्येनाश्ती निर्विरोधप्रसंगादित्यर्थः। अत्र केचिदाहुः। कार्यप्रागभावाभावस्य कार्यरूपत्वेपि व्यतिरेक
सिद्धिः न हि कार्ये सति पुनः कार्यं जायते जातत्वादिति। तत्र वदामः कार्ये सति कार्यं न जायत इति कोऽर्थः कार्यस्य सत्तासमवाययोरभावो वा प्राग

कार्य२ अथ ५

१९

सत्वसंनिसत्तासमवायाभावाभावान्नाद्यः॥ एकक्षणवर्त्तिनः कार्यस्योत्तरक्षणसत्तासमवायाभावात्क्षणिकत्वापातादुनद्वितीयः॥ तदा हि प्रागभावे
सति कार्यं जायत इत्यत्र पक्षे प्रागभावेतिप्रागसतः सत्तासमवायस्तत्वार्थः स्यात् स चानुपपन्नः सत्तासमवायस्यैव प्रागसत्वस्याप्यभावे प्रागभावा
वीनत्वप्रसंगात्तस्मात्ताद्यत्किंचिदेतत्। एवं व्यतिरेकासिद्धिमुक्त्वासानीमन्वयस्याप्यसिद्धिमाह। पूर्वान्तरोतिनत्वाभावकार्यत्वे दृश्यसामि
योग्रीरूदपूर्वकत्वान्नियमान्नाकुदोषप्रसंगः। नपार्थिवपरमाणुगतपूर्वरूपादिनिवृत्ताववश्यमिसंयोगान्तरणोत्पद्यमानेषु रूपादिषु व्यभिचारा
दत्वस्यात्। अथ न तत्र पूर्वरूपादिनाशसहकृताग्नि संयोगस्य कारणत्वान्न व्यभिचारः॥ वान्मेत तत्र पूर्वरूपादीनामुत्तररूपाद्य
त्पत्तौ प्रतिबंधकत्वेन तदभावानां कारणत्वस्य प्र ज्ञायनिरस्तत्वादित्यालिप्रायेण परिहरति। ततानकार्यं तदादिति। अस्य
याअपि ज्ञानरूपत्वे तज्ज्ञानकारणजन्यत्वात्प्रामा ण्याप्रसंगस्त्वाति प्रसंगेन प्रयोजकत्वमाशंकते। यद्वा परमिति। परिहरति
नदपीति। प्रामाण्यस्य धर्मिज्ञानं तत्कारणमात्रजन्यता प्रामाण्यस्य प्रतिज्ञाता। अस्मन्मते त्वप्रमाणेऽज्ञानमिति व्यस्यतेत्यापादका सिद्धि
रित्यर्थः॥ ज्ञानमत्तालिप्रायेण विप्रतिपत्तिरित्याह। केचिदिति। इंद्रियसंयोगसंजातप्रत्ययवर्तित्वात्कृत्वात्स्वसंज्ञानस्य सर्वकारणमात्रत्वात्तत्प्रामाण्य
पि दोषजज्ञानमिथ्यात्वसंशयरूपाप्रामाण्यस्य स्वतो वा दिव्यापत्तिरित्यर्थः॥ ननु प्रमाणज्ञानस्यापि दोषजानां प्रामाण्यसद्भावे किं प्रमाणमि
निवास अन्यथानुपपत्तिरित्याह। वाक्ष्य चेति। तस्माद्दोषादप्रामाण्योत्पत्तिर्वाक्यतदवत्वात् तत्र वा प्रामाण्य परतस्त्वंगायं नीत्याह। इतिपरः

MEMORIAL

४ कार्यथिविनाशागावरात्रनाविद्यात्वनिवाः स्थापणमात्राज्ञानजनकजन्यत्वानावात्त्रास्तिप्रामाण्यमिथ्यापादका सिद्धिरित्यर्थः॥

स्वमिति। ननु तथापि प्रामाण्यस्य ज्ञानकारणवीनत्वस्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसंग इत्याशंक्याज्ञापितादमतप्रकारांतरेणेष्टापत्तिमाह। स्मृतिरिति।
ननु तथापि समाध्यस्य ज्ञानकारणाधीनत्वस्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसंगे अयमर्थः। स्मृताज्ञानत्वेन न ध्रुवकारणतया तद्रूपेन शक्तिहानापि तस्याः
कर्मानविषयत्वेन न प्रामाण्यव्यवहारः॥ तथा दोषजस्यवास्तवानर्थत्वा वास्तवाचना प्रामाण्यव्यवहार इति। अस्मन्मतपर्यालोचनया
त्राप्यापादकासिद्धिरित्याह। आवदांतिनास्तीति। स्मृत्यादीनामविद्याविवर्तत्वाभ्युपगमात् तज्ज्ञानजनकजन्यत्वाभावान्नास्ति प्रामाण्यमित्यापादका
कासिद्धिरित्यर्थः॥ ननु स्मृतेः कथमविद्या विवर्त्तगोचरत्वे नाविद्यावृत्तित्वं श्रूयतां पूर्वानुभवसंस्कारात्तावत् स्मृतेर्जन्म संस्कारांतर्भा
रणवर्म्मी वास्या दात्मधर्म्मी वा। अविद्याव र्म्मी वा नाद्यः॥ अन्तःकरणस्य सुषुप्तादौ विनाशेन संस्कारविनाशापत्तेः स्मरणाभाव
प्रसंगात्। तन्नित्यत्वस्य च निराकरिष्यमाण त्वात्। नद्वितीयः आत्मनोऽसंगस्य तद्धर्मत्वाभावात् तस्मादविद्याधर्मः संस्कारः
सा स्मृत्याकारेण परिणमत इत्यवशिष्यते। न च सुषुप्तादौ स्मृतिप्रसंगः। तदा संस्काराद्बोधकादृष्टादेरभावात्। अन्यथात्मसमवेतसंस्कार
स्यापि नित्यत्वेन सुषुप्तादौ स्मृतिप्रसंगस्य समानत्वात्। ननु तथापि कथमविद्याविवर्त्तगोचरत्वे तथा नृतार्थस्येदानीं मत्तावादसत्
ख्यातिनः ननु तर्हि स्मृत्यादिमानस्याप्यविद्याविवर्तगोचरत्वप्रसंगः। नेष्टापत्तेः। कथं तर्हि ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रमाणव्यवहारे न जाय
मानत्वादिति निष्कर्षः। एतन्न संशयविपर्ययोर्व्याख्यातो तयोरपि संस्कारजन्यत्वादिति। ननु स्मृत्यादर्शनत्वाभावेन प्रवृत्तिर्ज्ञाननिवृ

MEMORIAL

वनानद्यान्नतश्चतनस्यत्रज्ञानपूर्वकत्वनियमाभावात्तत्प्रामाण्या। च्छेदइतिनेत्याह। ज्ञानत्वाशयादिति। शुक्तौरजतत्वारोपणरजता
र्थिप्रवृत्तेः न जतज्ञानपूर्वकत्वाद्व्यभिचारो वस्तुतस्तु यादौ ज्ञानत्वाभावाद्व ननप्रवृत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वं न व्यभिचरतीत्यर्थः। अथ तादृक्त्वं तेनाः संप्रति
पत्तेरसिमाह। सर्वथापीतिप्रत्यक्षमानविरोधमाशंकते। यत्र्वदमिति। कारणजन्यमित्यत्र ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वमसिद्धमेव न स्यात्रान्नि
७४ हेत्यर्थश्चमुक्तो। प्रमाणीय्यमूयीयस्मा स्मरणं कारणमिद्धा दिनरतिरिक्तकारणजन्यमिति। गुणत्व तून हेतिनिरूपणभवेद्व्यभिचारनिरासायोक्तो
ज्ञानत्वन्यूनहत्तित्वादिति। तत्र कालात्यया पदिष्टतामाह। ज्ञानत्वावदिति। तत्र मनपर्याताव नया ज्ञाने कारणिकमित्याह। ईश्वर
१२ ज्ञानेतिनेन्नुप्रामाण्यस्य प्रमाणात्प्रमाण माधारणकारणा। तिरिक्तकारणजन्यत्वंकिनिष्पन्नत्वं साधयते ईश्वरज्ञान प्रामाण्यस्यापि १२
कादित्तथात्वतद्व्यक्तिनिष्ठत्वाभ्यव्यभिचारः। स्यास्तेनं यदि सर्वप्रमाणसमवेतमकं प्रमाणं स्यात् तत्राप्नितस्यापि शक्तित्वेन प्रतिप्रमाण
समाधारणत्वादितिप्रकमनेकानिकत्वं प्रमाणाप्रमाणसाधारणकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वं व्यक्तिनिष्ठत्वे साध्येऽसिद्धमाह। नं प्रामाण्य
स्यतथाविद्यप्रमाणिश्वाभ्यांगीकारात्। मावप्रं शब्दप्रयोगेनापसिद्धांतमिति अप्रमन्मतत्व प्रामाण्यस्य सकलज्ञानगतत्वेनासिद्धिरित्याह
अप्रमन्मतेति। अप्रमाण्यस्य ज्ञानधर्मत्वाभावात्साधनावैकल्यमित्यरुचिप्रत्याह संहरति। तस्मात्स्थितमिति। एवमुत्पत्तौ निश्चितस्य प्रमाणस्य
ज्ञप्तौ दानीं ज्ञप्तिमतस्त्वप्रमाणं सुवक्तुं तदन्यान्याद्दृष्टदोषमतेनसंतमाह। ज्ञानस्यमानस्या दिना। तदपवितु ह्यो राहमतेशक्तिमतएवज्ञान

ह३ ×न्या१

स्यानुमानाद्व्यावेदांतिमतेना। शक्तिमतएवज्ञानस्यमानादिवद्यत्वा दित्यप्रथयथ। इदानींज्ञप्तिमतस्वद्रष्टिरिति प्रत्युत्समयथेपरस्त्यान्यथानुपपत्तिप्रमा
णयति। ज्ञानादयमित्यादिति। याव कस्तुमां ज्ञप्तिकारणा ग्रयथ पापपत्तिरुक्ता। प्रवृत्तिर्हीच्छामपुरः ज्ञानस्याबुर्यं तच्छाशतुर्यामि च्छावसमीहि
तापायना। ज्ञानंतत्र सजातीयत्वलिंगानुलवंसांपी द्रियसन्निकर्ष। प्रामाण्ययग्रहणंत्तुनकेनापि शनापेक्षितम्। इतितत्रव दामः सत्यप्रवृत्ति
रिच्छासाव्रष्टमावनज्ञानमपेक्षते। नदवनुप्रमाणत्वेनावगंतमत्वेच्छाहारणप्रवृत्तिहेतुरतः प्रामाण्यग्रहणमुपयोगि। योपिवृपायाः संशयितप्रमा
णज्ञानादेव प्रमाय नज्ञानात्प्रवृत्तिरिति। तेनप्रा माण्यनिश्चयायदस्त्रीं जनित्यावा। संवादादिसंज्ञानप्रवृत्तज्ञानप्रामाण्य ज्ञाना
स्यापि संशयितप्रमाणस्यावत्वेनवप्रामाण्यवाद्दहार प्रवर्तकत्वात्ज्ञानस्तुनस्यापि प्रामाण्यं परताज्ञायते। अनस्यासदशायां संशयि
कत्वादप्रामाण्यनदितस्तुमास्मिरावनार्थापत्ते रनुदयः। नाप्यज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वेनापाविनाविपक्षत्वाच्च कात्मावनयापयाज
कत्वात्र अथसंशयानुपपत्तिः विपक्षत्वास्मत्राह। कदाचिदापादिति। ज्ञानादयएवसाक्षिवसौत्पामाण्यप्रतीतौप्रतानावपिस्यात्किणाः
न्नोत्यविरासिवाद्धापासंशयापपत्तिरित्यार्थः। अतःप्रामाण्यनिश्चयं नेनसिसमास्थग्रासिद्धिपरिहारायानत्यासदशायामिति वि
शषणीयां। नदसंगतं। अत्यासस्यप्रामाण्यानिश्चायकत्वादित्याह। संशयादिमलनि। प्रत्यक्षमानवाधमाह प्रयोगश्चेति। प्रामाण्यवाति
नारनितमायोक्तो। ज्ञानधर्मत्वादिति। गुणत्वादीव्यभिचारवारणाय वृत्तिनिज्ञानैकधर्मत्वादित्युक्तं। दोषजन्यत्वस्यज्ञानधर्मत्वेन विरासा। विप

त्वेवाचमाह। यद्वेति। ननु परज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये यथार्थसंदेहादप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रामाण्यज्ञानस्यानावश्यकत्वान्नानवस्था न प्रवृत्त्यर्थं प्रामा
ण्यज्ञानानुपयोगेपि प्रामाण्यलोपायतज्ञानस्यावश्यकत्वाद्भवत्येवानवस्थेत्यभिप्रायेणाह। इत्यलमिति। तदेवं वेदस्य प्रत्यक्षादिविनाविप्प
रीतुपपत्त्यादिनावलीनस्यात्वादिविकानाशातद्वीकारवद्भ्रान्तत्वस्वीकाराणिकर्त्तव्य इत्यपि। उपपत्त्यादादेः प्रयोजनमाह। वेरइत्यादि
श्लोकेन॥३॥ एवं तावद्वेदान्तानां जीवस्य ब्रह्मात्मत्वप्रत्यक्षादिविरोधेन विपर्ययरूपमप्रामाण्यमाशंक्य निराकरोत्। इदानीं सकलवेदस्य विधि
ष५ सैत्वेनवेदांतस्य तत्प्रत्यक्षादिनानां केवलं प्रत्यप्रपत्तिप्राह्मण रकत्वरश्वत्यानिरूपमप्रामाण्यमाशंक्य निराकर्तुं पूर्वमीमांसकानां पूर्वपक्ष २०
२० माहामानांनरत्यादिना श्लोकेन। न च वेदस्य विधिकं शेषत्वप्रकिंप्रच्छति। तत्र क्रमइत्यादिना। शक्तितात्पर्याभ्यां वाक्यस्य प्रामाण्यं
न विधिसंस्पर्शं कृतमन्यथा पर्यासादुक्त्यादिनाप करणाञ्चोत्वेनवार्थेन तात्पर्यहीनस्य जर्तिलयवाग्वादुक्तयादित्वाच्च विधिसं त५
स्पर्शिनः स्वार्थप्रामाण्यं स्यादित्याद्योर्थे न घरमाननापत्तें गच्छतीत्याहानाद्य इति। एवं तु तात्पर्याधीनं वाक्यप्रामाण्यं किमेतावतावेदान्तानामि
तितत्राह। अन्तो वेदान्तानाइति। अतः सारस्तात्पर्यनामेतत्तः प्राक्तनस्थेलोक्षार्थः। ननु किमिदं तात्पर्यं नाम। तदेवकस्तुपरं साध्यं वा प्रतिपाद्यं
वा। प्रयोजनं वा। उद्देश्यं वा। यस्य वाक्यस्य तत्रतत्परं तस्य तावत्तात्पर्यं किं वा न्य। तत्र न प्रथमः स्वाक्षनस्वार्थस्य साध्यत्वात्। न द्वितीयः पदार्थ
तत्संसर्गाविहायवाक्यस्य प्रतिपाद्यान्तराभावात्। न तृतीयः श्रमेनापादेशस्य मलनामशकनिवृत्त्याद्यनेकप्रयोजनार्थेनं प्रतिश्रमो रश्मित्वद

शइत्विवाक्यस्यानेकत्रतात्पर्यप्रसंगात्। प्रतिपादकप्रयोजनस्य च वेदे असंभवात्। न चतुर्थः। उद्देशाद्यभिप्रायस्याद्विषयउद्देश्यानतासो। वैदिकत्वा
अगानरवच्छिषयत्वा। स्मदाद्यभिप्रायाविषयत्वात्। वेदकर्तुश्च मीमांसकरनंगीकारात्। न पंचमः। प्रकारान्तरस्याप्यत्तरणतात्पर्यशब्दार्थस्य
निरूपणादिति। तत्राह। तात्पर्यं नामेति। तस्यार्थः। तत्परत्वितप्रकारस्य तु त्रयं तात्पर्यशब्दार्थः। किंतु सप्रयोजनाबाधिता। नाविगतार्थप्रमाजनक
त्वाद्रूपलक्षणद्वयवत्पदार्थतत्संसर्गविषयशब्दकरणस्य शक्तिविशेषः। न वतत्तनककल्पकं। तथाहि। श्रुतार्थमायापत्तिकल्पकत्वात्। न वा इष्टव्यावि
षयत्वं शब्दस्य तात्पर्यमिति सांप्रतं। गंगा तीरघोषमुद्दिश्य प्रयुक्तत्वात् तद्घोष इतिवाक्ये गंगातीरे घोषप्रमाप्रसंगात्। अतएव
य८ वार्दनाशंसिनवेदपणतृप्तिस्यात्सिद्धिरे नि। किं वा वेदान्तानां विधिशेषत्वं उपक्रमप्रकरणाद्यानविधिशेषत्वं वारुतेतु। प्रकरणांत
राम्नातकर्मविधिशेषत्वं वा। नाद्यः। तदा भावात्। आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिध्यानविधय इति चेन्न। न द्वितीयः। प्रकरणांतराम्ना
तस्य यस्य पर्णमयीजुहूर्भवति। न स पापं श्लोकं शृणोतीति पर्णमयीत्वस्य प्रकरणान्तराम्नातविधिशेषत्व जुहूद्वारा स्वानादित्याद्यो। किं नवि
विपरत्व इति नत्रजुहूवत्क्रतोपि कर्मणोंगमतस्य प्रतिपादनद्वारेण विधिशेषत्वमिति तत्राह। नाहि कर्मेति। ननु कर्म आत्मनाकापिद्धवापि
तस्याधिकारापयात् दिवाशिष्यं वेदान्तप्रतिपाद्यमित्यत आह। किं त्विति। ननु यथोक्त ब्रह्मात्मत्वं न तात्पर्यनात उक्तं किं तु कर्तृत्वश्रुति
त्वेन ध्यान आह। वस्तुतत्रेति। श्रुतिर्हि कर्तृत्व कर्माणि प्रत्यावनार्थावाक्यापतोहशी स्मृतिः कर्मणोपि विरागमेव जनयतीत्यर्थः। किं पुनः यावाद्यस्तु

पसंहरति। तस्मादिति॥ ॥ प्रवृत्तिलिंगेन शब्दशक्तिर्गृह्यमाणा किं अन्विते गृह्यतां। कार्ये वा। कार्यान्विते वा। तत्राद्यमादाय शङ्कते न विकल्पद्वय द्वितीयं दू
षयति। नापि द्वितीय इत्यादिना। पदार्थमात्रबोधः प्रवृत्तिहेतुत्वादन्वितपदार्थबुद्धिमन्तरास्य तदर्थस्य द्वितीयं दूषयति। न कार्यमात्रबोधजनन इति।
प्रवृत्तिहेतुज्ञानजननेन शब्दशक्तिर्वाच्या। पदार्थमात्रज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात्। इष्टकार्यस्यापि पदार्थविशेषत्वेन तज्ज्ञानमपि न प्रवृत्तिहेतुरिति न तज्ज
नने शक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः। अन्वितशक्तिसंबन्धेन कार्यान्वितशक्तिगौरवादित्याह। न तु कार्येति। न त्वेकस्य नायोगो गौरवं कार्यज्ञानस्य प्रवृत्त्या
नुकूलत्वेन प्रवृत्त्यादिप्रत्यानुकल्पनत्वा शंक्यातिप्रसंगेन दूषयति। नेष्टेति। किंवा वेदवंदनमानयत्यादावानुस्वयनपदातिरिक्त
२९ सिद्धार्थपदानामानयनपदार्थकार्यान्वि तः शक्तिः कार्यान्विताभिधायिनः आनयनपदस्य कार्ये सिद्धान्वितकार्ये वाराणवादिति प २९
कल्पनशब्दस्याकेन्नैकाविषयः सिध्यतीत्य परंगौरवमित्याह। कार्यपदातिरिक्तानामिति। कार्यान्विते शक्तिघ्रा। कारणोश्च्याक्षेपदोषा
४ न मैतु कार्येण संबन्धः कार्यान्वयश्च संबन्धिनि शक्तिविकारः अलिपंडितंमन्यस्य मतमाह। यच्च कश्चिदिति। अन्वयश्च कार्यमुपलक्षणं। विशेषणं वा।
आद्ये। अन्वयिनि सामर्थ्यमित्यकारणत्वं। कार्यस्योपलक्षणत्वेन सामर्थ्याविषयत्वात्। तथा चेत्प्रथमघटेत्पश्चिमनवनीतमत्रकाश्चद्देशनि
वाशितनिकरवत्कृष्णनवनीतकपुष्पश्वादंवनापरदेशवदाज्ञानीत्याह। तदपीति। द्वितीयपक्षे जकहेर्दिद्यनादवस्थं। नहि कार्यविशेषितान्वय
स्य कार्यानिष्ठतासंबन्धः। अंशतस्यालाभ्यत्वात्। पानात्। कार्यस्यान्वये विशेषणत्वेन गुणत्वादन्वयस्य प्रश्नमनना। अन्वयस्यापि कार्ये विशेषण

बकेश्वर वा कार्ये सैक्तिं नैक। न्विते कार्य क

त्वे गुणत्वात् कार्यस्य प्राधान्यमित्यनुपपत्तयविरुद्धमापद्यत इत्याह। कार्यत्वययारिति। अपुनरन्वितकार्यमर्वपदसंगतिः। तत्रैकपरिहारमात्र
त। कार्यपदस्यार्थपदानामन्वितकार्याभिधायित्वेन पर्यायत्वप्रसंगः। अथ वेत्रपदार्थान्वितकार्यं वेत्रपदस्यार्थः। सर्वान्वितं कार्यं कार्यपदस्या
र्थ इति न पर्यायतानकार्यपदस्यानेकार्थत्वप्रसंगादिति परिहारस्य सतनिमीलपरिहारो न्यायमनुहरति। अन्वितमात्राभिधानेऽनयप्यदोष
स्यमानत्वात् तस्मान्नायं परिहारपंथाः। किंवानयनपद स्य वेदनान्वितानयनप्रतीतिवद् वेदनपदादिपिवेदनान्वितानयनप्रतीतिः स्यादिति। मात्रा
नुरुत्वविरुद्धा। आनयनान्वितस्य वेदनस्य व प्रतीतेरितीत्यतिप्रसंगेन उपसंहरति। तस्माल्लाघवेति। यदि गौरवभयात्कार्यान्विते पद पदार्थे
सामर्थ्यं त्यज्यते। तर्ह्यन्वितेऽपि त्यज्यतां। पदा र्थमात्रे सामर्थ्यं पक्षस्यानन्तापि लघुत्वादित्याह। ननु नहीति। किंफला करोति दमुच्यते
थाद्यादिरिति। आद्ये प्रथमपादनं साधनं वा न तस्य आपादकासिद्धेः नहि लाघवमात्रादन्वितशक्तिरित्युक्तं येन तदादाय स्वरूप
पापादनं किंतु पदार्थज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात् प्रवृत्तिलिंगेन वान्वितशक्तिरित्युक्तं। साधनपक्षे स्वसिद्धान्त इत्याह। नमात्रादिना। द्वितीय पदार्थ
मात्रस्यालोकसिद्धत्वाद् अन्वयस्य च शब्दादवगतेः। न च शब्दप्रामाण्योच्छेद इत्याह। अपिहितेति। अथ शब्दस्यान्वित पदार्थप्रतीतत्वात् संसर्गबुद्धे
स्संसर्गे शब्दस्य प्रमाणतावश्यं नहि प्रत्यक्षादिगतत्वमपहूत्वा अंदशित इतरस्यानपिप्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वावश्यंभावात् तदा वानुमानाच्छेद इत्य
नुमितस्तु परं प्रत्यक्षमित्याह। शब्दावगतेति। किंवा वृद्धव्यवहारे प्रवृत्तिलिंगेनान्वितज्ञानमनुमायान्वयप्रतीति वक्ता सा तत्कृतेन सामान्येन

शक्तशक्तिः प्रथममविगतासाप्रयोगांतरश्चानापाद्दाणा स्वोपदार्थमात्रबोधनेन पदशक्तिकल्पनायां लाघवात् । न चान्वयांशे प्रमाणसिद्धत्वा
दन्वितशक्तिरित्याह । प्रथमावगततीति । दूषणांतरमाह । मध्यवर्तिपदानां पदार्थमात्रसामर्थ्ये पदशक्तिसंसर्गप्रतीतिसिद्धये पदार्थशक्तिः कल्प्या ।
सा तावदुक्ता । एकशब्दशक्त्यैव लाघवेन सिद्धा इत्यर्थः । तस्मात्पदार्थमात्राभिधाने युक्तत्वादन्वितमेव शब्दाभिधानवदंतीति । ननु शब्दस्यार्थमन्वितं वदन्त्या वान्वितं
वै देतपदार्थविशेषान्वितं वा । आद्ये वंदनपदाद्वंदनप्रतीतिवत् सर्वप्रतीतिप्रसंगः तदा चवाच्यप्रयोगानर्थक्यं । द्वितीये आनयनपदेन वंदनान्विता
नयनाभिहितवंदनपदेनानयनान्वितं वंदन माभिधीयते । अनभिहितं एव वा । तत्र प्रथमे इतरेतराश्रयप्रसंगात् । आनयनपदाद्वंदन
२२ विनानयनप्रतीतेः वंदनपदादानयनान्वि तवंदनप्रतीतिस्ततश्चानयनपदाद्वंदनान्वितानयनप्रतीतिरितीतरेतराश्रयः । आनयनपदा २२
द्वारेणानर्थक्यप्रसंगादिति । नन्वाह । युगप दिति । अभिहितान्वयवादिभिरपि पदानां स्वपदार्थाभिधानव्यापारद्वारेण तदन्वयबो
धकत्वं वाच्यं । अन्यथा शब्दप्रामाण्यच्छेदापत्तेः । तथा च वंदनपदेन वंदनाभिधानद्वारेण सर्वान्वितवंदनबोधने । आनयनान्वितं वा । नाद्यश्च वंदन
पदेन वंदनाभिधानद्वारेण सर्वान्वितवंदनबोधे सर्वबोधप्रसंगात् तत्प्रयोगानर्थक्यं । द्वितीये आनयनपदेनानयनाभिधानद्वारेण वंदना
न्वितानयनबोधे वंदनपदेन वंदनाभिधानद्वारेण नयनान्वितवंदनं बोध्यते । अन्वितमेव वा । नाद्यः । उक्तान्योन्याश्रयप्रसंगात् । न
द्वितीयः । पदांतरद्वारेणानर्थक्यप्रसंगादिति दोषद्वयाभिहितान्वयवादेपि समानत्वादित्यर्थः । ननु वंदनपदेन वंदनाभिधानद्वारेणान्वितं
२१

वंदनं बोध्यते । न सर्वान्वितं नानयनान्वितं प्रतीतिप्रसंगः ॥ कथं तर्ह्यन्वयविशेषप्रतीतिरिति चेत् ॥ आनयनपदस्य सहकारित्वसामर्थ्यादिति ब्रूमः ।
तथा च पदांतरद्वारेणानर्थक्यं । नापीतरेतराश्रयः । वर्तमानानयनपदस्य स्वार्थस्मारणव्यापारानपेक्षत्वादित्याशंक्याप्रमत्तपितार्हि वंदनपदेनान्वि
तं वंदनमभिधीयते न सर्वान्वितं । अन्वयविशेषप्रतीतिश्च विनानयनाभिधानस्यानयनपदसहकारिवशात् । न त्वितरेतराश्रयप्रसंगः । वंदनानय
नपदयोरन्वितमात्रस्वार्थाभिधाने व्यापारानपेक्षत्वादिति तुल्यमित्याह । सहकारीति । ननु पदानामेव संसर्गबोधकत्वे कथं पदार्थज्ञानस्य संसर्ग
प्रतीतिं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाविति तत्राह । वाक्य प्रतीति । वाक्यार्थप्रतीतेरनेकपदार्थप्रतीतिजन्यत्वादनेकपदप्रतीतेर्नावतरद्यतिरेक्यन्व
पदार्थप्रतीतिरानुषंगिकीति तत्राह यव्यतिरेकावित्यर्थः । नन्वेवं विद्वद्दशस्तत्रपदस्वारस्यानुरनिष्पन्नपदार्थज्ञानाभावेनसं
सर्गज्ञानोत्पादकत्वं दृश्यते स्वनाद्यवाक्य वती तिनतो चेत्सापि पदस्यापि पदार्थज्ञानानितस्यैः संसर्गज्ञानमित्याशंक्य न तत्स्वपाश
वाद्यन्यथानुपपत्त्या संसर्गज्ञानेन पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वमाह । पश्यतेति । तदेवमन्वितमात्रे स्वार्थगृहीतसंगतिकानि पदानि क्रमेणोपस्थापितार्थमा
त्रेणान्वितमात्रपदार्थस्मृतीरुपजनयंति पश्चाद्दकस्मृतिगतानि स्मारितस्वार्थेनान्वयविशेषं प्रतिपादयंतीति प्रकृतमित्युपसंहरति । न
न्मादिति । यत्कुसुमांजलावुदयनानन्दात् किमिदमन्विताभिधानं नाम । अन्वितप्रतिपादनमात्रं वा । स्वार्थनिष्ठत्वे सति तन्नान्तर्येण वा । अन्वि
तस्वार्थसंगतिबलेन तत्प्रतिपादनं वा । अर्थसंगतिबलेन स्वार्थवदन्वितप्रतिपादनं वा । नाद्यः अन्वयविनाभावात् । न तृतीयः वाक्यार्थस्यापि

वैवंवास्तावं ज्ञानवत्त्वर्थः स्वार्थसंगतः स्वार्थमात्रापदत्वादिति। तत्राज्ञितस्वार्थसंगतिवलेननत्युत्पादनमितिनवदामः नवेवं वाक्यार्थधीपूर्वं व्या-
घातः अन्वयविशेषस्य वाक्यार्थत्वात्। नन्वज्ञितमात्रस्वार्थसंगत्या कथमन्वयविशेषप्रतीतिः अन्वितस्वार्थोल्लिखायि पदान्तरप्रतीतिसहकारि-
वशादिति ब्रूमः। ननु तथाप्यन्वितस्य स्वार्थसंगतौ पदार्थान्वयप्रतीत्यायोगपद्यप्रसंगः योगपद्यात्यपगमन्तुयोग्यतादि प्रतिसंधानस्यैषाघापि
पदार्थप्रत्ययवद्वाक्यार्थप्रसंगात्। तत्र किं पदार्थान्वयमात्रप्रतीत्या योगपद्यमापाद्यते। किंवा पदार्थान्वयविशेषप्रतीत्या। नाद्यः पदस्यान्वित
स्वार्थस्मारकत्वनान्वापत्तेः नद्वितीयः अन्व यविशेषप्रसंगस्यानभ्युपगमेनापादकासिद्धेः। अतएव योग्यतादिप्रतिसंधानस्य
२३ स्यानवाक्यार्थप्रत्ययप्रसंगः अन्वितस्वार्थ प्रत्ययस्यास्मादेवावाक्यार्थप्रत्ययस्य चयोग्यतादिप्रतिसंधानसहकारिजन्यत्वेनान २३
दस्यावेउकाववावः। अन्यथाख्यन्मतेपिपदा नामेवपादार्थप्रतीतिद्वारेणान्वयविशेषप्रतिपादकत्वेनतत्प्रसंगस्य समानत्वात्।
ननायाकिंविदतत्रपूर्वनावदृद्धव्यवहारानुसारेणान्वितमात्रसंगत्युपपादनेनकार्यपरत्वनिराकरणनवासिद्धेश्वसामर्थ्यमुपपादयदानी
तत्रवपयोगमारत्यति। प्रयोगोपाधितिविप्रतिपन्नः कार्यानन्वितइत्यर्थः कुविदादुक्तश्रमयोपिप्युक्तः शब्दशक्तिगोचरत्वाभावान्नज्ञानको
तिकत्वमिति। तत्रखंडादिव्यक्तेः शब्दशक्तिगोचरत्वाभावान्नज्ञानकोतिकत्वमिति। तत्रखंडादिव्यक्तेर्गवादिशब्दस्य गोचरत्वेपिव्यक्तिशब्द
गोचरत्वान्नज्ञानकोतिकत्वमिति व्याहत। नव्यक्तावितिनन्वज्ञातः। शब्दार्थत्वास्थितः शब्दार्थविरस्तकथं व्यक्तित्वजातिसमव्याप्तिव्यक्तिः स्वयमज्ञा-

जीयादि

पा ग्र २

संतवादित्यर्थः ननुतथापिगोत्वादिव्यंजकत्वस्यापाधिरवव्यक्तिशब्दगोचरत्वा
धिग ६

त्यात्मिकाव्यक्तिशब्दगोचरस्यादित्याह। नन्वितिनिति। परिहरति। नसंख्यावदिविदिति। व्यक्त्यो व्यक्तित्वजातिशून्यत्वस्य यमजात्यात्मकत्वेपि गोत्वा
दिजातिव्यंजकत्वापाधिनाव्यक्तिशब्दगोचरत्वोपपत्तेः वाननकौतिकत्वतादावस्थ्यांनाकिमिदानीमुपाधिजात्यादेवशब्दशक्तिगोचरत्वं। अंमितिसत्र।
नामीमांसकनयकत्वादिजात्यनावनतथाप्रतापास्मनिरूपणनवर्णानां ककारादिशब्दवाच्यत्वात्तावप्रसंगात्। ननु तथापि घटादिव्यक्तीनां
नव्यक्तव्यक्ती गोचरत्वान्तासामपि शब्दविशेषणानरत्वस्याव थ्यस्यस्वत्वास्यया। गत्वादिशब्दवाच्यगोत्वादिगोत्वादिनापलक्षयितनत्वयुक्ती
कावप्रसंगात्। अतस्माहिनानःशब्दार्थत्वनि यमश्चनतस्यासंरक्षकात्यिस्थालविषयत्वात्किंवव्यक्तेरपिलक्षणया व्यक्तित्वेगोचर
त्वान्ननकौतिकत्वमितियत्किंचिदेतत्। पूर्व वृद्धव्यवहारादेकस्संगत्यवधारणनियमप्यन्वितसंगतिनिरस्तकेः। इदानीं सापि नास्ति
पुत्रस्तेजातइत्यादेरपिसिद्धार्थवाक्याच्छंग तदक्षमत्वादित्याह। नव्यवहारादवगति। ननु पुत्रस्तेजातइतिवाक्यश्रवणसमनंतरंवदन
विकासमुपलभ्यहर्षकारणप्रतीतिरनुमेया सावाक्यनिर्वाह्यात्। वाक्यजावेतिसंदेहान्नतदनन्तशब्दसामर्थ्या। विगमसंभवत्याशंक्याह व्य
व्यवहारेणसंगतिग्रहप्यंशप्यसमानइत्याह। संशयस्यव्यावृत्तिः। शब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां बाधकमपि समानावितिरसंज्ञां॥ ८॥ पूर्वकार्यसंगति-
कृत्यनतदन्वितशब्दसंगतिः किंत्वन्वितइत्युक्तं इदानींतदपि नास्तीत्याह। नचपरालिप्समतामिति आत्माकरन्नांतिपाकार्यागौ कारात्रदपक्ष
तत्वावस्थात्रौ तदर्थमुक्तं तत्ववतदिति। नचममदकार्यमिति। वृद्धास्वतंत्रप्रमाणत्वात्कृतिप्रमाणकत्वमासिद्धमित्याशंक्य। ननश्याप्यैकं।

षाविषयत्वादित्याह। ननावदिति। ननु यमर्दं कार्यमिति फलस्य स्वरूपेण कार्यत्वं साधनस्य वा यासवद्भूतत्वम विकार्यो ऽनुपपन्नस्य याऽका
र्येतु द्विविधविकार्यातिरिक्त कृत्यस्य विषयत्विमित्याह। फलं तत्वायन इति। फलस्य स्वरूपेण कार्यत्वात्प्राप्ता विकृ विकार्यं गाचरत्वापपत्रेः सा
धनस्याप्याप्यासवद्भूतत्वपि फलसाधनत्वेन विकार्यो गोचरत्वसंभवा तत्रापि कार्यत्वाद्विविधकार्ययोगान्तरवर्ति भावः। अस्तु तर्हि लेशो का दि
लि हिंसादिरवकार्यप्रमाणं। न कार्यस्य प्रमाणांतरासिद्धत्वे पूर्वत्वाद्युपपन्नः। तदसिद्धत्वे तत्र लिङादेः संगतिग्रहणासंभवेन घटादिपदवत्

२४ त्प्रमाणत्वानुपपत्तेरित्याह। नवैदिक
गकामपदसहपाठादविगततनियोगसंग
तालिङः संगतिग्रहणात्। कार्यस्य लिङर्थ

इति। ननु यद्यपि लोकनियोगस्यासिद्धत्वेन संगतिग्रहणासंभवस्तथापि वेदे स्वर्ग
तिगृह्यतां। कथं स्वर्गकामाय ऽजत्यादिवाक्ये लोके कार्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्स्वर्गक २४
त्वं वाक्येनस्यैव नियोगावगपत्त्यां स्वर्गकामपदेन स्वर्गकामो नियोज्यः। यास्समर्पने सव

कमिसंबंधस्य। स्वस्वर्गविशिष्टस्यैव कार्ये नियोज्यतया संबंधात्तस्य देवतस्य काम्यमानस्वर्गोपायः न तयाग क्रियात्मणभंगिनी। कालांत
रावलंविफलासु कृतेनतितदतिरिक्त नियोगयागादिविषयनियोज्यतया संबंधात्तदिति तत्राह। न स्वर्गकामइति। तत्राहस्वमात्रक्रियाया
एवेति। यागादिक्रियायाः स्वरूपेण विनाशित्वपीश्वरद्वारेण सूक्ष्मक्रियायाद्वारत्वामिद्धारणाग्नेयादिस्थानोत्पत्तिकत्वेन सह सुवांस स्व
यनस्यततवना पूर्वसाधनभावानोपतान्तरमतेवांतरापूर्वद्वारणकालांतरस्थाविप्रसनापूर्वद्वैसामनत्वस्वदवान्तरापूर्वद्वारेण

५ लिङाद्यर्थत्वेऽनुपपत्तिलक्ष्यत्वादनन्यलक्ष्यः शब्दार्थ इति हि स्थितात्स्वाद।
५५ र्थ इत्याह प्रवर्तकत्वेति। किंच। येनापि शब्दव्यापारस्य ५ र्थ इत्याह

त्यभिरशायां लिंडादेस्सामर्थ्यावगतस्वतो वेदपाठस्साधनमवलिङाद्यर्थेन भावनेत्यर्थः। किंच। द्विविधाभावव्यापारः परिष्पंदप्रय
त्नस्वतत्र शब्दस्यामूर्तत्वान्न परिस्पंदापत्तेनत्वान्न प्रयत्न इति न शब्दव्यापारस्य भावना। लिङ्मयकर्तृलिंगादेरित्याह। शब्दस्येति किंच। भावनाह
यं प्रतिपादयन्लिङादिर्युगपत्क्रमेण वा प्रतिपादयेत्। नाद्यः शब्दव्यापारप्रतीतौ तद्भाव्यत्वेन पश्चादर्थभावनोपप्रतीतेर्नन्तरः शुद्धस्य विर
म्य व्यापाराभावादित्याह। युगपदिति। किंच लोकप्रवर्तकत्वसामान्यावगतसंगतिना लिङादिना वेदे प्रयुज्यमानेन प्रवर्तकत्वसामान्यालिङ

न कृततस्य निर्विशेषस्यासंभवनस्य
प्रवर्तकत्वमिष्यते। न न पि शब्द भावन
विधेर्व्यापारप्रवर्तयतिसति बुद्धिपूर्वक

ज्ञादविशेषत्वान्नुपपत्त्यां विशेषांशे व्यापारस्य विशेषत्वकल्पनेन शब्दव्यापारस्य
भाव्यार्थभावनाभाव्यस्वर्गीकैककल्यं याज्ञासाधनस्य वप्रवर्तकत्वमिष्टमथ्यथा यच्चि
रिणो प्रवृत्तिः स्याद्यागापेक्षणा यवस्थनादि वन्नदृष्टत्याह। शब्दव्यापारइति नन्वपूर्व

ऊ।४ वास्मि मीनापि यौदारित्यादेरनिष्टसाधनादपि राजाज्ञादेर्दर्शत्याग प्रवृत्तिदर्शनान्निष्टसाधनस्य प्रवृत्तौ व्यतिरेकाविनितत्वाह। आज्ञा
देरपातित्याज्ञाकरणसंपतनानर्थत्वात्स्यपरिहारेच्छतसाधनत्वेनाज्ञादेः प्रवर्तकत्वेनाज्ञादित्वमात्रेण लिङ्मात्रादविष्टसाधनत्वात्
वे प्रवृत्तेरभावादतदिष्टसाधनस्य नृप्रवर्तकत्वमित्यर्थः। नन्वविधिनिमंत्रणावीन सस्संप्रश्नप्रार्थने प्रलिङिति स्मरणाज्ञादिषु लिङः संगति
ग्रहणा कथमिष्टसाधनस्य वालिङर्थत्वमित्याशंक्यातिप्रसंगं न दूषयति। न वयाकरणतिनेति। अथ वेदपाउपयत्वेनाज्ञादेरसंभवा

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

25

व्यलिङ्गत्वं।नहि लोकप्रसिद्धलिङ्गेन कार्यत्वकल्पनानुपपत्तिर्वाच्यमित्याह।असंभवादिति।केन तर्हि लिङ्गप्रायेण दृष्टं इत्याशङ्क्य साधनस्यैवाश्र
दिरूढलिङ्गप्रायेणेत्याह।लाक्षणिकेति।यत्र वैदिकलिङ्गादेर्व्यापारस्यैव कर्तृप्रयोगः सोपि साधनस्यैव नालौकिकलिङ्गार्थत्वनिरस्त इत्याह।
वादिकर्तृनिलिङ्गादिर्व्यापारवान्।कारकत्वादेवापूर्ववदिति लिङ्गादेर्व्यापारसद्भावमाशंक्याह।कारकत्वादिति।अयं भावः।परिस्पंदप्रयत्नयो
रन्यतरानुमानं तद्व्यापकमूर्तत्वविरहेण न तत्र कल्पनीयं तदा वानुपलब्धिबाधः।व्यापारमात्रसाधने सिद्धसाधनमिति।ज्ञानातिरिक्तव्यापारवत्त्वानुमा
नेलिंगव्याप्तिविरह इत्याह।लिंगवदिति।अत्र मानान्तरं दूषयति।यद्वेति हेतुत्वादिति।लिंगादयोऽपि तत्र साधनत्वस्यैव परत्वाद्विहेतुता।
२६ संसिद्धिरित्यर्थः।परिस्पंदः प्रयत्नान्तर सव्यापारत्वानुमानबाधकान्तिकत्वमित्याह।अयमत्र इति नत्वसंबद्धेऽपि साधनस्थैव २६
लिंगाद्यर्थत्वे कथं जीवनज्ञानान्मुक्त्यादिः स्वर्गकामा यजेतेत्यत्र नित्यकाम्यभेद इत्याशङ्क्य यत्रासावाज्जीवनाद्यधिकारिविशेषणं तत्र नित्यत्वं यत्र तु
स्वाच्यं स्वर्गाद्यधिकारिविशेषणं तत्र काम्यमिति विरागनियमादित्याह।काम्यानित्यत्वेनोपसंहरति तद्वदिति।परार्थं समस्तं कार्यं शब्दव्या
पारनियोगात् तद्विपरीतेत्यर्थः।उक्तार्थप्रयोगमात्रस्यति।प्रयोगापीति।उक्तकार्यविपरीतः सिद्धस्य तत्प्रमाणमित्युक्तकार्यकारणतत्र प्रम
णं लक्ष्यत्वेति सिद्धसाधनं तदर्थमेव कारस्था पदत्वात्कोऽर्थ इत्यत आह।अग्निहिमस्यौषधमिति लोगवाचासिद्धि अस्तीति।तत्र वदामः।किमस्याप्यंत
मप्रामाण्यं स्वार्थे एव वा।नाद्यः।स्वाध्यायाध्ययनविधिपरिग्रहाभाव प्रसंगात्।द्वितीये किं तत्काव्य उक्तदोषात् किमन्यत् सुभाषितमेव।नहि

स्वार्थप्रमाणमिति प्रत्यभिज्ञायि।हेतुकृतं वाचनायं दोषः।स्यादेतावत् किं विदन्तत्र।॥१॥ समन्वयाध्यायार्थं संक्षिप्याह।लोके सिद्धज्ञाति।यस्माल्लोक
पुत्रकादौ सिद्धपदनिश्चयगतापि सिद्धा संगतिः।तथा वेदांतपदेऽपि द्वितीयात्मनिष्कलपदगता।शेषनातात्पर्येऽपि दृष्टान्तघातक माद्दोवास्थे कार्येऽनाकृत
माद्वितीयात्मनि फलवति तात्पर्यं प्रतीतिदशायामधुना कार्यकल्पनमप्रमाणं तस्माद्द्वितीया प्रमेयविति स्वरूपेण त्वमादेवास्य प्रमाण
तासिद्धत्वन्वयः॥ ॥ ॥ ॥इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यप्रज्ञानानंदभगवतः कृतौ तत्त्वालोकव्याख्यायां तत्त्वप्रकाशिकायां
प्रथमाध्यायः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥प्रान्त नद्वयवादिप्रारणलसद्वृत्ते के अंरन्ध लीलालोदारितत्वर्कपाएपुपनिषद्वंवनखप्रा
ख्यातो वृदेकाल्पिनकल्पमूर्तिर्विरवध्यास्ते ख्यातमौक्तिका यस्य बुध बुधेन्द्रेरं नगरीकवीरवः पातुवः॥१॥ एवं तावत्तत्त्वमस्यादिवा
स्थानां प्रत्यक्षलक्षणोरेकत्वप्रत्यक्षादिविरो क्यनिराकरणेनावशिष्टकार्यपरत्वापाकरणेन समन्वयः प्रसाधितः।इदानीं तत्रैवावि
रोधमुपपादयितुं द्वितीयाध्यायस्यारंभः।तत्रापि तत्त्वार्थे जगन्निमित्तोपादानत्वसमन्वयस्य केवलनिमित्तकारणत्वोपपादकेन वैशेषिका
दिकल्पितानुमानेन विरोधं निराकर्तुं पक्षपूर्वकं यथोक्तसमन्वयमुपदिशति न वेदीतमानत्व इत्यादिना।तत्र पूर्वपक्षमाह।तत्राप्यरिति।
नन्वपूर्वविदस्य प्रत्युक्षयत्वेन बलात्पक्षमुक्तो।न कथमिदानीमद्धमाना दिविरोधशंकासंभवः संतीमनीषिणामाशमविशत।अपि तु
यस्याप्यं क्षमणिमविदादित्यादेः प्रत्यक्षादिविरोधेन स्वार्थप्रामाण्यादर्शनादिति ब्रूमः।नन्वयथैवं विरोधशंकाप्यस्तु किमतीकथं नहि

तन्निरायासाया यमारंरुः। वेदानां वाक्यानां प्रमाणांतरायोग्यविषयत्वस्वार्थतात्पर्यपत्वं स्वावष्टंभादितिद्रुमः। परिहरति। नदीश्वरेत्यादिना
। ननु कथं श्रुतिनिरपेक्षानुमानायोग्यत्वमीश्वरस्येति। तत्राह। तथाहीति। तस्यार्थः किं दृष्टानुमानगम्य ईश्वरः सामान्यतो दृष्टानुमानागम्यो
वेतिनाद्य इत्याह। क्रमज्ञातायमित्यादिना। कार्यमात्रस्य घटादेस्तद्विशेषस्य विचित्रप्रासादादेरित्यर्थः। द्वितीयदोषमाह। विमतमिति। अ
नादिप्रसिद्धकर्तृकादन्यदित्यर्थः। अयं भावः। किमिदं सकर्तृकत्वं साध्यते कर्त्रा सहवर्तनं वा। कर्तृजन्यत्वं वा। आद्ये कुलालादिति कर्त्रा सह
वर्तनं गीकारात्सिद्धसाधनमिति। ननु पक्षे विप्रतिपन्नो कथमस्यापक्षस्य प्रतिलाभं त्वं वनश्च पयोगार्थे कोशलादित्याह
२७ यथाशब्दमिति। ननु शब्दस्य मानत्वस्मरणत्वे पि भदाभिप्रायस्याप्यादृष्टत्वात्राक्तदोष इतिनेत्याह। नाभिप्रायवशादिति। शब्दप्रयो २७
गानर्थक्य प्रसंगादितिभावः। अभिप्राय तु नावेनानुमानसमनर्थन्दूषणांगीकारे त्ववदभिमतसर्वज्ञाशरीरिकर्त्रा कार्या
वस्थाद्यातरत्वपत्तेरादिदमीश्वरानुमानं त्वत्समिद्धं। मतमित्याह। अथ थत्ति द्वितीये ला दृष्टान्तासिद्धासाधनत्वमाह। कर्तृजन्यतापीति
तथा। सिद्धेसाध्यात इत्यर्थः। दूषणान्तरमाह। अंकुरादीनामिति। प्रमाणानां गोचरस्यागोचरश्च स्वे न मिलित्वार्थनिश्चयकारित्वात्सावा
दित्यर्थः। ननु जगन्निमित्तोपादानं ब्रह्मेति वदता त्वयापि जगत्सामिति निर्व्याख्यासावत्ववद्भीतनीत्यानम्याय्युति। तत्राह। सर्वेवति। भ्रांति
प्राप्तं प्रपंचमनूद्य ब्रह्मणि अभिनिमित्तोपादानद्वारेण सर्वं ब्रह्मैव न तद्व्यतिरिक्तमस्तीति वदतां वेदान्तानां स्वार्थे प्रतिपादनस्य द्वारमात्रत्वा

त्वास्माकं जगत्भ्रमयाकल्पमस्तीत्यर्थः। किंवा कार्यमित्यक्तकार्यस्येति कारणप्रतीतिसापेक्षत्वेन कार्यत्वस्य प्रसिद्धस्य न सिद्धावसिद्धिरित्याह
कार्यत्वमिति। ननु कार्यप्रतीतिः कारणमात्रप्रतीतिमपेक्षते न कर्तृप्रतीतिम् अतः पृथिव्यादीनां समवायिकारणस्यावयवप्रतीत्या कार्यत्वप्रतीते
र्नास्ति सिद्धिरिति तत्राह। कारणान्तरेपीति। ननु तथापि पृथिव्यादि। कार्यं सावयवत्वात्घटवदित्यनुमानेन कार्यत्वसिद्धेनासिद्धिरित्याशं
क्याह। सावयवत्वमिति। अयमभिप्रायः। किमिदं सावयवत्वं अवयवैः सहवर्तनं वा। अवयवेषु समवायो वा। अवयवेषु द्रव्यस्य समवायो वा। ना
द्यः आकाशादौ व्यभिचारात्। न द्वितीयः सम समवायस्याप्यत्यन्तत्वात्। न इच्छ्यत्वादनुमेयः आत्मादौ व्यभिचारात्। अथ पृथिव्यादेः कार्यद्रव्यत्वेन कारणावयवेषु घटादिवत्सम
मवायोनुमीयते तर्हि पृथिव्यादेः कार्यद्रव्यत्वेन कारणावयवेषु घटादिवत्समवायोनुमीयते। तर्हि पृथिव्यादेः कार्यत्वसंदेहे तद
वयवानां कारणत्वसंदेहात्सावयवत्वं संदिग्धमसिद्धमिति। ननु पृथिव्यादेर्मध्यपरिमाणवत्वेन स्वावयवेषु घटादिवत्समवायानुमानात्संदिग्ध
सिद्धिरित्याशंक्यावैकल्प्यं दूषयति। मध्यपरिमाणत्वमिति। द्वितीयं प्रत्याह। यस्माद्वेदितिद्वयंघटमितिशेषः। तस्यावकाशद्रव्यसमवेतद्रव्यपरि
माणत्वेन पृथिव्यादेरवयवसमवायस्य सावयवत्वस्य संदेहे संदिग्धत्वात्पक्षांतस्यापि तस्यानुकेतद्भावेन त्यागासिद्धत्वादिति भावः। दू
षणांतरमाह। सिद्धं संवदन्तेति। मध्यमपरिमाणस्य पृथिव्यादेरस्य त्रसिद्धोपुनसिद्धयोः समवायासिद्ध्या सिद्धेत्वादसिद्धोवसंबंध त्वा

५२।

नासिद्धिरिति भावः। उक्तानित्याप्रसिद्ध्यानुमानभंगमाशंक्याह। धूमवत्त्वमिति। एवं च प्रमाणाभावेन कार्यत्वस्यासिद्धिं प्रसाध्येदानीं तदनिरूपणात्त्वा
माह। कार्यत्वं चेति। किमिदं कार्यत्वं नाम प्रागसतः सत्तासमवायो वा कारणसंबंधः समवायो वा जातिविशेषो वा। नाद्यः अनुपलब्धप्रागसत्त्वेषु
पिद्व्यणुकादिषु तदसिद्धेः। यद्वा किरणावलीकारेण सावयवत्वेन तत्सिद्धिरित्युक्तं। तत्प्रागेव सावयवत्वस्य कार्यत्वसिद्ध्यधीनत्वेनेतरेतराश्रयात्
तस्मैकिं वा प्रागसत्त्वं विशेषणमुपलक्षणं वा। प्रथमे लक्षणस्यासंभवेन। द्वितीयेप्यसंभवः प्रागसत्त्वेन सत्तासमवायस्य क्वचिदपि संसर्गानुपल
२८ ब्धेनोपलक्षितत्वासिद्धेः। घटादिप्रागसत्त्वोप लक्षितसत्तासमवायस्यात्मादावपि संभवेन तत्रापि कार्यत्वापत्तेश्च। न द्वितीयः। घटादि
कारणसंसर्गित्वस्यात्मादेरपि तदापत्तेश्च। थ्यकारणान्वयव्यतिरेकित्वं कारणसंबंधः किमिदं कारणान्वयव्यतिरेकित्वं। कारणस २८
त्यवत्त्वमिति चेत्। किंत्ववत्त्वमित्यत्राकार्यत्वेना पत्तेः। तृतीयस्तु पृथिवीत्वपरजातिविशेषः। पृथिवीत्वावांतरो वा। नाद्यः पार्थिवपर
माण्वादिष्वपि तदापत्तेः। न द्वितीयश्च उदकादावनवस्थितत्वात् तदभावापत्तेरिति भावः। कथं तर्हि विद्वद्भिः कार्यत्वमित्यविचारितसंसिद्धमित्याह। न वा
पक्षीवदिति। तस्मादित्यारभ्य किं चेत्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः। यद्वा केन विदुच्यते पक्षधर्मताबलेन वा शरीरी नित्यज्ञानादिमान् कर्ता सिद्ध्यती
ति न कल्पनागौरवमिति। तत्राह। किं च पक्षेति। व्याप्तिस्मारितसामान्यस्यैव हेतुः पक्षधर्मता पक्षसंबंधं बोधयति। न व्याप्तसंबंधमितरथा धूम
मात्रपक्षधर्मताबलात्ताम्रादिवह्निविशेषः पक्षसंबंधी प्रसिध्येत्तथा च लिंगविशेषणाद्विशेषापि सिद्ध्येदित्यर्थः। एवं च कार्यत्वस्य पक्षधर्मतापि सिद्ध्य

धासा २ दि

नि॰ दि २ तो ४

सूक्ष्मतिमसंबंधं संबोधयति। नाद्य शरीरित्वज्ञानादिमत्संबंधमित्यर्थः। ननु तर्हि व्याप्तिबलादेव यथोक्तकर्तृसिद्धिरिति नेत्याह। भ्रांतीति। अनेन विशेष
विरोधोपि समर्थितः। व्याप्त्या कार्यत्वसहचरितत्वेनोपलब्धस्य शरीरित्वस्य कर्तुरुपस्थापनात् पक्षधर्मतया वा शरीरिणो नित्यज्ञानादिमतः
कर्तुरुपस्थापनात्तयोर्विरोधः। ननु किं परस्परानपेक्षत्वाद्व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामुपस्थापितविशेषयोर्विरोध उच्यते। किं वा परस्परापेक्ष
यो। नाद्यः परस्परानपेक्षया विशेषानुपस्थापकत्वात् द्वितीये तु परस्परापेक्षया वा विनविशेषयोः को विरोधः न कोपि यदि पक्षधर्मतोपनीत व्या
प्त्युपनीतेन कर्तृविशेषे पक्षधर्मतापि व्याप्त्युपनीत पक्षसंबंधमेव परं विशेषमुपनयेत्। यदि तु व्याप्त्युपनीतं विशेषमपहाय पक्षधर्मतान्यद्विरो
धिनं विशेषमुपनयेत्। न हि न तद्व्याप्तिः सह कारिणीति कथं न विशेषविरोधस्य यद्वोच्यते। व्याप्तिरपि न शरीरिणं कर्तारमुपस्थापय
ति। कार्यत्वस्य क्वानिमन्मात्रेणाव्याप्तिग्रहणा दिति। तदपि वार्तं कृतिर्हि स्वकारणं तच्चानं कारणज्ञानं तत्कारणशरीरादिप्रसिद्धोदरा
पुरुषसमवायिनी कार्यत्वव्याप्नोति। कथमन्यथा त्वयापि जगत्कर्तरि ज्ञानेच्छाप्रयत्ना व्याप्तिबलेनोपस्थाप्य पक्षधर्मताबलात्तेषां नित्यत्वं प्रतिपाद्य
ध्यतेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या कि वृद्धिच्छुना कलनकत्वेनेति। यद्वा सिद्धसाधनत्वादिपरिहाराय लीलावतीकारेण कर्तृलक्षणमलेखि तदनुभाषते। अत्र
थापादानेति। परिहरति। तद्धीति। सिद्धसाधनं। तदवस्थमिति शेषः। घटाद्युपादानस्माकं कारणाधीनत्वाति माद्भिरदृष्टद्वारेण जीवैर्न्यथत्वा [illegible]
पादानमाक्षात्कारात्मधीनत्वाद्यावस्थातिलावच्छिन्नकृतिमत्त्वस्य माध्यसाध्यवैकल्पं च शब्दार्थानतुगमात् [illegible] नित्यत्वेनापादान

६

साक्षात्कारानधीनत्वाद्भावश्चेतिभावः किं वायोगिनो शब्दोपादानस्याकाशस्यात्वयसाक्षात्कारस्यानत्क्रपरमाणुयोगिजन्यशब्दे यथोक्तसाध्याभा
वादनैकान्तिकत्वमित्याह। शब्दोपादनेति। परिहरति। नहीति। अस्तु तर्हि पक्षत्वमित्याशंक्यानतस्य प्रसिद्धकर्तृकत्वे नतद्बहिः कारणादित्याह। नचेत
स्येति अथ यथोक्तसकर्तृकत्वाभावाच्छब्दोपिपक्षः नहि तस्य यथोक्तरूपववेकर्त्ता साध्यते। तदास्मदादेः कर्तृत्वयाह्येकप्रत्यक्षविरोधः अथ यथोक्तो
पिकर्त्ता प्रसाध्यते तदास्मदानुपलब्धिविरोध इति सादाहरणमाह। तत्रापीति। अथ शब्दस्य यथोक्तकर्तुरयोगपद्याद्दनुपलब्धेस्तर्ह्येति प्रसंग इत्याह। अत्रेति

२८ अथलोकेपि कर्त्तानप्रत्यक्षस्तत्राह। नचकर्त्ते ति। वक्तेः प्रत्यक्षयोग्यस्याप्यनुपलंभादस्मिमत्वान्नुमानमप्येवंगतमित्याह। नत्वनुपपत्ते न २९
हानि। परिहरति। नप्रत्यक्षेति। धूमस्य कार्यत्वा त्वाकारणेनरूवितत्यमग्निव्यतिरिक्तस्य वधूमकारणत्वे प्रमाणाभावात्तत्रानुपलंभाद
वधूमस्य निष्कारणत्वप्रसंगजनिताग्निप्रती तिसंरुवानप्रत्यक्षानुपलंभास्येशादिष्वनधानानुपपत्त्या। नइत्यर्थः शब्दकर्त्तयं प्येवमग्नि
तिनेत्याह। नूहतकस्येति। कार्याभावाच्चोपादानाभावेनापादानसाक्षात्कारावीनत्वतिमन्त्व्यत्वाभावात्तत्रानैकान्तिकमित्याह। किंचेति। घ
थवन्न द्वंसाप्रंवसनं प्रलयानंगीकारिमताम्रमिप्रायं। भावकार्यस्यहेतुत्वात्सदन्त्वाचनो कराप इति पूर्वपक्षिणामतमाह। अथेति। तत्राह। नहीति।
यादिभावकार्यस्य घटादेरुपादानसाक्षात्कारावीनत्वतिमत्कृत्यत्वोपलंभाद्भि सादेश्च यदनुमीयते। नहितस्य शरीरजन्यत्वस्याप्युपलंभात्तद
पि किं नानुमीयत इत्यर्थः। उक्तपक्षसमोयं जातिभेद इति नेत्याह। नवेति। ग्रंथस्यतिरोहितार्थः। यत्त्वोदयनेनोजगादा किमीश्वरं प्रत्युक्तं

कर्तृत्वाच्छरीरित्वं साध्यते किं वाशरीरनाहितत्वाकर्तृत्वं अथवाच्छित्वादिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्छरीरकर्तृकत्वं पक्षाशरीराजन्यत्वादका
र्यत्वं अथवाशरीरत्वाजन्यत्वादेवाकर्तृत्वं। परस्यानिष्टप्रसंजनार्थं विपरीतव्याप्त्युपदर्शनमात्रं वेति। तत्र प्रथमद्वितीययोराश्रयासिद्धिर्वाश्रयासिद्धौ
नप्रतिज्ञाविरोधः। तृतीयेत्वंकुरादौ व्यभिचारः चतुर्थेपि सर्वस्यापक्षत्वं अंकुरादेः कार्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाद्बाधः तद्व्यतिरिक्तस्य पक्षत्वं अंकुरादौ व्य
भिचारः पंचमेत्वर्थविशेषणत्वं अजन्यत्वेनैवाकर्तृत्वसिद्धेः। षष्ठेपि किं परस्यानिष्टप्रसंजनं नाम। तद्बाधस्तथा। तत्रापि पक्षत्वे अंकुरादौ व्यभि

चारः द्वितीयस्तथा नोपपद्यते। आधिकसम बलत्वाभावादिति। अत्रोच्यते। यत्तावत्प्रथमद्वितीययोः राश्रयासिद्धावुक्तं। तन्नतद्धि
नहि स्वतन्त्रापि कर्तृमात्रं साध्यते सिद्धसाध्य नतापत्तेः किंतु रूपसिद्धकर्तृत्वे यशरीरित्वादि। नत्वावतस्मिन्नेव कर्त्तरि। शरीरित्वादि प्रसा
धयति मायि कथमुक्तदोषानुपगमः। यद्वंकु रीयंकुरादौ व्यभिचार इत्युक्तं। नतद्युक्तं। तस्यापि पक्षत्वात् चतुर्थपंचमपक्षदोषश्च नंगी
कारवारितः षष्ठपक्षेपरस्यानिष्टप्रसंजनं नवाक्तं नापि सत्प्रतिपक्षत्वं। अधिकसमबलत्वाभावादिति। तत्रवाधेमास्त्वत्तु। सत्प्रतिपक्षताक्तसच
त्यव। यत्कार्यन्नछरीरिजन्यमितिव्याप्तेः परस्याप्यासमबलत्वादित्यभिप्रायेणोपसंहरति। तस्मादतीन्द्रियइति। ईश्वरसिद्धौ महाविद्यानुमानम
नुरूपस्थापयन्तीति। ज्ञानजन्यइत्यफलं वाक्यस्वरूपं मुक्तमेतज्ज्ञानका नित्यजन्यज्ञानं तदितरज्ञानजन्यइति। एतज्ज्ञानका नित्यज्ञानादि। तरज्ञानमन्येज्ञ
नकं वा नित्यज्ञानं वा। आद्येवाधः द्वितीयेव नित्यज्ञानासिद्धिप्रसाव तदाश्रयेश्वरासिद्धिरित्यनुमानार्थः। व्याप्यत्वासिद्धाहृषयति। अत्रविपक्षे
कुलवक्तानजन्यत्वेनसिद्धसाधनं नलिनासाधोनकौ। एतज्ज्ञानकेन दोनेएतज्ज्ञानकीयकुलज्ञानेनदितरघटनोभज्ञानेदज्ञानेनज्ञानमरउन्क

ति। यदत्रकेन विड्डाने। कार्यत्वस्य यथोक्तसाध्येन निरुपाधित्वेन स्वरूपासंबंधस्तत्यारित्यागः स्वरूपपरित्यागो वा स्यादिति। नदसत्तनहि यथा कृताद्य
नकार्यत्वस्य स्वरूपासंबंधः किंतु ज्ञानजन्यत्वेन। इतरस्य वैयर्थ्यात्। प्रयोगांतरमनुसाधयताय थ्वति। कर्तृकत्वस्योपाधित्वेन व्याप्यत्वासिद्धिः। ग्राक
शादावपि पक्षसर्वज्ञकर्तृकत्वाभावसंदिग्धका र्यत्वाभावसंदेहात्। क्षित्यादिकार्यत्वं संदिग्धसकर्तृकत्वादिति कर्तृत्वमित्याह। नन्वेत्यादिना। दूषणां
तरमाह। किंचेति। अथ केवलस्यानिराकरणे नाप्रसिद्धविशेषणत्वं तत्राह। अन्यथेति। नदवं केवलनिमित्तकारणत्वं ग्राह्यं कोनुमानस्याभावान्नतद्धि
३० दुद्धाङ्गान्निमित्तोपादानत्वपरावदांतपद समन्वयइत्युपसंहरति। नस्मादिति। नन्वत्र नमादिसूत्रमारख्यसूत्रस्य कारणत्वमीश्वर
लक्षणावेदीन समन्वय प्रतिपादनेनेश्वरः प्रमाद्विनस्तकथं तस्य कारणत्वनान्निराक्रियताशंक्यसोयं कमलमुकुलविकासपिष्टमंड ३०
लमध्यिन्तष्टगो कमां डलस्यापहासः नह्याह मीश्वरं निराकनामि किंतु केवलनिमित्तकारणत्वग्राहकानुमानग्राह्यत्वनिराकरणेन
निखिलजगंनिमित्तोपादानमद्वयं वेदांतवेद्यं निरवद्याम शेषमनुशीलयामित्याह च्छजामीति। ॥४॥ एवं तावदुत्तहा एषोपादानत्वसमन्वयस्य केवल
निमित्तं कारणत्वं यथाहकानुमानेन विरोधं निरस्येदानीं परमाणूनामुपादानत्वग्राहकानुमानेन विरोधं निराकर्तुमाक्षिपति। पवावदनीति
अनित्यपरमाणूनामुपादानत्वसर्वकार्यद्रव्याणामनंतावयवत्वेन स्थूलहस्वत्वविरोधानुपपत्तेर्नित्यपरमाणूनामारंभकत्वं वाच्यं। तत्रसंभ
वति तत्प्रमाणाभावादित्याह। तेन चालिखीयत इति। प्रथमं तावद्द्वलिकाकरस्यानुमानप्रकारमाह। यत्नावदिति तत्रास्य परिमाणं विवक्षितं
मलितसंकोव५ क्षिपरमाणुपरिमाण

तमत्व ४

किंवा मध्यमपरिमाणं न प्रथमः। परमाणोरसिद्धो तत्परिमाणासिध्या तत्रतारतम्याभावेन तदाश्रयासिद्धेरित्याह। नन्विति। नद्वितीयः मध्यमप
रिमाणतारतम्यस्य त्र्यणुके विश्रामोपपत्त्या सिद्धसाधनतापत्तेः। अतोस्यानुमानास्तस्मत्वपि तारतम्यपरिमाणं दूषयितुं प्रकारांतरेणासया सिद्धिमाह
तत्र तारतम्यस्येति किंत। किंतारतम्यं जातिः गुणो वा धर्ममात्रं वा। आद्यतारतम्यं किमवांतरजाति धर्मत्वेन सत्वन जातित्वं वा। तत्राद्यं दोषमा
हननावदिति। नहि नद्दत्वन नअंत्यापतइति नावद्वितीयस्तु महत्वत्र्यणुत्वान्यतरावांतरत्वेन न कापि सिध्यति। परिमाणत्वेन परापरत्वाभावानि दूषणं
नद्वितीयः। गुणाश्रयत्वासावश्रमंगादित्या हानापि गुणइति। अन्यं दूषयति नापि धर्मइति। धर्मत्वपि भावो भावो वा। नभावो
नर्हि तस्या संस्थापनं भूतस्या निष्पक्षानां भावरूपभावत्वनश्रतीनां इत्यर्थः। धर्मत्वप्पाह। धर्मत्ववति। जातित्वपक्षे दोषां नरमाह
हनारिति। अनुमानीतरमनुमानाधनेय दृष्टाग्रहीति। किमत्र इत्युक्तस्य पक्षता। यणुकस्यावानाद्यामसिद्धेः नद्वितीयस्याणुकस्य
स्यार्थी तरत्वादित्यभिप्रायेणाह। तदप्युक्तदरमिति। दूषणांतरमाह। राधेंदुकूलेति। ननु तथाभूतं रज्जुद्रव्यमवनाश्रित्य दुकूलानामुत्पत्यावयवि
त्वेनानारंभकत्वादित्याशंक्यानां त्यावयविद्रव्यानारंभकत्वसिद्धावानत्वेनरतराश्रयादित्याह। नवदुकूलानामिति। ननु तथापि दुकूलरज्जुद्रव्य
मवनरूपवतिदुकूलस्यं यागाध्ववतस्थापत्तीतिरित्याशंक्याागतं नहीनवयविमात्रमनंत्याह। च्छिनंतुकेति। यद्वा किरणावलीकारणेनसरेणुरूपावान्
वाद्वापद्रव्यत्वात्रापटवदिति। त्रसरेणोस्वयवानुमायतेपि मावयवाः। महद्रव्यारंभकत्वानंतुवदित्यनुमेयेपि नपरमाणुसिद्धावनुपद्रथत्वा
ने २ त्रद५

नकड्व्याः

आपस्त्वदिति। तत्समवायिकारणावयवविभागेन तत्त्वाद्यनुमायेत। परमाणवयवानां महद्द्रव्यारंभकत्वात्तत्तु त्रसरेणुसमवेतदपि न परमाणुसिद्धावुपयुज्यते
त्रसरेणोरवयवानां सावयवत्वात्। तत्रैव पिनद्धत्वसंख्यासमवायेन महद्द्रव्यारंभकत्वसंभवनाप्ययानकत्वात्। यद्वा संख्याया अवयवगतानेकत्वसंख्या
स्यापि महत्त्वकारणत्वं वाच्यं। यथा महत्त्वस्य तस्य कर्षानुविधानानुपपत्तिरित्युक्तं। तदसत्। कार्यमहत्त्वस्यारंभकावयवगतत्वमात्रेणाव्यवधानेन
क४ दर्पर्षाकार्यस्यावयवगतत्वेन दृष्टत्वाद्दिनापपत्तेः। अस्तु। नहि त्रसरेण्ववयवानामेव परमाणुत्वमिति चेत्। अहो स्यापि तदवयवानां वा लक्षणा वा न भु
३१ वति यत्तु त्रिजिह्वकाया मपि विश्वास इति नहि त्रस रेणोरवयवसद्भावे प्रमाणमस्ति। उद्भूतरूपवत्त्वेन चाक्षुषद्रव्यत्वानुपपत्तेः। नन्वेवं तर्हि ३१
परमाण्वादिरणुद्भूतरूपवत्त्वेन वा क्षुसत्त्वप्रसं गः। अहो परमाणुषु महत्त्वविशेषाय दविद्यमानानपि पुरस्कृत्य अणुत्वात्। कथं तर्हि त्र
सरेणोर्महत्त्वमिति चेत्। न कथंचित्। तस्य त्वप रमाणुत्वात्। सिद्धा त्रैहि परमाणव इति चेत्। न। शशक्ष्मात्रेण भ्रमतुत्वे तद्वाचात्र सरेणू
विनाशी पलक्ष्यत्व वदस्ति मतपरमाणुत्वासिद्धः। किं तर्हि त्रसरेणूनामारंभकमिति चेत्। द्व्यणुकं निश्चित्यानुमतिप्रसंगेना परमाणुसिद्धा महानित्यानु
मानमनुसाधते। यद्वदमिति। मुणान्याख्यारुयवव्यवस्थितत्वात्तस्या वृत्तं। तन्निश्चयार्थं सूत्रान्याख्यारवनिरुक्तो वस्यापि मूर्तत्वात्सूत्रान्
याख्यारुयवत्त्वप्रसंगभ्रान्तात्किमित रमूर्तेति। परान्याख्याऊवाबत्वाद्यसिद्धत्वासिद्धसाधनं। तत्रोक्तो कार्यति। कार्यतरमूर्तत्वस्याप्रसिद्धत्वात् स्वा
सिद्धविशेषणता। स्यात्तरर्थं यत्र कमत व्यतिरिक्तेति। किं कार्यतरमूर्तत्वं वा स्यादकार्यमूर्तत्वं वा। आद्ये वाचः। द्वितीये त्वकार्यमूर्तत्वसिद्धौ परमा
नह्यनिरि

कुंभेवा

णुसिद्धिरित्यनुमानानर्थक्यं। तत्र तद्व्यतिरिक्तकार्यतरमूर्तत्वमकार्यमूर्तत्वं वा। आद्यप्रसिद्धविशेषणत्वमित्याह। तत्र कार्येति। तदात्वे दासिद्ध्या अर्थान्तरत्व
वतिरिक्तावः। द्वितीयस्त्ववाच्य इत्याह। घृताववीति। किंवा कार्यतरमूर्तत्वाद्यारुयात्वं वा नित्यत्वमात्रेण तां किमत व्यतिरिक्तविशेषणेन। अथ कार्यतरमू
र्तत्वेश घार्थ्यस्याकार्यमूर्तत्वस्याप्रसिद्धत्वान्निवृत्त्यर्थं। विशेषणं कार्यतरमूर्तत्वस्याकार्यमूर्तत्वमेवेन तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणेप्यप्रसिद्धत्वस्य समान
त्वात्। अथ तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणेन कार्यतरमूर्तत्वस्य तत्त्वपरस्या प्रसिद्धत्वं नागारपिद्याप्रपञ्चेन व्यतिरिक्तत्वविशेषणेन व्याघातात्। एतदप्रे
त्यार्थविशेषणत्वं सुखं स्याद्विपक्षे वा अकारण वनेन तद्व्यतिरिक्तत्वस्यापाविद्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्याह। विपक्षे इति। परमाणुनिष्ठत्व
निराकरणं मुपक्रमत। यच्चेदमिति। क्रियावद्व्यभिचारपरिहाराय द्रव्यत्वग्रहणं। घटादौ व्यभिचारनिरासाय निरवयवग्रहणं। प
रमाणूनां संयोगित्वेन सावयवत्वानुमाना न्निरवयवत्वं विशेषणमसिद्धमसिद्धमिति। परिहरति। तत्रेति। आत्माकाशादिषु संयो
गित्वस्य व्यभिचारमाशंक्याह। आत्मादीनां वेति। आत्मादीनां संयोगित्वदोषमाह। तेषामपीति। एवं तदा लक्ष्यकघटसंयोगविशिष्ट
तत्संयोगालाभादसत्त्वप्रसंगइति भावः। संयोगित्वं त्वनुमानेनैव नत्वविष्यति। किंवाधकमिति। तत्राह। विपक्षे बाधकमिति। परमा
णूनां निरवयवत्वे न संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसंग इत्यर्थः। परमाणूनां सावयवत्वानुमानसिद्धसाधनेनाप्रत्रोपपत्तिं दूषयति। यच्च कल्पितेन
रीति। संयोगस्य प्रदेशत्वं दमपक्षत्तनारंभकावयवत्वं तदर्थं मतः परमाणूनामपि कल्पितप्रदेशमात्रयवत्वेन संजवनसंयोगासत्त्वमेव
प्रदेशकल्पिता [illegible] तावक [illegible] संगेना
गयप २

वासिद्धसाधनमित्यर्थः। परमाणूनां पञ्चानां कल्पितत्वेन तत्सम्बन्धेन संयोगस्यापि द्व्यणुकाद्यसमवायिकारणस्य कल्पितत्वाद् द्व्यणुकादेरप्यसत्या
त्वसंग्रहार्थः। ननु यत्किंचित्परमाणूनां पञ्चीकरणं। अस्मदादिमतानां वा। आद्ये सिद्धसाधनं तदवयवानां परमाणुत्वादित्याह। ननु यदि इति। द्वि
नउप ४ तीये तु प्रतिज्ञाविरोध इत्याह। छिद्यमानेति। तत्र त्वदभिमतानामेव पञ्चीकरणमित्यपि क्रियत्वलक्षणस्यार्थः इत्यत्र तदिति। प्रथमस्य
द्वादिरिरवित्वमानायावयवमणुपरिमाणास्त्वं मायाख्यं किमपि त्र्यणुकं परमाणुरित्युक्तौ। स्यात्तथा च तत्र सावयवत्वसाधनेन नु
प्रतिज्ञाविरोध न दारंभकत्वात् मायाया ब्र ह्मणो ऽपि सावयवत्वात्। तथा च तस्य कथं निरवयवत्वादि साधनीयमित्याह। प्रथम इति।
३२ अणुमहत्परिमाणे मायीया ब्रह्मणः क थमणुपरिमाणारंभकत्वमित्याशंक्योदाहरणमाह। दीर्घपरिमाणेति। ननु कथं घ ३२
थिवीत्वादिजातिशून्यपरमायामाया ब्रह्मणः प र्थिवादित्वेऽनुकारंभकत्वं ... मतेऽपि घटत्वादिजातिशून्यानां परमाणूनां घटाद्यारं
भकत्वादिस्यापि समानत्वात्। अथ घटत्वादिशून्यानामपि तत्तत्सहकारिवशात्तत्तदारंभकत्वनियमः तर्हि मायाया ब्रह्मणोऽपि तथात्वं किं वि
रुद्धमिति। ... परमाणुलक्षणस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वसमानत्वात्परमाणूपादानत्वादिनापि संज्ञान्तरमेव ब्रह्मण एवोपादानत्व
मित्याह। अवरम इति। ननु सर्वथा विभागाश्रयत्वमतिप्रसक्तं परमाणुलक्षणमनोगणे ब्रह्मणि तत्प्रसंगः। न प्रत्येकं विभागाश्रयलक्षण
स्यासंभवापत्तेः। सावयवत्वानुमानस्याप्रत्यक्षमानेवाप्रमाशंकते। यद्यपीति। तत्र परमाणूनां निरवयवत्वं मा तारतम्यस्य परिमाणधर्म

नैयायिकः। ५

५१२

त्वनतत्रेव विश्रामात् स्वविकरणासिद्धिरित्याह। नत्वेति। दूषणान्तरमाह। परमाणूनामिति परमाणूनां निरवयवत्वे मानाभावमपि नमाह। अनपेति
ननु परमाणूनामप्रामाणिकत्वेनाश्रयासिद्धिः सावयवत्वानुमानेऽपि सा मानत्वाशंक्याह। अप्रामाणिकमिति। ननु प्रामाणिकस्याप्याश्रय
त्वगगनारविंदं सुरभि अरविंदत्वादित्यादौ प्राश्रयासिद्धिर्न स्यादित्याश्रयासिद्धिर्लापद्यत इति नेत्याह। न वेदमिति। प्रतीयमानस्याश्रयत्वं गगनारवि
दंस्य त्वप्रतीयमानत्वाद्द्विविधावह। आश्रयासिद्धिरित्यर्थः। एवं तावत्परमाणुनित्यत्वानुमाने विशेषणासिद्धिरुक्ता इदा
नीं प्रत्यनुमानं वाक्यमाह। न थापीति। नित्यधर्मिग्राहकप्रमाणबाधितं तदसिद्धत्वापादितत्वात्। न रेवमाश्रयासिद्धिः। तवदनु
मानाभास एवेति तानी परमाणूनामाश्रयत्वा पपत्तेः परमाणुनित्यत्वमहाविद्यामन्ये वदन्ति। यद्वेति। अन्ययधर्मा वा नित्यक्तं अनन्तनिष्ठ
मादन्यन ... आश्रयधर्मोऽणोर्नित्यसाधनता स्यात् दर्थमुक्तमनित्यवृत्ति। एवं नित्यधर्मो वा नित्युक्तेवास्तदर्थमुक्तं नित्यत्वपक्षातिरिक्तनि
नित्यत्वपक्षातिरिक्ते नन्निष्ठधर्मादस्या धर्मश्चानन्तनिष्ठो वा। नित्यत्वं वा। आद्येवा पक्षे। द्वितीये परमाणुनित्यत्वसिद्धिरित्युक्तमाभार्थः। सत्प्रतिप
क्षत्वेन दूषयति। तदितिनि। यद्वकेन विदाद्यसाध्यमहोत्तु ... सर्वत्र प्रमितत्वात्तत्र दिगप्रतीतत्वाप्रियमत्युक्तं। तत्र अद्वयं वचनयोः पूर्वापरत्वा
वनियमं प्रार्थयाह। पूर्वापरत्वावनियमप्रमाणाभावात्त्रां दूषणान्तरमाह। विपक्षेति। किं च। नित्यत्वधर्मं वानित्यनावदसुवार्थमितरदित्याप्ति
प्रायेणोपसंहरति। नभ्मादिति। ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादानत्वे श्रुतिमुदाहरति। तथा च श्रुतिरिति। ... वाद्यश्रूतं तत्रपं त्यच्छ इत्वाद्य श्रूतं च

भाष्यर्म ५

रूपेणाब्रह्मण एव स्वतन्त्रश्रवणादुपादानत्वं प्रथमं कण्ठतेन कृदित्व श्रवणान्निमित्तमित्यर्थः ॥२३॥ इदानीं मायाद्वारेण ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादा
नत्वसमर्थयस्थ केवलस्यैव ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादानत्वोपपादकेनैकदेशिपरिकल्पितप्रमाणेन विरोधीन्निराकर्तुं तत्पक्षं प्रक्षिपति । ये पुनरित्या
दिना परिहरन्ति । ते न दर्शनानि । हेतुमाह । यत इति इदं दुः परमात्मा मायोर्लिंमाया विकारः पुत्रत्रूपादि उत्पद्यते गम्यते इत्यर्थे च अयं रावस्थक्रि
ब्रह्मणः पारमार्थिकपरिणामित्वं किंवा कल्पितो कल्पनो । किंवा कनवि । किंवा केन विद्यमाणेन प्रमीयते । नाद्यः श्रुतिस्मृतिविरोधादिति । न ब्रह्म
३३ मायाद्वारेण जगदुपादानत्वे गौणं जगदुपा | दानत्वमादित्याशंक्य । तत्र किं गौणमुपादानत्वं मिथ्यात्वं वा । ब्रह्मणि तद्भावो वा । ना
घटस्यापत्तेः न हि नास्यथ उपविगतस्याप्यु | पहिते भावादित्याह । न चेव मिति । न च सत्यमुपादानत्वं परित्यज्य किमिति मिथ्या स्वतंत ३३
दिघने । वक्ष्यमाणन्यायेन सत्यस्यासंभवा | दित्याह । अन्त्यं त्विति न च सृष्टिश्रुतिपर्यालोचनया ब्रह्मसत्यपरिणामित्वमिति नेत्याह । न
च सृष्टीति । अथ सत्यशब्दाश्रवणे पि प्रमाणसामर्थ्यादेव सत्यत्वमिति तत्राह । प्रमाणेभ्यो इति । न च मिथ्या सृष्टिविषयाणां सृष्टिश्रुतीनां कथं प्रा
माण्यमिति । तत्राह । घटसृष्टीति । न च मायया पादानत्वे ब्रह्मणः कथं पृथिव्यां घाकारेण स्वतन्त्र श्रुतिरिति तत्राह । इह वदन्त इति । न तूपादानस्य
मिथ्यात्वे जगतो पि मिथ्यात्वात् कथं तत्र सत्त्वसंबन्धः तद्विशिष्टे प्रयुञ्जतीति । प्रयोग इत्यत आह । मायात्वीति । माया कार्ययोः स्वरूपत्वाभावे पि विक्षान
सत्त्वसंबन्धः सृजति प्रयोगा इत्यर्थः । न च सत्यशब्दाश्रवणे पि मिथ्याशब्दस्याप्य श्रवणात्कथं मिथ्यात्वपक्षपात इति तत्राह । किं वेति । अविकारित्व

श्रुतेः पाविकार प्रागवस्थब्रह्म विषयाश्च विकारित्वश्रुतयस्तु विकारावस्थब्रह्मविषया इति ब्रह्मप्रकाशिकाराशिहितां व्यवस्थामनुभाषते । यद
वेति । निष्क्रियमिति कालविशेषानवच्छेदेन निष्क्रियत्वपरायाः श्रुतेः कालविशेषावच्छिन्नविकारित्वपरत्वे विरोधाभावात् संकोचः स्यादिति परिहर
ति । तदपीति । न च नहि स्याः सर्वभूतानि त्यविशेषवा व्यघ्नामीषामीयं पश्च मान त तिवा बाधासंकोचवद्विकारस्य सृष्टित्वे आनुरावेनाविकारित्व
श्रुतेः संकोच इत्याशंक्य न सर्वदा निर्विकारस्यापि ब्रह्मणो मिथ्याविकारविषयत्वात् सृष्टिश्रुतेरित्याह । न च सृष्टीति । यद्वा विकारित्वविकारत्व
श्रुत्या विनाचमं गौ कृत्या कृतदस्त लाघवता | यद्वापरमिति । परिहरति । तत्र न तावदिति । प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्राश्ट मो
ल क्षीयतानस्य परस्यमत्ववदित्यार्थश्चाद्वितीयं | धंसदित्यारथ्यना पि वपात्खदनादि कर्तव्यमित्यसमर्थतया विधिविरोधित्या अर्थवादा
दित्या स्यात्वन विधिरेंग प्रसंगादित्यर्थश्च द्वि | तीयं सगाकारणसिद्धमित्याह । नाप्यतीति । एतस्मिन्नामयि शावतुरान्नगावर अनात्म्ये संगर
नित्रक शब्द शत्सुगाव रौनीलयनरनायारनिः संशयं साद्राकारंल स्रतइ सार्थं च इदानीं विकारित्व श्रुतेरवनिष्फलत्वमित्या स्नात्र । तद्रामिति । नेत्र
आत्मवेदं सर्वमिति सवा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विज्ञानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोके
षु कामचारो भवतीति । यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् तं तं लोकं जयते तांश्च कामानित्यत्व बुद्ध विरापि वि
कारावस्थैर्य फलं ने श्रवणात्कथं विकारित्वश्रुते निष्फलत्वमिति तत्राह । क्वचिदिति । न नु तथाप्यधारो पापवादस्याकेन विकारित्वं प्रतिपन्ना
मादि२

वीनत्वादविकारित्वप्रतिपन्नरविकारित्वश्रुतेःस्वार्थफलेनैवविकारित्वश्रुतेरपिस्वार्थफलवत्त्वमितिनेत्याह।परनिर्वाणमिति।परमार्थि
कविकारपरत्वविकारश्रुतेरविकारश्रुतिविरोधिनयाननत्फलेनदफलवत्त्वमितिभावः।कथंतर्हिरुवत्ताश्रुतेरपिसृष्टिश्रुतीनामविकारित्वश्रु
त्यकवाक्यत्वमित्याशंक्यमिथ्याविकारप्रतिपादनेनेत्याह।इतिफलवन्नूयति।तद्भावानुगृहीतत्वादध्याविकारित्वश्रुतेरेववलीयस्त्वमित्याह।कि
वति॥१४॥एवंतावच्छास्त्रारंभनपरिनामंनिराकृत्यविशेषतोनिराकर्तुंलास्करमतमनुभाषते।यद्यलास्करेणेति।ब्रह्मशक्तेरेवजगदाकारध
परिणामोब्रह्मणःपरिणामइत्यर्थः।किंविकल्प्यादोषमाह।तत्त्वसेति।प्रथममदिष्टं।सिद्धमित्याह।आद्यइति।कथंमायायांशक्तिशब्दप्र
३४ यागइत्याशंक्यशक्तिवत्पारतंत्र्ययोगा क्तियाह।दृष्यतइति।श्रुतावपित्रिगुणात्मिकायांमायायांशक्तिशब्दप्रयोगदृष्ट्याशु ३४
श्रीशक्तिवत्पारतंत्र्ययोगादित्याह।इ ष्यतइति।श्रुतावपित्रिगुणात्मिकायांमायायांशक्तिशब्दप्रयोगाच्चेत्याह।तच्चानया
गति।यद्वाकंमायाशब्देनप्रज्ञाभिधीयते। कनकेत्वध।अम्बुववीथ।शवी।माया।वयुनं।अभिख्या।इतिप्रज्ञानामसुपाठादननामस
शक्तेर्जगत्कारिणामित्वपिमायायाजगत्कारिणात्वमितितत्स्तुत्याविकल्पदूषयति।यद्वापितदिदंइति।प्रथमंतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थात्मइस्त
द्यागामिसकलसंसारकारणमायानिवृत्तिः।त्र्यमपुनरयंतेप्रारब्धकर्मावसानेश्रुतवाक्याद्यसत्वज्ञाना।नलेनविश्वमायाप्रारब्धकर्माभूमा
रीमायालेशस्त्वंनिवृत्तिरितितत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणानवहावेतत्त्वंमायेत्यर्थः।तथापिमायाशब्दस्यमिथ्यावस्तुपरत्वेकिंप्रमाणमितितत्र।

नेनः 'चिनी फते'

हालाकारमिदंतश्चनब्रह्मवैवस्त्वंमायेत्याह।माययेति।द्वितीयदोषमाह।द्वितीयत्विति।इतश्चनत्रांनिर्मायेत्याह।प्रकृतित्वमिति।मायां
तुप्रकृतिमित्यत्रमायायाःप्रकृतित्वंश्रूयमाणंनक्षणिकत्वातिपक्षेघटतइत्यर्थः।मायायाभ्रांतित्वेदनादित्वमस्मरणमपिनघटतेना
त्याह।प्रकृतिमिति।नदक्षेप्रज्ञायामायात्वांसंरुवाकार्यात्पत्तेः।प्रागासीदितिश्रवणात्स्मरणाद्यानादि।मिथ्यानामसदासीत्यादिश्रवणादपज्ञ
नमित्यादिस्मरणाच्चानिर्वाच्यातमस्त्वश्रवणस्मरणाभ्यांजडात्मिकामायिनंतुमममायादुरत्ययेतिश्रुतिस्मृतिभ्यांपरमेश्वरसंबंधिनीमायां
गीकर्त्तव्यातथावासत्यशक्तिपक्षेमायामत पातास्तुस्यइत्युपसंहरति।तस्मादिति।सत्यशक्तिपक्षेदोषमाहायदिपुनरिति।वेदेल
दस्यात्यतःशास्त्रनष्ट्यस्तार्थः।कथंवेदात द्ययाद्विरोधइत्यत्राह।वेदेत्वदस्येति।वेदेकत्वज्ञानेनवेदेत्वदस्यादेहादात्मनोवेद
ज्ञानेनवदेहादात्वदस्यवाधदर्शनाद्वेदात स्याविरोधस्तावत्स्या।दित्यर्थः।भिन्नाभिन्नत्वदोषांतरमाह।किंचेति।अयमर्थः।किंशक्ते
यस्मिन्नेवरूपेणवेदइवुद्धिदितस्मिन्नेवासेदवुद्धिरूपांतरेवा।आद्यस्तदासेदवुद्ध्याकार्यत्वंशब्दयाश्चपर्यायतानतदावेकेकपरूदोषः।द्वितीयेतु
शक्तेर्द्रूपवाच्या।तयोरपिशक्तेरत्यंतभेदस्तेदवतरूपद्वयविलादइतिस्वदात्तदावाच्या।तावप्युक्तम्यायेननेकस्मिन्नूपसंरुवतइत्य।केकरूपस्य
द्वेद्वरूपवक्तव्याविति।रूपानवस्थेति।संवंधापिनस्यातःपूर्वाविरोहिताथ्रशक्तिसंवंधस्यापिब्रह्मणिभेदाभेदविकल्पेनानुपपत्तिरित्याह।सं
वंधोपीति।इदानींशक्तिकार्यस्यापिनिर्वाच्यत्वोपपादनेनशक्तेरनिर्वाच्यतामाह।शक्यमपिवेति।सतोपिशक्यस्यशक्यत्वाभिव्यक्तेःशक्यतइतिस

स्यामनानुसारेणा संख्यासापि सत्यसनी वा क्रियतइति विकल्पदोषमाह। अलिंग्यक्तिरपीति। सखण्डलिंग्यक्तिरनलिंग्यक्ता शंक्या। लिंग्यक्ता क्रि
यतइत्याशंक्यानवस्थामाह। अलिंग्यक्तेश्चेति। असंख्यपक्षे दोषमाह नापीति अथ शब्दस्य प्रागसत्वाद्वसाध्यत्वं नत्वाह। असत्वेति। इनश्चनामद्भाय
तइत्याह। किंवेति। ननु जायमानस्यासत्वेपि शक्तेर्हेतुकर्तृत्व। तर्कुर्दकत्वं जनेरितिनेत्याह। नत्वेति। हेतुकर्तुः कर्तुर्वा प्रसिद्धेरित्यर्थः। किंवा क्रिया
प्रयक्कर्ज्ञानवहेतुकर्तृत्वंनि क्रियाप्रयत्नपसिद्धमित्याह। ज्ञानत्वेति। किंवा जायमानस्यासत्वे हेतुकर्तृशब्दासंबंधोपि दुर्घटइत्याह। असतश्चे
ति। असतोपि हेतुसंबंधे नरकन्मनिशशविषाण देरपिजन्मप्रसंगइत्यर्थः। उपसंहरति। तस्मादिति। ॥१५॥ ब्रह्मणा ज्ञानाभेदाद्वितीयाव
३५ स्थापरित्यागेनप्राथिव्याद्यवस्थापत्तिप्रयोरि णामइति केषांचिन्मतमाह। पूर्वावस्थेति। दूषयति। नत्वपीति। पूर्वापरस्थापरित्यागस्य ३५
नावद्वृन्निरूपतामाह। किमवस्थावतेति। तु कुरवस्था विशेषणमुपलक्षणं वा। उत्तयथाप्यवस्थाया त्यक्तकोटिनिर्विष्टत्वेन साधव
विरोध इत्याह। नाद्य इति। त्यागानर्थक्येनद्वितीयं दूषयति। नद्वितीय इति। त्यागश्च रूपावपर्यालोचनयापि ह्यसंगत इत्याह। किंवेति। अवराव
स्थाप्राप्तिरप्यसंगतेत्याह। यावेति। अनुलक्षविरोधमाशंक्याह। नाचेति। अतएवसूतः पूर्वश्लोकस्वार्थः। मृदादेः स्वाविकपरिणामाद्धावतत्वं न
परिणामानुमानमपिनिरस्तमित्याह। अतएवेति। किंचा दृष्टपवस्थायां ज्ञानंब्रह्म भावेन दृष्टपवप्राप्तौ वा नांशात्तत्वाभावेन ब्रह्मज्ञानानंतवा
न्मात्रानस्या स्त्याह। किंवेति। मानुन्नहि पूर्वावस्थापरित्यागइत्याशंकते हिपूर्वावस्था। भावेना नरावस्थाप्राप्तिस्वाविकीतिमदिष्टसिद्धिरित्या

विकल्पायप्रमाणेप्रश्नस्तत्र स्थेवान्तरत्वादिनिरासश्च ननु द्वितीयात्मावस्थना विकल्पारूपेकथमद्वितीयश्रुतेः स्वत्वावस्त प्रामाण्यमिनितत्राह।
अतोविचारादिति। विचारात्मागिति ग्रांत्याना विकल्पेनविरूद्धत्वस्य द्वितीयस्य वेत्तुर्यं प्रतिपादनमुखेनैतस्य सतोब्रह्मणोऽद्वितीयश्रुतावद्वितीय
शब्दार्थतयास्माकं सिद्धत्वात्तानाद्वितीयश्रुतेस्तत्वावस्त प्रामाण्येनद्वितीयात्मावस्थनाविकल्पप्रतिपादनेनेत्यर्थः। प्रश्नासंरूपवस्तुपसंहरति।
नाद्वैतंप्रमाणप्रश्नार्हमिति। किंवा प्रमाणिकस्येवात्मावत् प्रामाणिकः प्रतियोगिनोप्रामाणिकत्वेन द्विशेषिता त्मावस्थ प्रामाणिकत्वानुपपत्तेरतस्त
द्वैतस्य प्रामाणिकत्वारूपेतदात्मावस्थप्रमा णायोग्यत्वात्तत्र प्रमाणप्रश्नो मोक्षधर्म वा विचारोनीत्यभिप्रायेणाह। किंचेति। ननुयद्य
पिप्रा विचारासद्वैतासिद्धेर्वमरान्तत्वावप्र माणप्रश्नायुक्तस्तथापि विचारोत्तरकालमद्वैतसिद्धेस्तदनन्तरत्वेप्रमाणप्रश्नोयुक्तसून
एवमत्यत्राह। निरूपणाचेति। निरूपणात्त रकालमद्वैतासिद्धेरुपपास्यति। नथाहीतिय द्यपात्यतः पूर्वं स्वाद्यस्यार्थः। यदत्रकोविदा
स्तुकिंसत्तासामान्यस्य प्रतियोगिकोरूदानिरस्यते। किंवाघटादिव्यक्तिप्रतियोगिकश्च। यद्वाघटादिव्यक्तीनां पस्वरप्रतियोगिकोरूदानिरस्य
ते। प्रथमेत्र्यमित्यत्राह। महासामान्यस्यकत्वात्। द्वितीयेतुजातिव्यक्तिरूपेणरूपतीतिविरोधश्च। ननु सद्भेदानिरस्यते न रूदमात्रं। सत्त्वेजातिव्यक्ति
रूपेणापिसद्भेदएवरूपातिव्यक्तीनामपिस्वरूपमत्वात्। तृतीयापिस्वरूपमतीनामेवघटादिव्यक्तीनांघटपटत्वादिरूपेणरूपप्रानीतिविरोधइति। नर
नुरूपणे। यद्यपिकल्प्यन्तीति। नत्रसत्तायां यद्यादिव्यक्तिप्रतियोगिकस्तेरनिरासपिनजातिव्यक्तिरूपेणरूपतीतिविरोधः स्यात्तत्रव्यक्तिप्रा
सत्तासामान्यं

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

36

नियोगिकत्वदश्यानुपलब्धिज्ञाने रसिद्धो ज्ञानिश्चयात्किं सा वासिद्धेरित्याह। नतस्यापीति किंचि। यत्रायोग्यघटादिप्रतियोगिकात्वदसिद्धावपि नसद्रूदस्य सिद्धात्वेपा
मसत्वाश्चानन्द्रूक्तं नेषामपि स्वरूपसत्त्वमस्तीति। किमिदं स्वरूपसत्त्वं घटादेर्घटादित्वं वा। यत्रावरुप्रत्ययालंबनत्वा स्वतंत्रवस्तुविशेषो वा। आद्यान्नविना
दान्नहि मायानादिना। पि घटादेर्घटादित्वं न घ्यति। यत्तु प्रमाणाला वा इत्याह। किंचेति। किं घटस्य सन्ध्यस्य सात्रिति प्रत्यक्षमवं स्वरूपत्वं प्रमाणं। किंवा स्व
रूपसत्त्वा लाव घटादासत्त्वासमवायानुपपत्तिः। अपरोक्षत्वानुपपत्तिर्वा। ननावदाद्य इत्याह। नतावदिति। द्वितीयतृतीयपक्षयोरन्यथाप्युपप
३१ त्तिमाह। नापीति। घटादेः स्वरूपसत्त्वाभावेपि शब्दाः शब्दवाद्यपरोक्षब्रह्मणि परिकल्पितत्वेन सदित्यनुगतप्रत्ययालंबनत्वापरोक्ष
त्वयाउपपत्तिर्यथाद्रूष्यस्य पुरादेश सत्त्वा साचनापरोक्षत्वा लावपि पुरादेश संसृष्टापरोक्षशुक्तीदमंश कल्पितत्वेन सत्प्रत्ययाल ३१
बनत्वापरोक्षया रित्यर्थः। अस्तु नर्हि तु स्याद्युक्तिरवस्वरूपत्वमिति नेत्याह। नचेति। दूषणांतरमाह। स्यादन्यथेति। यद्यघटादिप्रती
नां परस्य स्वरूपस्थियोगिकत्वेन निरासे स्वरूपसत्ता नो घटादिप्रतीनां घटपरत्वादिराव नरोहपनी निविरावइत्यक्तं। नच स्वरूपतत्वनिरासे ननिरव
मप्यधिकं चक्तुमन्वयापत्ते। नन्वद्वैतमितियानि विकनेदं चान्यं ज्ञानंतीत्यर्थः। हूतं घटादीनोपरस्य रवलदमित्यर्थः। यद्यपलयितं घटादीनां स्वरूप
सत्त्वा लावपि सद्रूपापरोक्षब्रह्मणि कल्पितत्वा दूष्यस्येव सत्प्रत्ययालंबनत्वापरोक्षतापपत्तिरिति। नत्वाह। नवनन्वेति। रूपस्यादिति परोक्षप्रसंग
यस्य दोषजत्वा द्वाविनत्वा च युक्तं पुरादेश संसृष्टापरोक्षशुक्तीदमंशविषयत्वं। घटादावसदित्यपरोक्षप्रत्ययस्य कारणदोषवाभानुपलंभा द्य

टादिस्वरूपसत्त्वालंवनत्वमवनसद्रूपापरोक्षब्रह्मणोधिष्ठानत्व कल्पनयातदालंवनत्वमित्यर्थः। यच्चोक्तं किमिदं स्वरूपसत्त्वमिति। तत्राह। सर्वे व
तिपरिहरति। नेत्याकारमिति। प्रत्यक्षादिविरोधस्यादीनां ऽदगृहीतपि सद्गेदा सिद्धेरिति शेषः। यदुक्तं गृहीतस्येदस्य घटादेः स्वरूपसत्वस्यानुपलब्धवा
कारणदोषेणासदिति ज्ञानेन सिद्धत्वाच्च द्वेदापि सिध्यतीति। तत्राह। यद्यापातत इति। किमापातनकोनानुपलब्धत्वाद्वा कारणदोषेण सदिति ज्ञान
न सिद्धत्वात् स्वरूपसत्त्वग्रहाने। किंवा सर्वथानुपलब्धत्वाद्वा कारणदोषेण। आद्यं चेदप्रादेशत्वादरपि स्वरूपसत्वापत्तिः। द्वितीयमनुदेशकालौ तार
वावावकारणदोषारावाना सर्वज्ञस्यानु पलंभासिध्यति। अयोग्यत्वेनाप्यनुपलंभोपपत्तेरित्यर्थः। नन्कालांतरदावनुपलेखनवा
क्सर्थेरावाभासिध्यत्वात्। विप्रतिपन्नः कालः घटाद्यवावाद्या। कालत्वादिदानीतनकालवदित्यनुमानात्सिद्धमित्यक्तेनामिनिवार्यते। विप्र
तिपन्नः कालः अवंद्वपादेशास्थ्या घवावावाश्च कालत्वादिदानीतनकालवदित्यनुमानात्सिद्धान्यान निवार्यतेत नेति ब्रूमः। घातिःशाश्व
दावंदस्य प्रादेशत्वेनुद्ध परिमाणश्रवणान्नमहं निवारयामीति वेत्। नेहनानास्ति किंचनेत्यादौ घटादिस्वरूपसत्त्वविपरीततदपक्रवं श्रुत्वाद्याना
मितप्रपिद्याठावं स्वयमवनिवारयिष्यति। एवानितिनाम्ना श्रिस्नयतितद्यां यत्रूक्तं। स्वरूपसत्तासत्वाविपरीतप्रामाणिकत्वमिति तत्राह। सत्वं
वतिप्रामाणिकत्वं चक्षुरादिप्रमाणसंबंधेनाप्रमयासंबंधश्च घटादेः संस्त्वात्रा प्रमाणग्राह्यत्व योग्यत्वं ना उभयथापि प्रामाणिकत्वस्यान्
योग्यत्वा प्रामाणिकत्वं स्वरूपसत्त्वं न प्रसक्तं स्यादित्यर्थः। चक्षुरादिसंबंधसत्वं घटादेरसत्त्वप्रसंगश्च चक्षुरादेश्च क्षुरादिसंबंधसंभवेनासत्वा

प्रतिष्ठा। नैयायिकादिनाभ्युपगतानंगीकारात्तस्य। प्रसिद्धांतस्यैव निर्दुष्टत्वं। एवं तावत्संस्येदस्य प्रामाणिकत्वं निराकृत्येदानीं तदभावस्यापि प्रामाणि-
कत्वं निराकर्तुमाह। किंचेत्यादिना। किं प्रत्यक्षेण सर्वप्रतियोगिको भेदो घटादेर्गृह्यते। कथं तेऽपि प्रतियोगिकं वा प्रथमसर्वज्ञतापत्तिः प्रत्यक्षे-
ण सर्वग्रहणमंतरेण सर्वप्रतियोगिकग्रहणानुपपत्तेः। घटादपि घटस्य भेदग्रहणप्रसंगश्च। द्वितीयेपि घटाद्गृहीतभेदस्य यदेव घटस्य भेदो गृह्यते। तत्र
ग्रहात्तद्भेदाग्रहात्। आद्ये परस्पराश्रयं। द्वितीये तु घटादपि घटस्य भेदग्रहणप्रसंग इत्यर्थः। ननु वस्तुवृत्त्या घटाद्भिन्नपटप्रतियोगिको भेदः प्रत्यक्षेण गृ-
३८ ह्यत इति ज्ञातिनाक्षेपः। प्रसंगादित्यर्थः। अथ तत्र दूरत्वादिदोषादस्फुरणं कथं तर्हि प्रतिनियतहानवत्या वृत्तीति दूरस्थया घटत्रागिर्यौर्वी
वृत्त्या स्थितभेदस्यापि तत्तत्प्रतियोगिक भेदस्फुरणप्रसंगादित्यर्थः। अथ तत्र दूरत्वदोषादस्फुरणं कथं तर्हि दूरत्वस्य दोषत्वानतार ३८
त्रागिर्यैः स्वरूपतस्य दृष्टत्वात्। नापि भेदधर्मि धर्मिप्रतियोगिस्फुरणं वस्तुतः असति भेदस्य वस्तुतस्तद्ग्रहणस्य। तथ्यकल्पनायां स्वयथाप्र-
योगं समासारपि दूरत्वादिदोषानावकाशः। अतो गृहीतभेदस्यैव प्रतियोगित्वमिति वक्तव्ये दोषतादवस्थ्यं। किंचेत्याद्यस्याकिंचेदं द्वैतस्फुरणमित्यतः प्रत्यं-
ग्यस्यार्थः पूर्वं प्रमेयभेदपर्यालोचनया तदप्रमाणत्वमुक्तमिदानीं भेदप्रमाणपर्यालोचनयापि तदसिद्धिरित्याह। किंचेदमिति। द्वैतस्फुरणमिति कोऽर्थः।
किं द्वैतस्फुरणं द्वैतमहं द्वैतकमित्यर्थः। किंवा द्वैतस्फुरणं द्वैतमेवेति। न प्रथमः। एकस्य कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात्। द्वितीये तु द्वैतस्य स्वप्रकाशत्वेनानात्म-
त्वानिप्रसंग इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति नापि वर्तमानमिति। किंचेत्यतः पूर्वं स्वस्यार्थः वर्तमानस्य स्फुरणकारणपुद्गलिक्रियासंबंधं गीकृत्यातीतानागते

बो१

तयोः कथमेवं संबंधसंभवत्याह। किंवेति। बाधयति। अतीतादिष्वादरिदानीमसत्वेनस्फुरकसंबंधसत्वादृष्टेणातीतादिवृष्ट्यादेरप्यनीतायाः का-
रणत्वाकारणत्वानीरूपोदितिवादयति। ननु वृष्ट्यादापीति। विपक्षे दोषमाह। इतरथेति। परिहरति। नातीतत्वं हानि। अतीतकाले विशिष्टमतीतमनुष्ठा-
तृत्वं तदानीं विशेषणस्यातीतकालस्याभावे कथं तद्विशिष्टवृष्ट्यादेः संबंधः। अतीतकालस्य वर्तमानत्वे इतिनत्वादिव्याघात इत्यर्थः। किंचेत्यतः स्व-
स्य स्वार्थः पूर्वं वर्तमानस्य स्फुरकारणपाततः संबंधमंगीकृत्योक्तमिदानीं वर्तमानस्यापि वस्तुरादिस्फुरकाणसंबंधेन संयोगः शब्दलिंगा-
द्यो तदसंभवादतो विषयविषयित्व इति वा। अमोपि किमकत्र्यपरत्वं। किंवा विषयान्यो विषयी स्वयमेव प्रथमं प्रत्याह। किंवेति।
द्वितीयमक्षराणि तरतराश्रयेण दूषयति। अ- थ का विषय इत्यादिना। वस्तुरादिस्फुरकाणसंबंधमंगीकृत्यानतो जायमानं स्फुरणमा-
श्रयविकल्पेन दूषयति किंवेति। घटादिप्रमया अयत्व स्फुरणस्य घटादपादानत्वेन घटगतत्वाख्यं वस्फुरणं नपरप्रकाशत इत्यादिद्य-
वहारानस्य इदथस्त्वाय। अस्फुरणत्वा व्यवहाराहत्वं तर्हि जडोपादानत्वास्फुरणस्याप्यस्फुरणत्वप्रसंग इत्यर्थः। स्फुरणस्य प्रमात्रा अयत्वा-
त्र घटेनसामानाधिकरण्यं नस्यादित्याह। प्रमात्रा अयत्व इति। स्फुरणस्य प्रमात्राश्रयत्वेपि घटाकारत्वा घटसामानाधिकरण्यमित्याशंक्य स्फुर-
णस्य घटाकारानिरूपणेन दूषयति। कोयं स्फुरणस्य विषयाकारः। विषय एव वा। विषयजत्वं वा। विषयं व्याप्य संयोगो वा। विषयस्य घटादेः स्फु-
रणप्रतिबिंबितत्वं वा। विषयकर्मकत्वं वा। विषयविशेषितत्वं वा। विषयतया विषयविशेषितत्वं वा। तत्राद्यपक्षे वस्तुद्वयाद्यापक्षः। पंचमं प्रत्याहान

पिविषयकर्म्मकेन निस्फुरणं। न कर्म्मजन्यं। अक्रियात्वात्। आलोकवत्। अस्फुरणमक्रियात्व। प्रकाशत्वादालोकवदप्यप्रकाशत्वं वा। ज्ञानं विकारयोरन्यत्र
रविरोधित्वमित्यर्थः। विषयाकारस्यापि स्तनन्मतं अनुमानादविषयकर्म्मज न्यत्वाभावाद्द्यान्निरित्याह। अनुमानादावेति। अनुमादेरपि विषय कर्म
जत्वेप्रत्यक्षवत्परोक्षसंस्थादित्याह। इतरथेति। सप्तम्पत्याह। तद्याप्तत्वं वेदिति। सप्तमं दूषयति। विषयस्यैवेति। कथं तर्हि घटः प्रकाशत इति व्य
वहारः इत्याशंक्याविचारितेत्याह। तस्मादिति। निरूपणानन्तरकालमपि प्रश्नासंभवमुपपादितमुपसंहरति प्रश्नाकेन॥ २९॥ आचार्यसिंहेन परा
३९ जितानांसदैवतवादोन्मत्तकुंजराणां। प्रपुर्ष्ट मतिर्लीरतिमर्मसुरवांसं लावनीयाह मनुग्रहेण। एवं तावदाचारण्यनान्ततमम न्वयेष्य ३९
तावच्छासनविरोधान्निराकरोदिदानीं वैशे षिकादिपरिकल्पितमतं तद्दूनावच्छासनविरोधेन निराकर्त्तुं पृच्छति। अपि वेत्यादिना। तत्र प्रथमं
तावद्वैशेषिकपरिभाषामनुभाषते यदि तावदिति। भावाद्द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाख्याः षडेवेत्यर्थः। तत्र प्रथमं
द्रव्यलक्षणमाह। गुणाश्रय इति। गात्याश्रययुणकर्म्मणामतिव्याप्तिपरिहाराय गुणग्रहणं। द्रव्यं विलक्षणं। स्थायीति। गुणलक्षणमाह। निर्गुण
इति। निर्गुणो गुण इत्युक्ते सामान्ये ऽतिव्याप्तिस्तदर्थमुक्तं सामान्यवानिति। क्रियायामतिव्याप्तिनिरासायोक्तमक्रियात्मक इति। गुणं विलक्षणं। रूप
रसादि। कर्म्मलक्षणमाह। संयोगविभागयोरिति। अनपेक्षकारणमसमवायिकारणमित्यर्थः। असमवायिकारणं कर्म्मेत्युक्ते द्रव्ये समवायि
कारणे ऽवयवसंयोगे ऽतिव्याप्तिस्तदर्थमुक्तं संयोगेति संयोगासमवायिकारणमिति कर्म्मलक्षणे पटाकारसंयोगासमवायिकारणं त्वाका

शसंयोगे ऽतिव्याप्तिस्तदर्थं विभागग्रहणं विभागासमवायिकर्म्मेत्युक्ते पराकाशविभागासमवायिनि तंत्वाकाशविभागे ऽतिव्याप्तिस्तन्नोक्तं। संयो
गविभागयोरिति। कर्म्मविभागमाह। उत्क्षेपणेति। सामान्यलक्षणमाह। द्व्यादिति। एकस्मिन्नेवाकाशादौ यमाकाशत्वमनुवृत्तप्रत्ययालंबनं
आकाशद्रव्यनिव्याप्तिपरिहाराय द्व्यादिष्विति उक्तं। परापरभावेन सामान्यं द्विविधमाह। तत्र परमित्यादिना। द्रव्यत्वादीत्यादिग्रहणेनापर
सामान्यानामानन्त्यमाह। विशेषं लक्षयति। व्यावृत्तबुद्धीति। सामान्यविशेषान्विशेषभावेन विशेषं द्विविधमाह। सामान्येति। खंडादिव्याकिंबगुन
बुद्धिप्रयोजकत्वेन गोत्वादयस्तु सामान्यप दलाजः। खंडादीनांघटादिव्यावृत्तबुद्धिप्रयोजकत्वेन विशेषपदलाजः अप्यर्थः। अं
त्यविशेषलक्षणमाह। नित्यद्रव्येति। तत्र द्दत्तवननात्यविशेषणामनात्यमाह। अंतेवसानेभवन्तीत्यन्ताः नतस्याः परो व्यावृत्ति
बुद्धिहेतुरस्ति। गोत्वादेरिवगुणादेरिव र्यक्षतां किंवृत्तयइत्यत आह नित्यद्रव्यवृत्तय इति। अनित्यद्रव्याणामाश्रयविशेषाणेव व्या
वृत्तिसिद्धेर्न। तत्सुविशेषसद्भावे प्रमाणं। गुणानामपि साश्रयव्यावृत्तिसिद्धेर्नो विशेषकल्पनामस्थितस्यापि विशेषकल्पनं। नित्यानामपि
विशिष्टलक्षणानां पार्थिवाप्यपरमाण्वादीनां पार्थिवत्वादिना व्यावृत्तिसिद्धेर्नान्त्यविशेषकल्पनमतस्तु स्थललक्षणानित्यद्रव्यवृत्तय इत्यर्थः।
अनेन सतुल्यलक्षणानां नित्यद्रव्याणां व्यावृत्तिबुद्धिरन्त्यविशेषसद्भावे प्रमाणमित्युक्तं भवति। एकद्रव्यवृत्तयः स्थलाक्षसंतोन्या विशेषाइ
तिवलक्षणमप्याह। तत्सामान्यवदविच्छेदायएकद्रव्यवृत्तय इत्युक्तं। एकपृथक्त्वच्छेदायवस्वभावसंतानमन्वयत्युक्तं। समवायलक्षण

४०
हा॥ अव्रुतसिद्धयोरिति॥ व्याख्यातं॥ तेन तद्यथमवाद इतत्त्र प्रथमनावतपूराथाद्दत्तु दृशं निराकर्तुं पृच्छति॥ नत्वाद्यत इति॥ समासमासिकोनपि किंषष्ठं पदा
र्थानां समाहार इति विग्रहः॥ किंवा षष्ठपदार्थाय स्थानि॥ षड्भतपाद्दार्थो अतिवा॥ नाद्यः॥ ईप्राप्तेः॥ नद्वितीयः॥ पदार्थानामप्राप्त स्थनानुद्देशप्रसंगः॥
तृतीयदोषमाह॥ नसंख्याला ळ इति दिग्वाचकसंख्यावाचकश्चाशब्दन्त्रत्र रत्नुल्यार्थः॥ संज्ञायां समस्यते यथा दक्षिणाग्निः॥ सप्तग्राम इति पाणिनि
स्मरणात्॥ स्वडिति शैद्धा संख्यैस्या त्तरपरस्तुल्यार्थत्वेन समासे षष्ठपदार्था इति कश्चिन्निर्गज्ञास्या तदानसंख्या विशेषणा ळ इत्यर्थः॥ असमासाभिध
नपिकिंषद्धारार्थ इत्यवा इत्यः॥ किंवा पदा / र्थान्तरस्य छत्रकारादिलिरत्तु कत्वा॥ षडेव पदार्था इति प्रथमं प्रत्याह॥ नाद्यात्तरोवह
ति॥ नहि षड्गाव इत्युक्ते गवान्तरौ भावाल / सल षडेवखुवारणा॥ ताचेतन्नदि त्यर्थश्च॥ द्वितीयं शंकते॥ अथेति॥ भावाषडेवेत्यर्थः॥ अ
त्वदामः॥ किमवकारणा योगव्यवछेद / लिपतः॥ किंवान्ययोगव्यवछेदः॥ अयोगव्यवछेदपि षड्लक्षण्यागिनी भावत्वा योगो ४०
वछिद्यते॥ किंवा भावत्वाश्रयषड्लक्षणायोगः॥ नाग्निमः॥ अविवादात्॥ नपाश्चिमः॥ भावत्वाश्रय एकस्मिन्नेकैकलक्षणायोगस्याद्यन मलक्ष
णायोगस्याव्यवा सर्वलक्षणायोगस्य वासिद्धत्वेन व्यवछेदानुपपत्तेः॥ अथ भावत्वाश्रये द्रव्यादिषड्लक्षणानामभावमेलकाव्यवछिद्यते॥ तथा
च लीलावती॥ भावत्वा विछिन्नाः सर्वे के प्रत्येकं प्रत्येकया मता द्रव्यादिषड्विछेदमेलकेन विवर्जिता इति॥ तत्र षड्लक्षणो च्छतमलक्षणोभा
वत्वं किंपदायित्वा भावत्वेन षड्लक्षण मिलिता व्यवछेदनाकापि निवारयिष्यति॥ तदनिरिक्तपक्षीकरणेत्वाश्रयासिद्धि दृष्टिं या हक

प्रमाणत्वावाचा॥ नेत्रु भावत्वं षड्लक्षणान्यतमाभावसमुदायवति न वर्तते॥ भावमात्रवृत्तित्वात् द्रव्यत्वावदिति नियमार्थ इति नाक्षेपप्र
संगः॥ तत्र भावत्वस्यात्यूनवृत्तित्वस्थापासिद्धत्वात्॥ षट्पदार्थपुष्पाव्याव्यापकस्याखड्लक्षणत्वानां भावसमुदायवत्त्वे भावत्वस्य वृत्तिदर्शनेन ता
सरः॥ अथ षड्लक्षणान्यतमाभावसमुदायवत्वाकस्मिन्न वर्तत इति प्रतिज्ञानाम्न वाध्यः॥ तत्रैकत्वमेकलक्षणयोगो वा॥ एकत्वसंख्या॥ योगो वा॥ ना
द्यः॥ एकलक्षणयोगिनि भावत्वस्य वृत्तत्वेनविदिनानन्यसंख्या अन्यत्वं न लक्षणान्तानां भावसमुदायवत्वानुपपत्तेः॥ अन्ने कश्चिद्व षड्लक्षणा भावसमु
दायवता भावस्य॥ गीकारायत्तेः॥ द्रव्यल / क्षणविशिष्टेन कस्मिंश्चिद्द्रव्ये षड्लक्षणाभावसमुदायवति भावत्वस्य वृत्तेः श्चिन हि द्रव्यलक्ष
णविशिष्टे द्रव्यलक्षणी वर्तते॥ अंशत आत्मा / श्रयापत्तेः॥ एवं गुणलक्षणविशिष्टे गुणे द्रव्यादिदृष्टव्यं॥ अषड्द्रव्यादिलक्षणता विशिष्ट
स लक्षणाभावसमुदायवति भावत्वेन व / र्तत इति॥ मा भूत तर्हि तथा वृत्तात् भावत्ववर्तते न एवंविति मिद्धसाधनं॥ तदतिरिक्तत्वविशेष
णत्वासिद्धविशेषणत्वं मिथ्यत्वं लीलावती विलापविलासानानयदिष रव भावानान्योत्वा भावइत्यन्योन्ययोगव्यवछेदः पक्षेनाह॥ नहि अत्र इति॥
अन्योन्याभावसप्तती तो त वछेदानुपपत्तेः त्रेस नेदप्रतीतौ तद्व्यवछेदान स्थावृदिति भावः॥ किंवा एवकारेण प्रतिपाद्यमानोऽस्याभावस्य क्रमावग
तः॥ अनुपलंभमात्राद्वा योग्यानुपलंभाद्वा॥ सर्वज्ञसूत्रकारवचनसामर्थ्याद्वा॥ नत्रिपक्षपीत्याह॥ ननावदित्यादिना॥ अनुपलंभमात्रादपङ्कवर्द
अरादेरप्यपङ्कवप्रसंगादित्यर्थः॥ तवदस्य सूत्रकारस्य सर्वज्ञत्वेन प्रणीते कपिलादीनां विसंवादानस्याश्रया॥ अथ कपिलादयो न त्वा कण
५४

देनन विसंवदंति। नहि लक्षणास्थेव अत्रांतत्वान्नह्नि संवाद इति किं नस्त्यादित्यर्थः। यत्र पदार्थो न लक्ष्या संशयमानस्थ विचारासहत्वात्तद्भाव च्छे
दत्व विचारासहत्वं वा शंक्यमाने पदार्थो नरस्थश वन्नत्वानेति पक्षेपि अनंतत्वं। परतंत्रं वा। परतंत्रत्वं पकद्वत्तिनत्वा। प्रथमे पृथिव्यादि चतुष्टयान्य
तमत्वं। द्वितीये त्वाकाशाद्यन्यतमत्वं। एकव्यक्तित्वे अनित्यत्वे गुणकर्मान्यतमत्वं। नित्यत्वे विशेषत्वं। अनेकव्यक्तित्वे अनित्यत्वे संयोगविभाग
अन्यतमत्वं। नित्यत्वे अपि सामान्यसमवायान्यतमत्वमित्यन्त्रौ लोकस्यानादित्यर्थः। नत्वाह। अन्तर्भाव कल्पना याम् इति। द्रव्यादीनां पदार्थानां
४९ याणरि कल्पित द्यतिरेकेणा शंक्यमानस्य
यसिद्धएकस्मिन्सति द्रव्यादीनां परिकल्प
द्रव्यादीनां मन्तर्भावकल्पने समवायिका
शब्दादेर्द्रव्यादिगतस्य धर्मत्वादिधर्मविकल्पनया द्रव्यादिष्वन्तर्भावकल्पनाया गुरु
भूतानां सदसद्विकल्पनया भेदा वकल्पना लघुतरत्वादित्यर्थः। ननु समुच्चयवाच्यसत्तायां ४९
रणत्वादिनस्थादिति विधानं। शब्दादेरपि गुणान्तर्भावे गुणवृत्तित्वादिनस्थादि
ति। दोषस्यासा स्यात्। ननु किं शब्दादेर्गुणादित्वे गुणवृत्तित्वं नस्यादित्यापाद्यते। गुणवृत्तित्वादिना पदार्थ बहिर्भावः साध्यते वा। न प्रथमः
विपर्ययप्रमाणानुगृहीतात्तर्कस्यादूषकत्वात्। द्वितीयस्तु शब्दादेर्गुणवृत्तित्वादिना गुणादि बहिर्भावसाधनेयथा रूपस्पर्शत्वादि रूपबहि
र्भावः साधितस्यात् तदा व विरोधः। यथा रूपस्पर्शत्वादि रूपहीनस्य उपलंभादि विचार न। द्रव्यादीनां सत्तान्तर्भावस्समवायिकारण
त्वादिनस्यादित्यपि प्रसंगश्च किंवा समवायिकारणत्वादिना स बहिर्भाव साधनमिति विकल्पे पक्षसमानत्वादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या।

एवं तावत्पदार्थविभाग सिद्धिः। अथ साम्प्रदानीं द्रव्यादिलक्षणानि। किं द्रव्यादिलक्षणस्वरूपावगतये किं वा तानीतरव्यावृत्तये इति। किं कल्प प्रथमे
प्रत्याह। किं तत्पदं तदिति। अव्याप्त्यादि दोषादिति शेषः। ॥ कुतः॥ यत्र च द्रव्यलक्षणं गुणाश्रय इति। तत्रा च द्रव्यं नव्याप्नोति उत्पत्तिलक्षण
वच्छिन्ना व्यक्ति द्योतदशा वात्। ननु न गुणसंवंधः द्रव्यलक्षणं येनाव्याप्तिः किंतु गुणात्यन्ताभावानाश्रयत्वं नचोत्पत्तिक्षणे द्रव्यं गुणात्य
न्ताभावाश्रयः क्षणान्तरे गुणाश्रयत्वादिति चेत्। न। उत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने द्रव्ये गुणात्यन्ताभावस्य तत्र व्याप्यवृत्तित्वात्। न ह्युत्पत्तिक्षणावि
शिष्टद्रव्ये क्षणान्तरेपि गुणाविर्भावः अत्र
नाश्रयस्त्वं द्रव्यमिति चेत्। न द्रव्यत्वजाति
त्वं। सत्ता विवक्षायामतिव्याप्तेः घट
णान्तरोत्पत्तिक्षणसंबन्धेन तद्विशिष्टद्रव्यस्यैवासंभवात्। यद्वा नीलगुणात्यन्ताभाव
विवक्षायां तद्वति आनिविवक्षायां वाद्यापि द्रव्यत्वासिद्धा लक्षणस्यासिद्धाव्याप
त्वविवक्षायामव्यापकत्वापत्तेः। गत्यंतराभावाच्च। किंच गुणाश्रयत्वं गुण इति गुणसमवा
यसंबंधि त्वाश्रयत्वं अथा न गुणत्वादेः रपि द्रव्यत्वप्रसंगः। गुणस्समवायसंबंधित्वाद्वा गुणस्समवेतोऽयत्र तद्द्रव्यमिति चेत्। न। गुणे पुरुत्वाभावनतत्त्व
तिवंचकस्य आश्रयत्वस्य द्रव्यस्य संबन्धव नयनतिपयागा नुपपत्तेश्च गुणसंबंधित्वस्य च गुणत्वादावपि संभवेनातिव्याप्तेश्च गुणसमवायवत्तीनां का
रणद्रव्यमिति चेत्। न। गुणविशेषणत्वव्यर्थत्वात्। अस्तु तर्हि समवायिकारणं द्रव्यमिति चेत्। न। कार्यसत्ताक्षणे तस्य समवायिना भवयवानां क
रणत्वाभावेन तद्भावा व्याप्त्यापत्तेः। समवायिकारणत्वात्यन्ताभावानाश्रयो द्रव्यमिति चेत्। न कार्यसत्ताक्षणविशिष्टानामारंभकावयवानां

थ्या

समवायिकारणत्वात्पत्र(?)भाववत्त्वे साध्याभिनादवस्थात्। यज्जातीयसमवायिकारणत्वेन द्रव्यमितिवाच्यं। नद्रव्यत्वजातिविवक्षायामित्यादिना
कोत्तरत्वात्। यत्तदानिर्णिसंवंधेन समवायिकारणत्वाश्रयद्रव्यत्वाभावप्रसंगात्। समवायिकारणत्वविशिष्टत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वघ्या
तरघ्याप्तिः। एवं गुणविशिष्टद्रव्यगुणाश्रयत्वाभावेनाव्याप्तिरिति इष्टग्रंथ यसमवायिकारणत्वविशिष्टमुद्द्यवानद्रव्यत्वमतोननत्वलक्षण
वृत्तिर्द्रष्टव्याया। नहिपदार्थात्तरमेव तद्दित्युपसिद्धान्तश्च द्रव्यत्वजातियोगिद्रव्यमितिवाच्यं। ननु घ्वंजकप्रमाणयोरसिद्धेः। गुणाश्रयत्वं घ्वंजकमिति
तिवाच्यं। उत्पत्तिक्षणविशिष्टेतदभावकद्र | घटत्वाभावप्रसंगात्। उक्तन्यायेनवगुणस्वादावपिद्रव्यत्वजातिसमवायप्रसंगात्। सम
४२ समवायिकारणत्वं घ्वंजकमितिवाच्यं। नकार्य | सत्ताद्याःसमवायिनामवयवानां कारणत्वाभावेन द्रव्यत्वाभावप्रसंगात्। तथापि
द्रव्यमितिवेद्यं। स्यन्तु ज्ञानबुद्धिद्रव्यत्वप्रमाण | मितिवाच्यं। नातदसिद्धेश्च अवयवाद्यद्रव्यत्वेविप्रतिपत्त्यभावापत्तेः। कालाकाशादिशब्द
त्ततरजातियोगित्वात्। संयोगविभागजनकत्वात्। कर्मवदित्यनुमानं मानमितिवाच्यं। विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्। कालादिषु सत्त
रजात्यनंगीकारसंयोगविभागसमवायित्वे केनन सीयद्दइतिवाच्यं। नकर्म्मसंयोगयोःसत्तेतरजात्यभावकथं संयोगासमवायित्वेत संग्रह
इत्याक्षेपस्य तुल्यत्वात्। कर्म्मसंयोगयोस्तत्तरत्वेन तिवात्। अहादीर्घसंशितेमातुघ्नतः। प्रत्युपमवश्च रूपघ्यपरिहाराश्रितिनतः। तत्रापिका
लाकाशाद्यतरमत्वस्यापयोजकत्वात्। आत्मा। घटनिष्ठा निष्ठजातिमात्। संयोगित्वात्। घटवदित्यपिना। वामत्। नहिघटत्वादिकमात्म

निवर्त्तनइति। नदनिरिक्तत्वविशेषणवाप्रसिद्धविशेषणत्वात्। सत्तामाक्ष्यवदिक्कालाकाशनिष्ठजातेरभावात्। मयत्वाघटवदित्यत्राविगतव्याप्येन
वाप्रसिद्धविशेषणत्वात्। सत्तामाक्ष्यवदिकालादिविशिष्टसत्तेतरत्वस्यासिद्धत्वेन सिद्धसाधनत्वात्। एतेन कालनिष्ठासवात्तरजातिया
गिद्रव्यं। कर्मसमानाश्रयसत्ताव्याप्यजातियोगिवा। संयोगवद्वृत्तिसत्ताव्याप्यजातियोगित्वत्यादिद्रव्यलक्षणंप्रत्युक्तं। तथाऽत्रतज्जातिसि
वप्रमाणाभावाद्व्याप्तिश्चेत्यलंप्रसंगेन॥ ॥यत्तु निर्गुणसामान्यवदक्रियात्मको गुणइति गुणे लक्षणं। नद्गुणासिद्धावसिद्धमितिवपद
निराकरिष्यति। यदपि जातीतराभावाश्रयो | कर्म्मात्मको गुणइति लक्षणं। तदपि सामान्यनित्याप्तिदुष्टं। जातिमात्राश्रयाक्रिया
त्मकोगुणइतिवाच्यं। सामान्यशब्दावयर्थ्यात् | आगुणाश्रयद्रव्यवद्वेक्षयमावश्यकइतिवाच्यं। गुणाप्रसिद्ध्यात्तदाश्रयद्रव्यस्य
प्रसिद्धविशेषणत्वेवयर्थ्यतानदवस्थात्। | गुणविशिष्टमदद्रव्यइतिघ्याप्तेः। अकर्म्मात्मकइतिवानपक्षितव्यात्। क्रियायाः सति
घ्याप्तिश्च। नहिक्रियाक्रियात्मिका। उत्पन्नदशायां वनसामान्यानावकरण्याद्युपपन्नश्च उत्पत्तिक्षणविशिष्टद्रव्यवातिव्याप्तिश्च। तस्यजातिमात्राश्रयस
त्वादक्रियात्मकत्वादगुणवजातीतराभावस्वादित्तरत्याप्तिः। जातिमात्राश्रयस्य संयोगविभागयोरनपक्षाकारणं गुणइत्यपि न। संयोग
विभागयोरव्याप्तेः। नत्वाकाशसंयोगविभागयोः पटाकाशसंयोगविभागानपक्षकारणत्वात्। एकइतिविशेषणदानादोषइतिवाच्यं। नाम
घ्यकत्वसंख्यासंरक्षणेन लक्षणासंभवापत्तेश्च यथाकथंगुणलक्षणविशिष्टगुणः स्यात्तश्च जात्याश्रयावलनात्मकः समवायिकारणत्वशू

Dr. Bhau Daji Memorial
Dr. Bhau Daji Memorial

गुणइत्यपिकार्यसत्ताक्षणपरिवर्त्तिनिसमवायिद्रव्येऽनित्यास्त्रियग्रत्वान्नगुणैलक्षयति। अव्यापकत्वात् रूपादीनामपिसंख्यासमवायिकारणत्व
च्यवद्वमाणत्वात् गुणत्वजातियोगी गुणइति वक्तव्यं तर्हि गुणत्वस्यैव जनकं प्रमाणं वक्तव्यं। संजनकं तावत् सामान्यं वर्त्तमानं तिसंयोगविभागकार्यद्रव्याज
नकत्वमिति वक्तव्य। तत्रसंयोगविभागयोर्द्वयोः जनकत्वासंभवाध्यात्तत्वेननत्रगुणत्वाभावापत्तेश्च तथापिसंयोगः। संयोगत्वातिरिक्तावांतरजाति
मान् जातिमत्वात्। कर्म्मवदिति। गुणत्वसिद्धावनुमानमिति वक्तव्यं न। जातिमत्वस्य संयोगत्वस्य संयोगिन्यलक्षणाव्याप्तेः तत्र जातिमत्वेनापपन्नाव

४३ प्रयोजकत्वात्। संयोगत्वावांतरजातिघातत्व
जातिमत्वस्यासत्वादित्यव्याप्तेः। संयोगाऽ
विभागासमवायिकारणवृत्तिविभागसा

द्विजात्संयोगीकारणत्वसिद्धमात्रवंगुणविशिष्टकर्म्मविशिष्टवा इत्युक्तत्वान्नरजात्यभावेन
न्यसंयोगासमवायिकारणात्वेन संयोगसामान्याधिकरण्यसामान्यत्वात्। विभागजन्य ४३
मानाश्रयसामान्यवान् गुणइत्यादि गुणलक्षणं तथाभूत जातिसद्भावप्रमाणाभाव

त्रिरस्तं॥ ॥यत्तु संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म्मेति कर्म्मलक्षणं। तत्संयोगविभागयोरतिव्याप्तिदुष्टं। ननु संयोगः नित्याप्त्रिग्रह्यसं
योगविभागयोरनपेक्षकारणत्वाभावात्। नापि विभाग इति वक्तव्यं अहोवचिरमिवलनंत भवतारयामिलक्षणनैर्त्तिरपेक्षगुपगच्छत्वात्। यत्संयो
गविभागयोरनि व्याप्तरवं आयोगिरउत्तरीक्रियते। नहिसंयोगः निव्याप्रिरितिहक्तं। विभागतो किंतुसंयोगस्तिविभागयोरतिक्रियायास्संयो
गविभागानपेक्षकारणत्वप्रमाणाभावेन लक्षणस्यासंभवापत्तेः। अवयवव्यतिरेकोपमाणमिति वक्तव्यं न। क्रियायां विभागमात्रेण व्यतिरेक

यात्युपलंभाद्विभागमात्रानपेक्षकारणत्वापपत्तेः संयोगस्य तु पूर्वसंयोगविनाशसहकृतेनविभागेनवा व्यतिरेकदर्शनाद्विभागेनवानप
क्षकारणत्वं क्रिया। अन्यथा विभागान्नासावविभागसमकालं वोत्तरसंयोगप्रसंगात्॥ अन्यथाकारणत्वाभावापत्तेः। संयोगविभाग
योरनपेक्षकारणत्वाभावविशिष्टद्रव्याभावतिव्याप्तेश्च। नहि पथोक्तकर्म्मलक्षणाभावविशिष्टद्रव्यादावतिव्याप्तेश्च। नहि यथोक्त
कर्म्मलक्षणाभावविशिष्टद्रव्यादौ यथो
राभावात्। विभागाजायते जन्मविभागा
विशिष्टाविभागा। विभागाज्जायते जनक
र्म्मेति वक्तव्यं न। उक्तव्यायेन संयोगनित्यायेर

क्तलक्षणाभावः संयोग आत्माश्रयादत्ता यथोक्तलक्षणाभाव इति। वक्तव्यं गत्यंत
समवायिकारणं कर्म्मेत्यपि न। विभाग इत्यव्यापकत्वात्। नहि विभागजन्यस्त्वा स्यां।
विभागस्यजनत्वर जन्मप्रसंगात्। अस्तु नर्हिसंयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणं क
तत्रविभागत जन्यत्वोपलक्षितविभागस्य विभागाजन्मनकर्म्मणः इतिन प्रथमलक्षण

ति। व्याप्तिस्तथा द्वितीयपीति वेद्य। नाजन्यविभागस्य जनकः पूर्वं जनकविभागेन जन्मनावश्यंवक्तव्यं नतदुपलक्षितत्वासंभवात्। कर्म्मत्व
जातियोगि कर्म्मेति वक्तव्यं न। तज्जनकप्रमाणायोगसिद्धत्वात्। कर्म्मगमनत्वाद्यतिरिक्तावांतरजातिमत् संयोगविभागजनकत्वात्। घटव
दिति वक्तव्यं न। घटत्वाद्यतिरिक्तावांतरजातिमत्वस्य संयोगादिजनकत्वप्रयोजकस्य घटादावेकपरमनसा व्यवकल्पात्। अप्रयोजकत्वा
द्य गमनाद्यन्यतमत्वं न संयोगादिजनकत्वाभसंयोगोपपत्तेः। गमनादिष्वनुगतकर्म्मप्रतीतिश्च प्रमाणमिति वक्तव्यं न संयोगविभागासमवा
कारणत्वप्रयोजकधर्म्मवैयर्थ्यादुपाधिसमवायिविशिष्टविनाशो ... कर्म्मेति संयोगविभागयोरनपेक्ष० (faint)

यिकारणत्वेनैवतत्प्रत्ययोपपत्तेरित्यलं॥ अथ व्यसामान्यलक्षणं व्यक्तिविदः अनुवृत्तप्रत्ययालंबनं सामान्यमिति। तन्न। किमनुवृत्तप्रत्ययालंब
नत्वं। न कारणत्वं वा तत्प्रमाणकत्वं वा नाद्यो। अनुवृत्तप्रत्ययसामग्र्या मतिव्याप्तेः। न द्वितीयः। अपि तु कारणत्वात्प्रमाणकत्वाच्च। न तृतीयः। सामा
न्यविशेषे तिव्याप्तेश्च। न द्यापि अनुवृत्तप्रत्ययप्रमापकत्वात्। अनुवृत्तप्रत्ययप्रमाविषयत्वं सामान्यमिति चेन्न। गोत्वाद्यवच्छिन्नत्वेऽतिव्याप्तेः। अ
नुवृत्तबुद्धिहेतुत्वं सामान्यमिति चेत्। न। संयोगादावतिव्याप्तेः। नित्यमनुवृत्तं सामान्यमिति चेत्। नासमवायोऽत्यापत्तेः। नित्यमनेकसमवे
४४ तं सामान्यमिति चेत्। न। अत्यन्ताविशेषेऽ तिव्याप्तेरेव। नित्यमनेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति चेत्। न। जातिद्वयत्रयवाल
क्षणस्याव्यापकत्वापत्तेः। एकमित्यंशोऽ वाच्य एकत्वसंख्याविवक्षायां वाऽसंभव एव सामान्यतदभावात्। पर्याप्तिके कत्वं संभवेनन्वे ४४
लक्षणेऽसंभव इति चेत्। नह्यत्र विशेषेऽतिव्याप्तिसामान्यं न सामप्यकत्वपरितिवत्त्वं संभवात्। किंवा। नित्यत्वं। नित्यत्वं सामान्यस्य
विनाशानुपलक्षितसत्त्वायोगित्वं वा। प्रध्वंसाप्रतियोगित्वं वा। प्रागभावप्रध्वंसाप्रतियोगित्वं वा। नाद्यः। सामान्यस्यानिःसामान्यत्वेन तदसंलग्ना
त्मनाद्विनाशः। संयोगस्यापि घटप्रध्वंसाप्रतियोगित्वेन तत्रात्यापत्तेः। प्रध्वंसप्रतियोगित्वाभावप्रागभावत्वमिति चेन्न। संयोगस्यापि घटप्र
ध्वंसप्रतियोगिकात्यन्ताभाववत्त्वात्। न तृतीयः। सामान्यासिद्धौ तदसिद्धेरन्योन्याश्रयात्। सामान्यनित्यत्वं किंप्रमाणं। विनाशानुपलंभा
दिति चेत्। न। नष्टागोरिति विनाशोपलंभात्। व्याकिविषयः संदर्भ इति चेत्। न। गोत्वविषयत्वेऽवाधकाभ्युपलंभात्। व्यक्त्यंतरे न दशावप्रसंगो वा।
मितिचेरेन संयोगस्यापिघटप्रध्वंसप्रतियोगितान्यभावाभाववत्वात् २

वकमिति चेन्न। तच्च गोत्वानित्यतापपत्तेः। मतं तर्हि सामान्यस्याकत्वमिति चेत्। अपां श्रूयतां। यन्मतद्वारा हि न मस्मदीयं प्रामाणिकेन खननादाद्रि
यमाणेनेत्यंम हीं हृद्य श्राब्रूपथमवतरिष्यति। नन्वेन रूवदहितं किं विस्तृवृत्तप्रत्ययस्यागति ब्रूयतां। उच्यते परापरसामान्येषु सामान्यमित्यनु
वृत्तप्रत्ययस्याया गतिरिति। तत्रव्यक्तिद्वयेऽगत्वं गतिरिति चेत्। तर्हि खंडादिषु गोत्वेऽरूपपि सामान्यं व्यत्वेनानुवृत्तप्रत्ययोपपत्तेरिति संनाथ
ध्यं। ततः सामान्यस्य नित्यत्वेकत्वासिद्धेरसंभवो लक्षणस्यामनस्कात्मत्वातिरिक्तनिष्प्रमात्रसमवेतत्वानामेव तत्वे सति समवेतं सत्तानाश्र
यत्वं सामान्यमिति चेत्। तत्र गुणकर्मणोर्नातिव्याप्तिरनगुणकर्मणोरनित्यायाः। सामान्यविशेषाक्तिमनेसामान्या
सिद्धावसिद्धिर्लक्षणस्य। गोत्वादावावर सामान्ये सत्तानाश्रय इति लक्षणे शब्द्याद्वत्तेरतिव्याप्तेः। गोत्वादेरपि सादित्यानुवृत्तप्रत्य
यविषयत्वेन सत्ताश्रयत्वान्नवगोत्वादे समवेत ये कार्यसमवेतत्वेन सप्रत्ययविषयत्वात्। न सत्ताश्रयत्वमिति वाच्यं। गुणकर्मणोर
पि सत्त्वयकार्थसमवेतत्वेन सप्रत्ययविषयत्वोपपत्त्या सत्तानाश्रयत्वापत्तेः। न वा वाचितसत्प्रत्ययगुणादेः सत्ताश्रयत्वमिति संप्रतं। गोत्वादावप
वाचितसत्प्रत्ययस्य तुल्यत्वात्। न वा नवस्थादिना वकमित्यावेदितं प्रस्थाय॥ ॥ यदपि नित्यत्वे सद्व्यक्तिवृत्तित्वे च तत्र विशेषलक्षणं तत्र
वर्तनत्वमत्यन्तकारणस्यागमव्यवच्छेदार्थमात्रमर्थः। नित्यादव्यामात्रनिष्ठायोमात्रव्यवच्छेदाना। न प्रथमः। मनस्कात्मत्वयोरतिव्याप्तेः। न यो
पि नित्यद्रव्यत्वे वर्तनेनान्तरान ९५ एवमुत्तरोक्तमपि हीयते। इदमपरमस्ति नं नित्यारिनोप्याशुक्तानुदाहरति। नचाव्यानम्यपरंपरा। खंडादिषु अनुवृत्तप्रत्यय ४५

ऽतेः। नचाहाद्व्यणुकमात्रावृत्तित्वद्व्यणुकमात्रावृत्तित्वात्यंताभावप्रतियोगित्वे सति द्रव्यानित्यमात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमस्त्विति। एकनित्य
निष्ठात्यंतविशेषस्यैव विशेषलक्षणमित्युक्तौ स्यात् तथा व्याप्तेः। न ह्येकैकस्मिन्नंत्यविशेषनित्यद्रव्यमात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमस्ति। एकनि
त्यनिष्ठात्यंतविशेषस्यानित्यांतरनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वात्। अथ यथात्यंतथा वृत्तिबुद्धिहेतुत्वाभावादन्यविशेषेषु एतद्व्याघातः। अप्युत ह्येक
द्रव्याः स्वभावसंतोऽप्यंत्या विशेषा इति लक्षणमिति चेत्। तत्र किमेकद्रव्यत्वं एकत्वसंख्यायोगिद्रव्यसमवेतत्वं वा। अद्विष्ठत्वं वा नाद्यः। एकत्वसं
४५ ख्यायामपि विशेषसमवायप्रसंगात्। एवं वनित्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वहानिः। सामान्यवानित्यामिति। नद्व्याप्येकत्वसंख्यायोगिद्रव्यस ४५
मवेतत्वात्स्वभावसत्त्वाद्वा। न तस्य। अद्विष्ठ त्वं ह्येकवृत्तित्वसत्वेन वृत्तित्वाभावात्सदा व्याप्तिः। विशेषस्याप्येकवृत्तित्वसत्वेऽन्यद्व
त्वित्वात्। इतरथा विशेषस्यैकपरमाणुसम वायपरमाण्वंतरस्य निर्विशेषत्वप्रसंगात्। ननु परमाण्वंतरविशेषांतरसमवायान्न
निर्विशेषत्वप्रसंग नहि विशेषांतरस्यापि विशेषत्वादद्व्यवृत्तित्वं सिद्धं। सामान्यवत्तित्यामिति। नाद्व्यस्थ्यैव। तस्याप्येकवृत्तित्वसत्वाद्व्यवृत्तित्वाभावा
त्। नहि सामान्यं सर्वत्र वर्तते। किंच। एकद्रव्या इति वक्तुत्वं विवक्षितं। नवा। न प्रथमः। एकविशेषवक्तृत्वाभावेन लक्षणस्याव्यापकत्वात्।
असंभवाद्वा। विशेषेषु वक्तृत्वसंख्यानंगीकारात्। वक्तृत्वस्याविवक्षितत्वे एकत्वस्यापि विवक्षायां मनक विशेषे सर्वत्र कत्वाभावादव्याप्तिरसंभव
श्च। एकत्वस्याप्यविवक्षायां वाक्यप्रयोगानुपपत्तेः। अप्युत ह्येतत्परमाणुवृत्तित्वसत्वे तदद्व्यवृत्तित्वे तत्परमाणु विशेष इति प्रतिव्यक्ति वि
निन्यद्व्या १

शेषलक्षणमिति चेत्। तत्र किमेतत्परमाणुवृत्तित्वविशिष्टस्य विशेषस्य तल्लक्षणं। किं वा उपलक्षितस्य। विशेषमात्रस्य वा। प्रथमे संप्लवः। नह्य
तत्परमाणुवृत्तित्वविशिष्टे एतत्परमाणुवृत्तित्वे सति तल्लक्षणं संप्लवति। नेशनत्वात्। अयापत्तेः। द्वितीयेऽपि संप्लवः। नह्येतत्परमा
णुवृत्तित्वोपलक्षितविशेषे एतत्परमाणुवृत्तित्वसंप्लवः। सामोपलक्षिततीर्थे सोमदर्शनात्। अथ तत्र सामस्याभावादर्शन हेतुपत तत्प
रमाणुवृत्तित्वाभावादिति चेत्। न तर्हि तत्परमाणुवृत्तित्व नोपलक्षितत्वं विशेषस्य किंतु विशिष्टत्वमेव तदापि संप्लव उक्तः। न तृतीयः। पर
माण्वंतरविशेषे व्याप्तेः। एतत्परमाणोः परमाण्वंतरेण संयोगे अतिव्याप्तेश्च। परमाण्वंतरेण संयोगस्याप्येतत्परमाणुवृत्ति
त्वादेतदद्व्यवृत्तित्वाच्च। नहि परमाण्वंतर णसंयोगः परमाण्वंतरवृत्तेनापरमाण्वंतरस्यापि स्वात्मनि वृत्तिप्रसंगात्। स्वभावसन्नि
तिविशेषणान्नातिव्याप्तिरिति चेत्। अस्य मपि पादप्रसारिकान निवारायैतत्परमाणोः परमाण्वंतरेण सत्ताविशिष्टसं
योगअतिव्याप्तितादवस्थ्यात्। विशेषासिद्धा तत्परमाणुव्यतिरिक्तनित्यद्रव्यासिद्धश्चासंभवात् लक्षणस्य। अथ यत अनित्यद्रव्यालेदविश
षावयवश्च मनस्त्वात्मत्वाद्यवत्वसतिनिविष्टमात्रसमवेतः सत्ताशून्यो विशेष इत्यपि न। सत्तायाविशिष्टशब्दे निव्याप्तेः तस्याप्यनित्यमात्र
समवेतत्वासत्ताशून्यत्वाद्वा मनस्त्वाद्यन्यत्वे सति नित्यमात्रोपलक्षितद्रव्या वृत्तिः। अस्य विशेषप्रमाणे न समवाये निराकरिष्यतीत्यलं तावा। न
श्री १

श्री

तया॥ ॥यदपिनित्यःसंवंधःसमवायइतिसमवायलक्षणं।तत्रापिकिंनित्यत्वंसंनित्यंवंधिनिविनाशप्रतिप्रतियोगित्वंसर्वथाविनाशाप्र
तियोगित्वंवा।प्रथमंसंयोगतिव्या।प्तिश्चसंयोगस्यापिसतिसंबंधिनि विनाशाप्रतियोगित्वात्।संवंधिविशिष्टाहिसंवंधी।स्तु उच्यते न वत
स्मि सतिसंवंधना सइति।नतरथ सत्वासंवंधना त्मनःस्वरूपसंवंधःनियतःतदव्यवत्वसतीतिवाच्य।नाअनपाच्छितव्यात्तत्र रतिप्रसंगि
त्वात्।किंच।किमतसंयोगाव्यलक्षणंत तात्सुस्थवा।नाद्यःसंयोगस्य नित्यस्य नंगीकारात्।नेतरः।संयोगव्यतिरेकाणसंबंध
४६ संबंधप्रमाणे।भावात्।शाष्पंघटस्यसंस्थ वसमित्यादिव्यवहारएवतत्रप्रमाणमितिवत्।तत्किमिदानीं रूपसंबंधस्यघटस्थंत्यादिव्य ५६
वहारदर्शनाद्रूपसमवायस्य घटेनसंबं स्थनत्रमपिप्रमाणवत्।रूपसंबंधंघटस्यत्यादिव्यवहारस्यरूपसमवायघटयोःस्वरू
वसंबंधनिबंधनत्वात्तत्स्यसंबंधस्य तत्रप्रमा पत्वमितिवत्।नर्हिरूपंघटस्थेत्यादिव्यवहारस्य रूपघटयोःस्वरूपसंबंधनिबंधनत्वा
नसमवायप्रमाणत्वमितितुल्यं।नतुरूपस्यघटस्यवास्वरूपेणसंबंधत्वाभावान्नस्वरूपसंबंधेनोरूपंघटस्येतिव्यवहारःसमवायस्तुस्वरूपेणसंबं
धत्वाधस्थते।समवायोघटस्थेत्यादिव्यवहारःस्वरूपसंबंधनिबंधनात्।इदानीं लोहकारगर्दालस्याप्युरूवत्रमन्त्रगंतुमिच्छति।संयोगस्यापिस्व
रूपेणसंबंधात्स्वरूपसंबंधसंभवेनघटादौसमवायोपलापप्रसंगात्।अथसंयोगस्यसंबंधत्वेनस्वरूपसंबंधत्वेनस्वरूपसंबंधसंभवेपि
निब२

न२
गुणत्वेनरूपादिवत्समवाय एव।नत्किमिदानीमघस्थमानसाधसात्।यद्रूपादेःस्वरूपसंबंधस्योपपादनेनसमवायनिरासायोद्यतंप्रतिवाधयि
तुंरूपादिसमवायमोवोदाहरत्यायुष्मान्।किंवा।रूपादेःस्पिनसंबंधस्नत्रोपन्यास्गुणत्वेन किंतुसंबंधान्तरत्वेन।संबंधत्वस्य स्वरूपसंबंधनियतत्वेन
रूवात्तवसमवायव्यवस्थापितत्वात्।अपिवा।स्वरूपेणासंबंधत्वपिक्रमकत्वानियर्यात्वयस्वरूपसंबंधंगीकाराद्रूपघटयोरपिस्वरूपेणसंबं
धत्वेपिस्वरूपसंबंधस्य विरोध्यते।ततःसंयोगादन्यस्य संबंधस्याप्रामाणिकत्वान्नित्यःसंबंधःसमवायइतिलक्षणसंबंधस्तंभस्य सिद्धिरिति
सिद्धं।किंच।नित्यत्वेपिनप्रमाणमुपलभ महे।यद्वोच्यते।समवायस्यानित्यत्वेरूपघटयोरपाययोःप्राप्तिसमवायःस्यात्कुंडवद
रयोरिवसंयोगस्तथालक्षणमुत्पन्नस्या पिरूपस्यघटसमवायोनस्यात्।तदावरूपात्पत्त्यारूपोत्पत्तिनिर्वस्यादित्यकं स्यात्।घटस
मवायस्यवरूपात्पत्तिलक्षणत्वात्पत्तेःन थावरूपात्पत्त्यादेवंवधाघातइति।नदतिमंदं।समवायस्यानित्यत्वेघटसमवायस्यापि
नित्यत्वाद्रूपोत्पत्तेरपिनलक्षणत्वानित्यत्वापपत्तेःतथावरूपोत्पत्तयकारकव्यापारानिष्फलस्यात्।ननुसमवायस्यनित्यत्वेपिघटस्यानि
त्यत्वान्नरूपस्यघटसमवायानित्यत्वःन।घटोत्पत्तेरपितदवयवसमवायरूपत्वेन तन्नित्यत्वेनेननित्यत्वात्।एवंतदवयवोत्पत्तेस्तदव
यवोत्पत्तेरपिनित्यत्वमित्यापरमाणुसमवायंगतत्वात्।नत्रवपरमाणोःसमवायस्यवनित्यत्वात्।घ्यणुकोत्पत्तेश्चपरमाणुसमवायरू
पत्वेननित्यत्वमित्यात्रुकार्यंनित्यत्वंमितिसमवायनित्यत्वंसावयवनासावितमशेषस्यजगतोनित्यत्वमितिसंयोगस्यापिनित्यत्वा
ख२

तन्नसमवायलक्षणस्या नियामिरपिलवने वसायिनतिकिं किस्ला घनीयं रुवप्रज्ञाकाशलद्या ननुरूपसत्तासमवाया रूपोत्पत्ति
नेतानोक्ता दोषःस्तंतथापिस्वोक्त्या घाताय रुवतिवदंतारुलाजलिः नदाहि सत्तासमवाये रूपोत्पत्तो सत्या मापिरूपस्य घटे स
मवायानंगीकारपित्याघाता नवनाराउ नतुसमवायानित्यत्ववादिना रूपोत्पत्तस्य रूपस्य सत्तासमवायापि नेष्टस्य इतिव्या
घातस्तुदाहरामि नदपिवार्त्तं रूपोत्पत्तेः सत्तासमवाय रूपत्वापि नानित्यत्वेन नित्यत्वप्रसंगस्य समानत्वाउ अथ रूपोत्पत्तेः सत्तासमवा
४७ यरूपत्वेपि स्वरूपसत्वायकारणव्यापा रस्याफल्यं नाविकल्पासहत्वान्नरूपस्य रूपसत्वायकारकव्यापार इति कार्यः नडुस ४७
त्रयवा नह्यागमत्वविनाशायवा नस्यास त्तासमवायेन संबंधसंता नाद्यः नडुत्पत्तेः सत्तासमवायरूपत्वेननित्यत्वात्। नद्विती
यः कारकव्यापारस्य नडुत्पत्तिविषय त्वमेंनरणनत्यागमत्वविनाशविषयत्वा निरूपणाउ निरूपणावा कारकव्यापार
णरूपयागसत्वविनाशरूपरूपस्य रूपसत्वध्वंतसत्यपिरूपणे सत्तासमवायानंगीकारा कारणसमवायानंगीकारे वाकालाः सयागा
नंगीकार इवव्याघातानवनारा उन तृतीयः सत्तासमवायेन रूपस्य संबंधसंबंधरानंगीकारात्। नतुनथापि रूपघटयारनित्या
संबंधकर्ता विश्वनारपिस्तयोस्तद्विना शस्याउ कावृतेनस्यादिति। अहमनुपलंभाद्ब्रवीमीतिवेद। सत्यं ब्रवीषि नतु युक्तं ना

दे: २

आत्ममनसोः संयोगविनासानुपलंभेपि विनाशस्येष्टत्वाउ तत्रायोग्यत्वादनुपलंभेत्रापि समवायस्यातीन्द्रियत्वेन तद्विनाशस्यातीन्द्रियत्वादनु
पलंभ इति स्वीकौनवानतानसमवायस्यानित्यत्वे किं विहीयते समवायनित्यत्वेकत्वे तु हीयत एव सुवीतथाहि रूपविशेषितसमवायसंबंधविवा
द्विघटास्ययोरूपवंतस्तथावात्माकाशादेर्यापि किं निरूपवंतस्ते तेषामपि रूपविशेषितसमवायसंबंधित्वाउ आत्मादीनां सुखादिविशेषितसम
वायसंबंधित्वेपि नरूपादिविशेषितसमवायसंबंधित्वं तस्यान्यत्वादितिवेदते किमिदानीं दंडकुंडलाभ्यां विशेषितो देवदत्तस्तवतो भिद्यते
उभिन्नित्वेन नसबवायेवेंडी कुंडलीत्यननुभवतीति विरोधा उविशिष्टा निष्ठेश्यननु रूपविशेषितसमवायस्य सुखादिविशेषितस्य सम
मवायाउ न्नाभिकनेदाभावेपि स्प्रतीतिको नेदा विघतएव एकानेत्याहावस्वरूप उरूपादिसंकरस्यादेवा ननुकथं तर्हि नवनामे
कस्य ब्रह्मणो मायाविद्याभ्यां विशेषितत्वेन जीवेश्वरवि भागा वकल्प्यते नाविकोनाव कल्पत एव जीवेश्वरत्वमेकस्यैवत
स्यमात्रवस्तुविब्रह्मणोस्त्यपवायरंतुनपरमार्थतः नैतदेवं तर्हि समवायेपि रूपादिस्पंकरोनाविकोनातथासति घटादेरूपवत्तानी रूपवाप
त्तेः तस्मात्समवायस्य नित्यत्वेकत्वे रूपवदरूपवाद्विनाशोविनश्वविनश्यविनाशस्यापिमर्वत्र छिद्यते तिन नित्यसमवायः नत्वयं घटः
एतत्निशिष्टानित्यसंबंधःअन्यसंबंधित्वान्नासंबन्धाउ पटवदित्यनुमानमस्तीति वेद नो लिपटवायकाभावेनेतदनवस्थापात्। विद्यारं समवायस्य व्यनि
वाराद्यनुपलंभ। ॥ तस्मादद्रव्यादिलक्षणं तत्स्वरूपोपपादनान्यादृतिच्छिन्नो इदानीं सर्वलक्षणानामनर्मिलवमालपरस्यासर्वापातादिति॥

गुणाश्रयो द्रव्यमित्युक्ते किं गुणाश्रय इत्याकांक्षायां द्रव्यमिति नसंभवदुक्तं वाच्यं पृथिव्यादीनामन्योन्याश्रयत्वेनवासिद्धान्तथा द्रव्यहास्तत्वनि-
अगुणाश्रयत्वे द्रव्यत्वं नतो द्रव्यत्वं नो द्रव्यद्वयमिति परस्पराश्रय एवं गुणादिलक्षणेपीत्यर्थः द्वितीयं दूषयति नापि द्रव्यलक्षणमिति
भावमात्रवृत्तित्वादिनेयतिलक्षणे द्रव्ये अनुगतमानत्वाश्रयस्याद्रव्यत्वाद्व्यावृत्तिगमयत्वे द्रव्यस्यापसिद्धत्वात् अथ द्रव्यलक्षणेन द्रव्यसिद्ध
त्वेनोक्तद्रव्यसिद्धानीत्युच्यते नहि द्रव्यलक्षणेनाद्रव्यव्यावृत्तेर्द्रव्यसिद्धिः स्यान्नतो द्रव्यसिद्धानि तत्सिद्धौ वतद्व्यावर्त्तनेन द्रव्यलक्षणेन द्रव्य
सिद्धिरिति परस्पराश्रय एवं गुणादिलक्षणेपीत्यर्थः न | नु द्रव्यादीनां लोकत एव सिद्धानां लक्षणेन विभागमात्रं बोध्यत इति नोक्त
दोष इत्यत आह लोकरवत्विति द्रव्यादीनां लोकप्रसिद्धत्वे | नीलादावित तत्रापि घटादीनां विप्रतिपत्तेस्तथादित्यर्थः कथं तर्हि ४८
लोके सुवर्णादौ द्रव्यमिति प्रयोग इत्यत आह क्वचिदिति | सुवर्णादौ द्रव्यशब्दप्रयोगाद्रूयते अदीयते द्रवीयत्वेन क्रियत इति योगा
शान तु अन्यवदिति गुणाश्रयत्वेनेत्यर्थः गुणवान्द्रव्य इति लोकप्रसिद्धर्थेतिमाह गुणशब्द इति क्वाके गुणशब्दस्तात्पर्यतत्र धर्मो वतिप्रयुज्यते ने
नु अन्यवदिति लक्षणयोगिनि गुणवांगाश्चर्श इति प्रयोगदर्शनादित्यर्थः बलवानन्वबुद्धायुक्तस्यार्थे गुणो मत इति पुराणप्रयोगस्यागतिमाह
पुराणादाविति गुणशब्दस्य द्वादशवायुस्वातन्त्र्यस्वाज्ञाकाशक्तिविभुत्वाणः स्पर्शमात्रेसंसर्गोद्भूतत्वपञ्चकमात्र अतः पुराणादिपर्यालोचनयापि
शोक्तपादरपिघटादित्वलावत्वमेवसिद्ध्यतीत्यर्थः कथं तर्हि शोक्तं घटस्येति नेदव्यपदेश इत्याशंक्योपचारेण व्याह घटस्येति अपसी

स२

हरति तस्मादिति [3] द्रव्यनादिनापरिक्तान्वितं लक्षणस्यवाधकत्वस्फारंशंकतायदपीति गुणवद्धर्मि द्रव्यत्वजात्यविकरणं द्रव्यमिति हेव्य हर्ते व्यं
वति साध्याधर्मः वस्तुतस्तु गुणादिवदित्यर्थः दूषयति तदपीति भावमात्रेव व्यितनाद्रव्यगुणविभागासिद्धारेव सिद्धिरित्यर्थः अथ गुणाश्र
यत्वेन गुणातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ द्रव्यसिद्ध्यतीति तत्राह सिद्धद्रव्यमिति दूषणांतरमाह किंचेति गुणादौ द्रव्यत्वाभावप्रमितिनिर्दोषघटादिगुणादि
अतिरिक्तेऽद्रव्यं प्रमिनोत्यानसंदेहत्व गुणादौ द्रव्यत्वाभावमेदहान्यादिकद्रव्यत्वयासोपादिकगुणाश्रयत्वद्यापिप्राप्तेस्मीदिग्भन्नेकानिकमित्यर्थः
किंच भावमात्रवृत्त्वादिनं पतिद्रव्यत्वजातेरप्रसिद्धत्वेन त | द्व्यवहारस्याप्यसिद्धत्वादप्रसिद्धविशेषणत्वमित्याह पक्षस्येति नन्वकेव
लव्यतिरेकिणि साध्यविशेषस्याप्रसिद्धत्वेनत्वमपर | लव्याकेवलव्यतिरेकिवर्नेग इति न तत्राप्रसिद्धविशेषणत्वं दोष इत्याशं
क्यस्यपत्याक्षिपति नेवति केवलव्यतिरेकिलानिनतत्र | प्रसिद्धविशेषणत्वदोषव्यागतिप्रसंगम्याघटायमिति नन्वेनाध्याप्रसि
द्धविशेषणत्वं नासदनुमानत्वं किंचभुत्पलितकोमारानेत्याशंक्योमाध्येन पविहृत्यनि अत्रानुकूलेति गुणाश्रयत्वेरूपाश्रयत्वव्यवप्रयोजकसामा
न्यमत्र हरणात्फथ्रपपत्तेरितिभावः किंच गुणसमवायसंबंधेन वहतो प्राग्न्यतिनल्याग्गुणत्वेप्यनिरोधात् गुणासमवायिकारणत्वेव हतो
गुणसमानाकरणविशिष्टेद्रव्यत्वे अदृष्टान्तर्नांगासिद्धिः कि[illegible]णत्वयस्य नि तिद्रव्यत्वं एवं जातिमात्राश्रयोकर्मात्मिके गुणत्वजात्याश्रयः गुणद्र
तिथ्यव हन्त्वेध्या वाजातिमात्राश्रयत्वसत्यकर्मात्मकत्वाद्धेकर्मादिवदित्यादिप्रयोगपिदूषणीद्रव्यत्वमित्यनिप्रायेणोपसंहरति तस्माद्द्रव्या

दीति पुनःपाडलात्कद्देशासिद्धिमाद्दाशक्तिष्वेतिशक्तेश्चावद्गुणत्वात्तिवाद्द्यादित्रयवद्धिनोवः सिद्धश्चामाण्यवत्वेनवसामाण्याद्धित्रयवद्धिन्नोव
इतिपदस्यदार्थवद्धिर्नोवश्चनावत्वेनसामाण्यवत्वेनसिद्धांश्चनावश्यवत्तुत्वेनसर्वशक्तिष्वथ्याद्वात्कर्यंनावरूपाशक्तिरन्नावमाश्रयेदित्याशीकानव
काशाश्रनावाश्रितशक्तिकल्पनेपिनश्यात्मजनावच्चस्वरूपवेनेवकल्पनाज्ञावाश्रितशक्तेर्नावत्वविरोधभावात्पडवेतिनियमासिद्धिरित्यर्थः शक्ति
श्वनिा सशब्देनाक्षरावयवभावादन्यपिपदार्थान्तरत्वमस्तीतियच्चलीलावतीकारेणोक्तंविद्गुरुत्वप्रतिबंधकत्वमाक्षरत्वेप्रतिबद्धगुरुत्वाश्रयत्वमा
श्रयत्वंयथाहुगागघटयोः कोविसमवायिकारणत्वमाक्ष रत्वंकार्यत्वमाश्रयत्वंयथावयवावयविनाशेण गुणिनाशकृविध्वंज
कत्वमाक्षरत्वंद्युश्यत्वमाश्रयत्वंयथाद्यक्तिज्ञात्यासित्वनाः नाक्षरावयवप्ठावश्यपदार्थान्तरत्वमित्यभ्याकायितत्रेकरूपणाक्षराव ५८
यन्नावश्यानिरुक्तिस्रावदस्तु किंगुरुत्वप्रतिबंधकत्वमितिवि वारयामःगुरुत्वकृतपतनविरावित्वमितिवच्च किंपतनविरावित्वंपतन
प्रागनावसहनाविवेवा पतनप्रागनावश्यकालोत्तरभावि हेतुत्वंवापतनप्रागनावहेतुत्वंवा नाद्यः घटपतनप्रागभावासहनावि
नामशकावेरपिघटाक्षरत्वापत्तेःनद्वितीयःप्रागनावश्यानादित्वा कालान्तरशून्यत्वाद्यापावेश्चस्वकारणायातत्वाच सैवंवमध्यवानिरुक्तत्वा
त्ग्रानतृतीयःप्रागनावश्यानादित्वाश्चनापिसमवायिकारणत्वमाक्षरत्वं कार्यात्पत्तरकालेकारणत्वात्रावेताक्षरत्वानावापत्तेःयाप्यवं
तत्वमितिवच्चनातदनन्तरूपगमात्रात्रश्रुतहिंडद्यन्वमाक्षरत्वंनवयवविनापिइदयत्वेनावयवाक्षरत्वापत्तेः नापिद्यैजकत्वमाक्षरत्वं द्य
लाकत्वापिगादवद्यंजकत्वेननदाक्षरत्वापत्तेःद्यक्तित्वसतीतिवच्चनाद्यैजकत्वादध्यश्चद्यक्तिवश्यानिरुक्तेः जात्यक्षरत्वेसतिद्यंजकत्वंयक्तिच

तो३

मितिवच्चातद्दीदंश्चभाषितं किंजात्याक्षरत्वमित्याहेपथ्ययद्यक्तित्वमितकत्तरांश्राक्षरत्वेनेकाक्षरत्वनिरूपणप्रसंगाद्भायद्याक्षरावेयन्नावस्य
कत्वेनश्यानयनत्तुल्यत्वेनानयवसप्तमप्रयोगःश्यादित्युक्तंतद्गुरुक्तं इदञ्चनागघटइतिनियतप्रत्ययवशेनकल्प्यमानश्याक्षरावेयन्नावश्यनिय
तप्रत्ययजननसमर्थश्यवकल्पनात्रअथवाक्षरत्वमावेयत्वंवेतिनियतार्थाविनीपदार्थश्यीकर्त्वव्यत्वान्नममकिंविद्वीयतेकिंतुषट्पदार्थानिरिक्त
नेकनार्थननवन्मुखरुइणाद्युपयतमानश्यममनवस्तुयाद्वद्वितीयःसंदेहः विशिष्टमपिपदार्थान्तरंनववैशिष्ट्यप्रमाणानावः दंडीपुरुष
इतिप्रतीत्तरवतत्वप्रमाणत्वातानत्तुवर्षप्रतीतिर्वैशिष्ट्यप्र माणीनश्याःपुरुषश्युपुरुत्वप्रतिबंधकत्वरूपदंडाक्षरत्वाविषयत्वादिति
वन्नुनातथासानिपुरुषदंडइतिनिरवेनश्यप्रथाद्यक्त नद्धिश्चपदेशमात्रमेतदिनिवच्चनाअर्थाविशेषमंतरेणतथाद्यपदेशा
पुरुषीदंडइतिवापदेशाद्यन्नेप्रयत्नुविपरीतन्तुनश्चपदेशा इनत्रिश्चनत्रिरह्नत्वान्तदितश्चोतफन्ने तन्नसाधुविपरीततन्द्धिनानिथान
श्यवापाद्यमानत्वात्किंवा अर्थविशेषाभावेनथाद्यपदेशापिकिंनिबंधनःतन्तुविशेषणीदंडाविशेष्यंवदेवदत्तस्वसंबंधपन्लार्थकत्वज्ञानविशेष
इतिचयंतद्वीजमितिवच्चतत्र किंनअवंदफलार्थकत्वेज्ञानश्याविशेषणाविशेष्यश्चंध्यविशिष्टविषयत्वंवातद्भावेपितद्यवहारप्रवर्तकत्वंवा
नाद्यश्चविशिष्टांगाकारप्रसंगात्नद्वितीयः द्विवापलापप्रसंगात्रशक्यतेहिद्वावितिद्यवहारस्यापद्यावुद्धिप्रसूतबुद्धिविशेषपत्वविज
मितिकल्पायितुं अतबुद्धिविशेषश्यनिर्विषयश्यासंनवेप्रवृत्तेपितुल्यमितिसिद्धंविशिष्टमितिपडेवतत्पदेशासिद्धिरितिसिद्धं इदंदानींप
तिप्रतीतिप्रसंगात् पुरुत्वप्रतिबंधकत्वानिरुक्तेश्च अस्तुनर्हिदलगुरुत्वसंयोगविभयवेमितितियेन्नादलगुरुत्वाश्रयाकाविनित्रद

दार्थषट्कसंख्याप्रवेशं निराकर्त्तुं पृच्छति । किंत्वयं त्वेव तत्त्वा इत्यादिना यत्त्वेकपदेन संगृह्य संख्याविशेषो निविशते तत्रैकं संग्राहकं वक्तव्यं यथा गोत्वं गो-
पं त्वेते गावस्त इति संख्यानिवेशसंग्राहकं भाववद्धर्मरूपं आहोस्विदेकपदेन संगृह्य संख्यानिवेशात्प्रकारतो वा यथा दिग्द्रव्यैकपदेन संगृह्य षड्भ्यो ।
ख्यानिवेशस्संग्राहकं वा यत्र किं भावत्वं प्रमेयत्वं वा पदार्थत्वं वेत्यर्थः । प्रथमे प्रत्याहानं तावद्भावत्वमिति । भावत्वं भावो वा अभावो वा भावत्वे पि द्रव्या-
दित्रयं त्रैतैः सामान्यादित्रयं वा । न प्रथमः । विशेषिके सामान्यादिष्विद्द्रव्यादित्रयत्वे रनङ्गीकरणात् । द्वितीये पि न सामान्यरूपत्वं सामान्या-
दिषु सामान्यानङ्गीकरणाद्भावत्वाभावापत्तेः । न विशेषणतास मवायरूपत्वं तयोश्च दन्नावापत्तेः । अथ भावत्वमभावः । किं तत्स्वरूपी
अभावादन्यत्वमिति विवक्षितं तथा सति संसर्गाभावस्याभ्या- न्याभावाद्न्यत्वेन भावत्वप्रसङ्गात् । अभावमात्राद्न्यत्वे भावत्वमिति
ति विवक्षितं भावत्वस्य भावत्वेन भावमात्रादन्यत्वानुपपत्तेः । किं वा प्रकाराभावस्याभावमात्रशब्दवाच्यसर्वाभावाद्न्यत्वेन भावत्वप्रसङ्गः ।
संसर्गाभावादन्यत्वे सत्यन्योन्याभावादन्यत्वं भावत्वमिति विवक्षितं तर्हि संसर्गाभावादन्यस्य घटपटयोरन्योन्याभावस्य ब्राह्मणश्रमणयोरन्योन्याभावा
दन्याभावादन्यत्वेन भावत्वप्रसङ्गः । सर्वसंसर्गाभावादन्यत्वे सति सर्वान्योन्याभावादन्यत्वं भावत्वमिति विवक्षितं नापि एकस्य संसर्गाभावस्यान्यो- ५०
न्याभावस्य च सर्वसंसर्गाभावान्योन्याभावाद्न्यत्वेन भावत्वप्रसङ्गात् । अभावप्रत्ययविषयत्वे सत्यभावाद्न्यत्वं भावत्वमिति विवक्षितं न । इह घ-
टसंसर्गाभावो नास्तीति प्रत्ययविषयस्यान्योन्याद्यभावाद्न्यस्य संसर्गाभावस्याविषयत्वाभावत्वापत्तेः । न वा प्रत्ययस्य सत्ता सामान्य

विषयत्वेनाभावेन संभवदुक्तेस्तु सामान्यादावपि तदसंभवापत्तेः । न वा प्रत्ययस्य देशकालसंसर्गविषयत्वेनाभावेन तदसंभवेनासंभव इत्यपि सोप्र-
त्वात् अभावस्यापि देशकालाद्यान्तु भावसंवेद्यगीकारात् । स्वरूपतया समवायेन प्रत्ययाविषयत्वात् संभवेन भावत्वं न स्यात् । तस्मान्न भावत्वं षट्स-
नुगतमस्तीत्यर्थः । द्वितीयतृतीयपक्षदोषमाह नापि प्रमेयत्वमिति । पदार्थत्वप्रमेयत्वयोरपि भावाभावरूपत्वे षट्पदार्थेष्वपि त्वेवं षट्पदार्थविलक्ष-
णत्वेन पदार्थान्तराङ्गीकारप्रसङ्गादित्यर्थः । तयोरभावरूपत्वेपि स्वरूपत्वादर्थ एव माया अप्रमेयत्वं प्रमेयत्वं पदादन्यत्वं पदार्थत्वमिति चेत्त ॥ तर्हि प्रमा-
पदस्याः स्वतो ज्ञातसंभवे न स्वरूपस्य सा यामसंयत्न्या पत्तेः । अप्रमा इति प्रमा विषयत्वं प्रमेयत्वं पद विषयत्वं पदार्थत्वमिति चेत्त ॥ तत्र विष-
यत्वानिरुक्तेर्ज्ञानवदस्तु अभावस्य अर्थत्वं प्रमेयत्वपदा- र्थत्वयोरभावासंभवात् संख्यातिवेशप्रसङ्ग इत्याह अभावस्यापीति । षट्पद-
र्थासंभवमुपसंहरति तस्मादिति सिद्धान्तात्याल एवं वीति । तेनाङ्गमया विषणाधीस्त इह वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं तावत्षट्पदार्थानुसर-
णेन निराकृत्य इदानीं गतसंख्यानियमं निराकर्त्तुमनुभाषते यद्यद्य वादीति । दूषयति तदपि दुर्निरूपमिति । पृथिव्यादीनां नित्यकाभावादि-
ति विशेषः कथं यत्र भावपृथिवीं न तस्यानियतो पृथिवी वा विकरणत्वान्न यदेवं ननदवेय था वादीति । तत्र तरशब्देन वस्तुमात्रमुच्यते ॥
पृथिव्याद्यात्तीवावस्तु प्रथमे वा सर्वपृथिव्यादीपि वस्तुत्वेनत्वस्मादपि भेदप्रसङ्गात् । द्वितीये वादि प्रतियोगिकभेदस्य पृथिव्यामसि-
द्धेः पृथिवीत्वाच्छन्नवस्तुसिद्धत्वात् असिद्धविशेषणत्वं स्यादेतत् पृथिव्येकदेशघटादेर्यावत्त्वेन प्रसिद्धत्वादि प्रतियोगिकभेदस्य घटादाव-

वयसिद्धेर्वेनाश्रयासिद्धविशेषणत्वं सत्यं तथापि घटादेरेव पक्षत्वे सिद्धसाधनतानुरोधाय द्विमतौत्पन्नपरमाणोर्वा द्व्यणुकं पक्ष इति न सिद्धसाधनतापि।
तत्रांशे सिद्धसाधनतापि घटादेरवयवपक्षत्वे केवलव्यतिरेकि चरमलिङ्गं ह्यतिदोषप्रसङ्गविघ्नवत्वादिप्रतियोगिकत्वेन द्व्यणुकपरमाणावादावसिद्धोप-
दीर्घनपरमाणोर्व्यपेक्षया द्रव्यादेरितरव्यावृत्तत्वेन पक्षासंबन्धवदीयतो हि द्विः पृथिवीत्वं द्व्यणुकमानयोरसत्त्वेन वा श्रया सिद्धिस्वरूपासिद्धोरस-
पि गंधवत्वं तद्व्यणुकमिति वक्तव्यं नो जलादावपि गंधवत्त्वापत्तेर्न पृथिवीत्वप्रसंगात् अन्त्यावयवि की गंधवत्वजाती त्रिरिति वेद्यं न द्व्यणुके विभुत्स्यवा
सिद्धात् वायोपाविकृत्वासिद्धेश्च नापि पाकजस्पर्शाश्रयद्व्यणुकत्व- मुजलेपितुल्यत्वाभावात् तत्र स्पर्शापरिवर्तानुपलब्धेरतिवदतो वक्त्रादावनुप-
लंभस्तुल्यइत्यन्नरं पृथिवीजातीयं द्व्यणुकादौ तपनकरसंपर्के स्पर्शपरावृत्त्यनुपलब्धेः पाकजस्पर्शसिद्धौ तद्ज्ञानाय वेतानुत्रापि तदनु- ५२
मतिवेद्यं न पृथिवीत्वेन कुलिशादौ पाकजस्पर्शानुमानेप रस्परायाभ्युपगमत्वे तरणे तदनुमानेनावाधाद्गन्धपि समानप्रसंगः पृथि-
वीत्वजातियोगिनी गंधवती पाकजस्पर्शवती पृथिवीत्यादिलक्षणद्वयत्वलक्षणविशिष्टपृथिवीत्वामनक्षणानां अर्वसुजलादिसंग्रहादप्रतिवृत्या
वृद्धिरस्वाद् एतेनापदूतरस्वानिर्धनत्वस्यादित्वादित्यादिप्रयोगनिरासाहन्त्यः अस्मादिसुपेथगौरवान्याद्युपरस्थन ऐद्यादृष्टद्व्यणुक-
यत्थपरमाणुतत्कार्यरूपेण द्वैरूप्यसूत्रं तत्परमाणुनिराकरणेन निराकृतमित्याहानन्तेतो पि नु कार्यद्रव्यस्यावयवविद्ध्याख्यसूत्रं तदवय-
विनि प्रमाणाभावान्निरस्तमित्याह। अवयविद्व्यत्वमितीनानुस्वार्तं त्व्यापलंभ एवावयविनि प्रमाणे तत्र कार्यद्वात्तं त्व्यापलंभः किमवयवद्य-

त्वेनोपलंभः किं नाशद्वारान्तराद्भेदेनोपलम्भः नाद्यः तदसिद्धेः न द्वितीयः अवयवानामेकसंबंधविशेषापाततस्तद्रूपमिव शब्दान्तरा-
द्भेदेनोपलंभसंभवादित्याह नतावदित्यादिना न च छिन्नावदेकतत्त्वाकर्षणे सर्वाकर्षणेन किं तु तन्तौ संयोगमात्रादणुयद्येकतत्त्वाकर्षणे न दार्वस्था-
वयविनाथ्याकर्षणान्नदारं तत्केतैरेतत्त्वाकर्षणेनाद्यः क्वचिद्विभिन्ने संयोगमात्रसत्त्वात् एकाकर्षणे सर्वाकर्षणादर्शनात् न द्वितीयोऽवयव्यविसिद्धिरिति
तत्राहानाथेत्याकर्षणे इति। अवयविन्वादिनापि न तन्तुसंयोगमात्राद्वयवित्वाद्दृश्यते किंतु संयोगविशेषात्तथा स्तम्भेनापि संयोगविशेषा-
द्वेवकाकर्षणोपपन्नो नावयविसिद्धावप्रमाणमित्यर्थः॥ अस्तु तद्येकैकस्मिन्न तावदनुपलभ्यमानत्वावरणाद्यर्थक्रियादर्शनमव-
यविनि प्रमाणमिति नित्याहान्नाद्योऽकैकस्मिन्निति तेंद्र न्नामेकसंयोगविशेषात् लिंगिनां नीविशिष्टार्थक्रियापपन्नेरित्यर्थः।य-
द्वलव्याक्तीकारणघटायमिति प्रत्यक्षोपलंभ एवावय विनि प्रमाणे सप्रमाणेन ह्यवयवानां प्रत्यक्षोपलंभसंभवति तेषामय्य-
वयवसमुदायरूपत्वेन परमाणुमात्ररूपत्वात्परमाणूनां च प्रत्यक्षत्वात् अतीन्द्रियत्वादणूनामिति करणादृष्टत्वादित्यर्थः अस्यार्थस्तत्राद्यन्तेऽत्र अ-
नेतावत्र सरेणूनामेव परमाणुत्वात्तत्समुदायरूपत्वेपि घटादेः प्रत्यक्षतानविरोधयन्तेनन्दिभन्तु च न मनतद्भ्रान्तीन्द्रियत्वादणूनामिति अतीन्द्रियपरमाणु-
पक्षेपि च बहुपरमाणुसमुदायस्य प्रत्यक्षत्वेन काश्चिद्विरोधः यथा न वभातपवनंद्रा यापरमाणुस्थानांस्तोकद्व्यणुकेमहत्वात्यन्त्याप्रत्यक्षतापि किंच प्रत्य-
क्षत्वं बहुत्वनिष्ठाणुके त्र्यणुके प्रत्यक्षेतेतित्तथा प्रत्यक्षकारणबहुत्वस्य कार्यप्रत्यक्षरूपयोजकत्वे किमित्यप्रत्यक्षाणामवाणूनां संयोगविशे-

५२

पापन्नानां चक्षुर्योगादिप्रत्यक्षत्वं न स्यात विरोधस्मावादिति यदप्युच्यते घटादावनुभूयमानस्थौल्यस्यावयवेष्वनुपपत्तिरिति तदसंप्रतं तथा
हि किमिदं स्थौल्यं किमवयवानां पूर्वापरादिदेशमवष्टभ्य स्थितत्वं किंवा प्रचयवत्त्वं वा हूशत्वाद्यपि तत्राद्ये घटावयवेष्वपि सत्त्वान्नावयविसिद्धिः द्वि
तीये तु तथाहि तत्स्थौल्यानां गीकारे परमाणुरीकानर्थके स्थूलं इत्यनुभवस्य गतिरिति चेत् एकं स्थूलं वनमित्यनुभवबाधनिर्वाहाय एकावयव
वृत्तिनोवयविनः स्थूलत्वं किंवा यावकमित्याशंक्य संवंधमाव इत्याह अवयविन इति किंवा वयविनावयवेषु प्रत्येकं किं स्वरूपेण वृत्तिः प्रदेशेर्वा
प्रथमे स्वस्य विशिष्टरूपस्य प्रत्येकमेकस्मिन्नवयवे समवेतत्वाद वयवान्तरे तदभावापत्तिः कथं तर्हि संयोगजात्यादीनामेकत्र वृत्तिरूपसं
मवायेर्यस्य समवायः न कथं चित्तं न हि संयोगस्यापि का ल्यातिकं प्रदेशे नदमन्तरेणानेकत्र वृत्तिरिष्यते जातिस्तु न तेनेकवृत्तिः किं
तु ज्ञानावेवानेकस्थत्वं दृष्टांते किंवाग्रमूर्तत्वेन संयोगादेः कथं चित्तेनेकत्र वृत्तिस्तु मूर्तस्य तु कथं चित्स्वरूपेणैकत्र वृत्तावन्यत्र वृत्ति
रूपपन्नापे तद्भागवृत्तिनो घटस्य च भागांतरवृत्त्यदर्शनात् द्वितीयश्चारंभकावयवव्यतिरेकेणावयविनः प्रदेशाभावाद्। अथ कार्स्न्ये
कदेशशब्दवाच्यावयवेषु वयविना वृत्तिशंकाविषयत्वस्य वीकाल्पनिकत्वात् नंत्यानथापेक्षापविरित्य निष्प्रत्यापसंहरति तस्मादिति॥ ॥२०॥
दियदपि पृथिव्या विषयं दियशरीरशावनत्रविस्तायुक्ता मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वमेवेति वर्णितं तद्दूषणं पयंतीङ्क तत्र त्वजातिकसंबंध
मवयविरोधीनि निराकर्तुमनुवदति यद्यप्यानिकमिति द्रवयति तदसदिति मानुषादिशरीरे गंधमुपलभ्यत दार्शनकं गंधवत्त्वज्ञायिथि

वयर

वीतिपार्थिवत्वं मानुषादिशरीरस्य कल्प्यते वत्र लिंके दोषपृथुदाक्काशदानानां सुदके तेजोवाय्वाकाशासाधारणधर्माणामुपलंभात्पांचभौतिकत्वं
किन्न कल्प्यत इत्यर्थः पृथिवीमात्रस्यैव शरीरजटकादिपूर्तात्तिरसंयोगात्तद्धर्मोपलंभोपपत्तौ नापीयत्वानातिकत्वे प्रमाणमित्याह न त्वदकइति परि
रति नेतदवदानमिति गंधवत्वाच्छरीरस्याविद्यादिति शेषः यत्र किरणावलीकिराजगादमानुषादिशरीरे क्लेदाद्युपलंभो नाशवादीनां कारणत्वमा
त्रमाक्षिपति न समवायिकारणत्वमिति तत्राह यथा लोककर्तव्यं यथा लोके कतंतुसंयोगनाशे पटनाशदर्शनात् सर्वत्र तन्तोपटसमवायिकारणत्व
मिष्यते तथा लोकदृतनागसंयोगनाशस्वरूपेण शरीरनाश दर्शनात्सर्वतृतानां शरीरसमवायिकारणत्वापत्तेर्नावादीनां कारणत्वा
मात्रमित्यर्थः यद्वा यतो द्व्यणुकस्य क्रमेणानावकार्यारं नःतत्त्वयदि विजातीयपरमाणुद्वयमेकं द्व्यणुकमारभेत तदा गंधमाससमि
त्यापद्यतापक्षगंधसदसनारंभकत्वाशयद्यकोपि गंधोपरसा वा गंधवत्स्वेवरमे तनतद्भासनतमारब्धेतापिद्वणीयांतराभावादिति तर्हि यदपि
वार्त्रिरस्मनकगंधसदसपिगंधाधारेरंभकत्वसततमारंभकत्वस्य समानत्वात् अथ गंधसयोरेनेनकगंधसदसमवायित्वसमवायिकारणत्वमणुक
द्यपक्षघान्नसंततमारंभकत्वं तर्हि एकगंधसदरपि समवायिनापेक्षातुल्यो तिरंभवतं तु गतानेकरूपादीनामारंभकत्वदर्शनात्परमाणुगतानेकगंधी
कसदरवारंभकत्वं युक्तमित्यन्तु समवायिसाजात्यस्थनत्रापाविजात्यविजातीयानां तु समवायिनामारंभकत्वे परकेवलगंधसदसजातीयारंभक
त्वं युक्तमित्यस्तु न विच्छिनिवायकाभावात् एतनाष्टांजलेषु रजितमीरणाइत्याद्यपपत्तितायदप्युच्यते पकेनपुलनगुणारंभाभावात्तिः

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

करप्रसंगः। तथा हि पार्थिवाप्यपरमाण्वारब्धे द्व्यणुके गंधवत्त्वेन पृथिवीत्वजात्या न वितथं मांसिद्धिकद्रव्यत्वादिना जलत्वजात्यैवं तैजसवायवी
यपरमाण्वारब्धेपि तेजस्त्ववायुत्वजात्या न वितथ्यं तथा च पृथिवीत्वजलत्वयोस्तेजस्त्ववायुत्वयोश्च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र समावेशात्सांकर्यमिति तद
सांप्रतं घृतं पृथिवीत्वादिरेकस्या घटादेः पांचभौतिकत्वव्यवच्छिन्नं प्रतिसिद्धत्वात्। कथं तर्हि पृथिवीजलादावसंकरोद्धारव्यवस्थेति चेत् तत्र द्रुतभाग
गृह्यत्वापदृश्येतिवदपानीयद्रव्यायोजितगंधवत्त्वेति द्व्यणुकानि गंधवत्त्वविशिष्टपरमाणुभिरारब्धानि कार्यत्वे सति गंधवत्त्वात् पार्थिवपरमाणुवत् द्व्यणु
कवच्चेति विवादाध्यासिताः परमाणवो वा गंधवंतो द्व्यणुका द्यारंभकत्वे गंधवत्त्वादात्मतिरस्करणं जलादिपरमाणुवदिति तत्राद्यप्रयोग
तावल्लिंगं गंधवंतो द्व्यणुकानिषधः गंधवंत्यपि वा नोऽग्निम सिद्धसाधनत्वात् तेन पश्चिमस्य गंधवत्त्वे द्व्यणुवपालिन्यायादाबुद्धासिद्धिक ५३
इवत्वादेरपि पदार्थीकृतद्व्यणुकेषु गंधवत्त्वपीत्यपि शब्देनाक्तत्वा त्वाच्च द्वितीयेपि प्रयोगे सिद्धसाधनं तेषां जलादिपरमाणुनिरपेक्षाणां
पार्थिवपरमाणूनां गंधवत्त्वस्य तेषामारंभकत्वात् पार्थिवपरमाणूनां च जलादिपरमाणुसव्यपेक्षाणां गंधवत्त्वस्य चानारंभकत्वात् बाधश्चेति तस्माच्छ
रीरत्वानुप्तानं शरीरत्वेन कश्चिद्दोष इति सिद्धं एतेन कानिचिच्छरीराण्याप्यानि कानिचित्तैजसान्येवं कानिचिद्वायवीयानि वृत्तिप्रत्युक्तं इद
दानीमिंद्रियाणां पांचभौतिकत्वमुपपादयितुमेके कतृतास्तत्र वैनिराकर्तुमिन्द्रियवदंतीयद्यपि इंद्रियाणामितियद्गुणानि चेद्व्यंजकानि तत्तद्गुणवद्भूता
रब्धानि यथा लोकादीनि तथा घ्राणादीनामपि गंधादिव्यंजकत्वेन गंधवदादिमद्भूतारब्धत्वमित्यर्थः। श्रोत्रस्य शब्दगुणात्मकत्वेन च व्यवस्थापित शब्दगुणा।

वदाकाशारब्धत्वानंगीकारात् तत्रानैकांतिकत्वमितिपरिहरंति तदुपपत्तिः प्रयोगापत्तेः गंधरसरूपस्पर्शोपलब्धीनां क्रियात्वेन करणवत्त्वानुमाना
त्तावच्छिद्रेत्वप्राप्यकारीजनकत्वे सति तदव्यवजनकत्वादिषु कल्पना संयोगाश्रयत्वादेहाद्वा लेपिष्यते उपलब्धिकरणी पार्थिवी गंधवत्त्वा
न्न गंधवत्त्वरूपाद्यव्यंजकत्वे सति गंधव्यंजकत्वात् कुंकुमगंधाभिव्यंजकघृतवत् रसोपलब्धिकरणी आप्यं रसवत्त्वात् रसवत्त्वात् रूपाद्य
व्यंजकत्वे सति रसव्यंजकत्वात् मधुरसाभिव्यंजकसलिलवत् रूपोपलब्धिकरणं तैजसं रूपवत्त्वात् रूपवत्त्वात् गंधाद्यव्यंजकत्वे सति रूप
व्यंजकत्वात् आलोकवत् स्पर्शोपलब्धिकरणी वायवीयं स्पर्शादिवाद्यस्पर्शवच्च रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यंजकत्वात् अंगसंगि
सलिलशैत्याभिव्यंजकव्यजनवातवदिति तत्राद्यप्रयोगे कत्ताभावद्रव्यत्ति प्रसंगो बोदि घ्राणादेर्गंधस्यव्यंजकत्वेपि गंधवत्त्वा
द्यभाववाधकानावात् प्रयोजकत्वं अथ गंधवत्त्वाभ्यां वगंधस्य व्यंजकत्वानाधोवायकमस्तु तर्हि मनसापि गंधस्य व्यंजे
जकत्वाद्गंधवत्त्वादिप्रसक्तिरिति प्रसंगपराहतत्वादप्रयोजकत्वतादवस्थ्यमित्यर्थः। अपि च घ्राणादद्याव भौतिकत्ववादिनं प्रति गंधवत्त्वा
दिसाधने सिद्धसाधनं अथ घ्राणे गंधवत्त्वेन्यादिसाध्यते तर्हि सर्वस्य पांचभौतिकत्ववादिनं प्रति तेन लाञ्छि साध्यविकलो दृष्टा
न्तः न च कृतपर्यालोचनया स्वेवकारस्य थो नद्भिन्नवक्षनांतेनधत्तिमधुरपवरसावर्तेते नापि मधुरस्यैव रसस्याधिकरसनैवरसेमेव
करणेभाद्वरूपादिष्वादेतत्र घ्राणादीनां पांचभौतिकत्वे कथं गंधादेराख्यकत्वप्रतिनियमः घ्राणे गंधमेवग्रह्णाति न रसं रसनैव रस

मवनन्नूपमित्यादिः॥ श्रेणुघ्राणस्यापि पांचभौतिकत्वे वक्ष्यमाणपंचीकरणन्यायेन गंधवद्भूतारब्धस्यापेक्षया गंधग्राहकत्वमिति निय
मः॥ एवं रसनादेरप्यवादिनागन्ध्यवत्त्वापेक्षया रसादिग्राहकत्वनियम इति न किंचिद्विरुध्यति। मनसस्तु समानपंचभूतारब्धत्वात्सर्वगंधादि
बुभुक्षाप्रयत्नेन विनाश्यता। ननु कथमिंद्रियाणां पांचभौतिकत्वं तेजोमयी वागित्यादिवागादीनामेकैकभूतविकारत्वश्रवणमित्याशं
क्य पंचभूतविकारत्वोपलक्षणायेत्युपसंहरति तस्मादिति। अथ वेंद्रियाणां तत्तद्भूतगुणग्राहकत्वेन तत्तद्भूतारब्धत्वनियमाभावे कथं
भौतिकत्वमित्याशंक्य श्रुतेरित्युपसंहरति तस्मादि
मिति। क्रियाकरणयोरप्यहीनत्वाद्धीनामप्यपपञ्चपाला
याणां पांचभौतिकत्वे श्रुतसत्यैकैकभूतविकारत्वश्रुति
तिर्यच्च दृष्टिवैयानुमेयत्वमिंद्रियाणां वर्णयंति। तत्राह श्रुतज्ञवचोघ्राणा
दीनां समर्पमिंद्रियाणीत्यनुनवासाक्षिसिद्धानामित्यर्थः॥ ननु क्वचिदिंद्रि ५४
विरोधापलक्षणार्थोपाध्यादित्याशंक्येंद्रियादीनां पंचभूतविकारत्वस्या
श्रोत्रत्वोपपादनाय स्थूलसृष्टिं तावदाह। किं चेत्यादिना। मायायाविरीश्वरात्सृतानि पंचीकृतान्यकृतानि च तेन तद्व्यसीयत्तद्व्यसीयत
त्यद्ययः॥ तासां तेजोवन्नानां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीति तेजोबन्नानि हि साविशेषघनश्चैकैकं हि का विनश्यतदित्येषु निहित्य त्रिगुणात्मक
त्वादिति गुणोपसंहारमनाधिकरणन्यायेन छांदोग्यश्रुतौ वाय्वाकाशयोरुपसंहार्यत्वात् पंचीकरणोपलक्षणार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेरित्यर्थः॥
न केवलं श्रुतितो भूतानां पंचीकृतत्वं युक्तिनापीत्याह। प्राणिनामिति। एवं स्थूलसृष्टिं कृत्वा पंचभूतविकारत्वं श्रोत्रत्वमिंद्रियादीनां

६५

माहात्म्यादिति। न केवलं श्रुतितस्माद्युक्तितोऽपीत्याह प्राणिनामिति। एवं स्थूलसृष्टिं कृत्वा पंचभूतविकारत्वं श्रोत्रत्वमिंद्रिया
पृथिव्यादेः पंचीकृतत्वनिश्चयात् घ्राणादेरेकैकभूतारब्धत्वेपि पंचभूतारब्धत्वोपपत्तेर्नैकैकानन्वयत्वमिंद्रियादीनामित्यर्थः॥ शरीरस्य
तामिंद्रियोपलक्षणे एतेन शरीरादीनामेकैकभूतारब्धत्वानुमानस्य श्रुतिबाधोऽपि दर्शितः॥ ननु पृथिव्यादीनां पंचीकृतत्वे ज्ञातिमेकरा
दियं पृथिवीदं जलमित्यादिव्यवहारासंकरः कथमिति तत्राह। सर्वेष्विति। पृथिवीनामगवत्स्यातस्कृतान्भौ शरीरस्यैव पृथिवीत्यवस्था
नगावरः एवं जलादावपि द्रष्टव्यमित्यर्थः॥ शरीरा
द्याकाशयोरप्रत्यक्षत्वात्पृथिव्यादेस्त्रयाणामेव प्रत्यक्ष
त्यक्षेष्टत्वे संयोगो प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकं किं च प्रत्य
श्रयां पांचभौतिकत्वं निरस्य तदा पक्षमपनमनुमनुमापन्न यदप्यगादीति। वा
वान्नदारब्धत्वेन तद्धि शरीरं प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः॥ तत्र न प्रत्यक्षाप
क्षसंयोगत्वमित्याह तदपि नेति। विपक्षे दोषमाह। अप्यथेति। आत्मा
प्रत्यक्षावयवदृष्टिवादिति नावश्यमात्मनावयवानां मांसत्वादेवा प्रत्यक्षत्वं न तु योग्यत्वात्प्रत्यक्षस्या योग्यायोग्यवृत्तित्वा प्रत्यक्षत्तेनानाक्षेप्या
घ इत्याह। अथ वा द्व्यणुकेति। तत्र योग्यत्वानिरुक्तेः प्रत्यक्षपरमाणुद्वयवृत्तिनः संयोगस्याप्रत्यक्षत्वाद प्रत्यक्षद्व्यणुकत्रयवृत्तिनस्त्र्यणुकस्य
प्रत्यक्षत्वानुपपन्नत्वश्च न चेष्यते द्व्यणुकत्रयकमेणैव तदीश्वरकार्यारंभ इति नियमो निराकर्तुमसंप्रतिपन्नमवश्यम्भिधारस्थानमुक्ताह्मतिर्न हीति
त्र्यणुकं प्रत्यक्षं परमाणुश्चाप्रत्यक्षं तदारब्धं वक्तुं युक्तं प्रत्यक्षेन स्यादित्यर्थः॥ ननु सजातीयानामेव तंत्वादीनामारंभकत्वदर्शनादिग्म

तीयत्र्यणुकपरमाण्वोरनवस्थैकार्यमेव नास्तीति कथं व्यभिचार इति चेत्तत्राह नन्वेति ॥ अथ करशिरश्चरणादीनां तन्तूर्णादीनां वा द्रव्यत्वपृथिवीत्वा
द्यौसमानजातीयत्वाद्यारंभकत्वं तर्हि त्र्यणुकपरमाण्वोरपि द्रव्यत्वपार्थिवत्वाद्यौसाजात्यादारंभकत्वं समानमित्याह तत्रेति ॥ नन्वेवमपि नत्र्य
णुकपरमाण्वोरेककार्यारंभकत्वं द्व्यणुकप्रक्रमेण परमाणुनामारंभकत्वनियमादित्याशंक्याह द्व्यणुकप्रक्रमेणेति ॥ कार्यद्रव्यं कारणत्र
यमपेक्षते तत्र परमाणुत्रयमेव समवायिकारणं तत्संयोगास्त्वसमवायिकारणमीश्वरेच्छादिर्निमित्तकारणमतस्तत्र यादेव त्र्यणुकात्पूर्वोत्तन्महद्
द्रव्यं वसमवायिवद्व्याद्युत्पत्तौ त्र्यणुकपरमाण्वोर्यौवसम वायित्वं तत्संयोगाद्वासमवायित्वं चतुरणुकात्पूर्वो वस्तं नवत्र्यां द्व्यणुक
प्रक्रमेणैव कार्यारंभ इति प्रमाणाभावाद्व्यणुकप्रक्रमेणैवेका र्यारंभ इत्यत्र प्रमाणाभावः स्यैव श्रद्धाविद्रोलितइत्यर्थः ॥ किं वा त्र्यणुकप्रक्रम ५५
णैव कार्यारंभो ऽणुत्र्यानुसारादित्याह एवमेव घट इति ॥ य द्वा यतो महत्त्वं चतुरणुकाद्यारंभे न त्र्यणुकप्रक्रमेणैव त्र्यणुकारंभेण तु त्रिभि
र्द्व्यणुकैरेवेति तत्राह स्यादेवेति ॥ त्र्यणुकस्य त्रिभिः परमाणुभिरेवारंभे नैवाधकाभावात् किं द्व्यणुकैरित्यर्थः ॥ त्र्यणुकस्य त्रिभिः परमाणुभिरारंभे नानुमा
नविरोधमाशंकते ॥ ननु त्र्यणुकमिति ॥ द्व्यणुकद्वारा वहुपरमाण्वारब्धं महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् घटादिवदिति ॥ द्व्यणुके व्यभिचारपरिहाराय महद्
ग्रहणमिति व्यक्तं परिहरति ॥ न विपक्षेति ॥ नकु कार्यस्यापि महतः साक्षाद् बहुपरमाणुभिरारंभेनेत्यकार्यस्यापि घटशरीरादेः साक्षाद्बहुपरमाणुभिरारं
भः स्यात्तथा चान्तरालिकविशेषारंभापत्त्या दृष्टेपि लभ्येतत्याशंक्याह तथाहानवेति ॥ अणुकं न साक्षाद्बहुद्व्यणुकान्वितं कार्यत्वाद्घटवदित्यत्रा

पि विपक्षे द्व्यणुकानामेवात्त्यकार्यपर्यन्तमारंभकत्वप्रसंगस्य समानत्वात् द्व्यणुकानामपि त्र्यणुकारंभकत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ अथ कथं द्व्यणुके
न साक्षात्परमाण्वोरनन्वयि कार्यं वा स्यादित्यत्र विपक्षे परमाणूनामेवात्त्यकार्यपर्यन्तमारंभकत्वप्रसंगस्य समानत्वात्परमाणूनां द्व्यणुकारं
भकत्वमपि न स्यादित्यर्थः ॥ यदुच्यते यथा यमवयवावयविप्रसंगः परमाणुषु विश्राम्यति तथा कार्यद्रव्याणामवयवसंख्यापकर्षोऽपि
क्वचिद्विश्राम्यतीत्यवश्यं विश्राम्यतीति चेन्नाहित्वस्यापि नावात्रोयकत्वे विश्राम्यतीति चेन्नापकस्य संयोगानुपपत्त्या वसमवायिकारणा
भावेन नानारंभकत्वादवयवगतानेकसंख्यात्रा वेऽवयविनोऽवयवापेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्त्यावयवावयवि
विभागानुपपत्तेश्च एकस्यावयवस्य विभागानुपपत्तेः नकार्यस्य विनाशासंभवे नित्यत्वप्रसंगात्तस्माद्द्वित्वमेवापकर्षकाष्ठा
ष्ठा तदादिरयमारंभ इति ॥ तदा द्वित्वं द्वित्वस्याप्यपकर्षप र्यन्तत्वानुपपत्तेरेकस्यापि पर्यन्तं वात्रा नैवेकस्यारंभकत्वासंभ
वादनेकत्वस्यापकर्षपर्यन्तत्वमिति मन्तव्यं द्वयोरनयोरारंभकत्वं वैयर्थ्यात्कल्पनागौरवाच्च द्वित्वस्याप्यपकर्षपर्यन्तत्वं चानुपपत्तेः समानत्वा
त् ॥ किं वा द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकोत्पादे पि द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यां कार्यारंभो द्व्यणुकेन नारंभो वा किं न स्यादिति वक्तव्यं द्व्यणुकानर्थक्य
प्रसंगादिति चेन्न ॥ अस्यावयविनो ध्वनारंभकत्वेन वैयर्थ्यादपलायापातात् ॥ अथोपन्यासायनत्वेनान्यावयविनस्सार्थकत्वं
तर्हि द्व्यणुकस्यापि द्वित्वयोगिनः परमारंभकत्वानारंभकत्वयोरपि नवैयर्थ्यं योगिनामुपनयासायनत्वादित्यत्रीस्फुटविरोधि

नाकत्वकत्वेनापूर्वपरमाणूनामारंभकत्व मुभीरीकृत्यवद्धनांपरमाणूनामथारंभकत्वसंभवात्तद्ध्येयावारंभकत्वनियमद्गुत्तुक्रमिदानीपर-
माणूनामारंभकत्वस्येवासंभवात्किंद्व्येयारेवारंभकत्वंवहूनामपिवेतिविंतिवनाद्युतरीतत्रीत्याह।किंवात्यल्पमिति।आरंभकत्वासंभवेवद्भ-
परमाणूनामारंभकत्वप्रकारांतावदाह।तथाहीति।तेवाद्रीनांसंयोगसहकृतानामेवपरारंभकत्वापत्तेमात्यरमाण्वोरपिसंयोगसहकृत-
योमेवारंभकत्वंनिरूपितवत्तद्गुन्यर्थः।नहिपरमाणुनित्यत्वेनतत्संयोगानित्यत्वात्कर्यनित्यत्वप्रसंगइतिनवाह।क्रियाजन्यतिपक्षिहत्वाद्दो।
क्रियानन्यस्यवसंयोगस्यापत्तेमात्यरमाण्वोरपिसंयोग क्रियाजन्यएववननित्यद्रव्यार्थः।एवमारंभकत्वविभमुक्त्वाद्रूषयतिप्र
लयएवेति।प्रलयेपिपरमाणुक्रियात्वोत्तसंयोगस्याव थकत्वेनद्वाणुकाद्युत्पादप्रलयत्वव्याघातापत्तेश्च स्थूलयेपरमाण्वोःकि ५९
याशून्यत्वंवाच्यंतदावस्यावस्थायोगुनःक्रियात्पत्तौकिं निमित्तमदृष्टंवापनमेश्वरेच्छावेत्यर्थः।प्रथमेउत्पादनेतावदिति।किंजी-
वादृष्टस्वतंत्रमेवप्रवृत्तिहेतुरीश्वराधिष्ठितंवानतावत्स्वतंत्रादृष्टस्यचेतनस्यपरमाणुप्रवृत्तिहेतुत्वंप्रलयावस्थायामपिप्रसंगादीश्वरानर्थ-
क्यापत्तेश्चेत्यर्थः।अथेश्वराधिष्ठितमदृष्टंप्रवर्तकंतत्राह।नचेश्वरेति।अदृष्टस्याऽगुणत्वेनात्मन्येवसमवायान्नेश्वरसमावायोगुणत्वा-
न्नेश्वरेणसंयोगोऽसंयोगानंगीकारात्रचेश्वरसंयुक्तात्मसमवायःसंबंधस्तस्यवादृष्टस्येश्वरेणवलदेवविशकलोटस्याविक्षयत्वासंभवा-
दीश्वरज्ञाननित्यत्वेनचेश्वरेणज्ञायमानादृष्टात्परमाणुप्रवृत्तिश्चेत्सदास्यादित्यर्थः।द्वितीयंदूषयति।नापीति।तस्यानित्यत्वेनसर्वदा

परमाणुप्रवृत्तिप्रसंगादितिशेषः।स्यादेतत्।नित्यापीश्वरेच्छाकालविशेषानुगृहीतेवप्रवृत्तिहेतुरितितोनेनतदावस्थातो।कालविशेषशब्दवाच्यक्रिया-
विशेषस्यापीश्वरेच्छाधीनत्वेनसदाप्रसंगस्यसमानत्वात्।नचसापिक्रियाविशेषःकालविशेषान्तरसहकारित्वेनचपरंपरेतिसंक्षेपः।किंवाकि-
मीश्वरेच्छासाक्षात्परमाणुसंसृष्टाप्रवृत्तिहेतुरीश्वरद्वारेणवा।नाद्यइत्याह।तस्याःसाक्षादिति।द्वितीयंदूषयति।स्वाश्रयेति।एतदेनो-
पलक्षितजीवेच्छायाअपिजीवद्वारेणपरमाणुमेवंसमत्वप्रवर्तकत्वप्रसंगइत्यर्थः।अथप्रलयेजीवेच्छायाअभावान्नप्रवर्तकत्वं।कोयंपरद्रू-
पातोमोक्षेथीनाथायुष्मतःईश्वरेच्छावजीवेच्छायाअ- पिनित्यत्वेवाप्रवक्तानावात्प्रयोजनानाबाधकमितिवेन्नाइ
श्वरेच्छायामपितुल्यत्वात्।नहिकिंचित्तेथप्रयोगमाह।तस्मा दिति।यच्चकिंकार्यकारणसमुदायपच्यमानेनास्मिन्नवहितेयववरू-
पादयोविनश्यंतिअन्येवजायंते।किंवापरमाणुवर- पुष्पतंआध्यंते।कार्येनष्टेनिवर्ततेअदृष्टेप्रवर्तते।तत्रचकारा-
णगुणप्रक्रमेणरूपादयोजायंतेइति।सौदिह्यानिसंधिनके।घटेतदारंभकेषुपरमाणुषुभिन्नेवानिघातात्नोदाद्वासंयोगविशेषात्कर्मा-
णुव्याप्यंतेकर्मभ्योविभागाः।विभागेभ्यःपूर्वसंयोगविनाशः।तेभ्यःकार्यद्रव्यंविनश्यतिविनष्टेचतस्मिन्परमाणुगतरूपादिविना-
शानिनाशेचकार्यद्रव्यगतरूपादिविनाशस्ततश्चपरमाणुष्वेवस्वतंत्रेषुपच्यमानेषुपुनरन्यत्रसंयोगात्परमाणुगतरूपाद्युत्पन्नेनात्य-
क्षिप्तईश्वरेच्छानुगृहीतादृष्टसापेक्षाददात्मपरमाणुसंयोगात्परमाणुषुकर्माण्युत्पद्यंतेतेभ्यश्चपरमाणूनामन्योन्यसंयोगा-

त्र्यणुकद्व्यणुकप्रक्रमेण घटारंभः कारणगुणप्रक्रमेणैव तत्र रूपाद्यारंभ इति यदुपादितं तदनुपपन्नं यतो यत्र पाकादिति परिहरन्ति त
त्रेति कुंभकारकृतकुंभस्याप्यत्र विनाशात् तस्यैव स्पष्टत्वाज्जनकस्यापि त्यादानत्र च कुंभकारस्य पुरुषान्तरस्य निर्व्यापारत्वेन विशेषाभावा
त् कुंभकारं प्रति कुंभस्याविक्रेयत्वप्रसंगो मार्गगततृणादिवत् सर्वसाधारण्यादित्यर्थः अथ पाकादिकर्तृत्वात् कुंभकारो विक्रेता तर्हि सो
ऽपि तेनेत्र सापेक्षे कुंभे कुंभकारस्यासाधारण्ये न स्यात् अनवतत्कृतकुंभस्थानेतस्य ज्ञानत्वात् तदासाधारण्यमित्यस्तु विकल्पासहत्वात् तथा हि
किं तत्स्थानत्वं पूर्वकुंभसमवायिपरमाणुसमवेतत्वं वा पू र्वकुंभदेशानाविद्धत्वं वा पूर्वकुंभनाशोत्तरकालमनाविद्धत्वं वा नाद्यः क
दाचिदाम्रदशायामेव नष्टे घटे देवदत्तशाद्यतदारंभकैः परमाणुभिः कृतविद्धिरवाद्यारंभे तस्य पूर्वकुंभसमवायिपरमाणु ५७
समवेतत्वेन कुंभकारासाधारण्यप्रसंगात् अथ ज्ञान त्वान्नासाधारण्यं कुंभेपि न स्यात् न वाद्दशानी वाहकस्तीकृणां क
विदथ्यसाधारण्यं न स्यात् द्विरूपात्मकृतकार्यारंभकपरमाणुसमवेतत्वशंकायाः सर्वत्र भावात् द्वितीयोपि न वाच्यं नेतरो पूर्वकुंभदेश
नाविनः परकीयाश्वादेरपि कुंभोत्तरकालभाविनोपि वस्त्वंतरस्य कुंभकारासाधारण्यप्रसंगात् किं वा पाकेन पूर्वघटविनाशे घटा
न्तरोत्पत्तौ चक्षुःसपर्यवसायी घट इति प्रत्यभिज्ञानं पाकावस्थायामपि दर्शनं च परिनिश्चितस्वर्णान्तरस्थानीयपरिमाणरेखापरेखादिविज्ञानविप
र्ययश्च न स्यादित्याद्यप्रत्यक्षवाध इति यदपि मतं तत्खवीप्रतिज्ञे निर्दलितमिति तदनुसारेण घटादौ पूर्वघटविनाशे घटान्तरोत्प

त्तावपि सादृश्यात् सपर्यवसायी घट इति प्रत्यभिज्ञानादिकं संभवति तद्दिह्यापि स्यादिति तदपि वार्तं तत्रापि घटविनाशोत्पत्त्योः अप्रमाणाभावा
त् स्यादेतत् व्यापकप्रमाणोपगमे द्व्यणुकांतावद्वितस्पति अयथाकार्यनित्यताप्रसंगात् तन्नाशे च त्रसरेणुरवयवी न श्यति तन्नाशे त्रसरेणौ
रपि कार्यं न स्यादित्यनेन क्रमेणान्त्यावयविपर्यन्तो विनाश इति कथं घटस्य त्रसरेण्वपगमे विनाशोत्पत्त्योरप्रमाणाभाव इति स्यादे
तदेवं यदि द्व्यणुकप्रक्रमेण कार्यारंभनियमः स्यात् सर्वप्रादुर्भूतत्वं न च त्रसरेणुप्रक्रमेण कार्यारंभनियमोपि परमाण्वपगमे वश्यंत्र
सरेणोर्विनाशं तन्नाशे च तत्कार्यविनाश इत्यङ्गीकृते कदा चतोद्दतादवस्थ्यात् तेन तस्य दातोपि कपरमाण्वपगमेपि त्रसरेणोः
विनाशे बाधकाभावात् निराश्रयत्वप्रसंगाबाध कमिति चेन्न नापरिशिष्टावयवाश्रयं वाश्रयत्वोपपत्तेः ननु कथंत
वदवयवयोगपरिमाणवतो न्यूनेन समवायश्च तेष दोषः विकल्पासहत्वात् तथा हि किं न्यूनेष्ववयवेषु वयविनाः
समवायश्च तत्परिमाणस्य पूर्वो नाद्यः अवयविनः एकैकावयवसमवायस्यापीष्टत्वात् अन्यथावयविनः स्वातंत्र्यप्रसंगात् सम
ग्रावयवसमवेतो वयवीति चेन्न तन्नाप्येकैकसमवायाभावे तदनुपपत्तेः न द्वितीयः अवयविपरिमाणस्य समग्रेष्ववयवेषु
समवायेन विशेषणत्वेय यात्रा ॥ अथ मतं परमाणुसंयोगनाशेपि कार्यद्रव्यं न नश्यतीत्यत्र केवलसमवायिनाशेपि कार्यद्रव्यनान
श्यादित्यत्र किं स्यान्न तदसमवायिनाशस्य कार्यनाशप्रयोजकत्वादिति तन्न द्व्यणुपरमाण्वंतरसंयोगस्यासमवायि

नाविद्यमानत्वात्तथापि किमेकासमवायिसद्भावात्कार्यमस्तु किंवापरासमवायिनाशात्कार्यं विनश्यत्विति संदेहस्तदस्तु सामग्या
न्तराभावे सत्यवश्यकसामग्रीभावे कार्यभावोपलंभेन कारणाभावस्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वोपलब्धेः ससंदेहनिरासप्रसिद्धेश्च किं तर्हि
कार्यनाशकारणमिति चेत् यावता वयवसंयोगानां विनाशे कार्यविनाशबुद्धेस्तावदवयवसंयोगविनाशादिति ब्रूमः अतएव
सूचीवत्तन्तुविदलितेकतन्तुसंयोगघटेन विनाशात्पटनाश इति सोऽहमस्मि किंवावयवसंयोगघटविनाशे किं प्रमाणं पूर्वरूपविना
शान्नरूपोत्पत्तिरिति चेन्न घटाविनाशेऽप्यसंयोगादेव तयोरुपपत्तेः यदुच्यते किमनेकतिपयघटावयवपाकः
सर्वावयवपाको वा नाद्यः कार्यकारणरूपतुकारा नुपपत्तिप्रसंगात्तेन द्विश्यामावयवावयवी वर्तत इति श्यामादि
कं न द्वितीयः निःशेषपाके आपरमाणुतेजःसंबंधस्य वश्यकत्वेन प्रसंगत्वेन तयावयवतत्त्वविनादनाशिद्यान्योरन्यतर
स्य संयोगस्यावयविविनाशहेतुक्रियाजनकस्य संभवेन कार्यद्रव्यविनाशस्यावश्यकत्वात् अत्रोच्यते कतिपयपाकेऽपि कार्यका
रणरूपानुकारानुपपत्तिरदूषणं नैकद्वापक्षस्य यावयवावयविनापि संभवावयवानां कार्यस्योपलब्धेनाशः निःशेषावयवपाकेऽपि नु
परमाणुतेजःसंबंधेन क्षत्यमस्तिद्वाव्यमानसंसृष्टावयवसंसर्गादेवापरमाणुपाकोपपत्तेः अतएव वा द्यावयवापेक्षया
न्तरानवयवेषु पाकतानतम्यमुपलक्ष्यते यस्य प्रयोगः पार्थिवावयवविरूपादिः प्रासस्य विनाशादेव विनश्यति अवयवि

५८

रूपादिश्वात्रोदयपटरूपादिवदिति तत्रत्यसमानाधिकरणरूपादिहेतुकद्रव्यविनाशाप्रतियोगित्वे सति रूपादित्वस्योपाधित्वेन प्रति
कूलतर्कसद्भावेन वाप्रयोजकत्वमाहोपित्रादीति पूर्वरूपविनाशान्नरूपोत्पत्तेः पूर्वद्रव्यविनाशेन द्व्यणुकान्तरोत्पत्तिप्रमाणत्वेपित्रा
द्विशरीरागोमपिसाविन्नादित्वं अतः संबंधे पूर्वरूपविनाशोन्नरूपोत्पत्त्युपलंभेन विनाशाविगमात्पित्रादित्वव्यवहाराभावप्रसंगइ
त्यर्थः न च वैरूपत्वव्यणुकमयस्यापत्तापत्यसिद्धान्तोऽनवस्थापि च द्व्यणुकः पृथिव्याद्युपादानत्वेन वदतां नैयायिकानामित्याशंक्याह अत्रारंभा
संभवाद्वाद्यमिति श्लोकेन नद्यणुकं पृथिव्यादि तत्त्व तद्व्यणुकमपलपामि किंतु तस्य तत्त्वविरुद्धपरमाणुनिरासेनास्मिनभेनो
वयविधारासंभवेन वपाकादिनाशाद्यस्य निरूपणेन यानिर्वाच्यत्वमुपपादयामीति तेनाक्रदोषइत्यभिप्रायः अथाश
पवं तावद्व्यणुकस्य निर्वाच्यत्वमुक्तं दानीयदा काशस्य नित्यतानिरूपणे हेतवन्त एव ब्रह्मणाकाशाद्युपादान
त्वसमन्वयविरोधीति निराकर्तुमनुभाषते यदथाकाशस्येति इत्यावादिश्लोके स्वयविद्वद्ये यन्निवास्मदर्थे निरवयवत्वपीनिस्व
यचादित्यके क्रियागुणयोरलेकांति कत्वेतदर्थेद्वयवादित्यके तत्र श्रुति विरोधसकाशात्ययापदिष्टतामाहोतदपीति श्रुति
विरोधमुपपादयति तथाह्यात्माधादिनाद्दत्याद्याश्रुति श्ववशरदवाच्याकाशस्यात्मप्रत्येतुवाणाः नित्यत्वं ब्यापयतीत्यन्वयेन
नुनेयं श्रुति निराकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणं तत्रानात्ययां भावादित्यनेनोक्तो पृथिव्यादिवदिति आकाशान्यत्रानात्ययांभावे एकवा

कथंचान्पृथिव्याद्यन्यत्रानपितात्पर्यंनस्यादितिचाक्षनन्नुतथापिनेयंश्रुतिराकाशोत्पत्त्यंशेप्रमाणंनित्यत्वानुमानविरोधात्श्रुतिविरो
धादनुमानमप्रमाणमितिचेन्नोपरस्पराश्रयादित्याह नत्वनुमानस्येति नानुमानाप्रामाण्याधीनंश्रुतेःप्रामाण्यंकिंतुशक्तितात्पर्या
धीनमिति नेतरेतराश्रयत्वमित्याह नश्रुतेरिति किंचपरस्परानाश्रयेपिनाकाशस्यनित्यतासिद्धिःश्रुतिवदनुमानस्यापिप्रामाण्याप
देशादितिदूषणांतरं ननुतथापिश्रुतिवदनुमानस्यापिस्वतःप्रामाण्यात्सिद्धिनात्वश्रुतेरेवाप्रामाण्यंकिंनस्यादित्यतआह अनुमा
नस्यचेति नानुमानंश्रुतिवत्स्वतःप्रमाणंकिंतुस्ववि षयबाधकाभावमपेक्षतइत्यर्थः उपसंहरति तत इति स्वतःसिद्धप्र
माणभावयाश्रुत्याविरोधादनुमानमप्रमाणमित्य यमर्थः ननुनेयंश्रुतिराकाशोत्पत्तौतात्पर्यवती अद्वैतप्रकर
णपठितत्वेनतत्रैवतात्पर्यादित्यतआह अद्वैतप्र करणपठितत्वेनब्रह्मणःसकाशादाकाशादेः पृथग्वस्तुत्वाभावा ५८
कतौप्रतिपादनतात्पर्यापेक्षयाकेनद्वारेणब्रह्मणएवाकाशादेरुत्पत्तिप्रलयाभिधानद्वारेणेत्यन्वयः अयंभावः ब्रह्मणोज्ञाति
तिनिष्क्रियस्याकाशादेर्वस्तुत्वाभावमहातात्पर्यसिद्धयेश्रुतिर्द्वारमपेक्षते ततश्चब्रह्मणएवाकाशादेरुत्पत्तिप्रलयौ ततस्तत्राप्यवांत
रतात्पर्यवतीस्यान्निनाप्यदोषइति अनुमानविरोधादपिकालान्यथापादिस्वतामाह किंचेति आत्मान्यत्वेसतिविशेषगुणावद्
त्वंमहाभूतत्वमतोनमहाभूतत्वानिरुक्त्यैक्यासिद्ध्यादिशंकेति इत्यस्याधीनत्वपनमाप्युक्तव्यभिचारः तेषामप्यनित्यत्वस्यान्न

त्वात् ननुमहाभूतत्वस्यनिरवयवद्रव्यवृत्तितयाविशेषाभावःकथंतत्साधकत्वमित्यतआह आरंभकत्वेति वक्ष्यमाणन्यायेनाकाशस्यापिसावयव
त्वापत्तिः निरवयवद्रव्यत्वंममासिद्धमित्यस्यतत्त्वासिद्धत्वात्तदेववाच्यमित्यर्थः इदानीमजन्यत्वेनाकाशस्यनित्यत्वंसाधनीयत्वाकाशस्याजन्यत्वंसाध
यितुंघटादेरिवजन्यप्रयोजकंतावदाह अवयवादीति निर्गुणादावतिव्याप्तिपरिहर्तुं नन्वयुज्यतइति वेदोतिनं प्रतिकारणत्रयस्यासिद्धत्वाल्लक्षण
तत्साधयन्नाह तत्रयत्समवेतमिति ज्ञातिसमवायिनिर्गुणादावतिव्याप्तिपरिहारायकार्यमित्युक्तं असमवायिकारणलक्षणमाह का
र्यप्रत्यासन्नमिति द्रव्यगुणासमवायिकारणस्येदंलक्षणं त्यासन्निर्द्विविधामाह प्रत्यासन्निश्चेति यस्यकारणस्यकार्येणसह
कस्मिन्नर्थेसमवायिकारणसमवायस्तदसमवायिकार णमित्येकःप्रकारः यस्यकारणस्यसमवायिकारणेनसहका
स्मिन्नर्थेसमवायस्तदसमवायिकारणमित्यपरःप्रकारः यस्यकर्मणोदाहरणमाह तंतुसंयोगस्येति संयोगस्यतंतुनी
कारणत्वादिदृष्टांतस्तंतुसंयोगस्यापिकारणत्वंवाच्यंतस्यस्वकार्येणपटेनसहसमवायिकारणेषुतंतुषुसमवायादसमवायिकारणत्वमि
त्यर्थः शेषंस्पष्टं तंतुरूपस्यतंतुरूपपटानुत्पन्नत्वंतंतुगतशौक्ल्यस्यपटगतशौक्ल्यकारणत्वंवाच्यंतस्यस्वशब्दार्थमाणीपटगतरूपंप्रतियः
समवायिकारणंपटस्तेनसहतंतुष्वेवसमवायात्पटगतरूपंप्रत्यसमवायिकारणत्वमित्यर्थः निमित्तकारणस्यलक्षणमाह समवा
यीति ननुप्रत्यक्षज्ञायमानस्यकारणत्रयाज्ञातत्वानियमस्तावताकाशस्यकिमायातमित्याशंक्याकाशस्यकारणत्रयादर्शनादज

नावच्चं सिद्धमित्याहानावेतदिति अत्र अभावत्वे वा किमित्याशंक्याल्पवन्नित्यत्वमित्याहात्रतद्भिन्नदूषयति एतदेतदिति। कारणत्वयस्ये
वतावद्दुर्निरूपत्वादितिशेषः तत्रासमवायिकारणस्यदुर्निरूपतामाहात्तथाहीति।। वेशिषिकनये समवायस्याप्रत्यक्षत्वात्कार्यसम
मवायाश्रयतां ज्ञप्तुमात्रया यद्विशेषितं कार्यं जातितत्र वा कारणद्रव्ये वा असमवायिकारणत्वान्नाद्यः घटस्य यत्र कुत्रचिदाकाशा
दिद्रव्ये समवायप्रसंगात् नो द्वितीयः सुवर्णघट इति निष्कृष्य सुवर्णविशिष्टत्वेन तत्र घटस्य समवायप्रसंगात् न तृतीयः दंडादा
वपि समवायप्रसंगात्।। न चतुर्थः असमवायिकारणा पत्तिज्ञानात् यत्र कार्यं समवायस्तदिति चेत् असमवायिकारणा
ज्ञातत्वात् समवायज्ञप्तिज्ञप्तत्वाच्च असमवायिकारणत्वा ज्ञप्तिरितिपरस्परा श्रयादिति अर्थः समवायाधीनत्वादसमवायि १०
कारणलक्षणस्य तस्य च निरस्तत्वादसंभवो लक्षणस्य त्वाहासमवायस्य चेति किंच।। यत्समवेतं कार्यमित्यस्य कार्यस
मवायसंबंधेन यदित्यर्थः तदा च निरस्तं वा घटस्य जातेरपि घटसमवायसंबंधेन समवायिकारणत्वप्रसंगात् कार्यसमवेतं यत्र
तत्समवायिकारणमिति चेत् न विकल्पासहत्वात् तथाहि किं कार्यसमवायसंबंधेन विद्यमानं कार्यं गुरुत्वप्रतिबंधकत्वं समवायि
कारणे किं वा कार्यसमवायसंबंधेन विद्यमानं कारणे कार्यसमवायसंबंधेन विद्यमान समवायिकारणे चेत् वा नाद्यः युक्तादि
समवायिकारणेष्वव्याप्तेः गुणक्रिययोर्गुरुत्वाभावेन तस्यैव असमवायिकारणस्य तत्प्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः न द्वितीयः कार्यसमवा

का।२

यसंबंधेन घटादिद्रव्यस्यापि कारणस्य समवायिकारणत्वापत्तेः न तृतीयः आत्माश्रयप्रसंगादित्यन्यत्रापि अन्येनाप्याह दुर्निरूपत्वादिति
असमवायिकारणलक्षणस्यापि समवायसिद्ध्यधीनत्वेन तदसिद्धावसिद्धिरित्याह समवायेति। किंवान्तरीयदंडसंयोगाज्जातघट
मध्यस्य प्रदेशांतरे जायमानशब्देन प्रति न व्यभिचारः समवायिनो वा तत्समवेतकारणत्वमिष्यते तस्य च पूर्वप्रदेशवृत्तित्वेन प्रदेशांत
रवृत्तिनाशब्देनाकार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवायाभावेनासमवायिकारणत्वानाकाशप्रदेशान्तरेण सहैकस्मिन्नर्थे चाकाशप्र
देशे समवायासंभवात् प्रदेशस्य प्रदेशान्तराद्भिन्नत सत्त्वाव्याप्तिरित्याह शब्दस्येति। अथवान्यथा व्याचष्टे शब्दस्य आय
मर्थः प्रत्यासत्तिर्द्विविधा न लक्षणे द्विविधा तावदेकार्थ नत्वेककार्येकार्थसमवायेन कार्यप्रत्यासन्नासमवायि निकारण
ककार्थसमवायेन कार्यप्रत्यासन्नत्वाभावात् कारणे कार्थसमवायेन कार्यप्रत्यासन्नासमवायिनि कार्ये कार्थसमवा
येन कार्यप्रत्यासन्नत्वाभावाद्व्याप्तिरिति। समवाय्यसमवायिकारणासिद्धौ तदन्यत्वेन तदधीननिरूपणस्य निमित्तस्याप्यसिद्धि
रित्याह निमित्तेति किंच आप्तौ तावत्समवायित्वादिविशेषणः कारणमात्रस्वरूपमेव निरूप्यताम् तत् किं पूर्वकालभावित्वं वा
नियमेन पूर्वकालभावित्वं वा अन्यथासिद्धिरहितत्वे वा सामग्र्येकदेशत्वं वा व्यापारवत्त्वं वा नाद्यः घटपूर्वकालभाविनो गर्दभादेरपि
कारणत्वापत्तेः न द्वितीयः पूर्वकालः स्यादिति कालस्य कालान्तराभावेन पूर्वकालस्य प्रागभावकालनियतत्वाभावात् न तृतीयः का

यें तिव्याप्तेश्च तस्याप्यन्वयव्यतिरेकित्वात् कार्यान्वयव्यतिरेकित्वं कारणत्वमिति चेन्न नाकारणोऽसिद्धो कार्यासिद्धावलक्षणासंभवापत्तेश्च न
चतुर्थः सामग्र्यामव्याप्तेः न पंचमः व्यापाराव्यापनात् प्रागवधित्वं कारणत्वमिति चेन्न घटोत्पत्तिसमसमयनीयमानपटकारणस्या
पि घटप्रागवधित्वेन घटकारणत्वापत्तेः यज्जातीयकार्यं प्रति यस्याव्यभिचारितं प्रागवधित्वं तत्कारणमिति चेन्न तन्नापत्तन्मृद्विशेषस्या
प्तेश्च तस्य घटोत्पत्तेः प्रागवधित्वाभावात् यज्जातीयकार्यं प्रति यज्जातीयस्याव्यभिचारितं प्रागवधित्वं तत्कारणमिति चेन्न ज्ञातेर कारणा
त्वप्रसंगात् यद्वद्रव्यस्य वस्तुमात्रार्थत्वे तिव्याप्तेश्च वस्तुविशेष निष्पन्ने व्याप्यकात्वादिव्यलीयत्वं कारणत्वं यें नित्याद्रव्यस्यानैतदभ
भ्युपगमेपि यज्जायते तत्कारणत्रयादिति नियमो नास्ति त्याहानापीति दंडादिकानकाणी घटोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य भ
कारणत्रयजन्यत्वाभावात् तत्र व्यभिचारादित्यर्थः दंडच कादीनां परस्परं संयोगविशेषो घटानुकूलो व्यापारस्तस्य च दंडादिः
समवायिकारणं न कर्म्मासमवायिकारणं तयोश्च निमित्तकारणमतस्तस्यापि कारणत्रयजन्यत्वान्न तत्र व्यभिचार इति चेन्न
दंडादिसंयोगजनककारणत्रयस्यापि संयोगानुकूलव्यापारांगीकारे तत्र व्यभिचारस्य दुष्परिहारत्वात् अपि कारणत्रयकल्पने
यं च परंपरेति इदमर्थान्तरं वा कार्यस्य कारणत्रयजन्यत्वनियमः तथापि नाकाशस्याजन्यत्वसिद्धिः ॥ मायाब्रह्मणोश्चासमवायि
न्यैतत्संबंधस्याऽसमवायिनो जीवादृष्टस्य निमित्तस्य च सत्वादुत्पत्तिसिद्धेः नचाकाशं तावदमहदतस्तत्समवायिकारणे बहुत्वं वायवीनां बहूनामेव नी ८

तूनां महत्वाद्यारंभकत्वदर्शनात् मायाब्रह्मणोश्च बहुत्वाभावान्नाकाशसमवायित्वमिति वाच्यं तन्मात्राणामनेकत्वादनेकमेवेति महत्कार्यसमवायिकारणं
न बहुत्वापेक्षमेव एकस्यापि क्षीरस्य महद्दध्यारंभकत्वदर्शनात् मायाब्रह्मणोरप्याकाशसमवायिकारणत्वेन विरुध्यते तन्महत्वे तु का
रणमहत्वादिति नाकाशः यद्युच्यते बहूनामेव क्षीरावयवानां दध्यारंभकत्वे को दोषो येन क्षीरावयविन एव दध्यारंभकत्वमुच्यते इति चेदुच्यते
दृष्टेः प्रत्येकस्यादृष्टेरिति तत्र क्षीरवदस्मदादिप्रत्यक्षमधुरताप्रसंगात्तत्र च कपालेषु घटारंभकत्वेपि परमाणूनामेव घटारंभकत्वप्रसंगात्
ताद्दृष्टेः प्रत्येकस्य क्षीरावयविनोऽसमवायिसंयो गासंभवेन समवायित्वानुपपत्त्या तदवयवानामारंभकत्वकल्प
ना किंचालानां घटारंभकत्वेनानुपपत्तिः निषेधे क्षीरावयविनः पवारंभकत्वोपलंभकत्वानुपपत्त्या निरासासिद्धौ
के तर्हि समवायिसंयोगस्यासमवायिकारणत्वमिति चेत्रयद्विमां धमाणी कनोत्पत्त्युष्मात्रौ तर्हि यत्रानेकसमवायिना
मारंभकत्वं तत्र तत्संयोगस्यासमवायिकारणत्वमिति वांयत्र त्वेकस्य च महत्कारिसमुपस्थापितविशेषस्य समवायित्वं तत्र न तत्संयोगस्या
स्यासमवायित्वमिति परिशुध्यतु नवा किंच यदि समवायिबहुत्वमन्तरेण न महत्कार्यारंभ इति ते नियमनिवेशस्तर्ह्याकाशस्यापि
महत्त्वेन महदाद्भूतपृथिव्यादिवत्कार्यत्वमनुमाय कार्यद्रव्यस्यावयवजन्यत्वनियमात्तद्गुणगुणाद्वगुणपूर्वकत्वेनावयवानां स
मवायिकारणत्वकल्पने को निवारक इत्याहुर्महाद्धतानांमिवेति ॥ आकाशस्य सावयवत्वे तत्संबन्धतो मूर्त्तानामभिधानादिप्र

संगृह्णमोवादेनिराकृतो नविद्यत्वेकत्वाय त्वादित्यनिशायेणोपसंहरति तस्मादिति ॥ एतेन यदाकुः ॥ आकाशस्य नित्यत्वादेकत्वाद्यन
कृताकाशत्वजात्यभावान्नाकाशशब्दो जातिवाचकः ॥ किंतु शब्दगुणवति संकेतित इति तदपि निरस्तमित्याह ॥ संकेतेनापीति ॥ उक्तनीत्या का
शस्यापि कार्यत्वात् तस्य निसर्गमन्यत्वोपपत्त्यात् तद्गतजातिसंभवान्न तन्निवृत्ति नोपपन्नेत्यर्थः ॥ यदप्युक्तं इति ॥ शब्दस्य तावत्कार्यत्वात् सामान्
वत्वात् सामान्यादित्रयबहिर्भावात् सिद्धः ॥ स्पर्शरहितत्वे तत यावत्पृथिव्यादिद्रव्यवृत्तिस्य बहिर्गोवा बहिरिंद्रियग्राह्यत्वात् तरद्रव्यग्राहकत्व
घति नियतेंद्रियग्राह्यत्वं यावत्कर्मत्वानुपपन्नो विशेषगुण त्वं वाच्यं नत्र न स्पर्शवद्विशेषगुणः ॥ परमाणुगुणत्वे इंद्रियग्राह्यत्वा
यपत्तेस्तेषामतींद्रियत्वात् नापि तेरणेशब्दादिविशेषः ॥ अ यावद्द्रव्यभावित्वाभावादनुपलब्धेः सति स्पर्शवद्विशेषगुणानां तु सा ति ९२
स्पर्शवति निवर्तते यथा रूपादयः ॥ शीखादिव्यतिरेकेण कर्णशष्कुलीप्रदेशे दर्शनात् नचात्मविशेषगुणः ॥ बहिरिंद्रियग्रा
ह्यत्वात् नापि दिक्कालमनसां विशेषगुणः ॥ तेषां विशेषगुणशून्यत्वात् ॥ अतः शब्दाद्रव्याश्रयः ॥ गुणत्वात् रूपवदिति शब्दलिं
नाकाशानित्यानुमेय इति तदप्यसंगतमित्याह ॥ शब्दगुणमिति ॥ शब्दस्य गुणत्वे द्रव्यांतरनाश्रयत्वादिति यदाकाशानुमानप्रयोजकं तद
नानतामपि गोपालस्त्रीबालादीनामाकाशे पक्षी संचरतीत्याकाशप्रतीतिदर्शनान्नाकाशस्य नित्यानुमेयत्वमित्यर्थः ॥ यच्चोच्यते ॥ इहा
काशे पक्षीनेहतिप्रत्ययस्यालोकमंडलविषयत्वान्नाकाशस्य प्रत्यक्षत्वमिति तदतिमंदं ॥ आकाशविषयत्वे बाधकाभावात् ॥ उद्भूतरूपा

पादिहीनद्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वानुपलंभो बाधकमिति चेन्न ॥ आद्ये चेवोपलंभात् ॥ आकाशशब्दोल्लेखेन प्रतीतेरालोकविषयत्वमिति चेत् ॥ तर्हि भाषितो कि
वाइहाकाशे आलोकमंडले नेहति प्रतीतेरालोचनं वाच्यं ॥ आलोकावयवा पक्ष्यादीलेवनमिति चेन्न ॥ इहाकाशे आलोकत्रसरेणुनेदिति प्रत्ययस्य
त्रसरेण्ववयवानां प्रत्यक्षत्वानुपपत्त्यात् तदालेवनत्वानुपपत्तेः ॥ आकाशालेवनत्वस्यावश्यकत्वात् ॥ तस्मादाकाशस्य प्रत्यक्षत्वमाह ॥ सिद्धत्वं वेति न
किंचिद्दुष्यतीति ॥ किं वा शब्दस्य गुणत्वमपि सिद्धो नेनाकाशस्यानुमानसिद्धावपि किं प्रमाणं ॥ ते वा द्येकेंद्रियग्राह्यत्वमिति चेन्न रूपत्वेन व्यभिचारात्
सामान्यवत्वे सतीति चेन्न ॥ अस्मन्मते अवांतरसामान्या नामुक्तेन न्यायेन सामान्यवत्वाद्रूपत्वे व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात् ॥ शब्दस्य
च स्पर्शरहितत्वयावद्दिशिंद्रियग्राह्यत्वयावद्द्रव्यबहिर्भा वसिद्धौ वा द्येकेंद्रियग्राह्यत्वयावत्कर्मबहिर्भावसिद्धौ गुणसामान्या
विशेषसमवायप्रभृतमत्वसंदेहे कथमविचार्यसामान्य वत्वे सति वा द्येकेंद्रियग्राह्यत्वेन गुणत्वं साध्यते ॥ तस्य सामान्यादि
कत्वात् सामान्यवत्वसंदेहात् ॥ नत्र प्रत्यक्षेण वकारशब्दः षकारशब्द इति शब्दस्य सामान्यं सशब्दस्य सामान्यवत्वोपलंभान्न सामान्यादि
केनिर्सोपते गोत्वादीनामपि गोत्वं सदित्युपलंभेनासामान्यवत्वसिद्ध्या सामान्यत्वापत्ताप्रसंगात् ॥ किं च ॥ शब्दस्य गुणत्वेपि नाकाशसिद्धिः
आत्मगुणत्वोपपत्तेः ॥ स्यादेतत् ॥ शब्दो नात्मविशेषगुणः ॥ बाह्येंद्रियग्राह्यत्वात् रूपवदिति ॥ तन्न ॥ सारे खुर्खादेरपींद्रियग्राह्यत्वेन गंधवदात्मगु
णत्वाभावापत्तेः ॥ बहिरिंद्रियग्राह्यत्वं तत्रोपाधिरिति चेन्न ॥ अत्रापि स्पर्शवन्निष्ठ्याहकासाक्षरणेंद्रियग्राह्यत्वस्योपाधित्वात् ॥ यदुच्यते ॥ शब्द

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
MEMORIAL

स्यात्मगुणत्वे कथं वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यत इति कथं न सामानाधिकरण्यमिति तदपि वार्त्तं आकाशगुणत्वेप्यस्याद्देपस्यात्तुल्यत्वात् यदि
मन्येत शब्दस्याकाशगुणत्वेपि वीणाद्यवच्छिन्नाकाशसमवायाद्वीणायां वीणादिसामानाधिकरण्यप्रतीतिरिति तदस्तु आत्मगुणत्वे
पि शब्दस्य वीणावच्छिन्नात्मसमवायात्तथा प्रत्ययोपपत्तेः निविशंविनातुल्यत्वात् देशांतरे तु तत्पन्नावपि वीणावात्मनि गन्याय्येनाकाशगुणत्वइ
वात्मगुणत्वेपि कर्णदेशगमनस्याप्युपपत्तेः तस्मादनुमानतश्चेदाकाशसिद्धिमभिवांछसि तर्हि तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणोपसंहरति तस्मादिति
नित्यानुमानवशात् साध्ये तद्विषयत्वायमाकाशानुमान गम्य इत्यर्थः शब्दस्य गुणत्वमाकाशाश्रयत्वं वानुमानतो न सिध्यतीत्य
क्तेनवप्रयुक्तमपेक्ष्येति न शब्दगुणमाकाशमिति सिद्धांत विनाघइतिदृक्षथं ॥४४॥४५॥ इदानीं कालं निराकर्तुमुपक्रमते यदपी
तीकल्पितवंत इत्यर्थः तत्रघशास्त्रपादप्राधान्यं प्रत्येति कालं इति तस्यार्थः परापरेति ज्ञानवशमनोनिर्देशः परत्वयोर्व्यतिकरेनादि
क्कृतपरत्वापरत्वाभ्यां विपरीतपरत्वापरत्वे इत्यर्थः परापरव्यतिकरः यौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्यया इति लिंगानि यस्य स तथा
क्षः कालइति दूषयति तेनदर्थनीकमिति तेषां काललिंगत्वाभावादिति शेषः तत्र परापरव्यतिकरस्य काललिंगत्वासंभवे वक्रेण स्वम
रूपं तावदाह तथाहीति अरुणदिक्संयोगादसमवायिनः संजातपरत्वसमवायि नियदापरत्वं तत्तावदेकं प्रत्ययय हर्णंतु तदसिद्धिनि
नासायपवमन्तरत्रापि ह्देवदिक्संयोगादसमवायिनः संजातापरत्वसमवायिनियत्परत्वं तद्वीतीयं तयोर्व्यतिक्रमो दिक्कृतपरत्वापरत्वा

परत्व ५

परत्वे

२१२

भ्यांव्यपनीयमित्यर्थः दिक्कृतपरत्वापरत्वाभ्यां विपरीते परत्वे किं ज्ञाते काललिंगमयतः अज्ञाते वा नाद्यः अज्ञातलिंगस्यागमकत्वेः इति प्रसंगात् द्वि
यमेपि किं तद्योग्यापकं वस्तुमात्रदर्शनं वा कालान्यत्ववक्रत्वदर्शनं वा वस्तुसंस्पृष्टसूर्यपरिस्पंदाल्पत्ववक्रत्वदर्शनं वा न तावदाद्य इत्याह समवाय
मिति क्वचित्परत्वापरत्वयोः संदेहाभावप्रसंगादिति भावः द्वितीयमनुवदति किं चेति दूषयति न तच्चेति कालासिद्धौ तदल्पत्ववक्रत्वज्ञा
नात्परत्वापरत्वसिद्धिः ताभ्यां च कालसिद्धिरिति परस्पराश्रयमित्यर्थः तृतीयेपि किं पूर्वापरभावेन वर्तमानसूर्यपरिस्पंदाल्पत्ववक्रत्वज्ञानात्प
रत्वापरत्वज्ञानं किं वा सूर्यपरिस्पंदमात्राल्पत्ववक्रत्वज्ञा नात् प्रथमेपि किं पूर्वापरैश्च सूर्यपरिस्पंदानां पूर्वापरकालेनावा
पूर्वापरसंयोगाद्विभागयोगो वा नाद्यः पूर्वोक्तरीत्या चक्र कापातात् न द्वितीयः उपाधीनामपि पूर्वापरकालभावस्य पूर्वापर
त्वे चक्रकापातादेव पूर्वापरोपाधियोगमित्येवं नवस्था नात् न द्वितीयः सूर्यपरिस्पंदमात्रेल्पवक्रत्वज्ञानासंभवात् किंच
आद्यांपरत्वापरत्वयोर्यथा तथावगमः केवलं तु कथं तयोः काललिंगत्वमित्यालोचनीयं यद्वा यतो वृद्धतनतपनपरिस्पंदात्
जितजन्मनि स्थविरे युवाजन्मवर्त्तिके परत्वापरत्वमुत्पद्यमानं धर्मि असमवायिकारणजन्यं भावकार्यत्वात् पटवत् रूपादीनां चना
समवायित्वं व्यभिचारान्नापि सूर्यपरिस्पंदानां तेषां सूर्यसमवेतत्वेन स्थविरगतत्वेनैकार्थसमवायासंभवेनासम
वायित्वानुपपत्तेः किं विद्धसंयोगात् समवायिकारणमिति गम्यते तद्द्वयमत्पत्तसूर्यसंचरणापेक्षया वृद्धतनतपनपरिस्पं

अनः १

दांतसिद्धत्वं यत्र स्थिरशरीरे विप्रकर्षस्तद्दृष्ट्यनुकूलं वाच्यं परस्य विप्रकृष्टद्रव्यवृत्तित्वेन तदभावेऽनुत्पन्नेः तथा च मूर्त्तद्रव्यसंयोगस्या
समवायित्वे मूर्त्तद्रव्यस्थस्य दृष्टस्य विरह इति रात्र्यां च संबंधसंभवेन स्थितिरस्पंदपरिस्पंदसंचारयितृत्वाद्युपपत्त्या विप्रकृष्टदृष्ट्यनुकूलत्वाद्यु
पपत्तेः ततो विभुसंयोगस्यासमवायित्वे तत्रापि नात्माकाशसंयोगस्तथा नाविभुमद्देति तयोः स्वसंयुक्तद्रव्यस्वसंयुक्तद्रव्योत
रधर्मसंबंधसामर्थ्याभावात् अन्यथात्वेकस्यानेकेषु मिथःसिद्धतायां सर्वेषामीश्वराद्युत्पत्तिप्रसंगात् वाराणसीस्थितेन नीलेनपीटा
लिपुत्रस्थितस्य स्फटिकमणेः रूपरंजनप्रसंगाच्च का लस्य तु तत्स्वभावत्वादयमदोषश्च प्रसिद्धिदत्तीयाच्च प्रसंगस्याश्रया
सिद्धेः सिद्धिदशायां च बाधितत्वात् नत्वयं प्रमाणम् र्थः स्थितिरादौ परत्वे धर्मातपनपरिस्पंदप्रकर्षबुद्धिजन्यतेतद
नुविनश्यत्वात् यद्यदृष्टविशिष्टत्वं न्यायाय पर टाकुविंदनात्तेवतपनपरिस्पंदाः स्थितिरशरीरप्रत्यासत्तिमयदृष्टे
स्वभावतात्प्रत्यासन्नास्वेव सति तदवच्छेदकत्वात् महानजननागवद्वेत् सा च प्रत्यासत्तिः इत्याह तत्प्रकारोत्तमाः स्वभावे सति प्रत्यासत्तिम
त्तिवाच्यादृष्टे महाजनरागप्रत्यासत्तिवत् अविपदत्वपरत्वानुपपत्त्याद्व्यवहारविलोपप्रसंगः तदुत्पद्यमितरेण्यानिर्धनो विशिष्टपर
त्वानुमेयश्चायं यत्पुनर्मंतव्यो नियतो न तदेवी यथाद्दष्टियद्वादीति पतनापत्तत्वं कालगमकतया व्याख्यातमिति अत्रोच्यते यत्ताव
त्परत्वस्यासमवायिकारणजन्यत्वमसाधि तत्तेनावसिद्धसाधनं परमेश्वरसंयोगेनासमवायिना जन्यत्वोपपत्तेः अथ न स्वरस्य स्व

त ३

५४

संयुक्तसमवायिना धर्मेण स्वसंयुक्तत्वं तत्र तरमवच्छेदसामर्थ्यं काश्मीरवर्तिना कुंकुमरागेण कर्णाटवर्त्तिकरकस्यावच्छेद
कत्वप्रसंगात् नेतद्धक्तौ परमेश्वरस्य स्वसंयुक्तसमवेतधर्मविशेषेण स्वसंयुक्तधर्मिविशेषप्रत्यवच्छेदकत्वसामर्थ्यात् इतम
रथा कालपक्षेऽपि अतिप्रसंगदोषस्य समानत्वात् यत्तु कालस्य स्वभावविशेषान्नातिप्रसंग इति ब्रूयात् स गौरवान्निरसनीयः तथा हि
सद्व्यतिरिक्तं द्रव्यं तावत्कल्पनीयं तस्य च विभुत्वं धर्मविशेषेण वान्यद्वस्तु न तु स्वभावाद्विकल्पनीयमिति गौरवं अन्यथ सिद्ध
श्वरस्तु विभोः स्वभावभेदस्यैव कल्पनात् लाघवं न तु प्रमाणसिद्धत्वात् कालस्य पुनर्गौरवापत्तिः ननु किमिदानीं प्रमाणमस्य
पि तद्वदनिप्रायं गुरुतरकल्पनान्तरमेव परमनुवर्त्तते तु मितिचेत् प्रमाणमेवानेन मंत्रेण नाथ ययाइवदनिप्रायेदृक्षम
प्राराधितमनुवर्त्तिष्यते मां रत्नद्वाराधयामीति च च तर्हि इत्ययं च धैर्यं क्रांतिरायुष्मतः आराधितस्यापि तस्य परत्वात्
हकदृष्टसंयोगमात्रस्यासमवायित्वमात्राक्षेपकत्वेनाभ्यवदनिप्रायानुवर्त्तित्वात् प्रत्यक्षानुमानस्य तर्कसंस्थापेक्षत्वात् लाघवमेवानु
वर्त्तिष्यते यतेनस्थिरशरीरस्य तपनपरिस्पंदप्रत्यासत्तिः इत्यसापेक्षे नियोगेऽपि परमेश्वरद्रव्यसापेक्षत्वेन सिद्धसाधनं दृष्टवै
किंवा परमेश्वरस्य वस्तुविनश्यन्नाद तपनपरिस्पंदावच्छेदकत्वेन परत्वादिकृत्यादकत्वे स्मृतिरस्यनुपदृष्टान्तास्यात् कालास्मिलोक
रूपयत्स्य प्रवृत्तावाकानसमाहर्त्तुमिह प्रवृत्त इति पतनापरत्वस्यापि कालालिंगत्वं प्रत्यक्षीयद्वयोगपद्यमेकालत अयोगपद्य

के

मनेककालता विवेदीर्घकालता क्षिप्रत्वमल्पकालता कालयाह्वेनवात्र सूर्यादिगतिरुच्यते तेनन परस्पराश्रयौ तेषां यौगपद्या-
दीनां प्रत्ययेक्षालिंगम्यत इत्युक्तं तत्र किं यौगपद्यादिप्रत्यया विषयत्वेन कालं गमयंति निमित्तत्वेन वा नाद्यस्तेन अनेककालस्या-
तीन्द्रियत्वेनेन्द्रियकयौगपद्यादिप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः न द्वितीयः आलोकेन्द्रियादीनामेव निमित्तत्वात् यदप्युच्यते यौगप-
द्यप्रत्ययस्तावदेकसूर्यपरिस्पंदविशिष्टवस्तुप्रतीतिरूपस्तत्र सा च विशेषणं सूर्यपरिस्पंदेन वस्तुनः संबंधः सच साक्षात्संभवन परिस्पंद व-
स्तुनोः साक्षादिति तत्संयोजयितृ किंचिद्द्रव्यं कल्प्यते सचाकाशनाम्ना काल इति तदपि वार्तं परमश्वरस्य संयोजयितुरुक्त-
त्वेन कालासिद्धेः किंवा परिस्पंदवस्तुनोः कालकृत प्रत्यासत्तिरथाकाशेनापि न विशिष्टप्रत्ययोपपत्तिः कालस्याप्रत्यक्षत्वे-
नतत्कृतप्रत्यासत्तेरप्यप्रत्यक्षत्वात् नानुविशिष्टप्रती- त्ता विशेषणप्रतीतेर्वा कारणत्वं न संबंधप्रतीतेरपि तदसत्वे वि-
शिष्टप्रतीता विशेषणसंबंधप्रतीतेरपि कारणत्वस्याकल्प्यत्वात् यदपि विशेषणसंबंधप्रतीतौ विशिष्टप्रतीतिर्हेतुत्वे सुखात्मनोरपि
विशिष्टप्रतीतिर्न स्यात् समवायस्याप्रत्यक्षत्वादिति तदपि वैशेषिकं प्रत्येवमतत्वगर्भमिति विवाद्यं भ नास्माकं किंवा समवाय
रूपयापि परिस्पंदवस्तुनोरपि स्वभावसंबंधमद्यावविशिष्टप्रत्ययोपपत्तेर्न कालकल्पनेति किंचनवमते यौगपद्यादिप्रत्ययः
नैवापिन सिध्यति कालस्यैकत्वादित्याह किंचैककालकृतमिति न चैकसूर्यपरिस्पंदावच्छेदेन कृतमनेकं युगपदित्यय

६६

६५

अथवास्मादिकूलात्पृथिव्यपेक्षया नद्यादिलोककूलादिगत्येवमेकस्या दिशो दशधा व्यवहारेण नविरोध्यते तत्राह किंचैको दिशमितिप
कं दिग्द्वयं परिकल्प्य प्राच्यादि विनागम्य सूर्यसंयोगविशेषोपाधिविकल्पकल्पनया अत्र समतत्रीयदुर्नयवादिसिद्धाकाशप्रदेशपक्ष
र्वितसूर्यसंयोगादिकृतायं प्राच्यादिव्यवहार इति कल्पनाया लघुत्वादित्यर्थः यच्च कालकृतपरत्वापरत्वविपरीतपरत्वापरत्वा-
परत्वान्यथा दिशो नुमयत्वमुक्तं तत्राह मानांतरानिनिर्णीतामिति आकाशेनोपन्नपरत्वयोश्च दिग्लिंगत्वं काललिंगत्वापाकरणन्या-
येन निरसनीयौ यच्चाद्यतो कालश्च मनोतिरिक्तशब्दः विशेषणशून्यद्रव्यान्तर्व्ययमनोतिरिक्तशब्दविशेषगुणशून्यद्रव्य
विकरणज्ञात्याश्रयो वा सामान्यवत्वात्रमनोवत् तदपि न दिशो गमयत्र विपक्षवाधकाभावेन कालाद्यत्वस्यापाधि-
त्वात्कालदिशामनोतिरिक्तशब्दविशेषगुणशून्य द्रव्यान्यार्थत्वसाधकद्रव्याधिकरणज्ञात्याश्रयत्वसामान्यवत्वात्रम
नोवदिति दृष्टिमद्रव्यस्यप्रामाणिकत्वापत्तेः अत्रज्ञात्याश्रयत्वसाधनेनैव सिद्धसाधनमित्यन्ते ॥ ४५ ॥ इदानीमुदात्मपदार्थस्य शरीरेन्द्रि-
यमनोबुद्धिप्राणादिव्यतिरिक्तत्वं जीवेश्वरभावेन द्वैविध्यं जीवस्य च प्रतिशरीरं भेद इति निरूपणीयं तत्र शरीरादिव्यतिरिक्तत्वेन वक्षमाणस-
मवायविनाशीति तदुपेक्ष्य जीवेश्वरभावेन द्वैविध्यं जीवस्य चानंत्यं निराकर्तुमनुभाषते यदपीति अनंतमिति प्रतिशरीरं भिन्न इत्य-
र्थः जीवेश्वरयोर्भेदप्रयोगमाह तथा चेति किमत्र जीवेश्वरयोर्भेदमात्रं साध्यते ताविकावानंदः प्रथमसिद्धसाधनं जीवेश्वर

याविंबप्रतिबिंबभावेनानैकान्त्यमुपगमादित्याह तत्रेति द्वितीये पि किं विरुद्धधर्माक्रान्तत्वमात्रं हेतुस्तात्त्विकं वा प्रथमे बिं
बप्रतिबिंबयोरलीकविरुद्धधर्माक्रान्तयोरपि तात्त्विकभेदाभावादनैकान्तिको हेतुरित्याह तत्रेति तात्त्विकभेदानुमाने का
त्ययापि दृष्टान्ते हेतुरित्याह अयमात्मेति दहनतुहिनयोरध्यस्मात्कृतात्त्विकभेदाभावात्साध्यहीनो दृष्टान्त इत्याह साध्यविक
लइति किं वा तात्त्विकविरुद्धधर्माक्रान्तत्वं धर्म्मिणोस्तात्त्विकभेदसिद्ध्यधीनत्वाज्जीवेश्वरयोस्तात्त्विकभेदसंदेहे तात्त्विकविरुद्धध
६९ र्माक्रान्तत्वस्यापि संदेहात् संदिग्धासिद्धिरित्याह किं | वैकल्पिकमिति इदानीं वैशेषिकमतपर्यालोचनयापीश्वरस्य ६९
जीवविरुद्धधर्माश्रयत्वमसिद्धमित्याह यदपीति किं | सर्वविषयज्ञानकर्तृत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वमुच्यते किं वा तदा
श्रितज्ञानस्य सर्वविषयत्वादनन्तावच्छाद्यैः सर्वज्ञ | त्वमीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वपक्षे सिद्ध्यति परमेश्वरस्य नित्यज्ञानो
त्पत्तये कारकव्यापारप्रयोक्तृत्वस्य स्वातंत्र्यस्यासंभवादित्यर्थः द्वितीयं सर्वज्ञत्वप्रकारमनुभाषते अथेति परिहरति नेति
एकस्याविषयविषयित्वासंभवान्नेश्वरज्ञानस्य स्वविषयत्वासंभवान्न सर्वविषयत्वमित्यर्थः अपि वा कथमीश्वरज्ञानस्य सर्व
विषयत्वं साक्षात्संबंधसद्भावात्स्वाश्रयसंयोगद्वारेण सर्वसंबंधसद्भावाद्वा ईश्वरज्ञानस्येश्वर एव समवेतत्वेन साक्षात्सर्वसं
बंधासंभवान्न द्वितीयः जीवज्ञानस्यापि स्वाश्रयसंयोगद्वारेण सर्वसंबंधसद्भावे सर्वविषयत्वापत्तेः तदाश्रयजीवस्यापि सर्व

२ अद्विशेषगुणानां यद्गुणमाश्रयं तदधिकरणं यत्परिमाणं तद्वत्त्वं साध्यते तेन प्रथमः दिगतिरिक्ताशब्दविशेषगुणशून्योऽधिकरणं वयध्यरमम
हत्परिमाणगुणत्वं भिन्नमहत्त्वजातिमत्त्वेनोपगतत्वेन सिद्धसाधनत्वादित्यर्थः द्वितीयदोषमाह द्यविशेषणेति दिगतिरिक्ताद्विशेषगुण
शून्यस्य मानसातिरिक्तस्य द्रव्यस्याप्रसिद्धत्वेन तदधिकरणवृत्तित्वस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः अथ मनस एव प्रसिद्धत्वान्नाप्रसि
द्धविशेषणतेति शंकते अथेति तदपि न साधु महत्त्वजातेस्तथाभूतमनोऽधिकरणवृत्तित्वसाधनस्य बाधितत्वात् किं च मनसापि दिगतिरिक्ते अशब्दवि
शेषगुणशून्यत्वाद्दृष्टमतपर्यालोचनया बाधितत्वात् | अधिकरणपरिमाणवृत्तित्वस्य साध्यासिद्धसाधनमित्याह तेनाहदृष्टेति
दूषणान्तरमाह जातेश्चेति किं च व्यभिचारमनसापि | मध्यमपरिमाणत्वात्सुखादिविशेषगुणवत्त्वाभ्यासात्साध्यविकल्पमित्याह
साध्यविकलश्चेति कालतर्हि कालप्रसिद्ध्यर्थमित्यत आ | ह तस्मादिति सूर्यादेः स्पन्दक्रिया अतीतः कालः प्रध्वंसप्रागभा
वप्रतियोगित्वप्रध्वंसप्रागभावाप्रतियोगिन्या क्रिया वर्त्तमानः प्रागभावप्रतियोगिनी क्रियानागतः काल इति सूर्यादिक्रियाणां प्रध्व
ंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वप्रध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वधर्माश्रयत्वादतीतानागतवर्त्तमानकालव्यवहारोपपादनमित्यर्थः
ननु सूर्यादिपरिस्पन्दधर्माणां घटादिसंबंधप्रमाणाभावात्कथं घटादौ वर्त्तमानत्वादिव्यवहार इत्यत आह साक्षिसिद्ध इति तस्यार्थः
प्रागभावादिप्रतियोगिनो सूर्यादिपरिस्पन्दस्य साक्षिसिद्धत्वाद्घटादिसंबंधोपि मिथ्यासंबंधत्वात्साक्षिसिद्ध इति न तत्र प्रमाणेन

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

67

कृत्यमिति॥श्व॥इदानीं दिशं निराकर्त्तुमाशंकयति एकं मूर्त्तमवधिं कृत्वा मूर्त्तेष्विदं परं पूर्वमिति इदं अपरं पश्चिममिदं दक्षिणमुत्तर

मेवेति प्रत्ययः स दिशो लिंगमिति निरूपणमित्यर्थः तत्र वदामः किं पूर्वापरादिप्रत्यया देशभेदमंतरेणानुपपद्यमाना देशभेदं गमय

न्तीत्युच्यते किंवा एकं मूर्त्तमवधिं कृत्वा मूर्त्तांतरे पूर्वप्रत्ययो नाम प्रथमादित्यसंयोगविशिष्टवस्तुप्रत्ययः अपरप्रत्ययो नाम चरमादित्यसं

योगविशिष्टवस्तुप्रत्ययः स चादित्यसंयोगस्य मूर्त्तांतरघटादावनुपसंक्रांतो न नाद्यः मीमांसो न वादित्यसंयोगस्य घटादौ मूर्त्तांतरे उपसंक्रां

तिः आदित्यस्यैव समवायात् अत आदित्यसंयोगस्य मूर्त्तांतरे उपसंक्रांतिहेतुभूतमादित्येन मूर्त्तांतरेण च संयोगि द्रव्यं

६८ मयतात्युच्यते तेन तावदाद्य इत्याह तदपीति नह्येकदेशसंबद्धं पूर्वापरप्रत्ययस्तथा च देशदेशभेदप्रत्ययपूर्वकः परापर ६८

प्रत्ययस्तद्बलाद्देशभेदप्रत्यय इति परस्पराश्रयात् देशभेदसिद्धिरित्यर्थः नेतरः आदित्यसंयोगस्य मूर्त्तांतरसंक्रां

तिहेतोरभ्युपगमस्य संभवात् आदित्यसंयोगस्य मूर्त्तांतरेण स्वभावसंबंधसंभवाद्वा अपि च पूर्वादिप्रत्ययलिंगेन कल्प्यमाना दिक्सर्वमू

र्त्तसंयोगिन्येका कल्पनीया तथा च प्राच्यादिभावेन दशविधत्वं न स्यात् अनंतदिशः एकत्वेपि मेरुं प्रदक्षिणं परिवर्त्तमानस्य भगवतः सू

र्यस्य संयोगभेदाद्दशत्वमुपपद्यते तथा हि प्रथममस्यां संनिधत्त इति प्राची प्रतीपमस्यामंचतीति प्रतीची उदगस्यामंचतीत्युदी

चीश्चवाग्स्यामंचतीत्यवाची॥प्राचीपश्चिमादिग्दक्षिणानामंतरालप्रदेशास्त्वंवांतरालदिशश्चतस्रः सूर्योपरि याघ्र्यथिवी॥

गावर इति नोक्तदोषः यत्र नाङ्कुर्यनक्षत्रादिपरिस्पंदेष्वयुगपत्प्रत्ययापलापप्रसंगात् नहि तेषामेकसूर्यपरिस्पंदयोगः संभवी॥

तत्र वक्तव्यं नैकक्रियायोगाद्युगपत्प्रत्यय इति वक्तुं नाश्रयपरंपराप्रसंगात् न च कालस्यैकत्वेप्येकपरिस्पंदावच्छिन्नकालकृ

तमनेकं युगपत्कृतं अनेकपरिस्पंदावच्छिन्नानेककालकृतमनेकमयुगपत्कृतमिति विभाग इति चोदयति अथेति दूषयति तर्हि

ति एकसूर्यपरिस्पंदावच्छिन्नैककालकृतानि यागदानाध्ययनकर्माणीति युगपत्प्रत्ययः स्यात् एकसूर्यपरिस्पंदावच्छेद

नकालैकत्वेपि दानक्रियायागदानादिकर्मावच्छेदेनकालानेकत्वस्यापि संभवादित्यर्थः पूर्ववादिनामतमाह अथेति

यः क्रमभाविक्रियाभेदावच्छेदेन कालभेदस्यैवायुगपत्प्रत्ययप्रयोजकत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः तत्र वदामः

किमिदं क्रियाणां क्रमभावित्वं क्रमवत्क्रियांतरयोगो वा पूर्वापरभावेन वर्त्तमानानामेककालयोगो वा नाद्यः अनव

स्थानात् तत्रापि क्रियाणामवश्यक्रमवत्क्रियांतरयोगोरूपत्वात् द्वितीयेपि किं कालस्यानेकत्वं स्वतः परतो वा नाद्यः सिद्धांत

विनाशात् द्वितीयेपि यत्कालानेकत्वाधीनो यः क्रमभाविक्रियाभेदस्तदधीनं तत्कालानेकत्वं किंवा क्रमभाविक्रियांतरभेदाधीनं

नाद्यः अनवस्थानात् प्रथमदोषमाह तर्हीत्यादिमिति परस्पराश्रयदोषमनुवाद्यतिदिशति चिरक्षिप्रप्रत्यय इति कालस्याल्प

त्वबहुत्वतः क्रियाल्पत्वबहुत्वाभ्यां वा प्रथमे सिद्धांतः द्वितीये क्रियाल्पत्वबहुत्वेपि क्रियांतराल्पत्वबहुत्वाभ्यां वा कालेन प्रबहु

त्वान्यांवा॥ आद्येऽनवस्थाद्वितीये तु क्रियाल्पत्वबहुत्वसिद्धौ कालाल्पत्वबहुत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च क्रियाल्पत्वबहुत्वसिद्धिरिति परस्पराश्र-
यः कालाल्पत्वबहुत्वयोश्च क्रियान्तराल्पत्वबहुत्वयोरेकत्वे चानवस्थेत्यर्थः कालसिद्धावनुमानांतरमनुमापयतीयद्वेदमिति अणुत्वजा-
तेमनःपरिमाणवृत्तित्वेन सिद्धसाधनं च परिहरनायमहत्त्वजातिनित्यफलकें दिगन्धिकरणीयमहापरिमाणवृत्तित्वेनासिद्धसाधनं
निरासायोक्तं दिगतिरिक्तद्रव्याश्रितं यन्महापरिमाणं तद्वृत्तित्वस्य पक्षत्वात् सिद्धसाधनं तत्रोक्तौ तौ श्चाद्वितीदिगनिरिक्तनित्याकाश
५८ श्रितं यन्महापरिमाणं तद्वृत्तित्वेन सिद्धसाधनं तदर्थं मुक्तं विशेषगुणशून्याधिकरणवृत्तित्विति यश्च दिगतिरिक्तसद्वि ६७
६७ द्विशेषगुणशून्यत्वे सति महापरिमाणाश्रयः स का- जद्वृत्तितातारतम्यविश्रामास्पदजातित्वादित्यफले कुलक्रतमत्वजाते
रपि शास्त्रतारतम्यविश्रामास्पदत्वात् विशेषगुण- शून्याश्रितवृत्तित्वाभावात्तत्त्वदनिवारस्यात्तदर्थं मुक्तं परिमाण
तापरिमाणतारतम्यविश्रामास्पदत्वादित्यफलकं अणुपरिमाणद्व्यपरमाणुत्वादावपरममहापरिमाणद्व्यत्वात्मादावनिवारः स्त-
स्य यथोक्तद्रव्याश्रितवृत्तित्वाभावात्तदर्थं मुक्तं जातित्वादिति यापरिमाणतारतम्यविश्रामास्पदजातिः सा दिगतिरिक्तशब्दवि-
शेषगुणशून्याधिकरणवृत्तिः यथा दिगतिरिक्तशब्दविशेषगुणशून्यपरमाणुत्वाश्रितपरमाणुपरिमाणवृत्त्यणुत्वमित्य-
र्थस्तदपि न कालं गमयतीत्याह किं दिगतिरिक्तशब्दविशेषगुणशून्यं तदधिकरणं तद्वृत्तित्वं साध्यते किं वा दिगतिरिक्त-

मा२

ऽव्यापत्तेर्नजीवेश्वरयोर्वैधर्म्यसिद्धिरित्यत आह विषयेणसाद्वादित्यादिना अस्तु तर्हीश्वरस्य नित्येच्छादियोगो जीववैधर्म्य
मिति नेत्याह नवेच्छादेरिति ईश्वरानुमानस्येश्वरेच्छादिनित्यत्वापर्यवसानस्योक्तत्वादित्यर्थः श्रूयमाणमनोहरकारणेश्वरज्ञा
नादेर्नित्यत्वप्रायं तिदीश्वरज्ञाने नित्येदिक्कालाद्यनतिरिक्तत्वसतीश्वरनिमित्वात् एतन्निष्ठमहत्त्ववदिति तत्राह अनित्यत्वे वास्तीति ई-
श्वरज्ञानमनित्यं ज्ञानत्वात् जीवज्ञानवदित्यनेन सत्प्रतिपक्षान्न तदीश्वरज्ञानादिनित्यत्वे प्रमाणमित्यर्थः अयज्ञोक्तेन ज्ञानत्वादि
त्यनेन प्रकरणसमत्वे कारणसद्भावस्य तत्रापादि- त्वादिति एतदतिमिदं ईश्वरज्ञानेऽपि ज्ञानत्वेन कारणसद्भावानु
मानबाधकानुपलब्धसाधनव्यापकत्वात्रानवेश्व- रानुमानेनेश्वरस्य शरीरेंद्रियादिशून्यत्वपर्यवसायिना बाधइ-
त्यत्तु ईश्वरानुमानस्य तदपर्यवसानस्योक्तत्वात् किंवीश्वरस्य शरीरादिराहित्येऽपि तज्ज्ञानस्य कारणसद्भावानुमाने
नबाधः अनित्यस्यैवेश्वरेच्छादेः कालविशेषजगत्सृष्टिस्थितिसंहारेरवच्छेदकत्वेन जगदनिमित्तत्वात् अस्मात्रस्यैवेश्वरज्ञाना
कारणत्वे बाधकाभावात् कथमनिंद्रियस्यादृष्टमात्रस्य ज्ञानकारणत्वमिति चेत्रोत् हि चन्द्रेंद्रियत्वव्यवस्थापकी चक्षुरादिय
मितिवत्रानतस्य च्यनिवारित्वात् ज्ञानजनकत्वमिति वक्तव्यं कथं तर्हि नादृष्टादृष्टस्यानिंद्रियत्वं तस्यापि ज्ञानजनकत्वेन नेंद्रि-
यत्वापपन्नः अत एवेश्वरज्ञानोत्पादकविनाशकयोरदृष्टविशेषाद्भवानुद्भवयोरन्योन्याश्रितत्वात् सामान्यतोदृष्टनित्यफलकं किं

वाघटनिरूप्यश्वरसंयोगेऽनेकांतिकाहेतुः तस्यापि द्विष्ठव्यतिरिक्तत्वे सति तन्निष्ठत्वाभावान्नहि घटनिरूप्यः संयोगो घटेवर्तते घ
टस्यापि स्वात्मनि हन्निष्ठसंयोगात्र अथ द्विष्ठत्वं द्विष्ठनिष्ठजातित्वायोगित्वं तथा च प्रागुक्तदोषतादवस्थ्यं घटनिरूप्यसंयोगे घटेपि सं
योगत्वापत्त्या संयोगत्वाहेतुः विपक्षबाधकाभावेन जीवज्ञानैर्नित्यो द्विष्ठव्यतिरिक्तत्वे सति तन्निष्ठत्वाभावात् तन्निष्ठमहत्त्ववदित्यति
प्रसंगपराहतत्वेन स्वपक्षेतरत्वस्यापि विचारात् तेनेश्वरज्ञानेपीश्वरज्ञानस्यानित्यत्वं कथमीश्वरस्य सर्वज्ञता तत्र ज्ञानशब्दवाच्यमायाप
२० रिणामस्य संततत्वान्नित्यविरिति वक्ष्यत इति शूकी नावध यद्यतो विकं विरुद्धधर्माक्रांतत्वं हेतुस्तत्राहतस्मादितिश्रुता
त्विकरुद्धधर्माक्रांतत्वेन नजीवेश्वरयोस्तात्विकभेदसि द्विस्तस्याद्यावद्यारिकभेदादेवतस्यापपत्तेरित्यर्थः कथं नहि जी २०
वेश्वरविभागः तात्विकानकथं विरुद्धता त्विकमुमा यादिवाधेति ब्रूंद्वितत्वेन निवर्त्यतोप्येवं तावज्जीवेश्वरयोस्तात्विक
भेदप्रमाणासिद्धिं प्रसाध्येदानीं प्रतिज्ञाय श्रुत्युक्तभेद न प्रमाणसिद्धिरित्याह न च जीवस्येति हेत्वसिद्धेरनुमानमाह यस्येति जात्याश्र
यस्तुक्तं तत्राश्रयत्वेन सिद्धसाधनं तदर्थमुक्तमपरजात्याश्रय इति तत्रापि द्रव्यत्वलक्षणापरजात्याश्रयत्वेन सिद्धसाधन तास्या
तत्रात्मं द्रव्यत्वव्यतिरिक्तेति द्रव्यत्वव्यतिरिक्तापरजात्याश्रयत्वं सिद्धमात्मत्वव्यक्तिभेदः सिद्धत्वे पाकव्यक्तिजात्याश्रयत्वानुपपन्नेः दि
क्कालयोरनेकांतिकत्वपरिहाराय विशेषगुणाधिकरणत्वादित्युक्तं तत्राद्याकाशेऽनेकांतिकत्वनिरासायोक्तं श्राश्रावण इति श्रा

ले२

२०

श्रयविकल्पेन दूषयति तत्रेति जातेर्जात्याश्रयत्वस्यानभ्युपगमात् प्रथमे पासिद्धन्तः द्वितीयेपि किमात्मत्वजातेर्व्यंजकोऽव्यक्तिद्यइ
हताद्रव्यत्वादिर्व्यंजिकावा प्रथम आत्मत्वजात्याश्रयत्वसंदेहतद्व्यंजकत्वस्य व्यक्तित्वस्यापि संदेहाभिदिग्धविशेष्यश्च यद्यनात्मसः
यद्व्यंजिका तिव्यंजकव्यक्तिपक्षीकरणे सिद्धसाधनत्वं वा संविल्पर्थः न तु नात्मत्वजातेर्व्यंजकव्यक्तेर्वा पक्षता किंतु लोकप्रसिद्ध
स्यात्मनस्तेनानाक्तदोषइति तत्राहाग्र्यथाप्रमितपक्षतो दूषणांतरमाह किंचेश्वरइति ईश्वरस्य द्रव्यत्वव्यतिरिक्तापरजात्याश्रयत्वा
साधनस्यात्मत्वेनार्थांतरत्वात्तानिष्ठतेति वेदनार्था त्मनापि यथोक्तजात्याश्रयत्वसाधनमीश्वरत्वेनार्थांतरत्वात्तानात्मत्वसा
धकतेति दीयतां हि ईश्वरत्ववदात्मत्वस्यापि पक्ष त्यसिद्धत्वसाम्यात्तस्मात्स्वोक्तमतिप्रसंगपराहतत्वात्प्रतिकूलतर्कवि
रहाभ्यामप्रयोजकत्वं हेतोरिति नित्यत्वं निरूपाधिकस्य साध्यपरित्यागस्य नावधानित्यागोवाव्यकमित्यस्तुरुष्ट त्वस्यापा
धित्वाज्ञश्रुत्यनुसारेणवासिद्धिरित्याह सुखादीति उक्तदोषमन्यत्राथतिदिशति एतेनेदमिति नहि शरीरात्मसंवेदनस्या
त्माश्रयत्वमात्मनाथ्यात्माश्रयत्वापत्तेरित्यसिद्धिनितिवद स्य द्योपकत्वसंख्यायास्त्वं संख्येयात्मनानवच्छस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाधनं ते ।
विमुसाय्याअनुमानोत्तरमनुभाषते यद्येति प्रतिवादि शरीरसिद्धसाधनं तंतिरासायस्वसंख्यासंख्येयात्मवंतीत्युक्तं मृतशरीर
व्यभिचारपरिहाराय जीवच्छरीरत्वादित्युक्तं संप्रति अनुमानोत्तरमनुभाषते यद्येति प्रतिवादि शरीरसिद्धसाधनत्वपरिहाराय

मूर्त्तशरीरे व्यभिचारपरिहाराय विवादपदस्य ह्णोपकत्वसंख्यया संख्येयात्मवत्त्वस्य सिद्धत्वासिद्धसाधनत्वे निरासाय स्वसंख्यासंख्ये
यात्मवत्तीत्युक्तं मूर्त्तशरीरे व्यभिचारपरिहाराय स्त्रीत्वकत्वसंख्येत्यादि उक्तं संप्रतिपन्नेकशरीरवदित्यर्थः परिहरति तदपीति
विप्रतिपन्नानेकशरीराणामेकत्वसंख्यायामपि स्वकीयत्वात्संख्येयात्मवत्त्वे वदतिनं प्रत्यपि सिद्धत्वासिद्धसाधनमित्यर्थः उक्त
दोषपरिहाराय पूर्ववादिनो मतमाह अथवेति विप्रतिपन्नानेकशरीरसमवेतानेकसंख्यासंख्येयात्मवत्त्वस्य साध्यत्वान्नोक्तदोष इत्य
र्थः सिद्धसाधनत्वाभावेपि संप्रतिपन्नेकशरीरस्य स्व समवेतानेकसंख्यासंख्येयात्मवत्त्वाभावात्साध्यविकल्पमित्याह
नदेति अथ सकलशब्देन संख्यासाकल्पमुच्यते तथा पि स्वशब्दस्य पदार्थैकत्वानेकशरीरार्थत्वे तत्समवेतसंपूर्णानेकसं
ख्यासंख्येयात्मवत्त्वस्य संप्रतिपन्नेकशरीरस्यानाकैव साध्यविकल्पो साधारणार्थत्वेपि किं विद्युगतसंपूर्णैकसंख्यासं
ख्येयात्मवत्त्वस्य सिद्धत्वासिद्धसाधनमिति भावः अनुमाने तत्रमाह यद्यपीति अवर्त्तमानापरोक्षज्ञानस्य वर्त्तमानपरोक्षज्ञाने नैकाश्र
यत्वस्यासंभवान्निषेधवाधः स्यात्तदर्थं वर्त्तमानमपरोक्षज्ञानमिति विशेषणं द्वयोर्भिन्नाश्रयामित्युक्ते रूपाश्रयाद्भिन्नत्वेन सिद्ध
साधनता स्यात्तदर्थमुक्तं ज्ञानाश्रयादिति ज्ञाने ज्ञानाश्रयाद्भिन्नाश्रयमित्युक्ते वाधस्तदर्थमुक्तं परोक्षज्ञानाश्रयादिति वर्त्त
मानपरोक्षज्ञानस्यावर्त्तमानापरोक्षज्ञाने नैकाश्रयत्वसंभवान्निषेधवाधः स्यात्तन्निरासार्थं वर्त्तमानग्रहणं अपरोक्षत्वादि ७१

नात्मनो मैत्रशरीरावच्छिन्नो । ८

त्युक्ते अपरोक्ष आत्मनित्यत्वनिवारस्तस्य स्वतंत्रत्वेन भिन्नाश्रयत्वाभावात्तदर्थमुक्तं परतंत्र चेत्स्वतंत्रपरतंत्रत्वादिकेत्युक्ते वर्त्तमानपरोक्ष
ज्ञानाश्रयगताद्दृष्टात्तस्य निवारस्तत्परिहारायापरोक्षत्वादित्युक्तं दूषयति तदपीति अस्यार्थः किं तत्वातो भिन्नाश्रयत्वं साध्यते ।
भिन्नाश्रयत्वमात्रं वा आद्ये द्वितीयश्रुतिविरोधः साध्यविकल्पश्च दृष्टान्तः अनात्मसमवेतत्वस्यापाधिलं द्वितीये सिद्धसाधनं अविद्या
नेक्षोपाधिकात्मभेदाभ्युपगमादिति अस्तु तर्हि चैत्रः सुखी मैत्रो दुःखीति व्यवस्थात्मभेदे प्रमाणमिति वेश्व नात्तस्यापि संभवकीटकाद्
र्वंवरणत नं दुःखिसुखिबंधनपंकस्यार्थित्वचात्तत्रेयम तिवादिकात्म्यथोपाधिकात्मभेदाडुपपत्तेः नन्वनेनैतदवदातीति तथास
निवरणतन्त्रमे दुःखं ललाटतटेव सुखमिति वा चैत्रमै सुखं मे तद्दुःखमित्येकस्यानुसंधानप्रसंगादिति तत्राह अननुसंधान
मपीति किं चैत्रशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशस्य मैत्रगत दुःखानुसंधानमापद्येत किं वात्ममात्रस्यानाद्यः ललाटावच्छिन्ना
त्मप्रदेशस्य चरणतलावच्छिन्नात्मप्रदेशगतदुःखानवुसंधानवदोपाधिकात्मभेदादेव चैत्रशरीरावच्छिन्नात्मागतदुःखानानु
संधानापपत्ते द्वितीयत्वविद्योपाधिः आत्मनोमात्रस्य सर्वशरीराकुनायिनः सर्वेषां चैत्र सर्वशरीरगतदुःखानुसंधानस्येष्टत्वात्नैव
कर्णात्ललाटादि शरीरप्रवृत्तिसांकर्यं इति वाच्यं अनुसंधातुश्चैतन्यमात्रस्य पश्चात्भनाहृत्यादिति नावः अस्तु तर्हि कादिर्भ्रहतोः स्मदा
दिर्वद्ध इति व्यवस्थात्मभेदे प्रमाणमिति नेत्याह वद्धमुक्तेति अविद्याभेदापाधिकात्मभेदादेव काविद्याविनाशेन तदवच्छिन्नेक

त्मनि मुक्तो ऽथ विद्यानासावच्छिन्नो ऽध्यस्त आत्मा बद्ध इति व्यवस्थाना चिकाल्मभेदानावपिन चित्ते रास्पत इत्यर्थः तस्मादात्मभेद कल्पनस्य
सिद्धांतस्याद्वैव मूलमित्युपसंहरति तस्मादिति ॥ मू० ॥ ४९ ॥ यदपि सुखादिसाक्षात्कारः इंद्रियजन्यः साक्षात्कारत्वात् रूपसाक्षात्कारव
त् विवादपदमात्मादिरिंद्रियजन्यज्ञानाविषयः स्वकत्वात् घटवत् आत्ममूर्त्तसंयोगासमवायिकारणजन्यविशेषगुणाश्रयः नित्यत्वसा
त्यनि विशेषगुणानधिकरणत्वात् पार्थिवपरमाणुवदित्यादिना मनःसाध्यते तस्य द्रव्यानारंभकत्वेन स्पर्शरहितत्वे विभुसंयोगित्वा
३६ मूर्त्तत्वे स्पर्शशून्यत्वे सति द्रव्यत्वादात्मादिवन्नित्यत्वानि त्यत्वे सति मूर्त्तत्वात् परमाणुपरिमाणत्वे नित्यत्वान्निरवयवत्व मसा
धितत्र मनोमात्रानुमानस्य मनसो नित्यत्वमेयत्वास्ति प्रा यणप्रयोगे मम मनोऽन्यत्रगतमित्यनुमानानुसंधानशून्यानामपि प्र ३६
सिद्धिविरोधश्च मनोऽपलापिनिराकरणाभिप्रायेण प्र योगसिद्धसाधनमिति मनसो नित्यत्वनिरवयवत्वपरमाणुपरिमा
णत्वमिति निराकरणाय तावन्मात्रमनुभाषते यच्च नित्यमिति तत्र श्रुतिविरोधः कालात्ययापदिष्टता माहात्त्रदपीति किंच मनः न
परमाणुमपरिमाणं न नित्यं न निरवयवं इंद्रियत्वात् चक्षुरादिवदिति प्रकरणसमत्वमित्याह कृतत्वादिति नित्यत्वनिरव
यवत्वनिराकरणे चिकमाह नित्यत्वे ति मनो न नित्यं सावयवत्वात् सावयवत्वं संयोगित्वात् घटवदित्यनुसंधेयमित्यर्थः मनसः
परमाणुपरिमाणत्वे ऽनुमानांतरमाशंक्याह मनः परमाणुपरिमाणमिति समवाये अनैकांतिकत्वपरिहाराय समवायित्वे सा २२
तद्रूपेन्द्रिय ५

नु दकादिपरमाणुरूपादौ व्यभिचारनिरासाय असमवायीत्युक्तं न हि सत्तादिकस्य विदसमवायित्वमस्ति ॥ समवायि ४
ति नित्यत्वादित्यक्तं सतोत्तादिसामान्यसमवायिकारणं मनसः रूपं यत्र त्यसमवायिनः प्रयत्नवदात्ममनःसंयोगस्य समवायि
न्यात्मनि व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं ग्रहणं तेन चाकाशसंयोगस्य पटाकाशसंयोगासमवायिनः समवायिन्याकाशे व्यभिचारनिरासाय विशे
षगुणग्रहणं श्रोत्रशब्दासमवायिकारणोपात्तशब्दसमवायिन्याकाशे सुखाद्यसमवायिकारणमनःसंयोगसमवायिन्यात्मनि व्य
भिचारपरिहाराय परग्रहणं अवयविद्व्यणुकगतविशेषगुणरूपाद्यसमवायिरूपादिपरमाणुवदित्यर्थः वेदांतिमते सुखादी
नां मनोगुणत्वेन परगुणत्वाभावे मनसो नित्यत्व मंगीकाराच्चासिद्धिरिति परिहरति द्वैत्यश्च सिद्धिति व्याप्याद्यासि
द्धिरित्याह द्व्यणुकेति द्व्यणुकसमवायिकारणं तत्परमाणुपरिमाणं यच्च परमाणुपरिमाणं तत् द्व्यणुकसम
वायिकारणमिति सोऽयं समवायिनाम मनसः द्रव्या नं भकत्वानंगीकारेण द्व्यणुकसमवायित्वासत्त्वात् असाध
नाद्याप्यकेन द्व्यणुकसमवायिकारणं तत्परमाणुपरिमाणं यच्च परमाणुपरिमाणं तत् द्व्यणुकसमवायिकारणमि
ति सोऽयं समवायिनाम मनसः सु च पविनाशशब्दान्नित्यत्वे सति स्पर्शवत्वोपाधिना बाहतत्वाद्वाधश्च सिद्धिरित्यर्थः यच्च मनो नित्यं स्प
र्शशून्यद्रव्यत्वादात्मवदित्युक्तं तत्रासिद्धो हेतुनित्यात्मासदास्पर्शातीयच्च मनः स्पर्शहीनं द्रव्यानारंभकत्वात् आत्मवदित्यत्रापि त
दतिमेंद्रियं त्वावयविद्रव्यव्यभिचारनिवारणानद्रव्यानारंभकनिषद्रव्यत्वावांतरजातिरहितत्वस्पादेश्चाकथमुक्तदोषानुषंगः ।
तत्र मानसो ऽनौनिकृत्वेन स्पर्शवत्वादर

नकथंचित्प्रापणंतु मनस्त्वतीति तत्पक्षिणी सोऽदिग्धासिद्धिस्तथा घ्राणत्वनवच्छिन्नवच्छिन्नमनसः स्पर्शहीनत्वसंदेहे द्रव्यान्तं नकनिष्ठद्रव्यवाचो
तन्नजातिरहितत्वस्यापि संदेहात्। किंवा सम्भ्रमतपर्यालोचनेन यामनसोऽपि स्वतुल्या दिव्यत्वपृथिव्यादिकार्यत्वाद्द्रव्यान्तरं न कनिष्ठद्रव्यवाचा
रजातिरहितत्वासिद्धेः स्वरूपासिद्धिः एतेन दमपास्तं यदाहुः यज्जातीयकविशेषोपलब्धिस्तज्जातीयस्पर्शानुपलब्धेस्त्वाद्युत्पद्भव
कल्पते यथा चक्षुर्मनोजातीयस्तु कश्चिदपि स्पर्शानुपलब्धेः कथमुद्भवः कल्पत इति मनसोऽपि पृथिव्यादिजातीयत्वेन तज्जातीयघ
९५ टादौ स्पर्शोपलम्भादवतत्वात्तद्भवकल्पनोपपत्तेः ९३० यद्यपि मनःपरमाणुपरिमाणं मूर्तत्वे सति नित्यत्वात्परमाणुवदिति
२३ न्यथा यदि तत्र प्रतिकूलतर्कपराहतत्वेनाप्रयोजकत्वं तामाह मध्यमेति इच्छाद्यसमवायिकारणसंयोगस्य मनसः परमाणुप
परिमाणत्वे परमाणुपरिमाणत्वे युद्धते न परमाणुप रिमाणत्वमित्यर्थः नच वैभवं युक्तमिति त्याप्यं मत्वाह तत्रानुमानमेवेति
द्रव्यद्वयातिस्पृशः दिक्कालयोरप्रथयस्केवस्य निराकृतत्वान्मनसश्चेतिकधाऽतः कथं नवद्रव्यनिरूपणमित्यत आह तस्मादिति
त्रीत्यर्थः ॥२६॥ ॥ एवं तावद्रव्याणां नवत्वं निरस्येदानीं नवत्वे चकारस्य दशमादिद्रव्यव्यवच्छेदकस्य व्यर्थता माशङ्क्य किंचेति
गुणाश्रयाद्यमिति गुणाश्रयीयद्रव्यलक्षणं तमस्यपि वर्ततइति तस्यापि द्रव्यत्वं वाच्यं इतरथा तत्र द्रव्यलक्षणस्यातिव्यापकत्वा
पत्तेरित्येवकारो व्यर्थ इत्यर्थः ननु कस्य गुणस्याश्रयत्वेन तमसो द्रव्यत्वं प्रथमं तावद्रूपस्येति वक्त्यह तथाहीति ननु भावरूपतम

सः पक्षत्वमालोकाभावरूपस्य वा नाद्यः भावरूपे तमसि प्रमाणाभावेनाश्रयासिद्धेः न द्वितीयः धर्मिग्राहकप्रमाणबाधादित्या
क्यनेत्याह न च तमसाइति न भावरूपमभावरूपं वा तमोऽत्र पक्षः किंतु भावरूपाभावरूपत्वप्रतिपत्त्यालंबनं तमोमात्रं तस्य चोभयथा
वादिसिद्धत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः ननु तथापि भावत्वाभावत्वानालिङ्गितस्याप्रमाणिकत्वादाश्रयासिद्धिः स्पष्टैवेत्यत आह प्रमाणेति
अयं भावः तमोमात्रं प्रतीतं नो वा प्रतीतं चेत्कथमाश्रयासिद्धिः न प्रतीतं चेत्कथं तत्र तथापि भावत्वाभावत्वसंदेहः नहि केनचिदाका
रेणाप्रतीते स्थाणुत्वपुरुषत्वसंदेहो दृष्टः अथ प्रमाणेन न प्रतीतं न प्रतिबिंबादिवत्प्रतीतिमात्रेण स्व
त्वास्यापि पक्षत्वमिति त्वात्प्रमाणविशेषणस्य निरर्थकत्वं त्वादिति न चैवमर्थसिद्धो हेतुः तमसो रूपकत्वे प्रमाणाभावादि
तितत्राह अनुमानेनेति निश्चितमइति रूपविशेषत्वस्य तमसोऽवगम्यत्वान्न स्वरूपासिद्धिरित्याशयः यदत्र
तेनात्र नीलप्रतीतिरस्ति किंतु सितरूपाप्रतीतावेव प्रतीतिर्भ्रमो मंदानां नीलपदप्रयोगस्तु सितत्वाभावे प्रमादसितत्वं नी
लमिति हि लौकिकप्रयोगइति तत्राह अनुमानेनेति नीलस्य प्रत्यक्षादिना मेघस्य नीलरूपवत्त्वयाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः
अयं भावः अबाधितनीलरूपप्रतीतेर्यथा हि मेघस्य नीलरूपं सिध्यते तथा तमस्यपि सर्वजनीननीलरूपप्रतीतेरबाधितत्वान्नी
लरूपमस्त्येव विना बाधकं भ्रान्तिकल्पने अतिप्रसंगादिति ईयदन्यद्व्यतोऽलोकनिरपेक्षस्य चक्षुषो रूपप्रत्ययजनक

Dr. Bhau Daji Memorial

त्वानुपपत्तेर्बाधकमिति । तत्राह । अनित्यत्वानुभवगम्यत्वादिति । इदमिहाकूतं आलोकनिरपेक्षस्य चक्षुषो नीलप्रतीतिजनकत्वेऽपि सा हि
त्वे तमसि सा ध्वनीले तमसीति प्रत्ययो न विच्छिद्यते न च तत्र नीलाद्याभावादिति । अपि वा आलोकनिरपेक्षस्यापि चक्षुषो रूपप्रतीति
जनकत्वे किं बाधकं रूपप्रतीतिजनने चक्षुष आलोकनिरपेक्षस्यानुपलब्धेरिति चेन्न । रूपे चक्षुषो रूपप्रतीतिजनकत्वे किंवा
विशेषप्रतीतिजनकत्वे चक्षुष आलोकनिरपेक्षत्वे बाधकाभावात् । आलोकाभावेऽपि नीलघटप्रतीतिप्रसङ्गो बाधकमिति चेन्न ।
२५ तदवस्थायां नहि घटे नीलरूपप्रतीतौ चक्षुष आलो कनिरपेक्षत्वं वदामः । किन्तु नीलत्वावान्तरजातिविशेषयोगिरूप २४
प्रतीतौ घटचक्षुष आलोकानपेक्षत्वं वदामः । किन्तु नी लत्वान्तरजातिविशेषयोगिरूपप्रतीतौ । अत एव तदपादेया
कांक्षः तमसो रूपवत्त्वेऽपि न द्रव्यान्तरत्वं पृथिव्या दिविकान्तर्भावोपपत्तेरिति । तमसो रूपविशेषत्वेन पृथिव्यादिभि
न्यान्यत्वोपपत्तेः । न हि पृथिव्यादीनां रूपवत्त्वमात्रेण भेदः । नाप्यन्यनादिरूपविशेषसमवायेन भेदस्येष्टत्वात् । तमसो रूपवत्त्वप्र
तीतेर्बाधकान्तरमाशङ्कते । ननु रूपवद्द्रव्यमिति । यत्र रूपसमवायस्तत्र स्पर्शसमवाय इति व्याप्तिग्रहात् सर्वजनीना तमसि रूपस्प
र्शानुपलब्ध्या स्पर्शसमवायो व्यापको व्यावर्तमानो रूपसमवायमपि व्यावर्तयतीति तमसि रूपप्रतीतिर्भ्रान्तिरिति तात्पर्यम् ।
तद्दूषयति । न त्र्यणुकवदिति । त्र्यणुकवत्तमसि स्पर्शानुपलब्धेः स्पर्शस्यानुद्भूतत्वादुपपत्तेर्न तत्र स्पर्शसमवायव्याप्ति २६

प्रमाणमित्यर्थः । ननु त्र्यणुककार्यवत्त्वेन त्र्यणुकवत्तमसि स्पर्शानुपलब्धेः स्पर्शोपलब्ध्या त्र्यणुके स्पर्शसिद्धेः तदनुपलब्धेस्तदनुद्भूतत्वं
गतिः कल्प्यते । तमसि तु न स्पर्शसद्भावे प्रमाणं येन तदनुपलब्धेस्तदनुद्भूतत्वं गतिः स्यात् । न तदपि वायौ रूपवत्त्वस्यैव प्रमाणाभा
वात्संदिग्धं तदिति चेन्न । सर्वजनीनरूपवत्त्वस्यैव व्यापकस्पर्शव्याप्यपादकत्वेन तत्संदेहनिवारकत्वोपपत्तेः । नापि रूपमात्रस्यानु
पलब्ध्या संदिग्धेः । अथवालोकवद्युगपद्रूपकस्पर्शव्याप्यसमवायस्यैव स्पर्शसमवायेन व्याप्तत्वात्तमसि चालोकवद्युगपद्रूपसमवा
याभावात्स्पर्शानुपलम्भो बाधक इति हृदयम् । ननु तमो द्रव्यं न वक्तव्यं द्रव्यमवक्तव्यं द्रव्यमनेकार्यद्रव्यं वा स्यात् । न ता
वदकार्यं विनाशोपलम्भाभावात् । नापि तमः कार्यद्रव्यम् । आरम्भकविकल्पबाधात् । आत्मादित्याशङ्क्य नेत्याह । न चानन्तर केति
तमसो रूपवत्त्वोपलब्ध्या द्रव्यत्वस्य विनाशोपलब्ध्या कार्यत्वस्य च सिद्धौ न तदनुरूपाणां तामसपरमाणूनामानियतका
त्वकल्पनोपपत्तेर्नारम्भकविकल्पसमसिद्धमित्यर्थः । ननु तमसो महाकार्यद्रव्यत्वे तद्विनाशे तमःखण्डावयविनो घटविनाश इव कपा
लानामुपलम्भः स्यादित्याशङ्क्याह । विघटदशाविवेति । विघटदादिपत्रनाद्यानां महाकार्यद्रव्यत्वेऽपि तद्विनाशे खण्डावयविनाम
नुपलम्भः स्यादित्यर्थः । अथवा तमसो महाकार्यद्रव्यत्वे कथमविलम्बेनोत्पादविनाशावित्याशङ्क्याह । विघटदशाविवेति । एवं ता
वत्तमसो द्रव्यत्वं प्रसाध्य यदनीयदर्वादितमध्यदं प्रकाशाभावबाधकं । प्रकाशानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वबाधकपदत्रासिद्धिप्रतिपन्नानाका

भावबाधकपदस्वस्मात्प्रकाशाभावोस्त्वमद्भ इति । तदनुभाषते यत्त्वा । वादीति । हृष्यति । तदपि मानहीनमिति । प्रेसकत्तस्या तिप्र
संगिचादिति शेषः अतिप्रसंगित्वमेवाह यद्यपीत्यादिना । यद्यालोकनिरपेक्षेण चक्षुषा गृह्यमाणाभावकारत्वात्प्रदेशप्र
काशादर्शनादित्यालोकनिरपेक्षेण चक्षुषालोकाभावस्य गृह्यमाणत्वादालोकाभावो वकारपदार्थ इत्यत्र तेन ह्यालोकसा
पेक्षेण चक्षुषा गृह्यमाणप्रकाशाद्याप्रदेशे तमसोप्यदर्शनादित्यालोकसापेक्षेण चक्षुषा तमसोभावस्य गृह्यमाणत्वात्तमःसं
सर्गाभावः प्रकाशपदार्थ इत्यप्यन्यतामित्यर्थः अत्रा ... यौसंक्षेपार्थः तमस्पदं आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचकपदं नचक्षु
आलोकाभावकं बाधकं न विध्यति । विपक्षे बाधका ... भावादालोकपदं तमसो अभाववाचकं आलोकसापेक्षचक्षु २१।
ग्राह्यवाचकपदत्वात्तमसो अभाववाचकपदवदि ... त्यतिप्रसंगपनाहतत्वाद्याप्रयोजको हेतुरिति । नचालोकस्यप्र
पवप्रतीत्यां वृकाभावाद्यन्यच्चमित्यक्तातमसोपिरूपवत्प्रतीत्यालोकाभावादन्यत्वस्य समानत्वात् । किंच आलोकाभावा
पदस्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचकपदत्वासिद्धसाधनविकल्पोदृक्षां तदित्याह । किंच संयुक्तेति । चक्षुःसंयुक्तत्वेनागविशे २५
षणतया चक्षुर्ग्राह्यघटाद्यभावस्य चक्षुषैव गृह्यते माया वाद्यभावस्य साक्षिसिद्धत्वात्तार्किकाणामित्यर्थः अंधकारत्वाद्येन्वद
शः अक्षसंयोगासंभवात् न तद्विशेषणतयालोकाभावश्चक्षुषा गृह्यते विशेषतः घटाद्यभावस्यापि ग्रहणप्रसंगादित्यालोकाभा

वपदस्य चक्षुर्ग्राह्यवाचकत्वाभावाश्राव न खंडमिति न प्रकाशसंसर्गाभावो अंधकारं इत्यर्थः । आलोकस्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्रा
ह्यतयातदभावस्यापि लोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात्रश्चेन्नागस्यप्रस्मृतस्यैव विशेषणेचान्नोक्तदोष इति चेन्न । आलोकालोकावयवा
विनश्यद्वयवाभावेतत्तत्रापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वापगमात् स्मृतत्वेनागविशेषणस्याद्यत्वस्य प्रत्यक्षे चेत् पुरोदेशवर्तिनो घ
टाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् । एवं ना... तमसः प्रकाशसंसर्गाभाववर्त्तमानासंभवप्रकृते ... पनीत्य प्रमाणमाह किंचेति । तमसः
प्रकाशजातीयसहत्वविरहस्यासिद्धिमाशंक्याह ... मंदप्रदीप इति । अस्तितावन्मंदप्रदीप इति । अस्तितावन्मंदप्रदीप
परिवर्तिन्यापवरके स्पष्टरूपदर्शनेन तत्र वकार ... णो तत्रासंभवात्तमसात्मदृष्टत्रिः । कल्प्यते । अतोतानासिद्धिरित्य
र्थः । ननु प्रकाशांतरेण प्रकाशीतनाभावस्यापि ... तमसः सहानाक्यिमक्तविपक्षेवाचकाभावात्तत एवमंदप्रदी
पेदेशमन्यस्य स्पष्टरूपदर्शनं प्रकाशांतरसंसर्गाभावादित्याशंकतां यदि तत्रेति । वह्न्यालोकमंडलावच्छिन्नेपि देशे प्रकाशी
तनसंसर्गाभावस्य संभवात्स्पष्टरूपमुपलभ्येतेत्याह । तदिन कादाचिदिति । अनेन न वेकालोकसंज्ञावपिपूर्ववत्तमःप्र
तीतिप्रसक्तिर्बाधिकेत्युक्तं द्रष्टव्यं । किंच चक्षुः प्रकाशनिरपेक्षतया रूपग्राहकं रूपिद्रव्यग्राहकेंद्रियत्वात्त्वगिंद्रियव
दित्यभिप्रायेणाह । अतः सिद्धमिति । नच रूपग्राहकत्वे सति द्रव्यग्राहकेंद्रियत्वमुपाधिः रूपग्राहकत्वे सति द्रव्यग्राहकस्या

पि मनसः प्रकाशनिरपेक्षतया रूपियाहकत्वस्याभावेऽसाध्यासमव्याप्तित्वाद्रूपग्राहकत्वे सति रूपि द्रव्यग्राहकं इंद्रियत्वमिति
चेद्रूपे न रूपग्राहकत्वविशेषणस्य पक्षमात्रव्यावृत्तिप्रयोजनकत्वेन पक्षेतरत्वात् तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणांतरमाह छायाया अपीति छा
यं आवस्थमाद्रव्यं क्रियावत्वात् स्पर्शवत्वाद्वा घटवदिति वा सिद्धिः छायायां प्रविरलावयवतमसि क्रियोपलंभस्य सर्वानुभ
वसिद्धत्वात् पथि संतो गच्छतो मनुष्यस्य विनो सुखस्पर्शो नूनं छायानुगमनं ... तिचं सुखो वा व्यक्तो वादित्यलीदन्न विंकाया
९८ द्रव्यपदार्थनिरूपणमुपसंहरति तस्मादिति निरूपितो ... द्रव्यपदार्थतं गानवप्रकारो मुद्रमानतनाबुच्यतीत विश्वप्रसनस्पर्शी ९८
नाः कथं विदालोकन हेतुरस्य ॥ ॥ ॥ इदानीं गु ... णादिपदार्थपंचकं निरूपयितुं निरूपितमपि गुणलक्षणं प्रदीप्र
कारं तरेणनिरूपयितुमुपक्रमते यदपि निर्गुणइ ... त्यादीत्यादिना अत्र गुणासिद्धो गुणलक्षणे शस्य निर्गुणत्वस्या
सिद्धेरसंभावो लक्षणस्येति भावः एवं प्रासंगिकं लक्षणनिरासं परिसमाप्य प्रकृतं विभागनिरासमुपक्रमते यदपि रूपत्वसं
वंधादित्यादिना दूषयति तदपि दुःसंपादमिति अतिव्यापकत्वादिदोषादिति शेषः कथं यत्तावद्रूपसंबंधं सदूषमिति तस्य तावद्रू
पत्वसमवायसंबंधीत्यर्थः तत्र वदामः किं रूपत्वसमवायस्य विशेषणं चक्षुरुपलक्षणं वा नाद्यः रूपत्वस्यापि समवायसंबं २१
धि नित्यत्वापत्त्या समवायत्वसंबंधत्वापत्तौ समवायनाद्येयपलापप्रसंगात् द्वितीये तु रूपत्वे तिद्यापिः तस्यापि सोपल
× रूपत्वसमवायव्यापकं धर्मंतरत्वनाविशख्यानुपपत्ते २

क्षितसमवायसंबंधित्वात् रूपत्वं समवेतं यत्र तद्रूपमिति चेत् न गुरुत्वप्रवितिवंधकत्वस्य यत्र शब्दार्थत्वे सैन वापत्तेः यन्नक
चस्य तदर्थत्वे चक्षुरादावव्याप्तेः रूपत्वसमवायसंबंधित्वे सति तद्धेतुकं रूपमिति चेन्न रूपत्वे तिव्याप्तेः तस्यापि रूपत्वस
मवायसंबंधित्वात् तद्व्यंजकत्वाच्च रूपत्वसमवायसंबंधित्वे सति रूपत्वादन्यद्रूपमिति चेन्न गंधसदावतिव्याप्तेः गंधस्यापि स
मवायेकत्वात् रूपत्वोपलक्षितसमवायसंबंधित्वाद्रूपत्वादन्यत्वाच्च चक्षुषैव ग्राह्यो गुणो रूपमिति चेन्न परमाणुरूपे
व्याप्तेः तस्यातींद्रियनिष्ठत्वेन चक्षुर्ग्राह्यत्वानुपप ... त्तेः चक्षुषैव ग्राह्यजात्याश्रयो रूपमिति चेन्न चक्षुर्ग्राह्यत्वाश्र
किं वा रूपव्यक्तिभेदासिद्धेः कथं रूपत्वजातिः क ... ल्पते अथ नीलपीतधवलादिना वनरूपव्यक्तिभेदः प्रत्यक्षसि
द्धः न रूपत्वजात्यसिद्धौ नीलपीतादीनां रूपव्यक्ति ... त्वासिद्धेः तया च नीलपीतादीनां रूपव्यक्तिभेदत्वसिद्धौ तत्र रू
पत्वजातिसिद्धिः रूपत्वसिद्धौ च तत्संबंधान्नीलपीतादीनां रूपव्यक्तिभेदत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रयमित्याह रूपव्यक्तिभेदा
सिद्धाविति अनेन रूपमितरव्यावृत्तं रूपत्वसमवायसंबंधित्वात् चक्षुषैव ग्राह्यगुणत्वाद्वा व्यतिरेकेण गंधादिवदित्य
पास्तं एवं स्मादिष्वपि लक्षणनिरासो द्रष्टव्यः किं तु संख्यायाः किंनिदर्शनं एकत्वादिव्यवहारहेतुत्वं वा संख्यात्वजातीयत्वं वा १
न प्रथमः समवृत्तिनेकत्वादिव्यवहारहेतुत्वस्यासिद्धेः एकत्वव्यवहारहेतोः संख्यात्वद्वित्वादिव्यवहारहेतुत्वं संख्यात्वं तस्यात्

न द्वितीयः संख्यायाः जातिसद्भावे प्रमाणाभावात् एकस्मिन्द्वयोस्त्रिषु च संख्यातमिति प्रयोगोऽप्यत्र प्रमाणमिति चेत् न महत्परिमित
दीर्घादिपरिमाणे तुलापरिमितगुरुत्वे चावांतरैकजात्यभावेऽपि परिमितप्रयोगवदेकत्वद्वित्वादिषु संख्यावज्जात्यभावेऽपि तद्विशिष्ट
संख्यातप्रयोगोपपत्तेः न चैकत्वद्वित्वादिषु संग्राहकगुणत्वावांतरैकजात्यनंगीकारे रूपरसादीनामिवैकत्वद्वित्वादीनामपि
विजातीयगुणत्वप्रसंगः ननु सतावद्दोषस्त्वद्वादेऽपि तुल्यः तस्माज्जिः श्रुतपरत्वैकत्वादीनां विजातीयगुणत्वमंगीकार्यं
६८ न्यायदोषाभावान्मनोन्नवनादरमपि नित्यनितसनः आय तो गुणानां चतुर्विंशतिसंख्याघातइति चेत् तर्हि किमिदानीं प्रत्यर्थि ६८
नृपनिरासेऽपि नृपांतरं दुःखाकरोतीयेन गुणादौ विभागनियमं निराकुर्वाणो विभागनियमनिराकरणप्रसंगात्
वनिराकरोत्यायुष्मान् किं वा एकत्वस्य सामान्य रूपत्वे कोऽविरोधः द्रव्यत्वेन तुल्यव्यक्तिकत्वमिति चेत् न एकत्वस्य
गुणादावपि वृत्तेर्द्वैरूप्यमाणत्वात् द्रव्यत्वैकत्वयोस्तुल्यव्यक्तिकत्वेनान्यतरस्य सामान्यत्वत्यागश्चाग्रहः किमित्येकत्वस्यैव सामान्य
त्वत्यागो विशेषाभावात् अनित्यत्वादिति चेत् न तदसिद्धेः द्वित्वादेस्तु द्वित्वादिकागतिरिति चेत् न कार्यस्य पृथक्पृथक्त्वाभावात् कथं
तर्हि एकत्वेऽपि त्रय इत्यादिव्यवहार इति चेत् बुद्धिविशेषादिति ब्रूमः तथा हि यथा नवन्मते अयमेकोऽयमेक इत्यपेक्षाबुद्धेर्द्वि २२
त्वोत्पत्तिस्तथा विनापि द्वित्वोत्पत्तिमपेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वव्यवहारोऽस्माकमिति न किंचिद्दुष्यति एकविद्धित्वाभावे कथं तदाकारता

व्यवहारस्येति चेत् तर्हि किमिदानीं द्वित्वमपि एकत्वविषयमात्रस्याश्रयं तस्मादपेक्षाबुद्धिरेव विचित्रादेव द्वित्वादिव्यवहार एवं त्रयमिति न संं
ख्यासिद्धिः ननु संख्याभावे कथमनेकत्वसंख्यायाः कार्यं महत्त्वस्य परिमाणविशेषस्योत्पत्तिरिति चेत् आश्रयविशेषस्य परि
माणमेव किं न स्यात् मानव्यवहारकारणमिति चेत् कार्यमानव्यवहारश्च रूपवित स्यादिव्यवहारो न वा अणुमहद्व्यवहारो वा असर्व
गतत्वव्यवहारो वा परिमितत्वव्यवहारो वा नाद्यः परमाणुपरममहापरिमाणयोः परिमाणत्वाभावप्रसंगात् न द्वितीयः ह्रस्वत्व
दीर्घत्वयोः परिमाणत्वाभावापत्तेः न तृतीयः गु णादावपि परिमाणप्रसंगात् परममहापरिमाणवत्परिमाण
त्वाभावप्रसंगात् न चतुर्थः तुलापरिच्छिन्नगुरुत्व स्यापि परिमितव्यवहारेण च न परिमाणत्वप्रसंगात् न च परिमि
तव्यवहारस्तुलानिरूपितायां विसंख्याविषय इति चेत् तर्हि द्यांतरसमवायनिर्वचनं परिमितव्यवहार इति न परिमाण
सिद्धिः कथं तर्हि अणुत्वपरिमितव्यवहार इति चेत् न कथं विना परिमाणत्वजात्यसिद्धावणुत्वस्य वासिद्धेः व्यवस्थापितोत्रयणुकोपादा
नैः गुणत्वावांतरजात्या महत्त्वैकजातीयगुणवत्त्वं द्रव्यत्वात् घटवत् यस्तु त्र्यणुकोपादानद्व्यणुकमहत्त्वैकजातीयगुणः तन्नम
हत्त्वं द्व्यणुकप्रत्यक्षतापत्तेः अतः अणुपरिमाणसिद्धिरिति तत्र वदामः किं महत्त्वजात्या एकजातीयगुणवत्त्वं साध्यं जात्यैतनेणा
वा नाद्यः द्व्यणुकादावपि महत्त्वापत्त्या प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् न द्वितीयः तदसिद्धेः नानाद्रव्यसाधारणजातिमात्रेणेति चेत् न

इन्ये ५ ४ का २ ९

दपिमहत्त्वंवातदतिरिक्तंचेतिगतदोषतद्देवच्छं।महत्त्वस्योपाधिकत्वात्।किंचमहत्त्वसद्भावेपिनप्रमाणंपश्यामः।वहुतरंद्रव्यसम
वायेनैवमहदितिप्रत्ययोपपत्तेः।आत्मादौचमहत्त्वप्रत्ययस्यसर्वाश्रयवक्ष्यमाणनिर्वचनत्वात्।ननु।किमवयववहुत्वमात्रेमहदिति
प्रत्ययगोचरवहुत्वविशेषोवा।नाद्यः।तस्यमहदल्पसाधारणत्वात्।उभयत्रप्रत्ययउत्पत्तिप्रसंगात्।द्वितीयेपिकिमवगतोवहुत्व
विशेषोमहदितिप्रत्ययगोचरः।अनवगतोवा।नाद्यः।अवयववहुत्वेयत्ताऽनिश्चयेपिघटादौमहदितिप्रत्ययात्।नद्वितीयः।मह
७८ त्वप्रकर्षापकर्षप्रतीत्यनुदयप्रसंगादितिचेत्। अत्रोच्यते।किमत्रमहत्त्वप्रतीतिमात्रस्यगोचरंपृच्छसि।महत्त्वप्र
कर्षापकर्षप्रतीतेर्वा।आद्येऽवयववहुत्वमात्रंत गोचरइतिवदामः।द्वितीयेतुवहुत्वविशेषावगतः।तद्वगतेस्त ७८
प्रत्यक्षादेवा।किंवाऽनवताश्रयवहुत्वविशेषात् वगमादेवमहत्त्वविशेषावगतिरेष्यात्।इतरथा[illegible]त्वद्व्यव धा
दे४ स्थितिपरिमाणविशेषसंदेहोनस्यात्।तस्मान्नपरिमाणसिद्धिः।ननुमहदल्पपरिमाणभेदाभावेकथंमहतोऽल्पंपृथगिति
चेत्।पृथक्त्वस्यैवतावत्किंप्रमाणं।पृथगितिप्रत्ययइतिचेत्।न।तस्यान्योन्याभावविषयत्वात्।घटःपटान्नभवतीत्यन्यो
न्याभावविषयप्रतीतेर्घटात्पटःपृथगितिप्रत्ययस्याविलक्षणत्वात्।एकविषयत्वमितिचेत्।न।तत्रधर्मस्यैवान्योन्याभावस्यपृथगादिश
ब्दवाच्यत्वोपाधिनिर्वचनत्वेनप्रत्ययवैचित्र्योपपत्तेः।ननुनशब्दभेदोपाधिनिर्वचनं।प्रत्ययभेदः।किंत्वर्थभेदनिर्वचनपूर्वक

शिव ३

अन्योन्याभावस्यप्रतियोगिसापेक्षत्वेनप्रतीतेःपृथक्त्वस्यचावधिनिरूप्यत्वेनप्रतिभासादितिचेत्।अवधिप्रतियोगिनोरर्थभेदा
भावात्।यथोच्यते।अवधिप्रतियोगिनोरर्थभेदाभावे।वक्ष्यमाणविधप्रतियोगिन्यपिपंचमीप्रयोगप्रसंगः।सचानिष्टः।नहिघटा
त्पटोनेतिप्रतीतिर्दृष्टचरीति।तत्रोच्यते।नह्यवधौपंचमीविधानेनैवावधिप्रतियोगिनोर्भेदात्प्रतियोगिन्यपिपंचमीप्रसंगः।
किंत्वन्यादिपदयोगात्।अतःपृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेपिघटःपटान्नभवतीत्यत्रनपंचमीप्राप्तिरन्यादिपदप्रयोगाभावात्।घ
टात्पटोऽन्यइत्यादौतुस्यादन्यादिपदयोगादिति संताक्षयौ।अथोत्परादिनरार्थिदिच्छद्वैध्वनपदानाहियुक्तइति
पृथगन्यपर्याययोगेपंचमीविधानमितिनत्वान्य पर्यायत्वेघटःपटोनेत्यत्रापिपंचमीप्राप्तिः।तदपिवानत्वेक
विशेषोन्योन्याभावविषयत्वेनाभावमात्रवाचक चेनान्यपर्यायत्वाभावात्।अन्यथातदभाववत्तदन्यस्मिन्नपिन
८ त्रःप्रयोगाद्दृष्टमतपर्यायत्वेनयापिनत्रोऽन्यपर्यायत्वादिदमिदंनेत्यत्रपंचमीप्रयोगप्रसंगस्यसमानत्वात्।तस्मादन्यादि
शब्दविशेषनिर्वचनत्वमेवपंचमीविधानेनपृथक्त्वस्यैवनिर्वचनमितिनपृथक्त्वसिद्धिः।एतेनद्विपृथक्त्वमथ्याद्यन्योन्या
भावस्यद्विनिष्ठत्वेनप्रतीत्यपपत्तेः।पृथक्त्वस्यचान्योन्याभावरूपत्वेगुणादावपिरूपादस्पृथगितिप्रत्ययोपिविनावाधेनत्वं
तःकल्पितःस्यादिति।ननुघटपटयोःपृथक्त्वाभावेसंयोगानस्यादितिचेत्।संयोगस्यैवतावत्प्रमाणंपश्यामःद्रव्यद

शिव ३

यांतरेण संयुक्तमिति प्रत्यय एव संयोगे प्रमाणमिति चेत्‌ न । यद्दवस्थद्रव्ययोर्जवतां संयोगोत्पत्तिस्तद्दवस्थयोरेव संयुक्तप्रत्ययविष
यत्वोपपत्तेर्यद्यसंयोगानंगीकारे द्रव्यगुणकर्मणामनुत्पत्तिरेव स्यात्‌ । अवयवसंयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तेरसंभवात्‌ परमाणूनाम
ग्निसंयोगमंतरेण पाकजरूपाद्यनुपपत्तेः बुद्ध्यादीनामात्ममनःसंयोगमंतरेणानुपपत्तेः तृणादावेव वायुसंयोगमंतरेण क्रियानु
त्पत्तेः अतः संयोगापह्नवे द्रव्याद्युत्पत्तौ तदपि न विलक्षणपरीक्षाक्षमम्‌ ईक्षामहे संयोगसामग्र्या एव द्रव्याद्युत्पत्तिसिद्धेः तथाहि द्व्यणुकद्र
२५ व्यारंभकसंयोगसामग्र्यास्तस्या एव द्रव्योत्पत्तिसिद्धौ किं मध्यवर्त्तिसंयोगकल्पनया बुद्ध्यादौ वह्न्यादि क्रियायां वा दृष्टम
स्य परिमाणविशेषस्य वा यित्वे समवायित्वं न विद्य ति संयोगस्वरूपानिरुक्तेश्च तथाहि किमप्राप्तयोः प्राप्तिः सं २५
योगः अनित्यसंबंधो वा द्रव्यासमवायिकारणी गुणो वा न प्रथमः अप्राप्तिर्हि प्राप्तेः प्रागभावो वा प्राप्तेरत्यंताभा
वो वा स्यात्‌ नाद्यः अनित्यसंबंधस्य सिद्धौ प्राप्तिप्रागभावासिद्धात्‌ लक्षणस्यासंभवापत्तेः न द्वितीयः संसर्गाभाववादे च न सिद्धि प्राप्ते
रत्यन्ताभाववतोऽप्राप्तिः संभवेन विना न द्वितीयः अनित्यसंबंधसद्भावे प्रमाणाभावात्‌ क्रियाद्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति चेत्‌
न सिद्धस्यैव संबंधस्य संबंधव्यवच्छेदकत्वेन तयोरन्यथासिद्धेः यथा तंतुपटसमवायिस्यकारकव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरवच्छेदक
तयान्यथासिद्धिः अन्यथा समवायस्याप्यनित्यत्वापत्त्या तित्यापकत्वापत्तेः न तृतीयः द्रव्यासमवायिकारणस्य गुणत्वे प्रमाणा

कार्यत्रयत्रिज्ञानुपपत्तिस्त्वकर्मासमवायित्व एव संयोगासमवायत्व पार्क्षपि
प्रमानबुद्धेः चोप्दो ६

भावात्‌ कार्यद्रव्यं असमवायिकारणगुणजन्यं क्रियाद्युत्पाद्यत्वे सति भावकार्यत्वात्‌ रूपवदित्यनुमानं मानमिति चेत्‌ तदपि
न मनीषिमनः समुल्लासायितुमीशं एव संमतसंयोगानुकूलक्रियायाः एव द्रव्योत्पादकत्वांगीकारेण हेतोः असिद्धत्वात्‌ अ
वयवक्रियाविशेषस्यैव द्रव्यासमवायिकारणत्वे तन्नाशे द्रव्यनाशः स्यादिति चेत्‌ न असमवायिनाशस्यारंभकावयवानां का
र्यप्रतिकूलक्रियान्तरोत्पादस्य वा कार्यद्रव्यविनाशहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्‌ कथं तर्हि तंतुविभागात्‌ पटनाशोपलब्धिरिति चेत्‌ न
तु विभाग एव किं प्रमाणं विभक्तप्रतीतिरिति चेत्‌ प्रमाणमिति चेत्‌ न यादृगवस्थद्रव्ययोर्विभागोत्पत्तिर्भवतीता त्प५
दृगवस्थद्रव्ययोरेव विभक्तप्रतीतिविषयत्वोपपत्तेः संयोगध्वंसविषयत्वोपपत्तेर्वा न च ध्वंसस्यैकसंयोगि
विनाशेन संयोगनाशे विभक्तप्रतीतिः स्यात्‌ अको भूतेन स्यादिति तस्मिन्नष्टे तेनायं विभक्त इति प्रतीतेः सर्वजननी
न चानयोः संयोगविनाशेन संयोगविशिष्टद्रव्ययोर्वा विभक्तप्रतीतिविषयत्वं स्वविशेष्याभावोविशिष्टप्रतीतिप्रसक्ती
तिप्रसक्तिर्लोकप्रसिद्धेति न च संयोगिनाशे विभक्तप्रतीतिप्रसंगः अपि च विभागोऽपि किं न स्यात्‌ संयोगपूर्वकोऽविश्लेषो वा
संयोगविरोधी गुणो वा संयोगनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनित्यमात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिकालनिष्ठनिष्ठात्यंता
भावाप्रतियोगपपेक्षाबुद्धिजन्यानिष्ठगुणत्वावांतरजातिमान्‌ वा नाद्यः विश्लेषशब्देन विभागाभिधाने विभाग एव विना

संयोगस्यापिपार्थिवपरमाणोसंयोगव्यतिरिक्त पाकजरूपाद्युत्पत्तावसमवायित्वेनहेतोर्व्यर्थविशेषणत्वेन ॰

गनिरूपणापत्तेः संयोगशून्यत्वेकइतिविशेषणविफलत्वापत्तेश्च। संयोगविरोधिमात्रानिरूपणेसंयोगविनाशेः निद्याभेः। नद्वितीयश्च
आत्ममनःसंयोगविरोधिस्वहस्तेःतिद्यापिःक्रियाजन्यत्वेसतीत्यत्रनाश्रहस्तस्यापितीर्थयात्रादिक्रियाजन्यत्वात्। असमवायित्वेनक्रि
याजन्यत्वेसतीतिवत्रनेडुतुरतराश्रयात्संयोगविभागसिद्धौतदसमवायिकारणंक्रियासिध्यतिक्रियासिद्धौवासमवायित्वेन
क्रियाजन्यःसंयोगविरोधीविभागःसिद्ध्यतितत्सिद्धौ वसंयोगविभागसिद्धिरितितानतृतीयः तथाभूतजातावेवप्रा
९२ गुरुनीत्या इतिव्यापकत्वात्। तथाभूतजातिविशिष्टेवाव्यापकत्वात्। तथाभूतजातिसद्भावप्रमाणाभावा
त्। संयोगविभागमात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि नित्यमात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिकालनिष्ठनिष्ठात्यंता
भावप्रतियोगपापद्ग्राबुद्धिजन्यानिष्ठगुणत्वाव्यांतरजा तियोगिनोगुणांतरस्यापि वैकल्पनायत्तेश्च। यद्यपिकर्मात्
विभागसिद्धौकर्मसंयोगातिरिक्तासमवायिकारणंसमवायिकारणात्वात्रूपवदितितत्रक्रियापोयापवद्व्या
समवायिकारणत्वांगीकारासिद्धसाधनं। अथसंयोगव्यतिरिक्तगुणासमवायिकारणत्वंसाध्यते। तर्हि
गुणेद्वोपाकूवादीयतांदृष्टसिद्धं। अपिवाकर्मसंयोगविभागातिरिक्तासमवायिकारणं। संयोगविभा

असमवायित्वेतिसंगानसमवायित्वेपायो योगातिरिक्तत्वसतित्र

करण

गव्यतिरिक्तत्वेसतिअसमवायिकारणत्वात्। रूपवदित्यतिप्रसंगपरहेतत्वादहन्त्वलनतर्कानावाद्या
प्रयोजकतेत्यत्रविभागगवैणयासंयोगविभागानंगीकारेकथंपरत्वापरत्वयोःप्रतीतिरिति
वेत्। परत्वापरत्वयोरेवक्रियमाणे परापरप्रत्ययाविति वेत्र। नासूर्यपरिवर्त्तनदेश
संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वयोरेव पपरत्वापरत्वयोरेवक्रियमाणे। परापरप्रत्ययावि
रापरप्रत्ययनिमित्तत्वात्। यद्वाच्यते। संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वयोरेवपरापरप्रत्ययनिमि
त्तत्वेप्रमातर्यपिपरापरप्रत्ययप्रसंगःसत्त्वापितयोरविशेषादिति। तदपिमंदंसत्त्वेनमतेपि

पत्र २

संयुक्तसंयोगाल्पत्वमहत्त्वयोः परत्वापरत्वोत्पत्तिहेतुत्वेन प्रमातर्यर्पितयोरविशेषेण परत्वाप
रत्वयोरुत्पत्त्यापरापरप्रत्ययप्रसंगस्य समानत्वात्। यद्यप्येवं तत्संयुक्तसंयोगाल्पत्वमहत्त्वयो
योर्मूर्त्तेष्वपरत्वापरत्वोत्पत्तिहेतुत्वसाम र्थ्यान्न प्रमातर्यर्पितत्वमित्यापत्तिरिति। तर्हि मूर्त्त
२३ विशेषणयोरेवसंयुक्तसंयोगाल्पत्व महत्त्वयोः परापरप्रत्ययनिमित्तत्वमिति न २३
प्रमातर्यर्पितत्वप्रत्ययप्रसंग इति स मानं। तस्मान्न परत्वापरत्वसिद्धिः। तत्र लक्ष
तासंयुक्ते ६ यतदन्नावत्वापि। अव्याप्तेरधिकव्याप्तेर्निरासो लक्षणस्य च। बुद्ध्यादेर
अवार्वद्द्रव्यः प्रत्येकंयंथगोरवात्। नीतेनीकानिसा स्मीलिध्यथथथथददददघघघननननन ८१

प्रप

तु वस्त्रविकावयवसंयोगादौ। ४

विशेषगुणाद्वैलक्षण्यं स्याश्रयस्यपृथक्त्ववच्छेदहेतुत्वं तरजातियुक्तगुणश्चेदिति तत्र स्यात्स्वशब्दार्थो निरुक्तितः गुणमात्रानिधाने स्या
त्संख्यादेरपि संग्रहः तद्विशेषाभिधाने स्याद्व्याप्तिस्तदसंक्रमात्। द्रव्यस्य द्रव्यविच्छेदारोपकव्याप्यजातिमान् गुणश्चेदधिकव्याप्तिः गुरु
त्वादेः यदीष्यते द्रव्यत्वावान्तरैकस्य सामान्यस्य यदाश्रयः तद्व्यवच्छेदहेतुत्वं विशेषत्वं गुणे तदा। शब्दव्याप्तिरथैकस्य गुणस्याश्रयभेद
का विशेषत्वं गुणे ज्ञेयातिव्याप्तिः स्यान्न्यूनवर्त्तिनि॥ ॥किं वा गुणानां चतुर्विंशतित्वसंख्याविशेषविरूपनमप्यसंगतं संख्यालक्षणगुणाश्रय
त्वेन द्रव्यत्वप्रसंगादित्याह। किं च चतुर्विंशतीति। ननु रूपादिषु चतुर्विंशतित्वस्यौपचारिकत्वान्न द्रव्यत्वप्रसंग इति। तत्रा
ह। नन्वौपचारिक इति। नन्वौपचारस्य कारणपूर्वकत्वं किं नियामकमिति तत्राह कार्यादिति। सुखादिशब्दार्थगुणादिसंयोगं विना
उपचारः सर्वत्र सिंहादिशब्दोपचारः स्यादित्यर्थः। अस्तु तर्हि संख्यावद्द्रव्यसमवायो गुणेषु संख्योपचारकारणमित्याशंक्याह। न
स्यादिति। संख्याविशेषेति। न संख्यावद्द्रव्यसंबंधिनि गुणे चतुर्विंशतित्वोपचारः। किं तु संख्यामात्रोपचारः स्यात्। अथ द्रव्ये चतुर्विंशतित्व
स्यापि नावान्तरसंबंधिनि गुणे तदुपचारः तर्हि द्रव्ये नाद्यादिसंख्याविशेषस्यापि संबंधात् तत्संबंधिनि गुणे तदुपचारोपि स्यादित्यर्थः। ना
न्यनेकसंख्यावद्द्रव्यसंबंधिन्यपि गुणे चतुर्विंशतित्वस्यैवोपचारो गुणानां न्यूनाधिकसंख्यानिवारणार्थो न विद्यत इत्याशंक्याह। ना
न न्यूनेति। गुणेषु वाक्यवत्चतुर्विंशतिसंबंधाभावे कथं तन्न्यूनाधिकसंख्यानिवारणं शक्यं न हि तद्वदन्यस्यौपचारिकसिद्धये नाहि सिं

७४

हन्त्र निवारणेशक्यमित्यर्थः किंवा गुणानां चतुर्विंशतित्वप्रतिज्ञायते अन्यूनानतिरिक्तसंख्यानिर्देशोद्धिवक्तितान चतुर्विंशतिलक्ष
मवाप्यद्वद्विगुणोपनत्वचतुर्विंशतित्वापेक्षयान्यूनाधिकसंख्ये नापि चतुर्विंशतित्वमित्यसंख्याताज्ञ इत्यर्कस्यात्र तथा च गुणानां चतु
७२ र्विंशतिप्रतिज्ञायाः असंख्यातत्वप्रतिज्ञाद्योप्रक्षालनादिपंकस्यदूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादित्याह संख्याहीनत्वे तिपर्वेता वर
रूपादीनांस्वरूपानिर्वचनेनचतुर्विंशतित्वसंबंधनिरूपणेनचगुणानांचतुर्विंशतित्वनियमंनिराकृत्येदानीमाविकल्पप्रदर्शनेनतन्नि
२६ ८२ राकुर्वन्नाह कारणादयनिपठितेतिनत्वक्रोधेद्वेषः शौर्यप्रयत्नइतिनाधिकंमितिसांप्रतंक्रोधस्यद्वेषकार्यत्वेनतता २६
न्यत्वस्यशौर्यस्यचप्रयत्नमात्रप्रयोगादर्शनेनत तोऽन्यत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् इतरथाद्वेषस्यापिप्रतिकूलेच्छामात्र
रूपत्वेनेच्छाद्वेषयोरपिभेदाभावप्रसंगादितिद्रष्टव्यं आदिशब्देनलोभालस्यौदार्यकाठिन्यलघुत्वादयोगृह्यंते यावत्तेषां
लीलावतीकारोक्तानांतत्रान्यथासिद्धिः साधनवविरुद्धत्वादतिप्रसंगित्वाच्चोपेक्षणीयेतिसंक्षेपः कर्मणांपंचत्वनियमंनिराकुर्वन्नाह
ह कर्मणामपीतितथेतिशिष्यादेशामनमात्रमित्यर्थः वक्रादौभ्रमणस्पंदनादूर्ध्वज्वलनस्यवायोस्तिर्यक्पवनस्यदर्शनान्नपंचे ८२
वकर्माणीत्यर्थः अथभ्रमणादेर्गमनविशेषत्वंमनेनभाव्वतद्रूपेणापरापिगमनवत्तिजातिभेदप्रमाणाभावाद्गमनमेवैकंकर्मस्यादित्या
हातस्यापीतिनत्वगमनेनावश्यंसिद्धमित्यत्रैतदतिरिक्तमाह गमनमपीतिगच्छतोगमनेनवच्छिन्नादगच्छतोगमनेवा

गा २

८२

गमनस्यदुर्निरूपत्वाद्गौतमात्रगोचरत्वमेवेत्यर्थः अथगमनप्रत्यवगतागमनमितिनाक्रदोषः तदपिवार्तंगमनप्रागभावापिग
च्छतोऽगच्छतोवेतिविकल्पद्वयदोषस्यसमानत्वादितियेतुसौगताः प्रतीतिमात्रगोचरमपिकर्मनस्वेतितान्प्रत्याहानवगाह्नीतिचप्र
लतिप्रत्ययस्यनिरालंबनत्वप्रसंगादित्यर्थः ननुक्रियाभावेपिचलतिप्रत्ययस्यसंततयोगविभागालंबनत्वान्ननिरालंबनत्वमि
त्याशंक्यानत्याहानैवासावितिखात्तः स्थिनीमध्यमध्यमासीनः श्रीदावंशसासततसंयोगविभागाश्रयेचलतिप्रत्ययप्रसंगादिति
शेषः किंवगगनस्यापत्यक्षत्वेनतेनसहपक्षिणोसं योगविभागयोरप्रत्यक्षत्वाद्गगनेखगोगच्छतीतिप्रत्ययानस्या
दित्याह खगगमनसंयोगस्येतियदपिकश्चिद्रूप तोसंयोगविभागौकादाचित्कातिशयवत्कारणजन्यौकार्य
त्वाद्घटादिवदितिसंयोगविभागाभ्यांनित्यानुमेया त्वेतितदपाकाशपक्षिसंयोगविभागयोरप्रत्यक्षत्वेनालिंग
त्वादाकाशेपक्षीगच्छतीतिप्रत्ययाभावप्रसंगेनापास्तमित्याहाग्रतएवेतिआकाशस्यवाअत्यक्षत्वमरूपिद्रव्यत्वादितिद्रष्टव्यंकिं
चासंयोगविभागयोः कादाचित्कातिशयजन्यत्वाभावेवाधकाभावादप्रयोजकताहेतोः नचसंयोगविभागयोर्द्रव्यमात्रजन्य
त्वेसदोत्पत्त्यापत्तिर्बाधकमितिसाधवत्तीनवदविषातिशयजनकसामग्र्यापवसंयोगविभागजनकत्वादित्याहायतः क्रियेतिकिं
चसाध्यसेऽतिशयोऽतिशयान्तरजन्योनवा द्वितीयेतत्रैवकार्यत्वस्याभ्यनिवारः प्रथमेऽनवस्थातस्यनस्याध्यतिशयस्यातिश

वाच्यवाचकभावाः परस्पराश्रयादिधीनसिद्धत्वादि यथा

x कर्मेति सिद्धं १

यांतरस्वर्वकत्वादित्याह।साधनतिशब्देवेति।तस्माज्जातिमात्रसिद्धं।सामान्यविनागंनिनाकेनेति।सामान्ये इति एकस्मिन्सामान्ये स्वीक
त्वसिद्धो।तदपेक्षयान्यस्मिन्सामान्येन्यूनवृत्तित्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदपेक्षयायं तत्राधिकवृत्तित्वसिद्धिरिति।परस्पराश्रयमित्यर्थः।किं
सामान्यानां परापरभावानंगीकारे किं बाधकं।यत्र पार्थिवत्वं न तत्रेंद्रियत्वं घटादौ यन्निवारणात् यत्रेंद्रियत्वं न तत्र पार्थिवत्वं चक्षुरादौ
निवारणादिति परापरभावशून्ययोरपि पार्थिवत्वेंद्रियत्वेन तत्रेंद्रियत्वं घटादावनिवारणात् यत्रेंद्रियं नेति परस्पराश्रयमित्यर्थः।किंच सामा
२५ न्यानां परापरभावानंगीकारे किं बाधकं।यत्र पार्थिवत्वं न तत्रेंद्रियत्वं घटादौ यन्निवारणात् यत्रेंद्रियत्वं न तत्र पार्थिवत्वं चक्षुरादौ
८३ यन्निवारणादिति परापरभावशून्ययोरपि पार्थिवत्वेंद्रियत्वयोर्घ्राणे समवायप्रसंगस्तथा शरीरत्वपार्थिवत्वयोरस्मदादि
श्री शरीर इति वक्तव्ये घ्राणे इत्यनुगतमतिप्रावसामान्यकल्प नाहेतुरतो घ्राणेपि पृथिवीत्वमनुगतमरेंद्रियमिति मतेश्चास्मदादि
न्यप्रसंगस्येष्टत्वात् नन्वेवं सति घटत्वपटत्वयोरप्येकस्मिन्समवायः स्यात् स्यादिष्टोयं घेकस्मिन्नपायीनुगतमतिः स्यात् किंचापार्थि
वत्वेंद्रियत्वयोः परापरभावानुपपत्त्या तत्परस्य सामान्यत्वत्यागे इंद्रियत्वस्येव तत्त्यागे न पार्थिवत्वस्येति नियमे बीजाभावे विनिगमनावि
प्रमाणमप्येनयत्र तुल्यत्वादिति।किं च सामान्यस्य सर्वगतत्वमूरीकृत्य तस्य परापरभावाभावार्थं नेन पुंसकमुक्ताघस्मयाः प्रत्यर्थं नमिवाव
स्यामितथामतिसर्वसामान्यानां सर्वत्र समवायेन परापरभावानुपपत्तेः स्यादयं दोषः।सामान्यस्य व्यक्तिसर्वगत्ववादिनां वैशेषिकाणां

MEMORIAL

तृतीयेत्वात्मादिवत्सामान्यस्यापि स्वसत्तापर्यवसायित्वात् किं यद्व्यक्तिपारतंत्र्येपि प्रमाणं इति सामान्यवद्व्यक्तिरनेकवृ
त्तित्वाभावादित्यर्थः।नन्वगोत्वादेः सर्वव्यक्तिसर्वगतत्वे घटादावपि गौरिति प्रत्ययप्रसंगइत्यतआह तस्मादिति गोत्व
स्य सर्वव्यक्तिसंबंधेपि सास्नादिर्यथा खंडादावेव गौरिति प्रत्ययो न घटादौ व्यंजकाभावादित्यर्थः।तदेवं सर्वसामा
न्यानां सर्वव्यक्तिसंबंधे परापरभावानुपपत्तिरिति सिद्धं।विशेषं दूषयितुमाह।यद्वा अस्मदादीति।समानजातिगुणकर्म
कार्यात्परमाणवः अन्यान्यव्यावर्तकधर्मसंबंधिनो न भवितुमर्हति।व्यावृत्तज्ञानविषयत्वात् घटादिवदि
त्यनुमानाद्यदंत्यविशेषकल्पनमित्यर्थः।परिहरति।तदयुक्तमिति।योगिनां परमाणुबुद्धावृत्तिज्ञा
सिद्धः।योगिनां व्यावृत्तकल्पनं विशेषकल्पनाबी नमिति।व्यावृत्तिज्ञानसिद्धौ तद्विषयत्वेनांत्यविशेषसिद्धिः
तावत्सिद्धौ च ज्ञानसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वे तद्धेतोरसिद्धत्वादित्यर्थः।यद्वा अस्मादीतरं समानजातिगुणकर्मकार्यात्पर
माणवः अन्यान्यव्यावर्तकधर्मविशिष्टबुद्धिविषयाः।इदं यद्वात्र घटादिवदिति।तत्राहादार्थोरिति।परमाणूनामन्या
न्यव्यावर्तकप्रत्यक्षधर्मविशिष्टबुद्धिविषयत्वेनार्थांतरत्वात् नांत्यविशेषसिद्धिरित्यर्थः।यद्वा अन्यत।यद्येवं परमाणु

MEMORIAL

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

84

वृत्तित्वपृथक्त्वं न तस्य परमाण्वंतराद्व्यावर्तकत्वं तस्य परमाण्वंतरवृत्तिना पृथक्त्वेन सदृशत्वादिति। तदपि वार्त्तं पृथक्त्वस्य
व्यावर्तकत्वाभावे व्यावृत्तबुद्धिविषयत्वासंभवेन तस्यैवापलापप्रसंगात् विशेषेषु समानत्वाद्वेति यच्चेदमनुमानं सत्तासा
मान्यसमवायव्यतिरिक्तभावासंसर्गिणी जातित्वात् गोत्ववदिति। तदपि न मानं विपक्षबाधकाभावेन सत्तासामान्य
विशेषसमवायव्यतिरिक्तभावासंसर्गिणी॥ जातित्वात् गोत्ववदित्यपि प्रसंगपराहतत्वेनाप्रयोजकत्वादिति। समवायेवि
११ भागाभावाल्लक्षणप्रमाणनिरसनेनैव तन्निरासः सिद्ध इत्याह। समवायश्चेति तस्मात् कणादपरिकल्पितं द्वै
८५ तावभासेन नानाहेतसमवायस्याविरोध इत्युपसंहरन्नाह तस्मादिति॥ ॥२६॥ ॥ ॥ वैशेषिकादीरितभावत्र
दं नं स्काविता भेदविवर्जिताय सत्यार्थिनं संप्रति गौतमीयं प्रक्रम्यते कल्पितमंदर्शीग इदानीं नैयायिकमतेन
विरोधमुपपादयितुमाह यदि नैयायिकेनेत्यादिना। प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णय ८५
वादजल्पवितंडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्युद्देशसूत्रात् षोडशपदार्थाननुवद
न्ति तर्हि तेन तच्चमिति। उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधमन्यायशास्त्रस्थितिः विभागस्योद्देश एवांतर्भावात् तत्रोद्देशमा

व२

त्रेण पदार्थनियमासिद्धेर्लक्षणपरीक्षे वक्तव्ये ते च नोपपद्येते इत्येतदाह। तदपि दुर्निरूपमिति। प्रमासाधनानि प्र
माणानीति सूत्रमुपलभ्य यज्ञास वेद्धि न प्रमाणलक्षणं कल्पितं तन्वेन्नावदनुवदति। यत्राविदिति। स्मृतिसाधनव्यवच्छेद
यानुभवग्रहणं। संशयविपर्ययरूपानुभवसाधने दोषः निव्याप्तिपरिहाराय सम्यग्ग्रहणं। सम्यगनुभव शब्दार्थं विक
व्यरूपयति। तत्रेति स्मृतेरपि सत्यार्थप्रतिभासत्वात् साधनमपि प्रमाणं स्यादित्याह। प्रथमे स्मृताविति। ननु स्मृतेः
सत्यार्थप्रतिभासत्वे यद्यनुभवपदेन व्यावच्छेदा न तत्साधनस्य प्रमाणत्वप्रसंगः। न स्मृत्यनुभवयोर्भेदका भा
वात्। अथ संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणात् स्मृतेरनुभवभेद इति तत्राह। स्मृतिः संस्कारेति। सं
स्कारमात्रजन्यत्वशब्देन कारणांतरजन्यत्वाभावो विवक्षितः किं वा असाधारण्येन संस्कारजन्यत्वं विवक्षि
तं। नाद्यः। स्मृतेरपि मनःसंयोगादिजन्यत्वात्। अन्यथा इंद्रियजन्यत्वाभावेन ज्ञानत्वं न स्यात्। न द्वितीयः। स एवाहमित्यात्म
प्रत्यभिज्ञानस्यापि स्मृतित्वापत्तेः तस्यापि स्मृतित्वापत्तेः। तस्यापि मनःसंयोगस्य साधारण्येन तत्र तस्यैवासाधारणेन
न संस्कारजन्यत्वादिति भावः। अथ मनःसंयोगस्य बाह्यघटादिज्ञानसाधारणत्वेपि नात्मज्ञानसाधारण्येन तत्र तस्यैवासाधा
रणत्वादतो नात्मप्रत्यभिज्ञानस्यासाधारण्येन संस्कारजन्यत्वमिति चेन्न। मनःसंयोगस्याज्ञातत्वे वाह्यज्ञानसाधारण

एपपिनज्ञाततयावाद्यज्ञानसाधारण्यंतत्रतस्यैवासाधारण्यत्वादतीतानस्मृतेरथसाधारण्येनसंस्कारजन्यत्वमितिलक्ष
णासीन्नायावायत्तेःसंस्कारस्यवज्ञानावच्छेदसाधारण्यवात्मप्रत्यभिज्ञानेपिसमम्वअस्त्तनहिदृष्टहीतज्ञानेस्मृतिरितिचेन्न
धारावाहिकविज्ञानेतिव्यापकत्वात्अथतत्रान्तरकालकालावच्छेदस्यपूर्वज्ञानाज्ञातस्यैवज्ञापनान्नातिव्याप्तिःत
र्हिस्मृतावप्यतीतकालावच्छेदस्याज्ञातस्यवज्ञापनादव्याप्तिरित्यस्तु।स्वविषयनियमसमानविषयत्वेनलक्षणज्ञानाप
१८ दंज्ञानंस्मृतिरितिचेन्नासदृत्यतकालावच्छे | दावगाहिस्मृत्याःपूर्वज्ञानस्यवर्त्तमानकालावच्छेदावगाहित्वे १८
८६ नाःसामानविषयत्वेनलक्षणासंभवापत्तेःस्मृ | थस्मृतेरतीतकालावच्छेदांशेपूर्वज्ञानानपेक्षत्वेपिवस्त्वंशे ८६
सापेक्षत्वान्नासंभवः।तर्हिप्रत्यभिज्ञानेऽतिव्या | प्तिःतस्याप्यतद्देशकालावच्छेदांशेऽनापेक्षत्वेपिवस्त्वंशा
सापेक्षत्वादितिचेन्नतर्हिस्मृतित्वजातिरूपलक्षणस्मृतिरितिवज्ञानार्थंनक्षप्रमाणयोरसिद्धेःसंस्कारमात्रजन्यत्वादेर्नि
रस्तत्वात्स्मृतित्वंसंभवःस्मरामीतिप्रतीतिप्रमाणज्ञानज्ञापनापार्विनिवंधनत्वान्नतत्रप्रमाणत्वमिति।आशंक्याथातम
थास्मृतिरनुभवस्यस्वरूपमुच्यते।स्मृत्यतिरिक्तंज्ञानमनुभवइतिवदन्तितत्राह।स्मृत्यतिरिक्तमिति।इत्यप्यसाधिति
पूर्वेणान्वयः।घटस्मरणस्यपटस्मरणाद्यतिरिक्तत्वेनतत्रातिव्याप्तिरितिशेषः।अथस्मृतित्वाभावाश्रयज्ञानमनु

नवइतिचेन्नतदर्पणाभूतेनतावदतिव्याप्तिरितास्वस्थाश्रंतस्याअपिस्मृतित्वान्योन्याभावाश्रयत्वात्स्मृतित्वसंसर्गाभावा
श्रयाज्ञानमनुभवइतिचेत्तत्रैवातिव्याप्तिःस्मृतेरपिस्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावाश्रयत्वात्।यदिस्मृतित्वसंसर्गसंसर्ग
भावाश्रयइतिविशेष्यतेतस्यनिवस्थापिकाःतिव्याप्तिस्मृतस्वस्थेतित्वसंसर्गमात्रप्रतियोगिकाभावोपिस्मृतित्वसंसर्ग
विशिष्टप्रतीत्यतिव्याप्तिस्वोहूपणीतरमाहइत्यपिप्रमाणेनेत्यादिना।इत्यपिशब्दस्यकाकाक्षिवत्संबंधोऽत्रज्ञेयः।किं
वाहेतागमस्यैवेत्यतःपूर्वस्यद्यार्थः।एवं | स्मृतावतिव्याप्तिमभिप्रायेदानीमनात्मप्रत्यक्षादावव्याप्ति
मात्ता।किंवाहेतेति।अनन्तमनःसर्वस्यावेमृत्य | चस्याक्षत्वात्वक्ष्यमाणत्वाच्चनतदनुभवसाधनप्रत्यक्षादि
सत्यार्थानुभवसाधनमित्यव्याप्तिरित्यर्थःहिती | यंप्रत्याख्यातिद्वितीयइति।धारावाहिकविज्ञानस्यापूर्वज्ञान
ज्ञातविषयत्वेनाज्ञातार्थप्रतिभासत्वाभावान्नतत्साधनंज्ञानार्थप्रतिभाससाधनमित्यव्याप्तिरित्यर्थःनन्वधारावा
हिकविज्ञानस्यान्तरकालावच्छिन्नाज्ञातवस्तुप्रतिभासत्वान्नतत्साधनेऽव्याप्तिरितिवादयन्ति।तत्रापीति।नैयायिका
मतेकालस्याप्रत्यक्षत्वान्तदवच्छिन्नस्यवस्तुनानप्रत्यक्षत्वेधारावाहिकविज्ञानवैधत्वमितिपरिहरन्ति।नकालस्येति
अथान्तरकालावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नवस्तुविषयत्वंधारावाहिनाविज्ञानस्यानिमतं।तथापिस्मृतावतिव्याप्तिःतस्या

अप्रतीतकालावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नाज्ञातवस्तुविषयत्वादिति। अपि वा अज्ञातत्वस्याप्रामाणिकत्वात्तद्विशेषितार्थ
प्रतिज्ञासाध्यप्रमाणिक इति विशिष्टलक्षणासंभवइत्यभिप्रेत्याह। किंच नतावदिति। किंज्ञाते घटेनदवच्छिन्नमज्ञात
त्वं ज्ञायते अज्ञाते वा। नाद्यः। घटज्ञातत्वकालविरोधादज्ञातत्वासंभवेनाज्ञातत्वावच्छिन्नघटज्ञानासंभवात्। न द्विती
यः। घटाप्रतीतौ तद्विशिष्टाज्ञातत्वाप्रतीतेः। न हि दंडाप्रतीतौ तद्विशिष्टप्रतीतिर्दृष्टेत्यर्थः। ननु घटज्ञातत्वकालेत
दज्ञातत्वं विरोधान्नावगम्यते यत्र दर्शितं पूर्वकाले । इवगम्यतां विरोधाभावादिति वादयति तर्हि ज्ञाते घट इति।
किं घटस्य ज्ञातत्वादन्यथानुपपत्त्या पूर्वमज्ञातत्वा। वगमः। किं वेदानीमेव ज्ञातत्वान्यथानुपपत्त्या नाद्यः।
स्मृति ज्ञाते पूर्वाज्ञातत्वादर्शनेनान्यथाप्युपपत्तेः । नोत्तरः। सिद्धपूर्वाज्ञातत्वे इदानीमेव ज्ञातत्वं सिद्ध्यति तस्मि
न्नेव तदन्यथानुपपत्त्या पूर्वाज्ञातत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रयादित्याह। न तावदज्ञातत्वमात्रादित्यादिना। एवमज्ञातत्वे
प्रमाणासंभवमुपपाद्येदानीमज्ञातत्वस्य प्रमाणज्ञाप्यत्वकल्पने दोषमाह। प्रमाणज्ञाप्यत्वे वेति। यत्प्रमाणज्ञाप्यं न तत्प्रमा
णाहार्यं यथा स्तंभ इति व्याप्तेरित्यर्थः। अज्ञातत्वासंभवेनोपपादितं प्रमाणलक्षणासंभवमुपसंहरति तस्मादज्ञातत्वेति।
प्रमाणासातिरिक्तं ज्ञानं सम्यगनुभव इति पक्षे दोषमाह। तृतीये चेति। इदानीं साधनशब्दार्थानिरुक्त्या लक्षणं दूषय

त्यमाह। किं च सम्यगनुभवस्येति। धूमादेर्लिंगस्य ज्ञानं तावल्लिंगिसम्यगनुभवसाधनं तस्य च निर्व्यापारत्वेन व्यापारवत्का
रकत्वरूपकरणत्वासंभवेन प्रामाण्यं न स्यादित्याह। प्रथमे लिंगेति। ननु धूमादेरेव स्वपरामर्शव्यापारवतो लिंग्यनुभव
साधनत्वान्नाव्याप्तिदोष इत्याशंक्य नेत्याह। नैव लिंगस्य वेति। यदि धूमादेरेव लिंगस्यानुभवसाधनत्वं तर्हि नष्टधूमतत्कार्य
धूमसारादिदर्शनेन नष्टधूमस्यानुमापकत्वानुमानं न स्यात्। नष्टस्य करणत्वादर्शनादित्यर्थः। करणत्वानिरुक्तेश्च। किं कारकां
तरमसमाप्तव्यापारं करणं किं करणीकर्तृव्यापा रगोचरत्वाद्वा। यस्मिन्सति फलायोगव्यवच्छेदस्तद्वा व्यापारवत्त्व
सति फलायोगनिवारकं वा। अंत्यव्यापारं वा। यद भावकर्तृकर्मणी कार्यं नोत्पादयतस्तद्वा। नाद्यः। कर्मकारके
अतिव्याप्तेः। घटोऽयमिति ज्ञानकर्मकारकस्य घटस्य चक्षुःसंयोगव्यापारस्यापरस्य कारकांतरस्यापरिसमाप्तेः। न द्वि
तीयः। कर्तुः छेदनप्रयत्नव्यापारगोचरस्य शरीरादेरपि करणत्वप्रसंगात्। न तृतीयः। करणव्यापारे अतिव्याप्तेः। सामग्र्या
मतिव्याप्तेः। न चतुर्थः। फलायोगव्यवच्छेदकस्य फलायोगनिवारकस्य कर्त्रादिसाधारण्येन तद्व्यापनात्। समनंतरफलस्य
स्य फलायोगनिवारकस्य सामग्र्यामपि लब्धत्वेन तद्व्यापनात्। योगोदः। समनंतरफलत्वाभावेन तदव्यापनात्। न पंचमः। सा
मग्रीव्यापनात्। अनुमाकरणे धूमादिप्रत्ययस्य निर्व्यापारत्वेनोपव्यापारवत्त्वासंभवेन तदव्यापनाच्च। न षष्ठः। सामग्र्यामति

आप्तेरितिनचाशंकरणाद्युमादिचैत्ययत्रैवंयथातथा।प्रमाकरणंचप्रमाकारकनिष्ठधर्मानाश्रयप्रमाकारकनिष्ठधर्मस्या।
श्रयइतिवत्रातन्नास्वतःप्रामाण्यवादेइंद्रियादिस्वरूपस्यैवप्रमाकरणत्वेस्थितेनस्यचाप्रमासाधारणत्वेनलक्षणस्यासंभ
वात्प्रत्यक्षरूपप्रमाकर्मकारकव्यापनाच्च।सामग्र्यामतिव्याप्तेश्चाननुसामग्र्यानिर्व्यापारत्वेनकारकत्वाभावात्कथंतत्रातिः
व्याप्तिःनाव्यवहितपूर्वकालसंबंधस्यैवसामग्रीव्यापारत्वात्तस्मान्नसम्यगनुभवकरणंप्रमाणमितिसिद्धं।द्वितीयदोषमाह।द्विती
यइति।कालादेःसर्वकार्यसाधारणकारणत्वेन प्रमाकारणत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः।उभयपदेसाधारणीदो
षमाह।किंचप्रमाणेतिप्रमाणसामान्यस्यनित्यत्वे २७८ नतदभावेऽनुभवानजायतइतिव्यतिरेकाभावान्नतस्यानुभव
साधनत्वमित्यसंभवालक्षणस्येत्यर्थः।ईश्वरादी नीश्वरज्ञानादिप्रमाकरणानीसम्यगनुभवशब्दवाच्यप्रमाकर।
णत्वस्यप्रमाणलक्षणस्यसाधारणत्वात्सामान्यलक्षणमिदमुच्यतेनप्रमाणसामान्यस्येतिपूर्वपक्षिणोमतमाह।अथप्र
माणशब्दानामितिदूषयति।तर्हीति।एवंनाव्यप्रमासाधनंप्रमाणमितिप्राचीनसर्वकल्पितंप्रमाणलक्षणंनिरस्येदानींय
दत्याद्युदयनेनयथादेवदत्तार्थानुभवोमानमनपेक्षतयेष्यतइतितदनुभवापेक्षतायालक्षणान्तरमिति।यथाशक्त्यानतिक्रमय
थाशक्तीतिसादृश्येवयथार्थदेवदत्ताभ्यर्थायमितिप्रयोगदर्शनादनुभवस्यापियथार्थत्वमर्थमनतिक्रम्यवर्त्तमानार्थेन।

न्य ३

सहस्थितिर्विवक्षिता।किंवायथार्थस्तथानुभवइतिसादृश्यविवक्षयासालंबनत्वंविवक्षितमिति।विकल्पदोषमाह।तत्रयथा
र्थत्वमिति।सुखाद्यनुभवस्यस्वार्थेनसुखादिनासहस्थितावपिघटाद्यनुभवस्यात्माश्रयस्यवहिःस्थितेनघटादिस्वार्थेनसह
स्थित्ययोगात्प्रथमेऽव्याप्तिरित्यर्थः।द्वितीयेदोषमाह।अर्थेत्रमादेविवितियस्मिंश्चाकारःप्रतिभातिसतदालंबनत्वाभावघटादि
मत्वंचसंशयविपर्ययरूपानुभवयोरपिसालंबनत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः।तयोःसालंबनत्वेहेतुमाह।ज्ञायतेऽर्थइति।श्री
तिज्ञानस्यसालंबनत्वाभावघटादिज्ञानस्यापिनि रालंबनत्वप्रसंगमाशंक्याहृदयेति।तदुक्तमिति।किंचयथार्था
नुभवइत्यनुभवपदव्यवच्छेद्यंनपश्यामः।स्मृतिश्च ह्यवच्छेद्येतिचेन्न।नातस्याअपिप्रमाणत्वेबाधकाभावात्।स्मृते।
प्रमाव्यवहाराभावोबाधकमितिचेन्नलोकप्रमा व्यवहारस्यसत्यार्थज्ञानविषयत्वेनस्मृतावपिसंभवात्।यच्चोच्य
ताऽनीश्वरेच्छाप्रयुक्तप्रमाणव्यवहारःस्मृताविप्रसक्तस्तस्यात्रीतिमूलत्वात्।ईश्वरेच्छाप्रयुक्तप्रमाणव्यवहारस्यस्मृतौनेष्टः
प्रमाणस्वरूपाणियुक्तानीसर्वज्ञाभिमतानीकारणभक्षाक्षचरणस्मृतीनांस्मृतौप्रमाणव्यवहाराभावादिति।तदपिकल्पना
ह्याक्षचरणावनतर्कचरणान्भवाद्दृश्यानीवकुसुमितमेव।गुरूक्तावादरस्यशिष्यधर्मत्वात्तन्वस्माकंकणभक्षाक्षचरणा
द्यारेवप्रमाव्यवहारविसंवाददर्शनेनतदुक्तावश्रद्दधानामिति।यच्चकिंचिदत्राशंक्यतर्हिपूर्वानुभवसापेक्षत्वेनस्मृतेरप्रामा

५७

किंच कथमनुभवपदेन स्मृतेर्व्यवच्छेदः अनुभवपदवाच्यत्वानुभवत्वाभावादिति चेत् अनुभवस्याप्यनुभवत्वान्योन्याभावाश्रयत्वेन लक्षणासंभ
वापत्तेः। अथानुभवत्वसंसर्गाभावाश्रयत्वेन स्मृतेर्व्यवच्छेदः। न तथाप्युक्तरीत्या अनुभवत्वसंसर्गान्योन्याभावाश्रयत्वेन लक्षणासंभवस्य समानत्वात्

एवमिति चेत् न अनुमानस्यापि सापेक्षत्वेनाप्रमाण्यप्रसंगात्। अथ नानुमानस्य स्वबोध्यविशेषं प्रति सापेक्षता। तर्हि स्मृ
तेरपि तदंशेन सापेक्षतेति किं न दूयते। हस्ति च किं वा ज्ञानत्वावांतरसामान्यस्यानुभवत्वस्य कैकल्पकी अतिज्ञानं विहा
य ज्ञानेष्वनुभवपदप्रयोग इति चेत् अश्रमकाद्यनुभावि नो शास्त्रसंज्ञातज्ञातिस्तर्ह्यसुखप्रत्ययवदनुभवामीति प्रयोगा
भाव नत्वात्रानुभवपदप्रयोग इति चेत् व्याभावप्रसंगात् न च तत्र प्रमाचे नानुपेक्षत्वेति तर्हि अध्याघ्रेरविकथ्या श्ररलक्षणमपूर्व
८५ दृगिति भवत्वं कल्पी इतरेतराश्रयात् नेवाज्ञाता र्थत्वेन धारावाहीश्वरज्ञानादि प्रामाण्यापाताच्चा अथाज्ञाता ५
र्थत्वं समानार्थज्ञानानपेक्षत्वं तर्हि अध्याघ्रेरवि कथाश्ररलक्षणमपूर्वदृगिति निंदितापादानप्रसंगः। अनुभव
त्वं तावत्सिद्धमिति चेत् अनुभवव्यवहारस्य ज्ञातार्थोपाधिनिर्वचनत्वात् अन्यथानुभवत्वस्मृतित्वयोः सत्य
भिज्ञानसंकरापत्तेः। किं च यथार्थत्वविशेषणस्यानव्यवच्छेद्यं पश्यामः असत्यार्थप्रतिभासाव्यवच्छेद इति चेत् न। तस्या
विद्यादृष्टिनिमित्ताभ्युपगमेनानुभवपदेनैव व्यवच्छेदात् असत्यार्थत्वानिरुक्तेश्च। तथाहि किमसत्यत्वमर्थस्य तुच्छत्वं वा अनिर्वच
नीयत्वं वा अविद्योपादानत्वं वा देशकालांतरस्थितस्यान्यदेशादियोगो वा अनर्थक्रियाक्षमत्वं वा ज्ञानबाध्यत्वं वा। न प्रथम
कानलत्वात्। नाद्यः तुच्छस्य प्रतीत्यनर्हत्वेन तत्प्रतिभासास्यव्यवच्छेद्याभावप्रसंगात्। न द्वितीयः नीतिः तृतीयो रजतादेरस

५८२

त्यस्यानवद्विःश्रुथाभावानभ्युपगमात् अनवतुर्थः स्वदेहादेशस्थितस्यावस्वस्यप्युंडेऽनुभवस्यायथार्थत्वप्रसंगात् अथ देशांतरस्थित
स्य स्वाभाववद्देशयोगोऽसत्यत्वं तर्हि घटसंयोगस्य घटदेशस्थितस्य पटदेशसंयोगस्याप्यायथार्थेति चेन्न तदभावस्यैव नघो
सत्यार्थत्वं देशांतरस्थितस्य स्वसद्भावासदृक्स्थितस्याभाववत्स्थिदन्यदेशयोगोऽसत्यत्वमिति सा पृथ्वीरूपदेशसमवायस्याघ
टनसंबंधांतरानंगीकारेण घटदेशस्वाभावासदृक्स्थितस्वसंसर्याभाववति तदनुभवस्यासत्यार्थत्वप्रसंगात् सौस्वशब्दार्थानभ्यु
गमाच्च न पंचमः अर्थक्रियाक्षमस्य प्रकामित्यत्र अनवस्यस्यास्याव्यवच्छेदप्रसंगात् न षष्ठः ज्ञानबाध्यत्वं हि ज्ञा
ननिवर्त्यत्वं वा ज्ञानत्वाध्यसाभावप्रतियोगित्वं वा नाद्यः ज्ञाननिवर्त्यसुखाद्यनुभवस्याप्यसत्यार्थत्वप्रसंगात्
न द्वितीयः घटादेरपि ज्ञानबाध्याभावप्रतियो गित्वेन तदनुभवस्याप्यसत्यार्थत्वप्रसंगात् न सप्तमः नेयायि
कनार्थस्य ज्ञानाकारणत्वानंगीकारादिति। तस्माद्भूतिः प्रमाणमिति लक्षणांतरमन्यथाप्यगतदोषमतिदिशन्नाह यद
ध्यनुभूतिरित्यादिना। किंवा तच्चानुभूतित्वस्याप्रमालक्षणत्वेन तत्तद्योगावरस्य सर्वज्ञेश्वरज्ञानस्याप्रमाणत्वप्रसंग इ
ति प्रस्तावमुपसंहरति तस्मादिति॥ ॥२०॥ इदानीं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रसिद्धं प्रमाणविभागं
निराकर्तुमाह न तस्मिं प्रबुद्धनिष्ट पद्धतिः प्रमाणविभागस्य प्रमाणस्वरूपसिद्ध्यधीनत्वात् तदसिद्धावसिद्धिरित्यर्थः। इदानीं

प्रत्येकं प्रत्यक्षादिप्रमाणं लक्षयितुमाह तत्रापीति तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्म
कं प्रत्यक्षमिति सूत्रं यतः शब्दमव्यपदेश्यमव्यभिचारि सविकल्पं प्रत्यक्षलक्षणमलक्षि तन्नाद्यं तद्दूषयति संशयविपर्ययरूपापरोक्षा
नुभवसाधनेऽतिव्याप्तिपरिहाराय सम्यग्ग्रहणं अनुमानादिव्यवच्छेदायापरोक्षग्रहणं योग्ययोगिप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षस्य
द्वैविध्यमाह तद्द्विविधमिति प्रकाशाद्यनुग्रहेणैव सम्यगपरोक्षानुभवसाधनमयोगिप्रत्यक्षमिति लक्षणं स्थूलार्थयोह
८० कमित्यनेन परमाण्वादिव्ययोगिप्रत्यक्षस्य षव शेनिषेधो विवक्षितः इन्द्रियार्थसंबंधेनेति व्यापारनिर्देशः संयो
गसंयुक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायसमवा यसमवेतसमवायविशेषणविशेष्यभावरूपषड्विधेनेन्द्रियार्थसंबं ८०
वस्य षट्प्रकारमाह संबंधश्चेति कार्यभेदप्रदर्श नेन संबंधस्य षट्प्रकारतां दर्शयन्नाह संयोगादित्यादिना यो
गिप्रत्यक्षं लक्षयति प्रकाशादिनैरपेक्ष्येण सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं योगिप्रत्यक्षमिति लक्षणं स्वतीन्द्रियार्थग्राहकमिति
योगिप्रत्यक्षलक्षणस्यातीन्द्रियेषु परमाण्वादिषु प्रवेशप्रतिज्ञा धर्माकर्षादिति हेतुः इदमयुक्तं तदेतद्दूषयति तदपि प्रकृत्याभा
त्रमिति ईश्वरप्रत्यक्षाव्यापनादिदोषप्रसंगादिति शेषः तथाहि ईश्वरज्ञानं प्रमाणं वा स्यादप्रमाणं वा स्यात् न वा नान्त्यः नि
रपेक्षावाधितार्थत्वात् यदि प्रथमः तदापि किं प्रत्यक्षं तेनान्याहानेर्द्वितीयः स्वपरोक्षानुभवत्वात् पक्षः तर्हीश्वरज्ञा

प्रत्यक्षा प्रमा न प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमितिप्रत्यक्षं

अस्माकमपि स्वरूपज्ञानं न प्रमा नाप्यप्रमेति न प्रतिबंदियः २

नस्यापि सम्यगपरोक्षानुभवत्वेन तत्साधनत्वाभावात् अव्यापकं प्रत्यक्षलक्षणं स्यात् अथेश्वरज्ञानं किंतु तत्साधनमिति ब्रूषे तत्राब्रूहि
प्रमाकरणजन्यत्वमेतेनैव प्रमात्वाभिरुक्तेः ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वापलापप्रसंगात् किं सम्यगपरोक्षानुभवशब्देन सत्यार्थापरोक्षा
नुभवो विवक्षितः अपरोक्षप्रमा वा यद्याद्यः तदा सम्यगपरोक्षानुभवपदेनासत्यार्थापरोक्षानुभवो व्यवच्छेद्यः तथा चासत्यार्थ
त्वमिति निरुक्तिरसंभवान्न द्वितीयः अपरोक्षत्वप्रमात्वयोरनिरुक्तेः तथाहि किमपरोक्षत्वं जातिविशेषो वाऽपरोक्षाभावो वा इ
न्द्रियमात्रजन्यत्वं वा ज्ञातकारणाजन्यानुभवत्वं वा नाद्यः सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः संकर
प्रसंगात् परोक्षत्वं यत्र परोक्षत्वव्याप्यनिवारणानुमादौ हि व्यापनादर्शनं परोक्षत्वव्याप्तिनिवारणे प्रत्यक्षेऽपि तयोः प्रत्यभिज्ञा
नकथं न संकरः इत्यतः अव्याप्यपरिहारेण भिन्नव्य क्तिनिवेशिनोः सामान्ययोः समावेशाज्जातिसंकरत्वमिति नापि
द्वितीयः परोक्षत्वं हि जातिविशेषो वा इन्द्रियमात्रजन्यत्वं वा नाद्यः प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां संकरापत्तेः नहि यत्र प्रमात्वं तत्र परोक्ष
त्वं प्रत्यक्षे निवारात् नापि यत्र परोक्षत्वं तत्र प्रमात्वं परोक्षत्वमेवानिवारात् एवमप्रमात्वेनापि निवारादुक्तः द्वितीयः इन्द्रियमा
त्रजन्यत्वेन साध्यमिति प्रत्यभिज्ञानस्य परोक्षत्वापत्तेः परोक्षत्वाभावस्याऽपरोक्षत्वस्येन्द्रियमात्रजन्यत्वापत्तेश्च स एव न तृतीयः सोऽय
मिति प्रत्यभिज्ञानस्यापरोक्षत्वाभावप्रसंगात् ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनेन्द्रियमात्रजन्यत्वाभावेनापरोक्षत्वाभावापत्तेश्चानवस्थः

अनुमायाः अथ ज्ञातपरामर्शकरणजन्यत्वेनाप्यतोऽव्याप्तेः नन्वज्ञात एव परामर्शोऽर्थः करणमिति वाच्यं व्यतिरेकाभावात् अत एव
प्रत्यक्षा प्रमा प्रत्यक्षमिति लक्षणान्तरमप्यपास्तं प्रमात्वमपि जातिविशेषो दुर्निरूपः अप्रमात्वेन संकरात् इदं रजतमिति ज्ञानस्येदमि
त्यंशः प्रमा रजतमित्यंशोऽप्रमेति कथं न संकरः प्रमात्वपरिहारेण अप्रमात्वस्य स्यात् भ्रमदर्शनात् अस्तु तर्हि इन्द्रियार्थसंनिकर्षो
त्पन्नमव्यभिचारि ज्ञानं प्रत्यक्षमिति चेन्न ईश्वरप्रत्यक्षाव्यापनात् । एतेन योगिप्रत्यक्षायोगिप्रत्यक्षलक्षणे निरस्ते इदानीं स
वंधस्य षड्विधत्वेऽपि न प्रमाणमित्याह प्रमाणे । ॰१॰ नावाक्षिति ।। नन्वद्व्यादिप्रमितिभेदः संबंधभेदे प्रमाणमित्यत
२१ आद्यप्रमितिकार्यस्येति द्व्यादिप्रमितिकार्यने दस्य सङ्ख्यादेः तन्न ग्राहकत्वशक्तिभेदेनाप्युपपद्यमानत्वात् षो २१
बाह्यासंबंधवादिनापि योग्यताया अवश्यापेक्षणे यद्वा अन्यथा वक्तुः संयोगादाकाशादेरपि ग्रहणप्रसंगादतो
नष्टोद्धासंबंधे प्रमाणमित्यर्थः यद्वा यतो आकार्यकारणद्वययोः संबंधः संयोग इति वक्तुः स्पर्शनाद्यो घटादिद्रव्यस्य संबंधः ८१
संयोग एवेति तदपि द्व्यादिनिरासेन निरस्तमित्याह द्व्यादेश्चेति एवं सारूप्येन संबंधपक्षं निरस्य इदानीं संयोगस्य प्रमितिहेतु
तां निराकुर्वन्नाह किंवासाविति वक्तुः पायः संयोगो व्यापारः स किं स्वविशिष्टघटप्रमां जनयति स्वोपलक्षिते वा आद्ये वक्तु
र्घटसंयोगस्य प्रत्यक्षत्वात् तद्विशिष्टघटस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः इतरथा वक्तुः पिशाचसंयोगविशिष्टत्वात् तत्प्रत्यक्षत्वप्रसंगः संयो

गस्यापि विशेषणत्वे नयास्फुरणप्रसंगाद्वेति भावः द्वितीये दोषमाह द्वितीय इति कदाचिद्वक्तुः संयोगे घटस्य जाते तदुपलक्षि
तत्वस्य सर्वदा संभवात् सर्वदा घटप्रमा स्यादित्यर्थः अथ संयोगः स्वकाल एव स्वोपलक्षिते प्रमाहेतुरिति नोक्तदोषः तत्राह त
त्काले तदुपलक्षितत्वासंभवात् इदानीं संयुक्तसमवायस्य प्रमाहेतुत्वं निराकरणायाह किंवेति ननु रसस्यायोग्यत्वात् संयुक्तसमवा
येऽपि न वक्तुः पायग्रहणमिति नेत्याह न वेति केयं रूपादेरिन्द्रिययोग्यता रूपसंबंधे वा उद्भूतत्वं वा रूपत्वादि वा अ
तीन्द्रियः शक्तिविशेषो वा नाद्यो रसादेरपि रूप त्वसंबंधेनोद्भूतत्वेन वा चक्षुषा ग्रहणप्रसंगात् न तृतीयः रूपत्वादेर्वा
भिन्नाश्रितत्वात् न चतुर्थः अतीन्द्रियशक्तेरनंगीका रादित्यर्थः अनेन चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायाद्रूपत्वग्रहणेऽपि रस
त्वग्रहणमपि स्यादित्यपि एतद्दूषणं समवायस्य शब्दप्रमाहेतुत्वं निराकरोति श्रोत्रेवेति । नैयायिकमते कर्ण
शष्कुल्यवच्छिन्नाकाशप्रदेशे विहायाप्यश्रोत्रस्याभावात् समवायाच्छब्दोपलंभे बधिरस्यापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशप्र
देशसंभवात् तत्र च समवायाच्छब्दोपलंभः स्यादित्यर्थः ननु बधिरश्रोत्रे शब्दसमवायेऽपि न शब्दोपलंभस्तदुपलंभकादृष्टस्या
भावादिति तत्राह अदृष्टस्यैव कल्प्यादिति अदृष्टस्यावश्यकत्वं दृष्टकारणादेकल्प्य वहेतुत्वं तु अदृष्टकारणसाकल्ये सति कार्या
नुत्पत्त्या अन्यथा कदाचित् क्रियोत्पत्त्या अवयवस्याभावाद्विभागानुत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः इतश्च न श्रोत्रसमवायाच्छब्दोप

लंभइत्याह । ध्याविति । हितापलंभादिति । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशे श्रोत्रे समवायाच्छब्दोपलंभे कर्णदेशपवशब्दोपलंभः स्या
त्तथा च दूरस्थरूपं पश्यामीतिवद्दूरे शब्दमाकर्णयामीति प्रतिपत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ननु चक्षुर्वच्छ्रोत्रस्यापि प्राप्यकारित्वे कुत्र शब्द इति सं
देहानस्याग्रे न हि चक्षुषा रूपप्रतिपत्तौ कुत्र रूपमिति संदेहो दृष्ट इति तत्राह । संशयासंभव इति । कर्णशष्कुलीप्रदेशस्थसमवे
तशब्दोपलंभेपि संशयानस्यात्रेमनोनवधानादिना संदेह प्राप्यकारित्वेपि समानमित्यर्थः ॥ निश्चलाकाशप्रदेशस्यैव श्रोत्रत्वे म
रणकाले सर्वेंद्रियाणामुत्क्रांतिश्रुतिविनाश्यत्या हा सर्वे प्राणा इति । श्रवणेन च समवेतसमवायाच्छब्दत्वोपलंभेनत्वविं
८६ रस्यापि शब्दत्वोपलंभः स्यादित्यत आह । शब्दत्वेद नाभिभावस्य विशेषणविशेष्यभावेन चक्षुरादिना ग्रहणे निवा २४
रयन्निहाना भाव इति । ननु चक्षुःसंयुक्तभूतलानगो वि शेषणविशेष्यवासति घटे टाद्यभावोज्ञायते तदभावेन ज्ञायत
इत्यन्वयव्यतिरेकविभाय इत्यत आह । अन्यसंयोगस्यापि चक्षुःसंयोगस्याद्वायोगावरत्वान्न चक्षुःसंयुक्तभूतलामस्य विशे
षणस्य प्रत्यक्षतोपलक्षणमिति न तदन्वयव्यतिरेकोपजन्यत्वाविति न तद्विरोध इत्यर्थः ॥ ननु तथापि दृष्टश्रृंगस्य तुच्छत्वेन सर्वव्यव ८२
हारानर्हत्वासाध्यसाधनहीनो दृष्टान्त इत्यत आह । तुच्छस्यापि । विधिव्यवहारानर्हत्वं तुच्छलक्षणं न निषेधव्यवहारानर्हत्वमपि ।
तुच्छमनयविचयवहानार्हं न भवति । निषेधव्यवहारस्याप्यभावप्रसंगेन तुच्छे भूर्वीभावप्रसंगादतो नायं विकलो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥

अथ योगिप्रत्यक्षं भंगमुपसंहरति । तस्मादिति । योगिप्रत्यक्षस्यातींद्रियार्थगोचरत्वं दूषयति । योगिप्रत्यक्षमिति । इंद्रियव्यापारमेव यो
गिप्रत्यक्षं गोचरयति । नातींद्रियमदृष्टादि तत्कोचरत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ योगींद्रियस्यातींद्रियार्थगोचरत्वे पुराणं वा कथमु
दाहृतमित्याशंक्याह । आदात्रेषामिति । योगिप्रत्यक्षस्यातींद्रियार्थगोचरत्वे नासर्वज्ञोदाहृतमनुमानमनुभाषते । यद्वदमिति । किम
त्रातींद्रियाणां सर्वेषामपि पक्षता एकस्य वा । तत्रार्थगोचरत्वे सर्वातींद्रियाणां केन प्रमाणेन निश्चयाना पि वक्तुमितिति संदिग्धा
श्रयासिद्धिरित्याह । तदश्रमानमित्यादिना । यद्येक स्यैवादृष्टस्य पक्षता । तदापीतरातींद्रियाणि कस्य वित्प्रत्यक्षाणि
नवा उभयथापि दोषमाह । तस्यैकस्यैव पक्षत्वमि त्यादिना दूषणं तस्मादृ ॥ किं चेति । तस्यार्थः । कश्चित्प्रविष्टदनु
नं किमस्मदादिविवक्षितः अतींद्रियार्थदर्शी वा । अ भिप्रेतो वा कश्चित् प्रथमे बाधः द्वितीयः प्रसिद्धविशेषणत्वं ।
तृतीयत्वेकस्य विच्छिद्यार्थस्याप्रसिद्धत्वं तद्विशेषिते प्रत्यक्षत्वमपि घटादावप्रसिद्धमित्यप्रसिद्धविशेषणत्वमिति । बाध्यवासिद्धिश्च
त्याह । विपक्षबाधक इति । ननु प्रमेयत्वपक्षेत्वयोः संबंधस्यानौपाधिकत्वात्प्रमेयत्वस्य परमाण्वादिषु प्रत्यक्षत्वपरिग्रहत्यागेनिभा
वपरित्यागित्वभावपरित्यागाधायकमिति चेन्न स्पर्शवद्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं स्पर्शवत्त्वमिति महत्त्वस्यापाधित्वावनीरूपद्रव्यप्रत्यक्षत्वेन
श्रावणत्वजातिकविशेषगुणवत्त्वस्यारूपप्रतादात्वमहत्त्वं महदुद्भूतरूपवत्त्वस्य संख्याप्रत्यक्षत्वे महदुद्भूतरूपवत्त्वं निभसंख्यावत्त्वस्य

हत्येवसूहनीयं।एकरूप्येणापाद्यमावस्तुनदोषाय।एकत्र्यपेणपज्ञासंभवस्योपपादितत्वादित्यभिप्रायेणाहाइत्यलमिति।प्रत्यक्ष
लक्षणसूत्रेअव्यपदेश्यमित्यनेननिर्विकल्पकमव्यभिचारि।व्यवसायात्मकमित्यनेनचसविकल्पकंतद्रूपलक्षणमनुवदंति।घटत्वा
पन्नमिति।घटायमितिनामनामिसंबंधसंख्येवनसम्यगपरोक्षानुव्यवसायेनसविकल्पकमिति।वस्तुमात्रसम्यगपरोक्षानुव्यवसा
यनेननिर्विकल्पकमित्यर्थः।संज्ञासंज्ञिसंबंधविषयज्ञानस्यावनेसविकल्पके।किंवासंज्ञासंज्ञिसंबंधेनसहकारिणा।तथाहितानु
व्यवसायनमितिविकल्प्यादोषमाह।तत्रेति।संज्ञा। याः।शब्दस्यश्रावणत्वेनवाक्षुषत्वासंज्ञानुपपन्नोसंज्ञासंज्ञिसंबंध
स्यापिचाक्षुषत्वानुपपत्तेश्चद्विशिष्टघटादेर्घटाय मित्यादिज्ञानेवाक्षुषेस्पार्शनेवा।प्रथमेनस्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः।
द्वितीयदोषमाह।द्वितीयइतिअयंदण्डीतिविशिष्ट प्रतीतौविशेषणस्यदण्डस्याज्ञातस्यैवनिमित्तत्वदर्शनादयंघट
इतिविशिष्टप्रतीतावपिविशेषणत्वतसंज्ञासंबंधस्याज्ञातस्यैवतन्निमित्तत्वंवाच्यंतज्ज्ञानेनसंभवतीत्यर्थः।ननुकेवलेनमन
साभिज्ञासंज्ञिसंबंधंविज्ञायघटायमितिविशिष्टबोधःस्यादितिनत्याह।नचकेवलेनेति।मनसःश्रोत्राद्यसंज्ञायांवाह्यवसंज्ञि
निघटादौस्वातंत्र्याभावादिति।नन्वेवंभावः।अनुभवमात्रवाक्यादिदृष्टव्यवहारेघटायमितिसंज्ञासंज्ञिसंबंधस्यानुभूतत्वादिदानींतत्
स्मरणेघटोयमित्यादिविशिष्टसविकल्पकबोधेत्पादकेनविघ्नतीत्याशंक्याह।स्मरणमपीति।अननुभूतस्मृतेरनावश्य

कत्वेनसंस्काराद्यभावस्य।अनियतत्वात्स्मरणमप्यनियतमितिसविकल्पकबोधोप्यनियतःस्यादित्यर्थः।तदावाकोदोषइत्यतत
आह।इतिस्फीतालोकेति।ननुनिर्विकल्पकप्रत्यक्षसंज्ञातसंज्ञिदर्शनात्संस्काराद्युद्बोधद्वारेणसंज्ञासंज्ञिसंबंधस्मरणस्याव
वश्यकत्वान्नोक्तदोषइत्यतआह।संज्ञायाश्चेति।संज्ञिशब्देनसंज्ञाविशिष्टोर्थउच्यते।किंवासंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रयोजकघट
त्वादिधर्मोविशिष्टः।प्रथमेसंज्ञायाअवाक्षुषत्वान्नद्विशिष्टसंज्ञिनानिर्विकल्पकप्रत्यक्षेणदर्शनायोगात्तद्दर्शनात्संस्कारोद्बोध
द्वारेणसंज्ञासंज्ञिसंबंधस्मरणासंभवान्नतदनु कः।सविकल्पकबोधःस्यात्।नद्वितीयः।निर्विकल्पकेनवस्तु
मात्रावगाहिनाघटादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तघटत्वादि अप्रकारकत्वादिविशिष्टवस्तुग्रहणायोगादित्यर्थः।लक्षणा
न्तरमनूद्यदूषयति।भिन्नज्ञानमिति।भेदस्यधर्मि प्रतियोगिभावसिद्ध्यधीनत्वात्तस्यचभेदसिद्ध्यधीनत्वात्भिन्नभेद
धर्मिप्रतियोगिभावासिद्धिस्तत्सिद्धौचभेदसिद्धिरितिपरस्पराश्रयेणाभेदस्यावस्तुत्वात्तज्ज्ञानंचेत्सविकल्पकमप्रमाणंस्यादि
त्यर्थः।ननुनिर्विकल्पकप्रत्यक्षेणभेदमात्रस्यसिद्धत्वात्सविकल्पकेनधर्मिप्रतियोगिविशिष्टभेदसिद्धेर्नकोदोषः।तदपिवा
र्ते।निर्विकल्पकेनापिवस्तुमात्रग्रहणवद्धर्मिप्रतियोगिसंघटितभेदग्रहणप्रसंगात्।भेदस्यधर्मिप्रतियोगिसंघटितस्वरूपत्वा
त्।तदाचातिव्याप्तिः।तदेवंभेदस्यावस्तुत्वात्तज्ज्ञानेविकल्पकत्वंस्यादित्युपसंहरति।तस्मादिति।एतेनशब्दादियोजितव
अन्यथासविकल्पकेनापिभेदमात्रग्रहणंस्यात्

स्तुज्ञानेसविकल्पकमितिनिरस्तं।शब्दादेर्ज्ञानविषयत्वकारणत्वयोरसंभवस्योक्तत्वात्।किंवासामान्यगुणादीनामवस्तुत्वस्योक्तत्वा
संयोगसमवाययोर्निरस्तत्वाच्चसामान्यादिविशिष्टवस्तुज्ञानेचेन्नविकल्पकंत्वात्तंस्यात्।किंवासविकल्पकेनसामान्यादिविशि
ष्टविषयंप्रत्यक्षत्वात्।निर्विकल्पकवत्।नचनिर्विकल्पकस्यविशिष्टविषयत्वाभावविशिष्टविषयत्वसामग्र्यभावत्वमुप
त्वमितिवाच्यंइयंगौरवयतो।निर्विकल्पकस्यतद्ग्राहकरूपविषयत्वस्यावश्यकत्वात्विशेषणप्रतीतेरविशिष्टप्रतीतिकार
५८ णत्वात्।तथात्वंपिगौरवयतस्तद्ग्राहकाङ्गतत्वज्ञातिगौ। वरचस्यावश्यकत्वमित्याद्यूह्यं।ननुत्वपादःसत्त्वयाइत्यादि
ज्ञकत्वेनप्रतीत्याइतरथामहानज्ञानाद्यभिभूतत्ववर लिङ्गःपटस्यद्यैज्ञकत्वपाप्रतीत्याप्रतीतिर्नस्यादितिचेत्
नअन्योन्यहितत्रमहान्ज्ञानादिनाऽरूपमात्रस्याभिभवः किंतुतन्तुसामान्यविशेषस्यैवलिङ्गः।तथाहि।पटरूप
मवाभिभूतत्ववलिममहारज्जनादिनारूपमात्रस्याभिभवः।किंतुतन्तुसामान्यविशेषस्यैवरूपगतसामान्यविशेषोपारूढो
तीयते।नचमहारज्जनरूपमवस्थाविशेषालिङ्गितंप्रतीतिसांप्रतं।पटरूपमात्रप्रतीतेर्वाध्यत्वाभावात्।तत्रापिरूपमात्रा
भिभूतप्रभावत्पटोपिप्रत्यक्षानस्यादिति।निर्विकल्पकंदूषयितुमाह।निर्विकल्पेति।सामान्यस्यानुगतप्रत्ययवेद्य
त्वाद्वस्तुगतप्रत्ययस्यैवत्यक्तिभेदज्ञानापत्तेःस्पप्रथमादक्षसंनिकर्षादुत्पन्नेनसामान्यग्राहकंनिर्विकल्पकमित्यर्थः।स्व

नवच्छिन्नग्रहशब्देनापिकिमनेन्द्रियग्रहोविवक्षितः।किंवाऽविशिष्टग्रहः।प्रथमेदोषमाह।द्वितीयापीति।अनेन्द्रियप्रतियोगि
संघटितशरीरस्यप्रतीयोगिग्रहणंविनाग्रहणासंभवात्प्रतियोगिग्रहणस्यचप्रथमात्क्षसंनिकर्षादसंभवान्नानेन्द्रिय
ग्राहकंनिर्विकल्पकमित्यर्थः।किंवावाच्यवाच्यभेदानिर्विकल्पकस्यविषयः।किंवाऽवाच्यवः।आद्येदोषमाह।किंवानि
रूपवरितइति।वाच्यवाच्यभेदग्रहस्यतत्संयोगस्याप्यसंभवादभेदग्राहकंचनिर्विकल्पकंतर्हिनसंभवतीत्यर्थः।अवाच्यवाभेद
ग्राहकंनिर्विकल्पकंचेत्तर्हिअज्ञातंस्यादितिद्वितीयेय घविशिष्टग्रहावस्तुमात्रग्रहःतदधसारीनिर्विकल्पकस्येत्यत्र
घशब्दपयग्रहस्यरूपप्रवेशवत्त्वद्भूतत्त्वग्रहस्यावश्यक त्वेनविशिष्टग्रहस्यावश्यकत्वात्।रूपादीनांवइत्यादिनेरप
रूपणस्वतंत्राणांनिर्विकल्पकेनप्रतीतेस्तानेषांपारतं त्र्यप्रमाणराजावः।स्यात्।सविकल्पकंप्रमाणमितिवक्तव्यो।त
स्यनिर्विकल्पकविरोधेनजातत्वादिति।।एवंप्रमाणानांस्वरूपनिर्णयेक्रियमाणेप्रत्यक्षतावज्ञापिताद्दुर्निरूपता।इदानी
मनुमानंदुर्निरूपमाज्ञापयितुमिच्छन्नुत्थापयत्याह।एवंप्रमाणेति।तत्रतत्सर्वमनुमानमितिसूत्रमुपलब्ध्यानासर्वज्ञकल्पितमनुमा
नलक्षणमुदाहरति।सम्यगविनाभावेनेति।प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिपरिहारायाविनाभावेनत्युक्तं।अनुमानासत्त्वारोपितवज्ञोत्त
विनाभावेनवस्तुनवसाधनेनेत्तनयत्वेवापरप्रयुक्तश्यामत्वाविनाभावेनश्यामत्वानुमवसाधनेऽतिव्याप्तिपरिहारायसम्य

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
MEMORIAL

भावात् २

गित्यत्र ह्यो अनाद्यपि ता विनाभावे नेत्यर्थः । प्रसिद्धमनुमानमुच्छिद्यत इति यथेति । विकल्प्य दोषमाह । तत्र किमिति । प्रथमे अनुभ
व साधनत्वस्य लक्षणांशस्याभावादसंभवो लक्षणस्येत्याह । आद्ये इति । अस्मिन्नेवेति । द्वितीयेऽप्यसंभव इत्याह । द्वितीयेपीति । उ
क्तदोषेणान्यदपि निरस्तमित्याह । एतेनेदमिति । व्याप्त्यंशस्यानुभवसाधनत्वात्यक्षधर्मतांशस्य वा विनाभावेनानुभवसा
धनत्वाभावादसंभव इत्यर्थः । ननु व्याप्तिपक्षधर्मतालक्षणरूपद्वयापेतमेकरूपि ह्यमात्रमनुमानं तस्य रूपद्वयद्वारेणाय
८५ थाक्तलक्षणयोगात्तासंभव इत्याशंक्य नेत्याह । य — कं द्विरूपमिति । एकरूपस्यैकैकस्य ततोऽनेकस्य द्विरूपत्वमेका ८५
त्वव्याघातादित्यर्थः । व्याप्तस्यात्माभावरूपत्वेनसाव — रूपन्यूनरूपत्वासंभव इत्याह । अग्निं विनेति । अस्तु तर्हि व्याप्तिपक्ष
धर्मता धर्मद्वयापेतमनुमानमिति तत्राह । धर्मद्वय — स्यापीति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्धूमाद्यदनन्धूमधर्मता यथा घट
स्यैव अदपि तथा । न हि धूमाद्धूमस्य धर्मो इति प्रसिद्धं भेदाभेदो विरुद्धावित्यर्थः । अस्तु तर्हि व्याप्तिपक्षधर्मतासमुदायोऽनुमा
नमित्याह । न चेति । व्याप्तिपक्षधर्मतासमुदायस्य साध्येनाविनाभावान्तरासंभवेनानुभवसाधनत्वासंभवादसंभवो लक्षणस्य
ति परिहरति । तर्हि गतमिति । धर्मसमुदायस्याविनाभावासंभवाल्लक्षणासंभव उक्त इदानीं साधनत्वासंभवान्नदसंभव इत्याह । सा
धनत्वमपीति । एवं व्याप्तिप[क्षध]र्मतयोः समुदायो न संभवतीत्युक्तमिदानीं तत्संभवेऽपि किं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव समुदाय

विनाभावेना २

ग्रहण

साधनं वा अथवा व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मज्ञानयोः समुदायोऽथवा व्याप्तिसंस्कारपक्षधर्मताग्रहणयोः । नेतावदोषः । आद्ये व्याप्त्यात्रासिद्ध
म इत्यवगम्य वह्निरस्यासीदित्यनुमादर्शनात् । तत्र व्याप्तिपक्षधर्मतासमुदायश्चेदनुमाकरणं तर्हि तत्र वह्निधूमयोः सन्निधानाद्व्याप्ति
पक्षधर्मतयोरप्यसत्त्वात्तत्समुदायाभावादनुमानं न स्यादित्येवं द्वितीय इत्याह । व्याप्तिस्मरणस्येति । पर्वतधूमं पश्यन्नपि अननुस्मृतवह्नि
व्याप्तिस्मरणं प्रमं जायते पश्चात् स्मृतव्याप्तिर्धूमस्य तथाविधत्वमवगच्छतीति पक्षधर्मताग्रहणमिति तयोः क्रमभावित्वान्न समुदायसंभ
व इत्यर्थः । तृतीये दोषमाह । संस्कारस्येति । प्रत्यक्ष — प्रमाकरणाद्धि इन्द्रियादन्यत्र ज्ञातानामेव प्रमाकरणत्वमिति प्र
सिद्धिबाध इत्यर्थः । अस्तु तर्हि व्याप्तिपक्षधर्मता — युक्तं लिंगमनुमाकरणमिति तत्राह । व्याप्तिपक्षधर्मतेति । न हि
यस्य कस्यचिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टता । नापि — यस्य कस्यचिल्लिंगता । तेनालिंगसिद्धा । तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताव
शिष्टं ततश्च लिंगत्वमिति परस्परानाश्रयहतमित्यर्थः । किं वा व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टं वह्निलिंगं तर्हि व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टं
लिंगं न स्यात्तस्मात् व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्याभावादात्माश्रयादन्यान्याश्रयाद्व्यवस्थानाद्धानतु विशिष्टमलिंगमवाच्यं तु य
स्य विशिष्टता तल्लिंगमिति चेन्न । विशिष्टस्यापि छद्मार्थत्वेगतदोषतातदवस्थ्यात् । अनुमात्रार्थत्वेऽसंभवश्च न हि अनुमानस्य व्या
स्यादि विशिष्ट्यमीभक्तो संभवेद्वा अनुमात्रमनुमानकाणां । तथा वलक्षणे विशेषाणि निरूपनेकीडाकृतस्यात् । व्याप्त्यैव्याकपत्र

ष्टितस्य वयच्छदार्थव्याप्याद्विशिष्टं यस्य व्याप्याधकपलक्षितस्य तल्लिंगमित्यर्थः स्यात् तथा व्याप्यायकपलक्षितं व्यासंगलिं
गमित्येवाग्यतं किमन्यो नास्ति मितिवचनं व्याप्यायकपलक्षितत्वविशिष्टस्य लिंगत्वप्रसंगात् तस्योक्तनीत्या व्याप्याधकपलक्षिता
व्यासंगत्वात् व्याप्याधकपलक्षितत्वं यस्य तल्लिंगमिति वचने उक्तावर्तनापत्तेश्च एतेन निरुपाधिकसाध्यसंबंधविशिष्टं लिंगमि
ति प्रत्युक्तं किंवा किमनेन लिंगलक्षणेन व्याप्यवच्छेद्यं अनुमाकरणत्वाभावाश्रयत्व इति वचने अनुमाकरणत्वान्योन्याभावव
५९ त्वधूमादावसत्त्वात् अनुमाकरणत्वससर्गाभा — वाश्रयाव्यवच्छेद्य इति वचने अनुमाकरणत्वसंसर्गाभावान्याभ ५९
वाश्रये धूमादावतत्त्वात् किंवा अत्र प्रिमत्वानुमाक — रणत्वाभावाश्रयकृतकत्वादौ लक्षणे तत्र नानुमाकरणत्वाभा
वाश्रयाव्यवच्छेद्यश्च अनुमाकरणत्वासमानकृत्यव — माकरणत्वाभावाश्रयाव्यवच्छेद्य इति चेत् न तथाभूतवस्तुसङ्ग
वप्रमाणाभावात् अस्तु तर्हि अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति योग्यलिंगमिति वचने इन्द्रियादेरपि लिंगत्वप्रसंगात् न वा व्याप्तिर्करणं लिं
गमिति साम्प्रतं अनुमितिर्हि लिंगज्ञानजन्या न तु ज्ञानवायोग्यस्य प्रमात्वाभावात् अनुमितित्वजातियोग्यानु जनवाबानायः लिंगान्तर
हेतदसिद्धः न द्वितीयः व्यंजकप्रमाणाभावात् लिंगजन्यत्वं व्यंजकमिति वचने लिंगस्य व्याप्यनिरूपणात् अतो व्याप्त्य
नुमितिप्रयोगः प्रमाणमिति वचने तस्य लिंगजन्यत्वे पासिद्धिनिर्वचनत्वासम्भवात् किंवा किमनुमितिकरणे तृतीयालिंगप

रामर्शो वा परामृश्यमानं लिंगं वा नाद्यः प्रथमः तृतीयलिंगपरामर्शस्य निर्व्यापारत्वेन करणत्वानुपपत्तेः न हि महानसादौ प्र
थमधूमदर्शने द्वितीयपर्वतादौ संज्ञाने तेषु न यसामर्थ्यात् यावायं धूमवानिति संजातपरामर्शानैतरैकस्य विदग्धावापरा
वेनानुमानापज्ञायते यस्य परामर्शव्यापारता कल्प्येत ननु निर्विकल्पकः तृतीयः परामर्शोऽनुमाकरणं तस्य च सविकल्पक
श्च यथा वायं धूमवानिति परामर्शव्यापार इति नोक्तदोषः तदसत् शाब्दानुमानव्यामवर्गात च धूमादिषु निर्विकल्पकपरामर्थ — देवगत्या स्थाप्यस्य धूममात्रतया परामर्शानुमाकरणे किंवा
र्शासंज्ञवेनानुमानुदयप्रसंगात् किंवा किं धूमस्य — गृहीतव्याप्तेः पुरुषस्य महानसे धूममुपलभ्य पर्वते सपवायं
व्याप्यतया व्याप्तस्य पक्षधर्मतया वा नाद्यः अ — द्वितीयः गृहीतव्याप्तेः पुरुषस्य कदाचित्प्रत्यक्षेणैव वह्निधू
धूमइति परामर्शस्याप्यनुमाकरणत्वप्रसंगात् न धूमइति परामर्शस्याप्यनुमाकरणत्वप्रसंगात् व्याप्यतया च धूमपरामर्शव्यापकविशिष्टधूमपना
महेश्वासपवायं व्याप्तो धूम इति परामर्शस्याप्यनुमाकरणत्वप्रसंगात् व्याप्यतया च धूमपरामर्शव्यापकविशिष्टधूमपना
मर्शः स्यात् व्याप्यत्वस्य व्यापकनिरूप्यत्वात् तथा च व्यापकप्रतीतिर्व्याप्यतया धूमपरामर्शशरीरात् तत्पूर्वं नाविनीवेति ननु तत्परा
मर्शः स्यात् व्याप्यत्वस्य व्यापकनिरूप्यत्वात् तत्र साध्यसंदेहाभावेन धूमस्य पक्षधर्मत्वात् तस्मात्तृतीयपरामर्शा
लोकास्यात् न तृतीयः स्वार्थानुमानुदयप्रसंगात् तत्र साध्यसंदेहाभावेन धूमस्य पक्षधर्मत्वात् तस्मात्तृतीयपरामर्शा
नुमाकरणमिति सिद्धो नापि परामृश्यमानं लिंगमनुमितिकरणमिति द्वितीयः न ह्यसौ धूमे अनुमानुदयापत्तेः किंचि धूममात्र

तयापरामृश्यमानो। किंवाव्याप्यतया व्याप्यत्वे सति पक्षधर्मतया वेति विकल्पदोषस्य समानत्वात्। अपि च किं परामर्शस्य परामृ-
श्यमानस्य वा करणत्वं कल्प्यते। अनुमितिक्रियां प्रति तन्न। तस्यास्तथाभूतलिंगपरामर्शव्यापारेणेन्द्रियकरणत्वोपपत्तेः। कथं तर्हीन्द्रि-
यजन्याया अस्याः प्रत्यक्षत्वमिति चेत्। प्रत्यभिज्ञायामंशस्येव सामग्रीवैचित्र्यादिति सूक्ष्मीभाव्यं॥ ॥१॥ एवं तावत्साधनत्वांशो नि-
रस्य इदानीमविनाभावत्वांशं निराकर्तुमाह। अविनाभावापीति। निरूपणासहिष्णुत्वं वक्तुं यत्प्रकारमविनाभावं भासर्वज्ञ उक्तवा-
८१ न्तमाह। तथाहीति। साध्येन साधनस्य संबंधः अविना- भावइत्युक्तेऽप्युपाधिसाध्यसाधनसंबंध इति व्याप्तिसिद्धदर्थं- ८१
स्वभावतोऽनौपाधिकत्वादित्युक्तौ। साध्येन साधन- स्य संबंध इत्यनेन व्यतिरेकोऽपि संगृहीतः। साध्यगतस्य साध-
नवन्निश्चायकत्वाभावप्रतियोगित्वस्य साध्येन साध- नसंबंधशब्दार्थस्य तत्रापि समानत्वात्। अविनाभावस्य द्वैवि-
ध्यं दर्शयति सद्विविध इति। तत्र साध्यशब्देन साधनशब्देन वा किमुच्यते। व्यापकव्याप्यौ वेति चेन्न। व्याप्त्यसिद्धेः। तयोरसिद्धल-
क्षणासंभवापत्तेः। संबंधं विनाविति चेत्। तर्हि संबंधविनाः स्वाभाविकः संबंधो विनाभाव इत्युक्तं स्यात्। तत्र च किं संबंधस्य स्व-
भाविकत्वं संबंधिस्वभावमात्रत्वं वा संबंधिस्वभावजन्यत्वं वा संबंधिस्वभावाश्रितत्वं वा संबंधिस्वभावादन्येनाप्रयु-
क्तत्वं वा संबंधिस्वभावव्याप्यत्वं वा। न तावदाद्य इत्याह। तत्र स्वभावशब्दार्थेति। स्वभावस्य प्रतिपदार्थं विभिन्नत्वादविनाभूतम-

संबंधस्य तत्स्वभावस्य व्याप्तिशब्दार्थस्य कृतकत्वानित्यत्वयोरभावात्। संबंधो व्याप्तिर्न स्याद् द्वितीये व्याप्तिरित्यर्थः। भूभागघटाभा-
वयोः स्वभावसंबंध इति व्याप्तिश्चेति दूषयति। न द्वितीयः। पक्षे दृष्टसंयोगस्यापि संबंधिस्वभावजन्यत्वेन तत्राविव्याप्तिः कृतक-
त्वानित्यत्वयोस्तत्तज्जन्यसंबंधस्यानैकान्तिकत्वेन तत्राव्याप्तेश्च। न तृतीयः। उक्तातिव्याप्त्यव्याप्तेश्च वर्णकर्थः विशेषणवैयर्थ्याच्च।
अव्याप्तेश्च कृतकत्वानित्यत्वयोः संबंधस्य तत्स्वभावत्वेन नतोऽन्यकृतकसामग्रीप्रयुक्तत्वात्। नापि पंचमः। व्याप्त्यसिद्धौ व्याप्य-
त्वासिद्धेः संभवाभावापत्तेः। घटपटसंयोगेऽति- व्याप्तेश्च। तस्यापि तद्व्याप्यत्वात्। न चाद्यस्वभावशब्दार्थानिरुक्ति-
र्द्विविधस्वभावशार्थोऽनौपाधिकः संबंधो व्याप्तिरिति य- थाहोदयनः। निरुपाधिकसंबंधो व्याप्तिरिति तदिदमाह। यथा-
दिस्वभावतद्विति। ननूपाधेरेवासिद्धौ कथं तदभाव- विशेषितसंबंधस्य व्याप्तित्वनिर्णय इत्यत आह। उपाधिश्चेति।
सावयवत्वेनानित्यानुमाने कृतकत्वस्यानित्यत्वसमव्याप्तेरुपाधिता स्यात्तदर्थं साधनाव्यापकत्वे सतीत्युक्तं। कृतकत्वस्य
तु सावयवत्वव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति। साध्यव्यापकस्यैवोपाधित्वे व्यापकोपाध्यभावात्पक्षे साध्याभावनिर्णयेन हेतो-
र्विनिवारनिर्णयान्न स्याद् व्यापकोपाध्यभावसमत्वेन हेतुना पक्षे साध्यसमव्याप्तिरसिद्धावस्यापि संभवात्तथात्वेनोपा-
धिर्निश्चितो दोषः स्यात्। समव्याप्तिरूपाधेरधिकत्वं चानुपाधेर्निश्चितदोषता स्यादत उक्तं साध्यसमव्याप्तिरिति। तत्र व-

दामश्च किंत्र्युपाधिलक्षणे निरुपाधिकः संबंधो व्याप्तिर्विवक्षिता उपाधिसाध्ययोः सहभावमात्रं वा। आद्ये दोषमाह तत्र व्याप्तिसिद्धा
विति। उपाध्यभावविशिष्टव्याप्तिसिद्धौ साधनाव्यापकत्वे सति साध्येन निरुपाधिकसंबंधवानुपाधिः सिद्ध्यति तत्सिद्धौ चोपा-
ध्यभावविशिष्टः संबंधो व्याप्तिः सिद्ध्यति। तत्सिद्धौ चोपाध्यभाववशि विशिष्टसंबंधो व्याप्तिः सिद्ध्यतीति परस्पराश्रयान्नैकमपि
सिद्ध्यतीत्यर्थः। द्वितीयमनूद्य दूषयति अथवा पाधीति। निरुपाधिकसंबंधो व्याप्तिरिति तावद्व्याप्तिमात्रस्य लक्षणे तदुपा-
धेः साध्येन व्याप्तौ निरुपाधिसंबंधरूपत्वाभावे अव्या- पकं स्यादित्यर्थः। किंवा साध्येनापाततोऽग्रदृश्यव्यभिचारस्यैव
२९ प्त्याछिन्नत्वव्यभिचारस्याप्युपाधिताप्रसङ्ग। किंवाष्ट- मात्याद्यौपाधिकग्रहणासमयेऽपि धूमयोः साध्यसाधनत्वाभावा- २९
त्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकोपाध्यभावो निर्ण- य इति व्याप्तिनिर्णयः स्यात्। अथ साध्यसाधनशब्दे व्याप्य-
व्यापको विवक्षिताविति न पत्राप्य रति दूषयति मंदं ध्रुमामात्याद्यौ व्याप्यव्यापकत्वसिद्ध्यर्थं व्याप्तिसिद्ध्युत्तरकालीनत्वे न व्याप्तिसिद्धावनु-
पयोगात्। पतनसाध्यवह्निव्याप्त्यैताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनवह्निमात्यैताभावप्रतियोगी उपाधिरिति मते दत्तेऽपि
शब्दानित्यत्वे कृतकत्वेन साध्ये कृतकत्वस्यैवोपाधित्वप्रसंगः। कृतकत्वस्य ह्यनित्यत्ववह्निमात्यैताभावाप्रतियोगित्वा-
त् कृतकत्ववह्निमात्यैताभावप्रतियोगित्वाच्च। न हि कृतकत्ववति कृतकत्वं वर्तते इति शंकां शंकते अंशतश्चात्। अथ प्रसंगात्।

मैत्रतनये शाकाद्याहारपरिणतिविरहरूपाशंक्याधिगमत्वात् यदौदयनो ऽगाद शाकाद्याहारपरिणतिविरहितो मैत्रतनये ४
अपि वा यत्किं विसाधनवह्निमात्यैताभावप्रतियोगिनाय किं विसाध्यवह्निमात्यैताभावाप्रतियोगिनश्च सर्वत्रोपाधित्वप्र-
संगात्। द्वितीये साधनवह्निमात्यैताभावप्रतियोगित्वे सति साध्यवह्निमत्यात्यैताभावाप्रतियोगी सतत्वे वा पाधिर्नान्यत्रेति
चेत्। मेवं यत्र ह्यं हृदयोः साध्यसाधनमत्वार्थत्वगतदोषता द्वयुक्ता इति तद्विशेषार्थत्वे वा व्याप्तेः सामान्यासिद्धौ विशेषलक्ष-
णानवकाशात्। किंवा साधनाव्यापकत्वं कथं शक्याधिगमं मैत्रतनयत्वे गौरत्वेऽपि न किं विदनिष्टमिति तन्न शाकाद्याहारप-
व्यापिका ४ रिणति मैत्रतनयत्वस्य व्यापिका व श्यामिकाया- ः श्यामिकां प्रति तस्याः कारणत्वावधारणात्। कार्यस्य कारण-
णव्यभिचारे कार्यत्वबाधानादिति तन्न मतस्थि- मानसगुल्लास यत्तु मीक्षे मैत्रतनयत्वस्य श्यामिकाव्याप्यत्वेन
शाकाद्याहारपरिणतिव्यभिचारस्यैव श्यामिकायाश्च- भिचारस्याप्यावश्यकत्वेन व्याघातस्य समानत्वात्। अथ मैत्रतन-
यत्वस्य न श्यामिकाव्याप्यत्वं शाकाद्याहारपरिणतेरुपाधित्वादिति तदतिमंदं। साधनव्यापकस्याप्युपाधित्वे साध्य-
वत्वानियतत्वसंबंधे कृतकत्वस्याप्युपाधितापातात्। शाकाद्याहारपरिणतेः साधनव्यापकस्य त्वेकथमवगतमिति चेत्।
मैत्रतनयत्वस्य श्यामिकाव्याप्यत्वादिति। अस्तु तर्हि मैत्रतनयत्वस्य श्यामिकाव्यभिचारे बाधकाभावाच्छाकाद्याहारप-
रिणतेः शंकितोपाधित्वमिति चेन्न निरुपाधिकस्य साध्यपरित्यागस्य भावपरित्यागप्रसंगस्य बाधकत्वादिति सूक्ष्मा।

त्वानव्रशंकाध्याहारपरिशेषेणोपाधित्वाभावे मैत्रतनयत्वादेरपि प्रामाण्यप्रसंग इत्याशंक्य व्याघातान्निरित्याह मैत्रतनय
त्वादेरिति अयं भावः मैत्रतनयत्वस्य श्यामिकाव्यभिचाराद्दृष्टः नो बाधश्च मैत्रपाध्यभावे पिव्यभिचारेणाप्रामाण्यो ... द्वि
तीयस्तु प्रामाण्ये भिद्यमेवेति ननु तथाव्यभिचारादर्शनात्प्रामाण्यमिति प्रसंगः सर्वत्रैव व्यभिचारादर्शनेऽपि शंकाविगममिति
तत्राह आबाधमिति स्वयं व्यभिचारादर्शने परैर्व्यभिचारप्रदर्शनात्पूर्वं प्रामाण्यव्यवहारः परैः प्रदर्शिते व्यभिचारे
८५ अप्रामाण्यव्यवहार इत्यर्थः ननु कथं प्रमाणत्वेन गृहीतस्य परैर्व्यभिचारप्रदर्शने अप्रामाण्यमित्यत आह दृ ८५
श्यते हीति स्वेशेषिकेः प्रमाणत्वेन स्वीकृतमप्यनु मानं नैयायिकैरतिशयेन हन्यमानं प्रामाण्यं दृश्यते अन्यथा
शास्त्रे भेदाभावप्रसंगादित्यर्थः ननु एवमनुमानप्रा माण्यं व्याकुलीस्यादिति ननु व्याकुलं कस्यादिति ब्रूहि अव्याकुले हि
व्याकुलीस्यादिति प्रयोगात् अनुमानप्रामाण्यं तु व्याकुलमेव तथा वाद्वैपायनः तर्काप्रतिष्ठानादिति वार्तिककारैरप्युक्तं
अनादृत्य श्रुतिं मोहादतो बौद्धाः सपक्षिणः आपेदिरे निरात्मत्वमनुमानैकचक्षुषः एतदभिप्रेत्याह तत्तानातिप्रसंगापीति
तस्मादुपाधिः साध्यव्यापकोऽव्यभिचाराद्दर्शनमात्रेण प्रतिबंधे सर्वत्रापि व्यभिचारादर्शनेनैव प्रतिबंधसंभवेन नापाध्यभावादितिशुक्तं निरु
पाधिकसंबंधस्य व्याप्तित्वे दूषणांतरमाह अन्यथा तवेति शरीरजन्यत्वस्य अकर्तृकत्वव्यापकत्वात् अकार्यत्वाव्यापकत्वात्

स–

पाधित्वमिति क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानभंग इत्यर्थः ननु जन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वव्यभिचाराच्छरीरविशेष
णत्वेऽयथार्थमिति न शरीरजन्यत्वस्योपाधित्वमित्याशंक्याह अतिव्यापकत्वेनेति शरीरजन्यत्वस्य यथार्थविशेषणत्वेनानुपाधि
त्वे तत्रापि विलक्षणं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्य सद्भावादिति दिति व्याप्तिरित्यर्थं प्रसरतीत्यर्थः निरुपाधिसंबंध
स्य व्याप्तित्वे सर्वानुमानभंगः स्यादित्याह सर्वानुमानेष्विति साध्यसमव्याप्तमुपाधित्वमिति पक्षानुसारेण सपक्षत्वस्येत्युक्तं सा
ध्यव्यापकस्यैवोपाधित्वे पक्षेतरत्वस्यापि तदिदं स्यात् ननु पक्षेतरत्वमित्यत्र पक्षग्रहणस्य किं व्यावर्त्यं ननु पक्ष एव
तस्य विपक्षत्वाभावात्किं तद्व्यावर्त्यं तेनेति चेन्न तत्र साध्यसंदेहेन पाक्षिकसाध्याभावोपपत्त्या पाक्षिकविपक्ष
त्वापत्तेः ननु पाक्षिकसाध्याभावोपपत्त्या सपक्षत्व मेव किं न स्यात् न पाक्षिकसाध्याभाववत्त्वेव्यावर्तनेन पक्षत्वा
पाधिना पाक्षिकसाध्यसत्त्वस्यापि व्यावर्तनेरिति ननु तथापि शरीरजन्यत्वेन सकर्तृकत्वस्य न व्याप्तिः सकर्तृकत्वस्य शरीराज
न्यत्वाव्यभिचारे बाधकाभावादेतानेश्वरानुमानभंग इति वादयति ननु सकर्तृकत्वेति पक्षपाक्षिकाभावाभावयोरप्रयोजक
त्वं वक्तुं बाधकतर्कस्य प्रयोजनं पृच्छति सिद्धांती अथ बाधक इति किं बाधकाव्यभिचारशंकानिराकर्यादि किं वाव्य
भिचारशंकापादकोपाधिशंकामित्यर्थः प्रथमद्व्यर्थं उपाधिरित्याह यथा यद्यति भूमाभ्यां व्यभिचारितसहभाव

दर्शनाद्व्याप्तिग्रहणं धूमस्य वाभिचारशंकायाः कार्यस्य निःकारणकत्वप्रसंगलक्षणबाधकान्निरास सिद्ध्यौ व्याप्तिसि-
द्धयेनोपाध्यभावोपेक्ष्य इत्यर्थः द्वितीयदोषमाह यदि द्वितीय इति उपाधेर्दोषत्वसिद्धौ शंकितोपाधिनिरासेन बाधकस्या-
व्याप्यफलप्रयोगित्वं सिध्यति तस्मिंद्धोचसकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोरुपाधिशंकानिरासहेतोर्बाधकस्याभावाद्व्याप्तिसिद्ध्या
भावाति प्रसंगात्भावाद्उपाधिलक्षणदोषसिद्धिर्न ह्येतेषामन्यतमदृश्यन्यतः सिद्धमिति वक्रकापत्तेः नैकमपि सिध्यतीत्यर्थः
९२ साध्यव्यापकत्वनिश्चयाधीन उपाधेरशक्य इत्याह किं यपदर्श इति संदिग्धसाध्यव्यापकत्वश्च न पाक्षिकसाध्यसद्भा-
वपाक्षिकोपाधिसद्भावश्चेति तर्हि साधनव्यापक त्वं पाक्षिकस्याप्युपाधिभावस्याभावेन साध्यव्यापकत्वमित्य- ९२०
र्थः तस्मान्न निरुपाधिकः संबंधो व्याप्तिरिति सिद्धं किं र्थो कथं धूमाग्न्योर्व्याप्त्यवसायः प्रत्यक्षाद्वानुमानाद्वा
आगमाद्वोपमानाद्वार्थापत्तेर्वा अनुपलंभाद्वा यावत्तर्काद्वा उपाध्यभावाद्वा नाद्यः धूमाग्निव्यक्तीनामानंतानां १००
प्रत्यक्षेणाग्रहणासंभवेन तदन्वयस्यापि प्रत्यक्षग्रहणासंभवात् न च धूमत्वाग्नित्वलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्वधूमाग्निव्य-
क्तीनां प्रत्यक्षेण ग्रहणमिति सांप्रतं अनुमानानर्थक्यप्रसंगात् प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्याप्तिग्रहे तत्सर्वज्ञतापत्तेश्चा-
न द्वितीयः धूमाग्न्योर्व्याप्तेरदृष्टव्यभिचारत्वादिलिंगकानुमाने पि व्याप्तिग्रहणस्यानुमानान्तरमूलत्वेनानवस्थाप्रसंगरिति

प्पदसे:३

केचित्तु तदसत्त्वं अदृष्टव्यभिचारत्वस्य स्वपननिर्वाहकत्वात् इदं तु युक्तं किं केन चिद्दृष्टव्यभिचारत्वं हेतुः किं वा सर्वैः यो-
ग्यत्वे सति वा नाद्यः अदृष्टत्वं केनापि पुरुषेणादृष्टव्यभिचारयोः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तिप्रसंगात् न द्वितीयः स-
र्वादृष्टत्वासर्वदृष्टव्यभिचारत्वस्यासिद्धेः न तृतीयः कालांतरभाविनो व्यभिचारस्य दर्शनायोग्यत्वात् तथा च लीलावती
सर्वादृष्टत्वं च संदेहास्पदादृष्टव्यभिचारतः योग्यादृष्टेः सर्वाप्रतिबंधेन सिध्यतीति न तृतीयः अश्रुतत्वे दिकालवाक्यानाम-
पि व्याप्तिदर्शनस्यादृष्टत्वात् न चतुर्थः उपमानस्य सादृश्यविषयत्वेन व्याप्त्यभावोदासीन्यात् न पंचमः अदृष्टव्य-
भिचारत्वानुपपत्तेरुक्तन्यायान्निरस्तत्वात् न षष्ठः अनुपलंभमात्रस्यातिप्रसंगित्वात् योग्यानुपलंभस्य चा-
वात् न सप्तमः तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वेन कदेमा पत्तेश्च नाष्टमः शंकितोपाध्यभावो ग्रवगमस्याशक्यत्वात्
बाधकतर्कान्निर्दिवगम इति चेत् न तर्कमूलव्याप्तेरपि शंकितोपाधिहतत्वात् यच्चोक्तं धूमाग्न्योर्व्याप्तावव्यभिचारशंकायां धूम-
कार्यस्य निष्कारणकत्वप्रसंगतर्केण निरस्यते तत्र च कार्यकारणपूर्वकमिति व्याप्तिः मूलं तत्र च व्यभिचारशंकेव न कार्यादे-
तदेव व्याप्तिशंकयेत प्रमाणाशक्यमानक्रिया व्याघातादयोनावतरंतीति लोकमर्यादा तस्मादयं मंत्र तर्क इति तदपि-
न पेशलं नव तेवकार्यकारणयोर्व्यभिचारशंकायाः प्रवृत्तिव्याघातादिप्रसंगस्यान्तरीकृतत्वात् तत्र च कथं न मूलव्या-

स्याद्युपाधिशंकास्यादितिस्यपिवाकार्यसाध्येनसाधनस्यव्याप्तिरविनाभावः किंसाधनस्यसाध्याभावेसाध्यस्याभावोऽविनाभावः
किंवासाध्येनविनासाधनस्याभावः नतावदाद्यः नाघसक्त्व्यतिरेकाव्यापनात्साध्याभावेऽनुसाधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
व्यतिरेकफलेनव्यतिरेकशरीरमितितेनैवमध्यव्यतिरेकसंग्रहः नद्वितीयः अन्वयाव्याप्यनात् नतृतीयः एकैकाव्यापना
त्तत्तदिदमभिप्रेत्याप्युपसंहरतितस्मादयथाप्रसिद्धमिति ॥ ३२ ॥ इदानीमनुमानस्यदृष्टसामान्यतोदृष्टभावेनद्वैविध्यंनिराकर्तुमा
हायद्वयाप्त्वस्यद्वितीयप्रत्यक्षयोग्यार्थानुमानकरणंदृ ष्टंयथाधूमःअतीन्द्रियार्थानुमानकरणंसामान्यतोदृष्टंयथारूपा
दिज्ञानमित्यर्थः तत्रातीन्द्रिययोग्यतानंगीकारान्न हत्वादेश्चरूपादौयन्निवारादृष्टंतावन्नसंभवतीत्याह तदसाधि १३१
तिसामान्यतोदृष्टंनसंभवतीत्याहाप्रतीन्द्रियार्थेन तिनन्वव्याप्तिवलादेवंदतीन्द्रियार्थानुमानघटतेकथमघटितमि
पक्षधर्मतावशानुभवेनावकलनवार्यतइतितत्राहापक्षधर्मतापीतिव्याप्यस्यपक्षधर्मताव्याप्यकैस्यपक्षसंबंधमेवविशेषंगमयति
नालोकिकंवह्नुष्णादिविशेषंनहिहिमालयसंस्पृष्टोधूमइत्यतावताशीतत्वाग्निविशेषसंबंधंहिमालयस्यगमयितुंइहमइत्यर्थः १०
नालोकिकंवह्नुष्णादिविशेषंतस्मादितियथाक्रमाग्नाःसहभावदर्शनात्पर्वतेधूममुपलभ्यतत्सहभाविनोऽग्नेरनुमानेक्रियाकरणयोःसहभा
वदर्शनाद्रूपादिज्ञानानामपिक्रियात्वात्तत्सहभाविकरणमात्रसंबंधःसिद्ध्यतिनातीन्द्रियवह्नुष्णादिविशेषइतिनदृष्टानुमा

व्याप ४ थो २

त ४

नाऽदृष्टइत्यर्थः कथंतर्हिवह्नुष्णादिविशेषसिद्धिरित्यत्राहावह्नुष्णादीतिदृष्टस्यगोलकादेरूपादिज्ञानकरणत्वानुपपत्तिल
भ्यःवक्षुषाहिरूपाणिपश्यामीत्यादिश्रुतिलभ्योवेत्यर्थः तत्साहृदृष्टमेवलिंगमित्याहइतिनलिंगद्वैविध्यमितिअनुमानद्वै
विध्यान्तरमनुमानाद्यदूषयतीयदथानुमानद्वैविध्यमितितत्रपक्षापदेशलक्षणसाक्षीनवमाहातदपीतिवाक्यस्यनिरवयवशु
द्धसमुदायत्वेनपंचावयववचासंभवादित्यर्थः पक्षतत्त्वायनतद्याप्तिग्रहणस्थानसाधनपक्षधर्मत्वंसाध्यपक्षसंबंधलक्षणार्थप्रे
वकेविषयत्वापायिकंवाक्यस्थपंचावयवत्वमितिवा दयतिअर्थविभागेतिपरिहरतितर्हिनिगरादितिअननार्थत्वा
दितिशेषः किंवाकथंप्रतिज्ञानामपक्षत्ववनमितिव त्राकःपक्षःसिसाधयिषितधर्मविशिष्टोवाअनिश्चितधर्मवि
शिष्टोवाअनिश्चितहेतुविषयधर्मविशिष्टोवाला द्यधर्मिशिष्टोवानाद्यःस्वार्थानुमानुदयप्रसंगात्तत्रप्रतिपिपा
दयिषितधर्मविशिष्टपक्षासंभवेनधूमादेःपक्षधर्मत्वासंभवात्प्रतिपित्सासिसाधयिषानिवेशेनापरार्थानुमानुदयापत्तेश्च किं
चासिसाधयिषितधर्मविशिष्टस्यपक्षत्वेसिसाधयिषितधर्मविशिष्टःपक्षोनस्यात्तस्यसिसाधयिषितधर्मविशिष्टत्वासंभ
वात् नद्वितीयः पर्वतादेर्धर्ममात्रविशिष्टतयानवधारणस्यासंभवात्संभवेवाहेतोःपक्षधर्मत्वानवधारणेनानुमानुदयप्र
संगात् नतृतीयः अवधृतशब्दानित्यत्वयोर्वैशेषिकनैयायिकयोरितरेतरविद्याकर्षविप्रश्नेयशब्दानित्यत्वानुमानुदयप्र

कुमारसंभवस्यापपत्तिस्तत्रसदेवेनेनवक्तिसंशयपक्षकल्पनाचापदुर्गधेनवत्वोपाकुमारानुद

मापत्तेः ४

संगात्साध्यस्यामपि हेतुविषयस्यानित्यत्वस्यावधारितत्वेनानवधारितहेतुविषयधर्मविशिष्टपक्षोदाहार्संभवात्। अनवधारितहे
तुकत्वं हेतुविषयानित्यत्वधर्मविशिष्टस्यावधारितत्वमवधारितहेतुविषयानित्यत्वाभिमानपक्षत्वप्रसंगात्। अवधारितहेतुविष
यधर्मासमानेऽप्यनवधारितहेतुविषयधर्मविशिष्टःपक्षइतिनायंदोषइतिचेन्न। तथारूपवस्तुसद्भावप्रमाणाभावेना
संभवापत्तेः। हेतुमात्रयहेतुविषयानवधारितधर्मविशिष्टःसन् हेतुनैवतद्विषयानुमानपक्षोनाधेयइतिचेन्न। यत्तच्छब्दयोःसा
धनत्वार्थत्वेगतदोषापत्तेः। असाधारणार्थत्वे अथा धारिति। नचतुर्थः। साध्यत्वस्यहेतुजनितज्ञानविषयत्वस्यपक्षा १०४
१०३ सिद्धस्यसाध्यत्वेसतिपक्षधर्मत्वस्यहेतुत्वात्स्यादसिद्धः वसिद्धेः। तन्नपक्षवचनं प्रतिज्ञेतिप्रतिज्ञायाअसिद्धौतदधीनानां
हेत्वाद्यवयवानामप्यसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह। तस्मात्काल्पितमेवेति। किंवा प्रतिज्ञादीनांपरस्पराधीनसिद्धिक
त्वादपिकल्पितानामेवानुमाद्यवहारांगत्वमित्याह। किंचसाध्यनिर्देशेति। तदेवीप्रतिज्ञाद्यवयवानांकल्पनामात्रत्वात्स्वप १०२
क्षानापेक्षया। परार्थस्वार्थानुमानयोरपिकल्पनामात्रत्वमित्याह। तस्मात्सर्वानामपीति। ॥२४॥ इदानींकेवलान्वयिकेवलव्य
तिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभावनहेतुत्रैविध्यंनिराकर्तुमादाय हेतोरिति। केवलव्यतिरेकिव्युदासायसपक्षवृत्तिरित्युक्तौ। अव्य
यव्यतिरेकिनिरासायाविद्यमानविपक्षइति। स्वरूपासिद्धभागासिद्धकेवलान्वयिहेत्वाभासव्युदासायपक्षव्यापकइत्यु

क्तौ। केवलान्वय्यन्वयव्यतिरेकिनिरासायाविद्यमानसपक्षइति। असिद्धव्यतिरेकिव्युदासायपक्षव्यापकइति। अनैकांतिकव्यतिरे
किव्यभिचारवारणाय विपक्षाद्व्यावृत्तइति। व्यतिरेकिनिरासायसपक्षेसत्त्वमिति। केवलान्वयिनिरासायविपक्षाद्व्यावृत्तिरितिपक्षव्यापक
इतिपूर्वदलंअबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वेचकेवलव्यतिरेकिकेवलान्वयिनोरपिसाधारणे। इतरथाकालातीतसत्प्रतिप
क्षयोरपितत्त्वप्रसंगात्। पक्षव्यापकत्वादेरसंभवनहेतुत्रयासंभवमाह। तदपिचक्रकेति। अनवधारितहेतुविषयाधर्मः साध्योतद्वि
शिष्टश्चपक्षस्तद्व्याप्यवृत्तिर्योधर्मोहेतुरितिसि द्धसाध्यतद्विशिष्टपक्षसिद्धिसिद्धौचतद्व्याप्यवृत्तिर्योधर्मोहे
तुःसिध्यतितत्रानवधारिताहेतुविषयाधर्मश्चैसि ध्यतितनश्चतद्विशिष्टपक्षसिद्धिरितिचक्रकापत्तेःपक्षव्यापकत्वा
संभवाद्धेतुत्रयलक्षणस्याप्यसंभवइत्यर्थः। नन्वन्वय व्यतिरेकीकेवलान्वयीवासपक्षसत्त्वहीनप्रसिध्येत्तथा। असिद्धेसपक्षे
तद्वृत्तीहेतुःसिध्येत्तत्सिद्धौचहेतुविषयोधर्मःसाध्योसिध्यतितत्तश्चप्रमितसाध्यधर्मविशिष्टःसपक्षःसिध्यतितत्सिद्धौचतत्रसत्त्वविशिष्ट
हेतुसिद्धिरितिचक्रकापत्तेःसपक्षसत्त्वासंभवेनान्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिहेतुद्वयलक्षणासंभवइत्यर्थः। विपक्षाद्व्यावृत्त्यादा
वपिचक्रकंक्रमतिदिशन्नाह। एवंसर्वत्रेति। नह्यन्वयव्यतिरेकीकेवलव्यतिरेकीवाविपक्षादव्यावृत्तःप्रसिध्येत्तथाचासिद्धेविपक्षेतद्व्या
वृत्तहेतुसिद्धिस्तत्सिद्धौचतद्विषयोधर्मःसाध्योसिध्यतितत्तश्चतद्धीनाधर्मीविपक्षःसिध्यतितत्तश्चतद्व्यावृत्तहेतुसिद्धिरितिचक्रकं।

कापत्तेर्विपक्षव्यावृत्तेरसंभवेन हेतुद्वयलक्षणासंभव इत्यर्थः। एवमवाधितपक्षधादौ वक्रकापत्त्या हेतुत्रयलक्षणासंभवाद्व्याप्य
इति। किंवा अन्वयव्यतिरेकिण्यन्वयस्य साधकत्वं विद्यते न वा। नेति पक्षे केवलान्वयिनोऽथ हेत्वन्तरप्रसंगः प्रथमे ऽन्वयस्यैव सा-
धकत्वाद्व्यतिरेकाद्यर्थ इति नान्वयव्यतिरेकी हेतुरित्याह। किंवा ख्यातावविकान्वये नैवेति। ननु सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिश्च प्रया-
जकं तत्त्वान्वयव्यतिरेकिणः पृथक् हेतुत्वमिति चेत्। नाविपक्षाद्व्यावृत्तेरपि प्रयोजकीकरणे प्रमाणाभावात्। इतरथा सपक्षे सत्त्वं
विपक्षाद्व्यावृत्तिं सपक्षे सत्त्वं विपक्षव्यावृत्तिर्विषयाजकं कल्पनाहेत्वन्तरस्यापि कल्पनापत्तेरिति। किंच। पक्षव्यापकस्य सप-
२४ क्षवृत्तेर्विपक्षाद्व्यावृत्तस्य गमकत्वे बाधकाभावात्। चित विषयस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा पक्षव्यापकत्वाद्यसंभवात्। नहि प्र- १०३
माणेनावधारितसाध्याभावः प्रतिहेतुमान् इति। रुद्धसा- ध्यो वा पक्ष इति न तद्धर्मश्चैतस्य व्यतिरेकी विपक्षाद्व्यावृत्तिः स्वतन्त्र विपक्षवृत्तेः
सपक्षे वृत्तिः सपक्षसत्त्वमिति पक्षव्यापकत्वादिनेवा बाधप्रतिरोधयोः सिद्धिर्विलोपादनाम्नवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः पृथगुपन्या-
सो व्यर्थ इत्याह। केवलव्याप्तिवलेनैवेति। किंवा अप्रसिद्धविशेषणत्वेन केवलव्यतिरेकिणो निरस्तत्वादन्वयेव हेतुरित्याह। व्यतिरेकि- १०३
निरासाद्धेति। किंवा। साध्याभावप्रसिद्धाभावाश्रयस्याभावाद्विपक्षस्यात्यन्ताभावस्याप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वेनाप्रामाणिकत्वान्न दवहि-
ला विपक्षाद्य अप्रामाणिक इति तद्वीनन्निरूपणस्य हेतुत्रयस्याप्यप्रामाणिकत्वापत्तिः। किंवा। किमिदं केवलान्वयित्वं सर्वनिष्ठत्वं वा।

विपक्षत्वात् न ५

अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा। नाद्यः प्रमेयत्वादेः परमाण्वादेः प्रत्यक्षत्वसाधनस्य सर्वत्राव्याप्तेति निरस्तात्मन्यवृत्तेः। परमाणुः प्रत्यक्ष-
इत्यादाविति। केवलान्वयिनः सपक्षैकदेशवृत्तेरसंग्रहापत्तेश्च। सर्वस्य वस्तुनः प्रत्यक्षागोचरत्वेन तन्निष्ठत्वस्य केवलान्वयित्वस्यापि प्रत्यक्षा-
गोचरत्वात्। प्रमेयत्वं सर्वनिष्ठं अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यनुमानेऽमानमिति चेन्न। सर्वस्याप्रत्यक्षत्वेन तन्निष्ठत्वमप्यप्रत्यक्षा-
मित्यप्रसिद्धविशेषणत्वात्। नापि द्वितीयः प्रमेयत्व स्यापि स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादन्यथात्माश्रयापत्तेः। इष्य-
त्वादेश्वाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे केवलान्वयित्वासि वापत्तेः। अत्यन्ताभावस्याप्रामाणिकत्वेन तत्प्रतियोगित्वविरहि-
णः केवलान्वयिनोऽप्यप्रामाणिकत्वापत्तेश्चात्यन्ता भावाप्रतियोगित्वस्य दुरधिगमत्वाच्चेति। इदानीं हेत्वाभासनिराक-
रणायाह। यद्यपि हेतुलक्षणमिति। हेत्ववदवभासमा- नाः पैवम्पादिप्रयोगमात्रेण न तु हेतुलक्षणयोगादित्यर्थः। नाव-
सर्वज्ञमतानुसारेण तद्धि आगमाद्। अप्रसिद्धविरुद्धेति। अप्रमितपक्षधर्मत्वो हेतुरसिद्ध इत्यर्थः। विरुद्धस्यानेकांतिकाद्भेदं दर्शयन्न-
यपक्षविपक्षयोरवेनावकाशः साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इत्यर्थः। विपक्षवृत्तिरनैकांतिक इत्यर्थः। अवाद्दाक्षः परमात्रसंबंधोऽहि-
तुरनध्यवसित इत्यर्थः। बाधितविषयो हेतुः कालात्ययापदिष्ट इत्यर्थः। समानबले न हेतुना बाधितसाध्याभावः प्रकरणसम इ-

त्यर्थः तत्राहेत्वाभासलक्षणासंभवमाह ॥ नदपिपरस्पराश्रयेति । हेतुलक्षणं तावद्धेत्वाभासव्यावृत्त्यायत्तं तथा च हेत्वाभाससिद्धौ तद्व्या
वृत्तये हेतुलक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धावेव तद्व्यावृत्तहेत्वाभाससिद्धिरिति परस्पराश्रयाद् असंभव इत्यर्थः ॥ इदानीमसिद्धादिलक्षणानामप्यसं
भवमाह तथा सिद्धपक्ष इति । साध्यकृद्धेतुविषयधर्मविशिष्टभावत्पक्षस्मिन्सिद्धे तत्राश्रितत्वेन सिद्धः सिध्यति तत्सिद्धावेव तद्व्या
१०५ वृत्तसाध्यकृद्धेतुविषयधर्मविशिष्टपक्षसिद्धिरिति परस्पराश्रयाद् असंभवो ऽसिद्धलक्षणस्येत्यर्थः ॥ उक्तदोषं विरुद्धादावति १०५
दिशति इत्यनेनैव विरुद्धे चेति । साध्यकृद्धेतुविषयधर्मस्याभावः साध्यमतस्मिन्सिद्धे तद्विपरीतव्याप्त्या विरुद्धः सिध्यति तत्सिद्धावेव तद्व्या
वृत्तसाध्यकृद्धेतुविषया धर्माः साध्यमिति परस्पराश्रयो तथा साध्यकृद्धेतुविषयधर्महीनस्तावद्विपक्षः तस्मिन्सिद्धे तद्धीनो
नैकान्तिकः सिध्यति तत्सिद्धावेव तद्व्यावृत्तसाध्यकृद्धेतुविषय धर्महीनो विपक्षः सिध्यतीति परस्पराश्रयमित्यर्थः ॥ कालात्ययाप
दिष्टलक्षणस्यासंभवमाह । कालात्ययापदिष्टे चेति । यावद्धेतुविषयः साध्यार्थः स एव बाधकस्य विषयः कथं तर्हि बाध्यबा
धकभावसिद्धिर्नहि रूपज्ञानयोरेकविषययोर्बाध्यबाधकभावो दृष्ट इत्यर्थः ॥ द्वितीयमेकस्मिन्नेव गगने पदार्थे भावाभावज्ञानयो
स्सर्वगोचरत्वे स्वरूपत्वेन तरेतरविषयापहारस्यानुपपद्यमानत्वाद् बाध्यबाधकभावादर्शनान्न बाध्यबाधकभावसिद्धिरित्याह । द्वितीयेपि तथेति ।

ति । कथं तर्हीदं रजतमिति ज्ञानस्य नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध इत्याशंक्याह । तस्मादिति । नहीदं रजतमिति ज्ञानं किं च ज्ञानपरिणमि
रतो ऽस्मिन्नयथार्थाभ्यां ज्ञानाद् ज्ञाननिवृत्तौ युक्तस्य सविषयस्यापहार इति नेदं ज्ञानविषयस्य ज्ञानान्तरेणापहारः स्वदा
हरणमित्यर्थः ॥ किं चाप्रमितपक्षधर्मत्वस्यासिद्धत्वे सा यावत्या बाधो हेत्वाभासस्यासिद्धवद्भिन्नो वः स्यात् । अस्तु तर्हि को ऽपि
पक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितो ऽसिद्ध इति चेन्न । साध्यधर्मी ऽतिव्याप्तेः हेतुरिति विशेषणीयमिति चेन्न व्याघातात् हेत्वाभासः
इति चेन्न हेतुलक्षणरहितत्वमात्रस्य हेत्वाभासत्वे साध्ये ऽतिव्याप्तिर्वाद्ध्यात्र हेतुलक्षणरहितो हेतुर्हेत्वाभास इ
ति चेन्न व्याघातसाम्यात् हेतुवदाभासमान इति चेन्न हेतुलक्षणराहित्यस्य वक्तुं द्वार्थत्वेपो ऽनुरूपत्वापत्तेः साध्यन
त्वे विवक्षितं तृतीयाद्यन्तपदवाच्यस्य सद्धेतुसाध्यस्य च्छेदार्थत्वेन आत्मा ऽयं कृतकार्य नित्य इत्यत्र कृतकत्वस्य हेत्वाभास
त्वं न स्यात् तत्र तृतीयाद्यन्तपदवाच्यत्वाभावात् अपि तु नञ्तृतीयाद्यन्तलिंगवचनं हेतुरित्यपि निरस्तं किं च । किं व्याप्तिपक्षधर्मतया
व्याप्तिमितत्वाभ्यामप्रमितो ऽसिद्धः किं वैकैकेनेत्याद्यः अनित्य आत्मा । कृतकत्वादित्यत्र कृतकस्य पक्षधर्मत्वमात्रेण व्या
प्रमितत्वेन तेनैव तस्य व्याप्यत्वेनायाव्याप्तिमात्रस्याप्रमितत्वेनासिद्धत्वाभावप्रसंगात् नान्तरः । एकैकाव्यापनात् द्वि
तीयादिव्यापनाद्बतस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितत्वात् यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भावितं सा सिद्धिः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

तित्वन्न्वा किं हिंसात्वाडुद्भावनं नाम हेतुनिरपेक्षस्यैव व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगमितत्वस्योद्भावनं वा तत्राद्यकहेतूपन्यासात्प्राक्तुद्भा
वनं वा नाद्यः अन्यतरासिद्धाद्यापत्तेः तस्य व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगमितत्वस्य हेतुसापेक्षत्वात् न द्वितीयः विरुद्धादावपि व्याप्ति
पक्षधर्मत्वावगमितत्वस्य प्रथममेवोद्भावयितुं शक्यत्वेनातिव्याप्तेरिति नापि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तो हि सा
ध्यविपरीतेन विना पतितुं संसृष्टसम्बन्धाविनाभावि इति विशेषणस्य हेत्वाभासे हि प्रयोजनत्वमेव साध्यविपरीतसंसर्गमात्रेण दोष
१०५ त्वापत्तेः अस्मत्कृतहिंसाव्यविपरीतसंसृष्टो विरुद्ध इति व्यभिचारो नैकान्तिकत्वापनात् नापि सव्यभिचारो मात्रेण तावदनैका
न्तिकः विरुद्धव्यापनात् सव्यभिचारत्वस्य विपक्षे हेतु त्वस्य विरुद्धेऽपि नावात् असाधारणानैकान्तिकाव्यापनाच्च तस्य १०५
पक्षमात्रवृत्तित्वेन विपक्षवृत्तित्वाभावात् ननु सव्यभिचा रत्वं सपक्षविपक्षसाधारणत्वेन नावेनावेन वृत्तिरिति नोक्तदोषप्रसं
गः तदपि मंदं सपक्षैकदेशवृत्तेरपि सद्धेतोः सपक्षवि पक्षयोः साधारणत्वादनैकान्तिकत्वापत्तेः सपक्षविपक्ष
योर्भावाभावसमानाधिकरणत्वेन वा भावासमानाधिकरणत्वेन वा साधारणत्वं सव्यभिचारत्वमिति चेन्न तेन तद्वदात्तं सपक्षवि १०५
पक्षैकदेशवृत्तेर्विपक्षैकदेशवृत्तेर्वा साधारणानैकान्तिकाव्यापनात् तस्याभावसमानाधिकरणत्वेन सपक्षविपक्षसाधा
रणत्वात् किं च भावेन सपक्षविपक्षसाधारणत्वस्याव्यापनात् अनैकान्तिके अन्तावदभावेन च तत्साधारणत्वस्य साधारणानैका
न्तिके अभावादनुपसंहार्यादौ साधारणत्वस्याभावादव्याप्तिरिति तस्मात् विप्लवः नापि सत्प्रतिपक्षः शक्यापि गन्तुं सत्प्रतिपक्षो हि

शब्दीनि ४

समसामर्थ्येन वा चिन्तसाध्यविपर्ययो वा पक्षसपक्षवृत्तिविपक्षव्यावृत्त्यवाचितविषयेण वा असिद्ध्यादिदोषरहितेन वा असि
द्ध्यादिदोषरहितेन यावत्प्रतीयमानेन वा व्याप्तिपक्षधर्मत्वविशिष्टेनावगमितेन वा नाद्यः सामर्थ्यं हि सर्वसाधकत्वादिवा यत्किंचिद्
धिवा साध्याभाववत्त्वादिवा न प्रथमः प्रतिपक्षद्वयोरितरेतरविषयत्वावासमर्थत्वेन सर्वत्वासामर्थ्याभावात् न द्वितीयः शब्दो
अनित्यः कृतकत्वादित्यस्य पदार्थत्वादित्यनेन निश्चितानैकान्तिकेन प्रमेयत्वेन वा विसमसमर्थेन सत्प्रतिपक्षतापत्तेः न तृतीयः
साध्याभाववद्वाविशृङ्खलहेतोः समर्थत्वेन तेन तत्र हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाभावप्रसंगात् साध्यतदभावयोः समसाध्यसाम
र्थ्यात् हेतुः सत्प्रतिपक्षो भवतीति चेन्न न एकैकस्य सत्प्रतिपक्षत्वाभावप्रसंगात् नापि द्वितीयः केवलव्यतिरेकिणः सपक्षस
त्त्वाभावेन तेनान्वयव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्ष त्वानुपपत्तिप्रसंगात् नागासिद्धस्यापि पक्षसत्त्वेन तेन सत्प्रतिपक्षत्वापत्ते
श्च सर्वपक्षसत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न एकैकस्यैव पक्षतात्तत्र सत्प्रतिपक्षत्वाभावप्रसंगात् सर्वपक्षसत्त्वाभावात् अभावासमाना
धिकरणः पक्षे सत्त्वं पक्षे सत्त्वमिति चेन्न संयोगविभागादौ सत्प्रतिपक्षत्वाभावप्रसंगात् तयोर्व्याप्यवृत्तित्वेन स्वाभावासमाना
धिकरणस्य पक्षे नावस्थानात् अत एवाभावासमानाधिकरणः पक्षे नापि पक्षधर्मत्वमित्यपि दूरे आत्मा सम्भवाद्यधिकरणं
संयोगित्वादित्यत्र संयोगस्याव्यापकत्वधर्मत्वप्रसंगात् न तृतीयः सत्प्रतिपक्षहेतोरसिद्ध्यादिदोषरहितत्वे साध्यधर्मिणि विरुद्धधर्म

योगाद्यसंगाच्च नव तु र्थेन प्रतिवादिनाव्यगताभिधाद्यादि दोषेणापि सत्प्रतिपक्षत्वस्य वक्तुमुपलं नाशवादिनश्च सम्मिणो विरुद्ध
धर्मद्वया संभवेनान्यतरस्मिन्हेतावसिद्ध्यादिदोषप्रतीतेः अतएव न पंचम इति । को वाव्ययापदिष्टोपि क उच्यते । समर्थेनवाधितसा
ध्यविपर्ययो वा । आद्ये तु सत्ते नवाधितसाध्यविपर्ययो वा । प्रथमे सत्प्रतिपक्षे ऽतिव्याप्तिः । न द्वितीयः । केवलव्यतिरेकिणोऽन्वय
व्यतिरेकिणि सत्प्रतिपक्षे अतिव्याप्तेः । तद्धि सपक्षसत्वेनान्विकत्वात् । अथ प्रत्यक्षप्रमाणेन वाधितसाध्यविपर्ययः कालात्
१०६ ययापदिष्ट इति । मैवं । वाध्यविषयत्वेनार्थे कितानुमानप्रत्यर्थिनि सति तेन दि पर्ययग्राहिणः प्रमाणत्वसंदेहादित्य
वं प्रवृत्तेर्वेता । थ्यस्य वक्तुत्वेपि ग्रंथ भूय स्त्वनयात्र नालिखीयत इत्यास्तां वक्तव्यात्र वक्तव्यमिति । एवं प्रत्यक्षानु १०६
मानयोः संगत्व मुक्तो दानीमुपमानागमयोः संगत्वमाह । तदेवमिति । किंवा कि मुपमानमुच्यते । अनवधानेन संगति
संज्ञा सम्मतिव्याहृतवाक्यार्थप्रमितिरूप मितिप्रकरणमुपमानमिति चेत् न । अनुमाने ऽतिव्याप्तेः नागरिकस्यादृ
ष्टगवयस्य यादृशो गौस्तादृशो गवय इति वनेचरेणाभिहिताति देशवाक्यस्य वने देवगत्या गवयं पुरः सदृशमवगच्छतो निश्चितमसौ गव
यपदवाच्योऽयं पूर्वं मया यत् गोसदृशो गवय इत्युपदिष्ट इति संज्ञासंज्ञिप्रमितेरनुमानतोपि संभवात् तथा हि । गवयपदं एतत्पदार्थ
मिधायकं । असति वृत्यंतरे वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वात् । व्यतिरेके घटपटवदिति । गोसादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादृ
शषणा । सिद्धिहेतावितिचेत् मैवं तथा सत्यप्रतीतगवनोमारण्यकानां गोसादृश्यावधारितेतरगवयस्य वहानविधायापत्तेः । अपि

सेवंघ२

वस्तुतातिदेशवाक्यस्य वने गवयमुपलभ्य या संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रमितिः प्रथमं जायते सा न वच्योत्तवा प्रमितिश्चन व यानि नसंगति
संज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थप्रमितित्वात् । परं तु तस्मिन्नेवार्थे यातथ्याश्रया संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रमितयो जायंते तेनाथवागनसं
गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थप्रमितय इत्युपमितयो नस्युरित्यव्याप्तिः । न चैकोपमितिविषयेऽन्या उपमितयो न जायंते इति सा
प्रतं । संप्लववादिभिरेकप्रमाविषये प्रमानंतरोत्पत्तेरभ्युपगमात् । किंच । गंगायां घोष इति वाक्यस्य गंगातीरे घोषप्रमोत्पादकत्व वक्तृ
सदृशो गवय इत्यादिवाक्यस्य सादृश्यपरस्य गव यथार्थत्वानुपपत्त्या तदुपस्थापकस्य गवयपदादिनियतत्वप्रमोत्पादक
त्वं किं न स्यात् । अपि वा प्रफुल्लकमलोदरदर्शी मधुमत्तनिमग्नकरः कांतया समतः पिवतीत्यादा वनगतमधुकरपदसंग
तः प्रवृत्तस्य वगतेतत्पदार्थस्य यत्तत्पदा र्थस्मृतमनिव्याहारानुपपत्त्या भ्रमरे मधुकरपदशक्तिप्रमा त्पद्यते सापि यत्वग्र८
वमुपमितिः स्यात् । न चेयं नुपमितिरेव नियुक्ता प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति पादसूत्रविरोधात् । व्याख्यातं वैतद्धार्त्ति
ककारादिभिः प्रसिद्धेन गवा साधर्म्यात् सादृश्यात् साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य साधनं प्रमितिरुपमितिरिति । ततश्च समाहितसंज्ञ
कस्मृतिसापेक्षासादृश्यप्रतानाज्ञायमाना संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रमितिरुपमितिर्निश्चीयते । तर्हि सैवोपमितिरिति नोक्तदोष इति चेत्
न तथा भूता सादृश्यज्ञानस्य तथा भूत प्रमाकरणत्वे प्रमाणानावादित्यलं पल्लवेन । नाप्यागमलक्षणमीदृशमहा । तथा हि । कि

मामस्यवा आमागमः निर्दोषस्यवा नाद्यः सर्वज्ञत्वस्याप्रसिद्धेर्लौकिकवाक्यानामप्रामाण्यप्रसंगाच्च । यथा हंसवादित्वस्य वृत
स्थ्ययथाभ्रांति हंसवादिनिगतत्वेन तद्वाक्यस्यापि प्रमाणत्वाशं यथा प्रमाणं हंसवादिनश्चाप्तत्वेन तद्वाक्यस्याशेषप्रमाणं दृष्टार्थ
स्यांशंयतत्वभ्रांति दृष्टार्थस्य प्रमाणत्वप्रसंगाच्च अप्रमाणत्वप्रसंगाच्च प्रमाणादृष्टस्यैववादीसइति विन्नं नंत्रा तथा उज्ज्वलतीनार्था
नुवादनात्मप्रयोक्तुरनाप्तत्वप्रसंगाच्च न द्वितीयः देवनिर्मितयथार्थविप्रलंभकवाक्याव्यापना लिति नाहहंसैवापनिष्ठा
१६९ न्निनाकनिध्यामइत्यलं ॥३४॥ ॥नन्वत्वदी यव्यवहारस्यापि प्रमाणमूलत्वात् प्रमाणेन निरासस्तव युक्तं इत्याशि प्रा
येण पृच्छति नन्वत्वयापीति । यदि प्रमाणेन कृत्यवहृयते कथं तर्हि तन्निरासार्थमिनेतिपक्षे त्वदीयप्रमाणनिरासा १६९
दिव्यवहारस्याप्रमाणमूलत्वात् अप्रमाणादि सिद्धिविमर्थः । प्रमाणाप्रमाणयोः परस्पराधीनसिद्धिकत्वेनावधृत्वात्
न्यथाख्यातिमातेनात्र सत एवान्यत्रासतोपान्मध्यवहारमूलप्रमाणत्वाप्रमाणत्वप्रच्छान पृच्छत इति परिहरति । आहामाहमाहिम
ति । नन्वत्वदीयव्यवहारमूलप्रमाणत्वाप्रमाणत्वप्रश्नास्तवपि किमद्भुतव्यवहारमूलं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति प्रश्ना प्रवृच्छत
एवेत्यत आह । किमत्र प्रमाणैर्मितामूलमित्यर्थः दिनत्वादिना अद्वैतप्रतीतिरमितिनवा । अमितिनसा प्रमा । अप्रमा वा प्रथमे हेतुं विनात
स्याप्रसंगवादद्वैतसाधकप्रत्यक्षमनुमानं वा । किं वित्रासिद्धमिति प्रश्नासंभवः नहि निश्चितप्रश्ना पृच्छ्यते । उत्तरानर्थक्यप्रसंगाच्च ।

अथ नाप्तिम माद्वैतप्रतीतिरितितत्साधकासिद्धिरिति । दूषणे तथापि प्रश्नासंभवः नहि स्वच्छमायमाने प्रश्ना पृच्छ्यत इत्यर्थः । अथास्य
द्वैतप्रतीतिषयत्वप्रमासेति । तत्राह । अथ यत्तत्स्यार्थः अप्रमापि संशयो विपर्ययो वा । उनयथापि स्वभ्रांतिविषये त्वदीयप्रमाण
प्रश्नः स्यात्तथा व्याघातः नहीदं रजतमिति भ्रांतिविषये प्रमाणप्रश्ना पृच्छ्यते । भ्रांतिप्रमात्वयानेकार्थत्वेतत्त्वव्याघातादिति । किं
वा नवयं प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकमपि प्रामाण्यमपजानीमहे येनैवं विप्रपर्यनुयोगनाजनं भवेम । किंतु तेषां नात्विकत्वं नन्नु
तथाप्यामोतिविज्ञानाविकानंगीकारा केन प्रत्यक्षादीनां तात्विकत्वं निवार्यत इत्यत आह । तात्विकत्वं विनि न
न्वलोकवादिसिद्धया यानामपि नवद्भिः सि ज्ञातत्यानंगीकारात्वयंसत्यत्वानावाच । कथं तेः प्रत्यक्षादितात्विकत्वनि
वारणमित्याशंक्यनत्वाह । नारवच्चालोक इति । स्त्रस्मानिज सिद्धांततयानंगीकृतानी स्वरूपसत्यता माहितानापिन्याया
नां प्रत्यक्षादीनां तात्विकत्वानात्वासकत्वं सामर्थ्यविशेषादेवापपद्यते प्रदीपस्यपच्चीयत्वेनातिनिष्ठस्याविवक्षितत्वासत्यतया सा
मर्थ्यविशेषादेवांसत्त्वानविनाशाहेतुबोपलक्षणमित्यर्थः । ननु तथापि प्रत्यक्षादीनां तात्विकत्वं निराकुर्वतां वा सकलमिष्टं नवा । अथ
मप्रत्यक्षादीनि । तत्वावेदकानि बाधकत्वादद्वैतागमवदिति । ब्रह्मवन्नदर्थस्यापिता त्विकादद्वैतासिद्धि नद्वितीयः । तेषां व्यव
हानिवाप्रमाणस्याप्यलापप्रसंगादितिवादयति । नन्वनुमानेतइति । यद्वा सर्वत्र तत्त्वावेदकमिति नासिध्यासिद्ध । प्रतिवादि

वाक्ये व्यानिवासादितिपरिहरति तर्हि किमिदानीमिति। तस्यापि तत्त्वा वेदकत्वे सर्वशास्त्राणामपि यथार्थत्वाद व्यवस्थाप्रसंग इत्य
भिप्रायेण ननु प्रतिवादि वाक्यं दोषकमेव न भवतीति न तेन व्यानिवारन इत्याशंक्यानां तदर्थ निषेधादि व्यवहारानावप्रसंगादित्याह।
न चेत्तत इति। अहृपत्तावाप्यविषयत्वेनापाद्यमित्याह। अद्वैतागमस्य त्विति। अत्यन्तावाप्यविषयत्वस्य सत्यं ब्रह्मेत्यादि विशेषणअनेनेत्य
र्थः। ननु त्वयाप्यस्मन्मतं कविदिदमिदं वा तिविकल्प निरस्यते तत्रापि कथमर्थान्नासतोऽध्यारोप इतिपर्यनुयोगः सम इत्य
तआह। तस्मादिति। नह्यन्यथाख्यातिवादि नामिवास्माकमप्यन्यत्र सतएवान्यत्रारोपः किन्त्वत्रोतिप्रतीतस्य त्वत्
न इति। न समः पर्यनुयोग इत्यर्थः। किञ्च। प्र २०० ५०९ माणाङ्गीकारे किं प्रयोजनं वस्तुसिद्धिरिति वेत्त्वानाविना प्रमाणं प्रमाणे पि
द्धि वक्तस्यासिद्धस्त्वनुपपन्नेः। प्रमाणासिद्धेर पिप्रमाणादिति वेत्त्वाना। तत एव सिद्धावात्माश्रयान्योन्यप्रमाणान्तरापत्तिः
वन्योन्याश्रयादन्वनस्थानादेरित्यभिप्रायेण प्रमाणपदार्थदूषणमुपसंहरति। तदेवमित्यादिना। इदानीं प्रमेयलक्षणस्याप्यसंभव
इत्यभिप्रायेण तल्लक्षणस्य इत्यादेशक्रमसंभवं पराह। प्राक् प्रमेयस्येति। प्रमाप्रमेययोः परस्पराधीनत्वादपि लक्षणासंभवं इ
त्यपि प्रत्यक्षणामनूद्याह। यद्वेति। यदत्र वक्तव्यं तदुक्तं विशेषेण कियामित्युपपद्यते। इदानीं संशयादीन्निराकर्तुमाह। प्रमाण
प्रमेययोरिति। प्रमाणे निराकृते तदन्तर्गता हेत्वादयः प्रमेये च निराकृते तदन्तर्गताः संशयादयो निरस्ता भवन्तीत्यर्थः। एवं सा

रु २ यार

१०९

१०९

गणे न तन्निरासमसिद्धावपि प्रत्येकं दूषणासिद्धये किं विदयिकमुच्यत इत्याह। तथापीति। तत्र कः संशयः। अनवधार
णज्ञानं वा। अनिर्द्धारितत्वविशिष्टं ज्ञानं वा। विरुद्धपदद्वयतदभावद्वयावलम्बि ज्ञानं वा। विचाराजनकं मिथ्याज्ञानं
वा। विपर्ययादन्यन्मिथ्याज्ञानं वा। संशयत्वसामान्यसमवायि ज्ञानं वा। तत्र प्रथममनुवदति। यत्त्वादिति। तत्र किमवधार
णं ज्ञानमात्रं वा। एकाकारपरिसमाप्तज्ञानं वा। संशयादन्यज्ञानं वा। प्रथमे अनवधारणं ज्ञानं नाव ... दावानवधारणज्ञा
नं संशय इत्युक्तेज्ञानमात्रं वा ज्ञानं संशय इ त्युक्तं स्यात्। तथा च बाधातादसंभवो लक्षणस्येत्याह। तत्प्रमादत्तमिति।
अथ ज्ञानमात्रमवधारणं तदान्यज्ञानम नवधारणज्ञानं संशय इति। तत्राह। ज्ञानत्वादिति। अवधारणमेवेति ज्ञा
नामात्रादन्तिमं तद्व्यतिरिक्तवदेवेत्यर्थः। अ थावधारणमेकाकारपरिसमाप्तं ज्ञानं तदन्यावृत्तं तदन्यज्ञानमनव
धारणज्ञानं संशये द्वितीयः तदापि प्रथमव्याघातादिसंभवः। द्वितीये घटपटस्तम्भेतिप्रमाणज्ञाने इतिव्याप्तिः। तस्यैकाका
रसमाप्तज्ञानादन्यज्ञानत्वात्। तृतीये परस्पराश्रयादसंभवः। संशयासिद्धौ तदन्यज्ञानमवधारणं सिध्यति तत्सिद्धौ तदन्यज्ञानं सं
शयसिध्यतीति। तदेवं नानवधारणज्ञानं संशय इति। द्वितीयेपि किमनवधारितत्वमवधारणानुल्लेखेन ज्ञायमानत्वं वा। संशयत्व
ज्ञात्वा वा नत्वं वा। नाद्यः। एवकारानुल्लेखेन ज्ञायमाना सुघटोयमित्यादिसविकल्पकप्रमासु च सर्वासु निर्विकल्पकप्रमासु

तइ २ नै~

तिव्याप्तिरित्याह। यद्येवकारेतिर्दिति। एवं यथा त्वन्ने विशिष्यत इति। तत्रैव न दूषणमनिवार्यो। तत्रावयाभितत्वधर्मविशिष्टंज्ञानं
संशय इति कृते येप्यतिव्याप्तिरित्याह। यदिकोटिद्वयावलंवित्वेनेति। समवायिनाशात् कार्यनाश इतिज्ञानं शेसमवायिनाश
स्य कार्यनाशहेतुत्वमसमवायिनाशस्यवेनदनावच्छ प्रतीयते। असमवायिनाशात्कार्यनाश इत्यंशे असमवायिनाशस्य
कार्यनाशहेतुत्वं समवायिनाशस्यवतदनावच्छ प्रतीयत इत्यस्यापि भ्रमाणज्ञानस्य विरुद्ध पक्षद्वयतदनावच्छयावलंवि
त्वात्संशयत्वप्रसंग इत्यर्थः। एतेनाप्यंश तूंवनित्यमनित्यंवेत्यादिज्ञानानां संशयत्वप्रसंगो इत्यपास्तं। नापि
१०५ विवादजनकंमिथ्याज्ञानं संशय इतिवक्त थः। उपलक्षणं। एकोटिद्वयावलंविसंशयस्याव्यापनात्। तस्मात्किवान १०५
नैनकत्वात्। नापिपंचमः। विपर्ययातिरेके नापिषष्ठः। पुरुषस्य मूर्च्छस्था णुः पुरुषोवेतिज्ञानस्यापि द्वित्वप्रसंगात्वं।
शनिश्चयस्वरूपत्वेन संशयत्वेन संकरापत्तेः ज्ञातित्वानुपपत्तेः। यत्तु सूत्रगतसंशयपदस्योपलक्षणात्वेन विपर्ययस्यापि
गृहणमित्युक्तं। तत्र वक्तव्यो विपर्ययो हि मिथ्याध्यवसायो वा। अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्वा। प्रथमेपि किं मिथ्यात्वमध्यवसायस्याप्रमा
त्वं वा। अर्थव्यभिचारित्वं वा। अर्थक्रियाशून्यार्थत्वं वा। न प्रथमः स्मृत्यध्यवसाये अतिव्याप्तेः तस्या अप्रमात्वात्। न द्वितीयः
अनियतदेशादिस्थतयाघटादिग्राहिप्रमाणज्ञानेतिव्याप्तेः अव्याप्तेश्च नहीदं रजतमिति विपर्ययस्यार्थव्यभिचारिताः। नतृ

अ४ जन्यत्वं २

तीयः। मिथ्याहिदंप्यादिविपर्ययज्ञानस्याव्याप्तेः। तस्य मूर्च्छाद्यर्थक्रियावदर्थत्वात्। नचवाध्यत्वंवा। दुष्टकारणजन्यत्वंवा मिथ्या
त्वमध्यवसायास्यतिसांप्रतं। तर्हि किं वाध्यत्वं। ज्ञाननिवर्त्यार्थगोचरत्वं वा। ज्ञाने वाध्यानाद्युपतियोगिगोचरत्वं वानाद्यः। सुखादि
स्वो २ नांसौ तत्कालस्य वृत्तिज्ञाननिवर्त्यत्वेन तदवलंवस्यापि विपर्ययत्वप्रसंगात्। न द्वितीयः सर्वप्रमाव्यापनात्। नापि दुष्टकारणेति
थ्यात्वं। दोषाहि ज्ञानजनका वाध्यार्थप्रमाजनका वा। भ्रांतिजनका वा। नाद्यः दोषाद्विज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगात्। न द्वितीयः स्मृत
दृष्टादेरजत्वाज्ञानस्याप्रमात्वापत्तेः। न तृ तीयः भ्रांतित्वस्य प्रमात्वेनेदं रजतमिति ज्ञानसंकरापत्तेः। तत्रेदमित्यंश
स्यप्रमात्वात्। अतएव भ्रांतेरध्यवसायाविप र्ययइतिसुदूरं। नाप्यतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्यय इति द्वितीयः। गुंजापुंजेरत्नि
तयं प्रवालपुंजोवेति संशयस्याप्यतस्मिंस्तद्बु द्धित्वेन विपर्ययत्वप्रसंगात्। अथातस्मिंस्तदध्यवसायो विपर्ययः। तथापि वं
ड्रागौरित्यादिप्रमाविपर्ययः स्यात्। अथ स्वात्यन्ताभाववति स्वाध्यवसायो विपर्ययः नैतथापि सुखादिप्रमायामतिव्याप्तिः। सुखादे
स्या प्यवृत्तित्वेन स्वात्यन्ताभाववत्त्वे वाध्यवसायात्। अथस्वसद्भावासहायायमतस्वात्यंताभाववति स्वाध्यवसायो विपर्ययः न तथा प्युन्नीत
नीत्यासमवायाध्यवसायेरतिव्याप्तिरित्यन्तं। इदानीं तर्कं निराकर्त्तुं तल्लक्षणमनुभाषते। व्याप्यांगीकारेणेति। व्याघातेऽवतर्क
इति लक्षणं। व्याप्यांगीकारेण व्यापकानावप्रसंजनरूपत्वेन व्याप्तिवादस्थकानिरामस्तव्योप्रयोजनमिष्यश्रस्ति। अतएवाहीसर्वानि। तत्र

तर्कानुमानयोरंगांगिभावं दूषयति। इत्यपीति। व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वेन तावत्तर्कस्यानुमानांगत्वं वाच्यं तर्कस्य च निश्चितव्याप्तिमूल
स्यैव तन्निश्चयहेतुत्वं। तथा च निश्चितव्याप्तिमूलतर्कस्यांगत्वसिद्धौ तत्कृतव्याप्तिनिश्चयद्वारेणांगिनोऽनुमानस्य सिद्धिः। तत्सि
द्धौ च निश्चितव्याप्तिमूलतर्कस्यांगत्वसिद्धिरिति तर्कानुमानयोरंगांगित्वमितरेतराश्रयादनुपपन्नमित्यर्थः। यद्यपि अन्यतरयोरनि
श्चितव्याप्तिमूलस्तर्को न स तद्व्याप्तेर्व निश्चयद्वारेणानुमानांगं किंतु तर्कान्तरेण निश्चितव्याप्तिमूलो व्याप्यं तत्र निश्चयद्वारेणानु
१०८ मानांगमिति नान्योन्याश्रयः। तदपि वार्त्तं व्याप्ति मात्रनिश्चये साधारणप्रयोजकाभावप्रसंगात्। तर्कमात्रं साधारणं प्रयो
जकमिति चेत्। यदि तर्हि तन्मूलं निर्मूलस्याप्र योजकत्वात्। व्याप्तिमात्रनिश्चये मूलमिति चेत् कथं तर्हि न तत्रेतराश्रयः किं ११८
वा कथं तर्कमात्रात्सिद्धान्तकौ तत्रमिति प्रपुष्टे। अपि वा तर्कोऽपि किं दृष्टव्यभिचारनिरासेन व्याप्तिनिश्चयहेतुः शंकित
व्यभिचारनिरासेन वा। नाद्यः। तर्कादृर्शनस्यैव व्यभिचारस्य। न द्वितीयः। व्यभिचारशंकायां निवर्तितत्वाद्बाधकतर्काभावादिति
चेत्। तर्हि बाधकतर्काभावाद्व्यभिचारशंकासिद्धान्तनिरासद्वारेण तर्कस्य व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वादनुमानोपयोगसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः। दो वाप
योगिनो बाधकतर्कस्याभावाद्व्यभिचारशंकाया असिद्धिरिति परस्पराश्रयमित्याह। बाधकाभावादिति। व्याघातोऽवधिर्वा कं इति
लक्षणं न संभवेन्नारूपतर्कव्यापकमित्युपेक्षितविद्यते हि संभावनानामत यथा यथाग्निः धूमव्यापकरणः संभवस्य तेतदामेशांतेसि

मयि व्यतीति। नचैतद्व्याघातोऽज्ञानमित्यव्याप्तिः। लक्षणोक्तमनुनाघतो व्याप्यारोपादिति। ज्ञित्यादेः सकर्तृकत्वाभावे कार्यत्वाभा
वप्रसंगइत्यादिप्रसंगानुमानेऽतिव्याप्तिः। तत्रापि हि व्याप्यस्य सकर्तृकत्वाभावस्यारोपाद्व्यापकस्य कार्यत्वाभावस्यारोप इति
कथं नातिव्याप्तिरित्यर्थः। किं वा आपादकासिद्धतर्काभासेऽतिव्याप्तिः तत्रापि व्याप्यारोपाद्व्यापकारोपस्य समानत्वात्। यथा हृप
स्यानभ्युपेताकाशविशेषगुणत्वं प्रत्यक्षत्वप्रतिकस्य ह्रदादेः अस्याकाशविशेषगुणत्वे श्रावणत्वप्रसंग इति। अथाभ्युपगतव्याप्यप्र
तिव्यापकारोपस्तर्कः। तथापि आपादानेऽति व्याप्तिः। यद्यभ्युपगतव्याप्यमनभ्युपगतव्यापकं प्रति व्यापकारोपः सइ
त्ति दूषो। तन्न। अभ्युपगत किं विद्व्याप्यमनभ्यु पगतव्यापकं प्रत्यव्याप्येनापि व्यापकारोपे गतत्वात्। तथा हृतं प्रति
व्याप्येन व्यापकारोपः सइति चेत्। नाय किंचि द्व्याप्येनापि किं विद्व्यापकारोपोऽपि गतत्वात्। यस्मिन्व्याप्यभ्युपगमो य
स्मिन्व्यापकानभ्युपगमस्तेन वद्व्याप्येन तस्यैव व्यापकस्यारोपः सइति चेत्। न। यत्र पार्विशेषार्थत्वे व्याप्तेः। साधारणार्थ
त्वेऽतिव्याप्तिरिति। किं वा व्याप्येन व्यापकारोपस्तर्क इत्यनेन व्याप्तिमूलो यः। आरोपः स तर्क इत्युक्तं स्यात्। तत्र च दोषः। किं यदसौ पत्ति
व्यस नाम व्याप्तिस्तन्मूलः स आरोपस्तर्कः। किं वा सा पारतंत्र्य निबंधनव्याप्तत्त्वमूल इति। प्रथमे परस्पराश्रय आपादकं संभवो द्वितीये तव
स्याभावादित्याह। व्याप्तितर्कयोरिति। प्रथमे दोषं निबंधनः व्याप्तिमूल आरोपस्तर्क इति नोक्तदोष इति तथापि तर्काभ

र्थत्वप्रसंगः। सहोपलंभेनैव सर्वत्र व्याप्तिनिश्चयोपपत्तेरित्याह। सहोपलंभमूलत्वादिति। लक्षणान्तरमनूद्याह। यद्वेति। तत्र किं संभाव
नानिश्चयत्वबुद्धौ विद्यतेऽत्वा। प्रथमे संभावनाबुद्धिः प्रमैवेति। तत्करणं प्रमाणं स्यात्। तथा च संभावनेयमिति प्रमायामिति व्याप्तिः।
द्वितीये संभावनाया अन्यानिश्चयान्तरसातबुद्धिरित्यसंभवइत्याह। तत्रापीति। ननु भवितव्यमिति संभावनाबुद्धिर्भवतीति प्रमा
वैलक्षण्यात्। कथं प्रमात्वमित्याशंक्य। भविष्यतिबुद्धेर्विकल्पाह। भविष्यतीति वदिति। किंवा संभावनाबुद्धेः संभावना निश्चयाभावे
११३ संभावनासंशयः स्यात्तथा च संभावनाविषयः संशयप्रत्ययप्रमर्कः इत्युक्तं स्यादेवं वा व्याप्तिः। न हि संभावनालक्षणे तर्के ११३
पि संभावनायां भावाभावे न वा प्रतीयेते। इत्यभिप्रायाह। संशयप्रसंगश्चेति। एवं तावत्संभावनानिश्चयबुद्धेः प्रमात्वे स्वयं संभाव
नेति प्रमायामिति व्याप्तिः संभावनाविषयसंशयबुद्धेश्चेत्तर्कत्वे संभावनारूपतर्कस्य व्याप्तिर्न निधाय इदानीं साधारणलक्षण
स्य व्याप्तिमाह। बाधकेवेति। निष्कारणकत्वप्रसंगादिरूपबाधकतर्कं न वर्तेत इत्यव्याप्तिरित्यर्थः। ननु चेत्तत्तर्कविशेषस्य लक्षणमिति
नोक्तदोष इत्यत्राह। इति नेक्ष्यत इति। साधारणलक्षणाभावे विशेषलक्षणानवकाश इत्यभिप्रायः। ननु प्रकृतं हि व्याप्याभावोपाधि
पकारोपः प्रशिथिलमूलत्वादिदोषशून्यस्तर्क इति लक्षणं तथा च प्रागुक्तं तर्कानां सेइति व्याप्तिर्न भविष्यतीत्याशंक्याह। प्रशिथिलमूल
त्वमित्यादिना। तत्र कथं प्रशिथिलमूलत्वादीनां तर्कदोषत्वमिति वक्तव्यं। एतद्दोषरहितस्यैव तर्कत्वादिति चेन्न। तर्कतद्दोषरहितस्यये

योक्तानोपपस्यतर्कत्वसिद्धावेतेषां तर्कदोषत्वसिद्धिः। स्वासिद्धावेतद्दोषरहितेन यथोक्तानोपपस्यतर्कत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् कदसंभ
वो लक्षणस्येत्यर्थः। अपि चातर्कदोषरहितस्य यथोक्तानोपपस्यतर्कत्वे विपर्ययपर्यवसायिनि परामिद्धव्याप्तिमूले परपक्षदूषण
मात्रफलप्रसंगः व्याप्तिः। भवति हि परपक्षदूषणमात्रफलं परमिद्धव्याप्तिमूलप्रसंगः। यथा नैयायिकादिना वेदान्तिनं प्रत्याप
धते आत्मनापि दृश्यत्वे मिथ्यात्वप्रसंगइति। न चात्र नात्मा दृश्यः अमिथ्यात्वादिति विपर्ययपर्यवसानं संभवति। तेनादृश्यत्वान
गीकारात् आत्मनः दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्याप्त्य नंगीकाराच्च। किंतु दृश्यं मिथ्येति परपक्षदूषणमेव फलं तस्येति न कथम
व्याप्तिस्तत्र। अपि चैवमात्माश्रयादिनर्कोऽप व्याप्तिः। तेषां व्याप्तिमूलत्वासंभवात्। तथा हि स्वस्यानंतरितस्वापेक्षा ता
वदात्माश्रयः। स कथं प्रयाश्रयः यद्ययमनं ततितस्वापेक्षस्तदानमिथ्यादिति वा। अथवापेक्षत्वमपेक्षकत्वं वा न तद
प्रमत्वात् तत्र तदंगीकारेन दः स्यादिति। प्रथमे यस्यानंतरितस्वापेक्षा तदसिद्धमिति व्याप्तिर्वाच्या। भावनकोविल्वमिते तिकथं न प्रशि
थिलमूलता। अथ तथाभूतमपि किं विल्वमितं तस्य स्यापि तथाभूतत्वेन किं विदनिष्टमिती आपत्तिः। द्वितीयेपि यत्रापेक्षत्वमपेक्ष
कत्वं वा तत्र भेद इति व्याप्तिर्वाच्या। भावनाप्तिः। अभिन्नस्यैव निरापेक्ष्यापेक्षत्वापेक्षकत्वयोरुपलंभेन व्यभिचारात्। अथ यं प्रत्य
पेक्ष्यत्वं तं प्रत्येवापेक्षकत्वं यत्र तत्र भेद इति व्याप्तिर्विवक्ष्यते। भावनाप्तिः तथापि व्याप्तेरप्रमेवा एकं प्रत्यपेक्ष्यत्वापेक्षकत्वोपपन्नस्य क

स्यानंतानिष्पन्नस्याप्रमितत्वात्। अन्योन्याश्रयोपि तावदस्त्यात्मयानं तर्जितान्योन्यापेक्षासिद्धिः। सोपि कथं प्रयुज्यते। यद्यनयोरनंतरितान्योन्यापेक्षासिद्धिस्तदा असिद्धिस्स्यादिति वा। किंवा पेक्ष्यमपेक्ष्य कृनिरपेक्षं दृष्टमत्रत्वप त्वस्यापेक्षकसापेक्षत्वेपि स्यात्वनस्यादि
ति। प्रथमे यथा स्वतंत्रितान्योन्यापेक्षा। तयोर्न सिद्धिरितिव्याप्तिर्वाच्या। तावनुपपन्नौ तथाभूतवस्तुनामप्रमितत्वात्। प्रमितत्वे वा
त्मा श्रयापत्तेः। द्वितीयेपि यदपेक्षातदपेक्षकनिरपेक्षमितिव्याप्तिमूलीकर्तव्या। सा च न मूलं यत्किंचिदपेक्ष्यस्य यत्किंचिदपेक्ष
११४ कसापेक्षत्वोपलंभेन सव्यभिचारत्वात्। यद्य दपेक्षयापेक्षं तदव्यवहिततदपेक्षं न भवतीति व्याप्तिमूलमिति चेन्न। ११४
यत्र छद्मार्थानुगमेनापादकासिद्धत्वस्यान कव्यवधानेन स्वापेक्षावान्यान्यापेक्षावच्चक्रकमिति। गतनिर्मूलत्व
दिदोषं नातिवर्तते। विरुद्धसमुच्चयो व्याघातः। यथा सन्नासन्निति सोपि कथं प्रयुज्यते। यद्ययं सत्स्यात्तदानीमसन्न स्यादिति
वा। यद्ययमसन्स्यात्तदानीं सन्न स्यादिति वा। नाद्यः। यथा चासत्वनिषेधस्य सत्वेन सत्वनिषेधस्य चासत्वेन सत्वासत्वनिषेधयोः समत
सत्वानिषेधयोः भेदेन व्याप्यव्यापकतानुपपत्तेः। अनवस्थावापाद्यापादकयोः नवस्थिपरंपरा सापि कथं प्रयुज्यते ज्ञातो ज्ञात्वं गो ११२
कर्ते अविश्रांतिः स्यादित्येवमिति चेन्न ज्ञानतोज्ञातिसंज्ञावस्थाविश्रांत्या सहनाव्याप्तेर्जनात्रापीत्यापत्तेः। अनुपलंभे च मूलशै
थिल्यादिति। अत एव विपर्ययायपर्यवसानादीनां तर्के दूषणत्वं प्रत्युक्तं विशेषाख्यतर्कविपर्ययापर्यवसानस्यादूषणत्वात्। आत्माश्र
स्यान्योन्या त्रा इति न्यायः। ८

यादेरेव प्रमितिशिथिलमूलत्वादेर्नित्यत्वात्। ८॥ इदानीं कथात्रयं निरूपयितुं लक्षणमाह। गुरुशिष्यभावेनेत्यादिना। पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह
श्रावक कथा। सा त्रिविधा वादो जल्पो वितंडा चेति। तत्र प्रमाणतर्काभ्यां पक्षस्थापने प्रतिपक्षोपालंभो वाद इति लक्षणं तत्वनिर्णयाव
सानइति। प्रयोजननिर्देशः। गुरुशिष्ययोर्वादिप्रतिवादिनोरपि वादः इति कथामिति दर्शयितुमाह। गुरुशिष्यभावेनेति। वादकथैव
वीतरागकथा कथ्यते। तत्वनिर्णयातिरिक्तप्रयोजनाभावादिति। न कथांतरमाशंक्यमित्यत्पत्तिप्रायः। छलजातिनिग्रहस्थानैः पक्ष
स्थापने प्रतिपक्षोपालंभो जल्प इति लक्षणं। लाभादीनां जल्पकथाप्रयोजनत्वमिति दर्शयितुमाह। लाभेत्यादिना। लाभा
दीनामेव प्रयोजनत्वं कदापर्यवस्यदित्यत आह। पस्खलितेति। पस्खलितपूर्वस्य तत्वनिर्णय इत्यर्थः। जल्पस्य वत्र
गत्वमेवेति नियमनार्थमाह। वादिप्रतिवादी ति। वीतरागस्यापि जयाद्यर्थं जल्पप्रवेशार्थमाह। ज्ञानसंरक्षणार्थमि
ति। जयादिमात्रप्रयोजनत्वादीयं वक्ष्यमाणा कथा विजिगीषुकथा कथ्यते। जल्पस्यैव द्वयपक्षविपरीतायाः स्वपक्षस्थापनाहीन
या वितंडात्वमाह। सप्रतिपक्षेति। तत्र परपक्षदूषणमात्रेण जयादिसिद्धौ बुध्यः स्वपक्षस्थापनस्याकिंचित्करत्वाज्जल्पः। पृथक्
युत्पत्तिप्रत्यपत्तिरसति। तदेतदिति। हेत्वंतरमाह। वादिप्रतिवादीति तथाहि कोयं वादी पक्षग्राहीति चेन्न प्रतिवादिनापि तत्वात्। सप्र
तिपक्षग्राहीति चेत्पक्षस्यापि तत्पक्षग्राहित्वात्। तस्य च पक्षस्याभावेन पक्षप्रतिपक्षविभागाभावेनत्वात्। वादिप्रतिवादिविभागासि

१०५ द्वा तद्दवीननिरूपणास्य कथात्रयस्याप्युपसिद्धिरित्यर्थः। किं ततत्वनिर्णयस्य वादफलस्य कथांगी कृतस्य तत्वेण सद्युक्तिभिः कथान
त्वनिर्णयदर्शनं वादादकथातो वक्ष्यथा तथा जल्पवितंडेवा वलवद्भिः क्रलादिभिरवला कृवतन्नदत्ते तरणापि जयादि सिद्धिरित्याह।
निः प्रयोजनं वेति। इदानीं यदुद्देशक्रमानुसारेण छलनिरूपणं वक्तुमेवनविघातो अर्थविकल्पापपत्त्या छलमिति छलमात्रस्य
लक्षणसूत्रं। तस्यार्थः। अर्थविकल्पोऽर्थांतरकल्पनातस्योपपत्तिः सद्भावस्तया वचनविघातो विवक्षितार्थापलापः स छलमिति।
तत्रेदं विभागसूत्रं तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्य छलमुपचारछलं चेति। तत्र वाक्छललक्षणसूत्रं अविशेषाभिहितवक्तुरभि १११
प्रायादर्थांतरकल्पना वाक्छलमिति। न स्यार्थः। अविशेषाभिहितमनेकार्थं वाक्यं तस्मिन्यो वक्तुरभिप्रायो विवक्षि ११२
तोऽर्थस्तस्मादर्थांतरकल्पनया यस्तदपलापः स वाक्छलमिति। सामान्यछललक्षणं वा। संभवतोऽर्थस्यातिसामान्य
योगादसद्भूतार्थकल्पना सामान्यछलमिति। उपचारछललक्षणं वा उपचारप्रयोगे मुख्यार्थकल्पनया प्रतिषेध उपचारछलमिति। त ११३
दत्र यमर्थः सदुत्तरं अभिप्रेतार्थाप्रतिपक्षविपरीतार्थप्रतिपत्तिर्वेति। तदेतदनुवदति। वक्तुरभिप्रायादिति। छलमात्रलक्षणाप
न्यासेन तद्विदलक्षणापद्धासापि द्रष्टव्यः। किं शब्दार्थापरिज्ञानादसदुत्तरत्वमुच्यते। किं वा विवक्षितापरिज्ञानाद्य नाद्यः। कंब
लनवसंख्यापारस्यमवधनकंबलस्य ब्राह्मणेनवदुर्वेदाभिहतस्यापि शब्दार्थलाभ नहि ज्ञीयः। घटपटायमितिवाक्यार्थस्य

प्रत्यक्षविरोधेनापन्नत्वस्याप्यसदुत्तरत्वप्रसंगात्। द्वितीयः किं विवक्षितानापरिज्ञानस्य तत्रापि संभवादित्यभिप्रायेणाह। तत्राप्यत इति। अथो
च्यते। वक्तुर्विवक्षितपदार्थानामविवक्षितेनेति नवकंबलार्यमित्यादिवाक्ये विवक्षितस्यैकं कंबलादोर्नूतनत्वादेः शब्दार्थस्यापति
शानाच्छलादेरसदुत्तरत्वमिति तत्राह। नवेदिदमिति। वृद्धव्यवहारात्तावदस्य शब्दस्यायमर्थ इत्यवसीयते। वृद्धव्यवहारश्च प्रव
र्त्तकेसंगतिरवसिता। प्रवर्तकश्च न वक्तुरभिप्रायो वा येनत्वं व्यवहारदृष्ट इति श्रोतारं न मध्यम वृद्ध प्रवृत्त्याप्रवर्तकं वक्तुरभिप्रायम
नुमायत्वत्र संगतिग्रहणासंभवान्न वक्तुरभिप्रायः। शब्दार्थ इति न तदपरिज्ञानाच्छलात्कारसदुत्तरत्वमित्यर्थः। वक्तुरभिप्रा
यमनुमायतत्र संगतिग्रहणासंभवाच्च वक्तुरभिप्रायः। शब्दार्थ इति न तदपरिज्ञानाच्छलादेरसदुत्तरत्वमित्यर्थः। वक्तुरभि
प्रायस्य शब्दार्थत्वकल्पने बदोषमाह। अपराथ इति मरुं याहीति विवक्षित्वा सागरं याहीति ब्रूयात् तदा आश्रम रुगमनप्र
त्ययः। श्रोतुः स्यात् सवनदृष्ट इति नानिभ्रायः शब्दार्थ इत्यर्थः। किं वा अनभिप्रायमात्रं शब्दार्थः किं वा पदार्थसंसर्गविशेषावच्छिन्नः।
नाद्यः। यत्किंचिद्वावाद्यत्किंचिदभिप्राय प्रतीतिप्रसंगात्। न द्वितीयः। पदार्थसंसर्गविशेषस्य वाक्यार्थत्वसंभवाभिप्रायस्या वि
तदर्थत्वकल्पनप्रमाणाभावादित्याह। अनवीछन्नस्येति। किं वा पदार्थोहि पदार्थांतरेण संसृज्यमानो वाक्यार्थो न वा अभिप्रायोप
दार्थ इति न वाक्यार्थ इत्याह। अपदार्थत्वाच्चेति। न चास्मिन्वाक्ये यं वक्तुरभिप्राय इति प्रमाणेनावदवसीयत इति कथं तस्य न शब्दा

पा५

र्थत्वमित्यत आह। मानं। तत्रेति। प्रमाणं गतत्वादनिप्रायसिद्धान्तस्य शद्धार्थत्वमननैच्यत्वप्राप्स्येव शद्धार्थत्वादित्यर्थः। अनिप्रायस्य पथ
शार्थत्वनिरासेन बौद्धवैशेषिकादपि पृथक्त्वादित्याह। एतेनेति। नोहेवमूवतु। विमतानि पदानि विवक्षापूर्वकाणि पदत्वादस्म
दुच्चार्यमाणपदवदी विवक्षा वा पदार्थसंसर्गबुद्धिपूर्विका। विवक्षात्वादस्मद्विवक्षावदित्येवं शद्धानिगतयार्थवोधको न पृथक्प्रम
णमिति। तदप्यनिप्रायस्य शद्धार्थत्वनिरासेन निरस्तं। तथाश्रुपुकिमिदं विवक्षापूर्वकत्वं साध्यते। विवक्षार्थत्वं वा। विवक्षाजन
११४ त्वं वा। नाद्यः सिद्धसाध्यत्वात्। न द्वितीयः अजन | कविवक्षायां शद्धस्य लिंगत्वेपि स्वार्थे पृथक्प्रमाणत्वस्य दुरपह्नवत्वात्। न
हि वस्तुः स्वजनकं लिंगमित्यतावता प्रत्यक्ष | नात्यजेत्। किंवा नवनुपदेन्या विवक्षाविवक्षयावपदार्थसंसर्गबुद्धनु
मानं। तथापि पदार्थसंसर्गविशेषप्रमितिः क | थं। अनुमितवक्तृप्रमाणादिति चेत्। ना पूर्वप्रमा[illegible]न्यं प्रत्यवासकत्व
त्वात्। किंवा पदानुमितविवक्षयापि वक्तृप्रमाणमात्रमनुमीयते अथ विशेषोपार्हं वा। प्रथमे नते नार्थविशेषप्रतीतिः स्यात्। द्वितीयः
र्थविशेषप्रमितिरन्यतो वाच्या। ननु तर्हि पदेभ्योऽर्थविशेषप्रमितिरिति चेत्। तर्हि किमिदानीं पदान्यपि पृथक्प्रमाणं। यद्वलीना
वत्या युक्तं। पदानि स्मारितार्थसंसर्गविज्ञानपूर्वकाणि। योग्यतासंनिधिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात्। गामभ्याजेति पदकदंबव
त्। तत्र वदामः। किं संसृष्टार्थपरत्वं संसृष्टार्थबोधकत्वं वा। तत्र तात्पर्यं वा। नाद्यः शद्धप्रामाण्याङ्गीकारापत्तेः। न द्वितीयः

नाम —

डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य पुस्तकसंग्रहम्
DR. BHAU DAJI
MEMORIAL

संसृष्टार्थाप्रतीतौ न तत्तात्पर्यावगतीत्याह। सिध्यापत्ते। यज्ञानन्यथासिद्धसंसृष्टयोग्यावारणत्वं तदेव तात्पर्यमवधार्यं तदयुक्तं। तन्नहेतुः। सं
सृष्टयोग्यावारणस्यान्यथासिद्धत्वस्य संसृष्टार्थप्रतीतिं विनाऽनवगमत्वात्। तथासंसृष्टार्थं विनाप्यसिद्धत्वमनन्यथासिद्धत्वं। पूर्ववदेव
वात्रापि साध्यविकल्पनिरासो द्रष्टव्य इति तस्मादभिप्रायस्य शद्धार्थत्वान्नोवा न्यवसंख्यादेरपि शद्धार्थत्वात्पुनरुक्तारेणोज्झलवादि
नो युक्तोपवादः पदत्वादित्याह। अत इति। ननु मानामपूर्वदभिप्रायस्य शद्धार्थत्वपरित्वनिप्रायानुसारेण दूषणं दूषणयोविकल्पालीत
दनिक्रमाच्छलवादीनि यात्यइतिनेत्याह। नन्व | वक्कुरित्यादिना। तस्मात्संदिग्धार्थवादीनियाख्यानेच्छलवादीनुपसंहरति। प्र
नाऽनिप्रायेति। अथ तर्हि प्रत्यक्षेणोतरतनकेवल | योगस्यासिद्धत्वात्तद्विशेषेनासङ्गतत्वं तत्राह। यदीति। प्रमाणान्तरविरुद्धा
र्थो लोकेवस्तुवक्तिर्नुक्षत्र इति वाक्यइत्याशिया | दिशाद्यन्नवत्कं वलायमित्यादिवा दिवाकोपितस्यापि प्रत्यक्षविरुद्धनकंस्वा
योगविषयत्वस्याप्रसंनवादित्यर्थः। अथ प्राय[illegible]लन लक्षणापतं प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थवक्त्वं छलमिति नातिदोषइति। तत्राह। स्युलमिति।
प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थत्वं नेवासङ्गतत्वोपपत्तेः। कृतं प्रायुक्तच्छललक्षणं बिलाकनेननस्यपदार्थवृद्धिमात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः। ॥छ॥
संप्रतिजातिलक्षणनिराकर्तुमनुलाप्यते यद्वजातिलक्षणमिति। प्रतिकूलसत्तर्के इति व्याप्तिपरिहारायसाम्यापादनाभिप्रायेणोक्ता।
दूषयति। तदति व्याप्तीति। हेतुमाह। वायुकस्पर्शवान्इति शेषः। आत्मगुणाः क्षणिकविशेषगुणत्वात्सुखादिवदित्युक्तोन्यापवाद्याह।

डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य पुस्तकसंग्रहम्
MEMORIAL

राद्दष्यात्मगुणत्वे सुखादिवदेववाह्येंद्रिययाह्यत्वमपि न स्यादिति। सोऽयं प्रतीकूलवाधकतर्कः। प्रतिद्वंद्धान्तसाम्यापादनानिघ्रायेणा प्र
संगो नवलीत्यव्याप्तिव्याप्तिनित्यर्थः। अपि वा असिद्धजाते निदेलक्षणमप्रसिद्धायाविप्रथमः स्यामितिनित्यादाद्गवादीति। नहि गोत्वादिजा
तिः प्रसंगइत्याशयः। द्वितीयजातेरसिद्धौ तन्निष्ठलक्षणस्याप्यसिद्धलक्षणानेवजातिसिद्धौ परस्पराश्रयादसेनवइत्याह। अथ जाति
प्रमाणान्तरेणैवजातिसिद्धेर्नासंनवइत्याशंक्याह। नवदिति। असंनवा नास्त्विवे नहि प्रमाणं नव्यामित्यर्थः। ननु महद्व नमवप्रमाणामि
१२५ तिनेत्याह। संप्रतिपन्नेनेति। अन्यथा महद्वक्ता ज्ञात्सपक्षवापिप्रमाणिकः स्यादित्याशयः। ननु किमतः प्रसंगाज्जातिः स् १२५
तो लक्षणयोगित्वाद्यतिरेकाणप्रमाणवदिति के वलव्यतिरेकी प्रमाणमतआह। केवलव्यतिरेकी वेति। प्रसंगद्वारेणाव्यमान
सत्प्रतिपक्षानुमानेः निर्व्याप्तिर्लक्षणानुमानेतुव तिवानइतिद्रष्टव्यं। एवं तावत्साधारणप्रयत्नजातिलक्षणं निरस्येदानीं तद्दानां
साधर्म्यसमादीनामसदुत्तरत्वं निराकर्तुमाह। यवेत्यादिना। अनुवादयंथः स्पष्टः। साधर्म्यसमादीनां कस्मादसदुत्तरत्वं। साधर्म्यसाम्यादि
ना प्रत्यवस्थानाद्वा। व्यनिचारादिदुष्टत्वात्प्राप्रत्यवस्थानाद्वेति विकल्पदोषमाह। नत्र किमित्यादिना। साधर्म्यसाम्यादिना प्रत्यवस्थानाये
नासदुत्तरत्वे। सदुत्तरत्वबाधकादर्शनात्। साधर्म्यसाम्यादिना प्रसंगाद्वारेणानुमाने प्रत्यनुमानेः सदुत्तरत्वप्रसंगाद्वेत्यर्थः। द्वितीये साध
र्म्यसाम्यादिपरिनाषाकरणमनर्थकं। नेत्रदोषा निवानादेवासदुत्तरत्वोपपत्तेश्च। अथासदुत्तराणामवसंग्रहार्थं तत्परिनाषाकरणं न

हि साधर्म्यसाम्यादिपुरस्कारेणतन्माकृदुता। तस्याप्रयोजकत्वात्। किंतु व्यनिचारादिपुरस्कारेण तथा च साधर्म्यवैधर्म्यसमादीनां
नसंज्ञानेदः। संज्ञा वृथा च प्रबंधाद्वासंव्यवस्थानिवानुपपत्तेऽपत्वादिति द्रष्टव्यं। अथ जल्पवितंड्यामनेकांतिकत्वादावलिहितेकथं वि
त्यपक्षसमाधानं क्रियादितिनत्राह। अर्थसाम्यसमादिपरिनाषाकरणमिविनेत्याह। नो खलु जल्पपीति। मृदव्यामोहार्थं परिना
षाकरणे नियतपरिनाषाकरणप्रसंगादिति नाव। यन्नवेदात्नवादिनमुद्दिश्य जातिलक्षणं कश्चिदुक्तवानतदनुवदति। यत्रा वे
वदिति। यथा गुणा गुणिनानि न्नाः न्निनानि न्नानिन्नावा। प्रथमेन तद्गुणभेदन्यवस्थानुत्पत्तिः। द्वितीये युत्पत्तिः। तृतीये युक्ति
नाव्यादसंगतइत्यादिना। एतज्जात्युपन्यस्य प्रतिघातकत्वमित्यत आह। एनहीति। तस्यार्थः। प्रतिबंध्यापि प्रतिषेध्यात् न्निन्ना
न्नित्वानिन्नावा। प्रथमेन तत्प्रतिषेधस्य अन्यत्वंतावत्। द्वितीये प्रतिषेध्यमेव न प्रतिषेधानामा। तृतीये विरोध इत्यवंप्र
तिषेधासिद्धिः स्वपक्षव्याघातकत्वमिति। विकल्पदोषमाह। न च किमित्यादिना। ध्यवसारनत्तु प्रतिषेधासिद्धिर्न शक्या वक्तुं। स्वप्रतिषेधत्वापि
नसिद्धेः। नव्वात्मा श्रयणे अन्योऽन्याश्रयणं वा आत्मनि अवधातस्मादनाविकल्पापि प्रतिषेधस्य स्वा प्रत्यवस्थानाहारणमव्यइत्याह। प्रसक्तो व्यवस्थि
तिं। ननु प्रतिषेधस्यतान्विकत्वाभावे प्रतिषेध्यस्यतान्विकत्वप्रसंगइति नेत्याह। स्वप्नवदेवेति। स्वाप्नप्रतिषेधस्यातान्विकत्वेऽपि स्वाप्नप्रति
षेध्यस्यतान्विकत्वादर्शनात्प्रशिथिलमूलत्वादित्यर्थः। प्रथमाजिहितजातिलक्षणदोषमत्राप्यतिदिशति। पूर्ववदेवेति। प्रसिद्ध

ज्ञातस्य सिद्धज्ञातेर्वा लक्षणमिति विकल्प्यदोषो द्रष्टव्य इत्यर्थः। किंवा अप्रयोजकत्वं कायेन न्यायेनानुमानं दूषयति ते न न्यायेन सोपि दू
षयितुं शक्य इति स्वव्याघातकत्वाज्जातिस्स्यादित्यतिव्याप्तिरित्याह। किं वानुकूलेति॥३४॥ ॥ इदानीं निग्रहस्थानलक्षणमनु
भाषते। यत्र पराजयनिमित्तमिति। किं न दित्यत आह। अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्योरेकमप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वा निग्रहस्य पराजयस्य
स्थानमित्यर्थः। निग्रहस्थानानन्त्यदनुमाह। विकल्पानंत्यादिति। अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्योरिति काकाक्षिवत्संबध्यते। तेन नायमर्थः
११६ अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्योर्विकल्पा वैविध्यं न स्थानंत्यान्निग्रहस्थानानामानंत्यमित्यर्थः। तत्रेदं विभागसूत्रं। प्रतिज्ञाहानिः प्र
तिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरमनर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्त ११६
मननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्था
नानीति। तत्र नासर्वज्ञानां निःशेषाविप्रतिज्ञाहान्यादीनां लक्षणान्यनुवदति। स्वप्रतिज्ञातस्येत्यादिना। अविशेषेणोक्ते तस्य प्रतिषेधे
तत्र वक्विशेषणकरणं हेत्वन्तरं तद्यथा निग्रहस्थानं तथा प्रतिज्ञान्तरमित्यर्थः। इत्यनुवादः। तत्र प्रतिज्ञाहानिलक्षणं तावदनुपपन्नं। स्वप्रपंचेन
विपरीतानुज्ञायामपि स्वप्रतिज्ञातमपि निर्वोढुं यतः प्रत्यनिग्रहस्थानेगतत्वात्। स्वप्रतिज्ञातत्यागः प्रतिज्ञाहानिरिति चेत्। न। प
रप्रतिज्ञातत्यागस्यापि तत्वप्रसंगात्। स्वप्रतिज्ञातत्याग इति चेत्। न। एतत्कथायां स्वप्रतिज्ञातस्य कथायां तत्रापि तत्त्यागे रतिव्याप्तिः। य

कथायां स्वप्रतिज्ञातं न कथायां तत्त्यागः। स इति चेत्। न। यत्र स्वशब्दानां साधारणार्थत्वेगतदोषापत्तेः साधारणार्थत्वे त्वव्याप्तेः। किंवा
यदृच्छया प्रतिज्ञातस्य स्वस्य वदोषस्फूर्त्या संवरणरूपत्यागः। तिव्याप्तिः। य कथायां स्वप्रतिज्ञातं तत्कथायां तत्त्यागः। स इति चेत्। न। यत्र स्व
शब्दानां साधारणार्थत्वेगतदोषापत्तेः साधारणार्थत्वे त्वव्याप्तेः। किंवा यदृच्छया प्रतिज्ञातस्य स्वस्य वदोषस्फूर्त्या संवरणरूपत्यागः। तिव्याप्तिः।
प्रतिज्ञातस्य दूषितस्य त्यागः स इति चेत्। न। स्वप्रतिज्ञातस्य स्वदूषितस्य कदाचित् संवरणे तिव्याप्तेः। परदूषितस्येति चेत्। न। एतत्कथायां स्व
प्रतिज्ञातं यत्तस्य दकथायां परेण प्रतिज्ञातस्य स्वदूषितस्य परेण त्यागाव्याप्तेश्च। एतेन प्रतिज्ञान्तरलक्षणमप्यपास्तं। एत
कथायां यदविशेषणात् स्वप्रतिज्ञातं तस्य दत्त थान्तरे परेण प्रतिज्ञातस्य स्वयं प्रतिषेधे परेण तत्र यद्विशेषणोक्तं तद
व्यापनाच्च। प्रतिज्ञाविरोधलक्षणमप्ययुक्तमिति उक्तमिति तिव्याप्तेः। भिन्नपुरुषप्रयुक्तप्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधव्यापनाद्वा। अथवा
पुरुषप्रयुक्तौ कथायां यौ मिथो विरोधः साध्यविपरीतव्याप्तत्वेज्ञानानपेक्षा ज्ञानवनः प्रतिज्ञाविरोध इति नदोषः। सत्यं तथापि
घटः पटो न भवतीत्यत्रातिव्याप्तिश्च। तत्रापि घटस्य पट इत्यंशस्य तादात्म्यविषयिनस्त्रिषेधविषयिनस्य मिथो विरोधात्। अथ एकत्र प्रामा
णिकविरुद्धद्वयविषयत्वं वा कथायां मिथो विरोधकथकत्वे तिव्याप्तिः। न कथं विज्ञापं तत्त्वसंनवदीयनीहाप्तिः। न ह्येकत्र विरुद्धद्वयस्य प्रा
माणिकत्वसंभवः। संभवे वा विरोधस्यैवासंभवापत्तेः। प्रतिज्ञासंन्यासलक्षणमप्यनुपपन्नं। स्वोद्भावितपक्षे स्वयमेव दूषणस्फूर्त्या द

षितेसतिन्मदितिसंवरणद्रूपेऽपलापेऽनिग्रहस्थानेषिगतत्वात्। परेणपक्षप्रतिषेधेनतदपलापऽसइतिवेद्य। नादत्तोऽनत्वात्। अर्थान्तरनिरर्थक
लक्षणत्वयुक्तो। प्रतिज्ञानुपयोग्यभिधानेवर्ण्यक्रमनिर्देशवदितिसंवृत्तेगतत्वात्। अविज्ञातार्थलक्षणमप्यसंगतं। एतत्कथायांवादिनात्रि
रभिहितकथान्तरस्था। न्यायप्रतिषत्प्रतिवादिभ्यामविज्ञातेपिगतत्वात्। यत्कथास्थेनवादिनात्रिरभिहितंतत्कथास्थ्याभ्यामेवप्रतिषत्प्रतिवा
दिभ्यामविज्ञातंतथेतिचेत्। नैतद्युक्तं। यत्रछद्मभ्यामसंबद्धत्वात्। शब्दार्थयोःपुनर्वचनमदितिसंवृत्तेगतत्वेनपुनरुक्तलक्षणमप्यसंगतं।
११७ एतत्कथास्थवादिनात्रिरभिहितस्यप्रतिषदावि ज्ञातस्यकथान्तरस्थेनप्रतिवादिनाऽश्रवणवेदनेपिगतत्वेनाननुभाषणलक्ष
णमप्यसंगतं। एतत्कथामभ्युपगम्यकथान्तरेद्रष्टे नाधिगतत्वेनाप्रतिभालक्षणमप्ययुक्तं। विक्षेपलक्षणमप्यसमंजसं। प्रतिष
कार्यव्यासंगात्कथाविच्छेदइतिव्यासंगेवादिप्र तिवादिनोःकार्यव्यासंगादितिचेत्। नासम्भवात्। अभिप्रायेपरकार्येव्यासंग
कृतविच्छेदाव्यापनात्। एवंकालिप्रायेनादितत्कार्यव्यासंगकृतविच्छेदाव्याप्तेःस्वपरशब्दाभ्यामनानुज्ञातलक्षणंतस्यव्यमेवनिरनुयोज्यानुय
गलक्षणंतुनिग्रहस्थानाभिज्ञावसिद्धं। अपसिद्धान्तलक्षणमपिनयुक्तं। परसिद्धान्तंहृत्वानाभ्युपगम्यतद्विरोधिकथाप्रसंगव्यापनात्।
सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तइत्यपिन। स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमवतोऽमत्यापसिद्धान्तप्रसंगात्। स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपग
मासइतिस्वशब्दस्यतावारणासाधारणात्वान्याभिरन्तं। किंवादिक्कालव्यतिरिक्तस्यपक्षस्यादिवस्तुनः। लक्षणंदिशिकालेवावर्त्तेत।

भवन्तीति। प्रथमेस्यादतिव्याप्तिर्द्वितीयेतदसंभवः। दिक्कालव्यतिरिक्तस्यदिक्कालासंगतेर्यतः। नद्दृष्टंसत्वमित्येवंन्यासः सर्वलक्षणेपर्यनु
नोव्यतेदोषानिग्रहोक्तेःपृथक्पृथक्॥ ॥ तदेतदभिप्रेत्याह। तत्रोच्यतइति। किंच। प्रतिज्ञाहान्यादीनांनिग्रहस्थानत्वलोकप्रसिद्धं
वाप्रमाणान्तरप्रसिद्धंवा। नाद्यः। वचनमात्राद्विवक्तत्वप्रसिद्धेर्नवप्रतिज्ञाहान्यादिकमपिवेदनस्यात्। तथात्वेनानुपलंभात्। ने
तरः। केवलव्यतिरेकिणःपूर्वंनिरस्तत्वादिति। तदाह। कोदंमोहकात्स्न्यमिति। अपिवा। स्वप्रतिज्ञातविपरीतानुज्ञयाकोहानिःप्रतिज्ञायाः। अ
न्यथानावावा। त्यागोवानाद्यइत्याह। वस्तुतोऽन्य थेतितथाभूतस्यान्यथाभूतस्यवाच्यत्वाद्विरूपावितिविकल्प्यान्यथानावस्थापि
तत्वादित्यर्थः। द्वितीयेपिप्रतिज्ञायास्तु [illegible] पंवा। ततःन्यावा। प्रथमेनत्यागः। एकस्यस्यप्रक्षत्वात्पाद्यत्वानुपपत्तेः। द्वितीय
पिकिंप्रामाण्यस्यत्यागः। प्रामाण्यस्यवा। नाद्यः। सत्याश्र त्यागानुपपत्तेः। नेतरः। दवनिषिद्धत्वादित्याह। स्वरूपान्यरूपेति। किंचाप्र
तिज्ञात्यागेनपुरुषस्यदुष्टत्वंप्रतिज्ञात्यागेननवतोपिदुष्टत्वप्रसंगइत्याह। ग्रन्थहानेरिति। ननुप्रतिज्ञायाहानिर्नामतदन्यविपरीताकि
म्पदन्तुक्तिर्वा। तत्राह। अन्यात्युक्त्वानिति। मत्प्रतिज्ञायाविपरीतास्यामर्त्यनिज्ञानुस्थावानवतोपिप्रतिज्ञाहानिप्रसंगादित्यर्थः। अथपर
ष्ययाप्रतिज्ञातस्यवतत्स्थविपरीतोक्तिःसदन्तुक्तिर्वाप्रतिज्ञाहानिःप्रत्याह। विशिष्टानिष्पन्नेति। विशिष्टपदार्थानंगीकाराद्यस्ययाप्रतिज्ञात्वा
दिविशिष्टानिष्पन्नन्तप्रयत्नइत्यर्थः। एतनवाशिष्टानंगीकारिणानयायिकादेलक्षणशास्त्रविकारंवस्यैवाप्रावेदनइत्यभिप्रेत्य। इद

नीं दोषमात्रस्यतात्विकत्वंनिराकर्त्तुमाह। दोषस्यवेति। दोषोदोषिणोभिन्नोऽभिन्नोवा। भिन्नत्वेनतद्दोषोऽन्येषामिव। अभिन्नत्वेनदोषानामं
किं च। दोषस्तत्रसन्वा। सत्वेनदोषत्वंवस्तुतसवत्र। असत्वेतदसिद्धिः। किंवादोषेऽस्वनानवेष्यतोवा। आद्येसर्वेषांसर्वदोषप्रसंगः। द्वितीये
स्वमपिक्षतःप्रततोवा। प्रथमेतस्यापिसदाप्रसंगित्वेनदोषस्यापिसदाप्रसंगः। द्वितीयेऽनवस्था। किंवादोषस्यदोषिणासंबंधोविद्यते
नवा। प्रथमेसंबंधस्यापिदोषदोषिभ्यांसंबंधांगीकारेऽनवस्था। तदनंगीकारेतस्मनदीयतानुपपत्तिः। द्वितीयेसंबंधंविनापिदोषस्यदोषि
११८ णिप्रसंगेऽत्रापिकिंनतत्प्रसंगाविशेषानावादि स्यैवंनिरूपणासहिष्णुत्वेननदोषावस्थित्यर्थः। नियहस्थानमात्रस्यतासंस्था ११८
परत्विमाप्तिमाह। पराजयस्येति। ननुप्रतिज्ञाहान्या ॰॰॰ ०२०१२ दिभिर्ज्ञातोयःपराजयस्तस्यपदसाधारणंकारणंनिग्रहस्थानमित्यतआ
ह। प्रतिज्ञाहान्यादिनेति। सिद्धवनियहस्थानेनस्य प्रतिज्ञाहान्यादेर्नियहस्थानत्वान्नकृतपराजयसिद्धिरसिद्धावत्तन्निमित्तं
नियहस्थानंसिध्यतीति। तत्रतस्याश्रयादसंनवइत्यर्थः। ननुमाध्यावादिनापिनैयायिकादिनिकरुकृत्वांतानेषामयंहेत्वसिद्धोऽयमनै
कान्तइयंप्रतिज्ञाहानिरयमपसिद्धान्तइतिदोषउद्भावितःखुनातस्याप्यपक्वेकथमपसिद्धान्तेनतस्यनपराजयइत्यतआह। नियहस्थान
वैकल्पादिति। परसिद्धमेवासिद्धादिकंपरपक्षेदूषणत्वेनस्वीकृतंतेनदानीतदपक्वेप्यपसिद्धान्तरूपनियहस्थानेवृकल्पान्नसमयरा
जया। निमित्तानावात्किंतुपरनिर्वाहंमयावहयपमित्येवंप्रवृत्तायांकथायांनियहादीनांनिर्वोद्धॄणांनिर्वोढुमसमर्थत्वान्नवैपराज

कार्य ८
यःसिद्धइत्यर्थः। नदोषाणामनुत्पाद्याह। यद्यकथकेति। आदिशब्दात्प्रतिवादिवाकोकथकाशक्तिसूचकेऽतिव्याप्तिरितिद्रष्टव्यं। तस्मा
न्नैयायिकपरिकल्पितपदार्थावनासेनाद्वितीयब्रह्मसमन्वयस्यविरोधइत्युपसंहरति। तदेवमिति। यथाप्रमाणप्रतिमेयम्हठासं
विभ्रिरूढाकिलमानसमे। सर्वाह्युनोसातितविश्वकल्पासर्वात्मब्रह्मताप्रतिनामनेनमे॥ ॥३०॥ इदानींकापिलमतेनाप्यविरोधंदर्शे
यितुंतन्मतमुपन्यासयति। यादृकाप्तिनेत्यादिना। साम्यावस्थागुणप्रधानमावत्क्षन्यावस्थाप्रधानंतन्मूलप्रकृतिःप्रपंचोपादानंतदु
स्यविकार्यमित्यर्थः। प्रधानस्यकार्याण्यनुष्वा प्रथमावस्थाआद्यःकार्यविशेषोमहदित्यर्थः। महतःकार्यमहंकारस्तत्कार्या
णिपंचभूतानिस्थूलानिश्रयित्यादिनितन्मात्रा णिसूक्ष्माणितान्येवाभूततन्मात्राणि। वस्तूनस्य अत्वेनवक्तेदानवस्तुनेदइ
तिपंचत्वं। एवमेतेसप्तपदार्थाउभयात्मापेक्षया प्रकृतयःपूर्वपूर्वापेक्षयाविकृतयः। तथाहिप्रधानापेक्षयामहदहंकारादहं
कारापेक्षयावप्रकृतिः। महदपेक्षयाऽहंकारोविकारोभूताद्यपेक्षयावप्रकृतिः। अहंकारापेक्षयाभूतानिविकाराश्वनोतिकापेक्षयावप्रकृति
रिति। इत्रनस्यात्रवक्षुर्जिह्वाघ्राणानिज्ञानेंद्रियाणिपंच। वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिकर्मेंद्रियाणिपंच। शब्दस्पर्शरूपरसगंधस्पर्शाविष
याःपंच। इतिनवदशमनबुद्धिशब्दवाच्यमन्तःकरणमेकं। एवमेतेषोडशविकारापचप्रकृतयः। अन्तनास्वात्मानःस्वानाविकदोजन्हि
ताःमिथ्याभूतेनापिप्रयत्नादिनाप्रसंस्पृष्टाउदासीनानप्रकृतयानविकृतयश्चेति। तथावाक्ता। मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृति

विकृतयः सप्तषोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः इति। तत्र कदा मनः किं पुरुषार्थानि विकृतपदार्थेनाशितः सत्वस्य सत्यो वा। प्रथमेन
विवादः द्वितीये प्रमाणाभाव इति परिहरति। तदपीति। प्रधानं सङ्घातत्वादनुमानमस्तीत्याह। सर्वे भावा इति। सुखसामान्यं तदुपादा
नं सत्वं। दुःखसामान्यं तदुपादानं रजः। संमोहसामान्यं तदुपादानं तमः। तदुपादानाः सर्वे भावा इति साध्यो धर्मः। यद्यदनुविद्धं तत्तत्प्रकृति
कं यथा भूषादनुविद्धा घटादयः। सूत्र्यशक्तिका इत्यर्थः। ननु किं स्वतन्त्राणां सत्वरजस्तमसामुपादानत्वं साध्यते। परमेश्वरकल्पितानां वा। प्रथमे
प्रकृतिविरोधः द्वितीये सिद्धसाधनमित्याह। नेति ... मार्यत्वेति। किं च सर्वभावानां सत्वरजस्तमोऽनुविद्धत्वे प्रमाणाभावादसिद्धो
११५ हेतुरित्याह। असिद्धत्वादिति। ननु सत्वरजस्तमः ... कार्यसुखदुःखमोहानुविद्धदर्शनात्कारणस्य। यत्त्वनुविद्धत्वमपि कल्प्यत इ १०५
ति नासिद्धिरित्याशंक्याह। न सुखाद्यनुविद्धत्वेपि ... प्रमाणाभावादित्याह। नाखल्विति। अपि चाव्यक्तेऽघटादौ नामपि मायोपादान नम ५
त्वात् साध्यविकलो दृष्टान्त इत्याह। साध्यविकल इति। किं च ननाविष्टितायाप्य ... घटोपादानत्वं प्रमत्तः स्वतन्त्रप्रधानस्योपादानत्व
प्रतिज्ञा न संभवतीत्याह। स्वतन्त्रावेतनस्येति। किं च सांख्यपक्षे प्रधानस्य कारणत्वकल्पनमप्ययुक्तं। प्रधानं प्रवर्तेत संकल्पमनःसंबन्धा
भावप्रयोजनत्वात् सुप्तवदित्याह। यथा चेति। नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति। स्मृतिरित्यर्थः। न च संकल्पमनस्त्वप्रयोजनत्वा
भावेपि सतत्त्वकार्यख्यातिव्यक्तिः प्रयोजनमस्त्वित्याशंक्याह। अनभिव्यक्तेरपीति। अस्तु तर्हि सङ्कल्पाभावेऽपि व्यक्तेन नित्यव्यक्तीया नित्य

क्तिः प्रत्ययोजनमित्यत आह। अभिव्यक्तेश्चेति। एवमनुमानं निरस्येदानीं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेः प्रामाण्यमाशंक्याह। परा
वकाभित्रेति। रागाद्विमित्रापादानविषयवाक्यानां मायोपाधीश्वरपरत्वान्न श्रुतिलेशोऽपि प्रधाने प्रमाणमिति भगवत्पादैरेव प्रपञ्चितम्। कृत
आनुमानिकमप्येकेषामित्यादिसूत्रसंदर्भेष्वस्मात्तत्र प्रपञ्चितमित्यर्थः। प्रधानस्याप्रामाणिकत्वे तद्वीजस्य महदादेरप्रामाणिकत्वं सिद्ध
मेवेति द्रष्टव्यम्। इन्द्रियाणामहंकारजत्ववर्णनमप्यसंगतमित्याह। यच्चेत्यादिना। त्रिविधाय महंकारो महत्तत्त्वादजायत। भूतेन्द्रियाणां हे
तुः स त्रिगुणत्वान्महामुन इति पुराणस्य तर्हि का ... गतिरिति तत्राह। पुराणमपीति। महदग्रे वीजं ततः पञ्चमहाभूतानि। तत्कार्यमहंका
रवत्त्वादि यद्यपि तथाप्यहंकाराधीनत्वाच्च ... नामुपचारेण तत्कार्यत्वमित्येवं परतया व्याख्येयमित्यर्थः। यच्चात्मना मुदा
सीनत्वमुक्तं तत्राह। पुरुषाणां चेति। स्वस्यार्थः। किं ... पुरुषाणां तात्त्विकस्य कर्तृत्वादेरनावृत्तदासीनत्वं मिथ्याभूतस्यापि वा। प्रथमे
न विवादः द्वितीये त्वात्मनां सदामुक्तानां कदाचिद्बन्धसंबन्धानापत्तेर्हि ... लक्षणमोक्षसंबन्ध इति मोक्षशास्त्रानर्थक्यमिति। नन्वात्मनस्त्वि
कप्राप्तौ विवेकबन्धः स स्वं स्वाभावेपि कर्तृत्वादिर्बन्धयोनिर्यादृक् प्रकृतेर्विवेकाग्रह एव बन्धो न विश्यतीत्याशंक्याह। अविवेकस्यापीति। विवेकाग्रहा पल
त्वास्यात्संबन्धा प्रथमेन संबन्धः शशविषाणवत्। द्वितीये सतो विनाशासंभवादनिर्मोक्ष इत्यर्थः। किं चा कर्तृत्वाद्यनेकानर्थयोगिन्याः प्रकृत्या
विवेकाग्रहेपि तद्विकारपुरुषाणां कादाचित्कः। नहि तत्ताविवेकाग्रहः स्वात्मनि दुःखोपलंभनः। यन्तं निरन्तरं यमाकृशाश्रु(?) विकारः स्यात्। नहि

कस्माद्वित्याह।एकोनोविवेकाग्रहात्कस्यचित्पुरुषकाविरताः प्रायश्चिन्नशास्त्रे२विकारोहस्तः।ज्ञाताद्विवेकाग्रहस्मर्थतिवेद्य।नान्तरानं
हिङ्कोपयुक्तता।विवेकाग्रहेवा।तद्धर्माणांवात्मन्युपलम्भेनवा।नाद्यः।तस्यज्ञानाज्ज्ञातसाक्षात्कारत्वात्।नद्वितीयः।आत्मनिकर्तृत्वात्।दिव्यं
धीकारा।पन्नश्नकिंवा।एकोविवेकनिष्ठत्वाद्वाविवेकाल्पसंभवान्नकदाचिन्मोक्षःस्यादिति।यद्वानन्ताःपुरुषाइत्युक्तंतत्राह।यदीति।पुरुषप
का२नेकोवा।प्रथमेतस्यानन्तत्वेनकोपिविवेकः।द्वितीयेतुमनेकपुरुषस्यानन्तत्वंवस्तुप्रतियोगिकभेदानामसंख्यत्वात्कालेनेति।भावाप्रति
योगित्वंवा।देशानियमादवाप्रतियोगित्वंवा।श्रम मितत्ववान्प्रथमइत्याह।भिन्नत्वइति।नद्वितीयन्तत।याविन्याह।अतएवेति।
१२० आत्मनांवस्तुताव्याहतत्वंघटवदनित्यत्वान्नदे शतःकालतोवा।नतंभविष्यतीत्यर्थः।नचतुर्थइत्याहनचाज्ञानेति।तस्यार्थःकेन १२०
विदज्ञातसंख्यत्वादपरिमितत्वमाशादाव्यपि नाक्।सर्वैरज्ञातसंख्यत्वंतुनसाधकं।संदिग्धत्वात्तस्येति।तत्रहेतुमाह।नोस्व
स्त्विति।एवंपुरुषपरिच्छेदयतसंख्यायज्ञानमज्ञानंवानिश्चयंशक्यतेनतुतदपरिज्ञानइत्यर्थः।किंवापुरुषाणांवास्तवपरिमितत्वमवास्तवंवा।
प्रथमेपक्षेनिर्विवादः।द्वितीयेत्वविवादइत्याह।प्रकारद्वयइति।वास्तवापरिमितत्वे२नुमानविरोधइत्याह।तस्मादिति।अनन्ताएकत्वादि १२१
संख्याप्रतियोगित्वसत्पशुवत्परार्धादिसंख्याविशेषाक्रान्तत्वेनानन्तवन्तीत्यर्थः।तस्मान्नकोपिकल्पितपदार्थोनन्तः।एवंनाद्वैतसमन्वयविरो
धइतिस्थितम्॥२५॥छ॥ हेतुवादनमस्त्वस्मयविद्याःसमुपासते।श्रेयसस्तन्नियन्तारंदानार्थिपद्धारइच्छलाद्॥ इदानींवदन्मतेनापिसद्वैतसम

न्वयस्यविरोधंनिराकर्तुमाह।यद्वाबौद्धेनेति।बौद्धपक्षस्यविलक्षणांतावदाह।तत्पक्षोपीति।अखमभ्यमेतन्नमाशिष्यअत्रयप्रतिपत्त्यपेक्षया
पक्षत्रयंनवस्तुविकल्पापेक्षयावस्तुनितदसंभवात्।तत्रतानयज्ञेयस्यापन्नंतुक्षणिकेरत्यक्षमशिष्यप्रतिपत्तिः।ज्ञानव्यतिरेकेणज्ञेयाप्रति
पत्तेर्ज्ञेयंज्ञानकल्पितंज्ञानंक्षणिकंपरमार्थइतिमध्यमशिष्यप्रतिपत्तिः।ज्ञानज्ञेययोःपरस्पराधीनत्वेनकल्पितत्वात्तदविभ्रान्तंशून्यमेव
परमार्थइत्युत्तमशिष्यप्रतिपत्तिरिति।तत्रबाह्यार्थवादिनःसौत्रान्तिकवैभाषिकयोस्तत्पदार्थचतुष्टयात्मकंविश्वमितिमतमाह।तत्रय
त्रावदिति।वैरस्वभावाःकठिनस्वभावाःपार्थिव परमाणवःस्नेहस्वभावाआप्याउष्णस्वभावास्तैजसाःईरणगमनस्वभा
वावायवीयाःतेएवपृथिव्युदकतेजोवाय्वाकारेणसं हतानवंतितेनपरमाणुसमुदायएवस्थूलाःपदार्थानावयविरूपइत्यर्थः।भू
तभौतिकव्याख्यायचित्तचैत्तस्वरूपमाह।रूपविज्ञा नेति।विषयेन्द्रियस्वरूपाद्रूपस्कन्धःअहमितिप्रत्ययोविज्ञानस्कन्धः।वेदनादुःखा
दिः।संज्ञाशब्दसंजल्पितःप्रत्ययःगौरश्वइत्यादि।संस्कारारागादिःधर्माधर्मौचतत्रचित्तविज्ञानंइतरेचैत्ताइत्यर्थः॥तदेतद्विकल्प्यदूषय
ति।तत्रावदिति।द्वितीयपिकिंस्थायिनईश्वरात्संघातसिद्धिःदेहरूपसंघातोहमित्यालयविज्ञानाद्वावत्वनाभिमतादिति विकल्प्याद्य
माह।परतापीति।आलयविज्ञानस्यसंघातकर्तृत्वाभावेहेतुमाह।किंवक्षणिकस्येति।व्यापारवत्तयावस्थितत्वंक्षणिकस्यव्यापारो
त्पत्तिकालत्वानावानव्यापारवत्वमितिनकर्तृत्वमित्यर्थः।इदानीक्षणिकत्वेपिनप्रमाणमित्याह।क्षणिकत्वमपीति।पूर्ववाध्याह।नवेति।

एकक्षणसंबन्धित्वं नावक्षणिकत्वं प्रत्यक्षेणैव वर्त्तमानतावैशिष्ट्यमर्थं गोचरयता तद्विरोधि वर्त्तमानता व्यावृत्तिरपि विषयीकृतेति यथा नील
त्वविशिष्टमर्थं गोचरयता प्रत्यक्षेण नीलत्वव्यावृत्तिस्ततः प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वे प्रमाणमित्यर्थः। विकल्पे दोषमाह। नेत्यसावित्यादि। यदि
यस्मिन्काले प्रत्यक्षं वर्त्तमानक्षणावच्छेदं गोचरयति। तदेव वर्त्तमानक्षणानवच्छेदं गोचरयत्तदा न प्रत्यक्षात्क्षणिकत्वसिद्धिः। न हि युगपदनेक
क्षणानवच्छेदः क्षणिकत्वं तद्विपर्यया वा ख्यायित्वमित्यर्थः। द्वितीये दोषमाह। कालान्तरेत्यादि। गोचरयतान्यव्यावृत्तिर्विषयीकृतेति
१२३ गोचरनीया इदानीं तु वर्त्तमानत्वस्य कालान्तरीया वर्त्तमानत्वेन विरोधाभावात्कथं तद्व्यावृत्तिविषयत्वमित्यर्थः। क्षणिकत्वे त्वनुमानं १२३
प्रमाणमाह। यत्सदित्यादि। बौद्धमतपरीत्यानुमान स्यादाहरणोपनयरूपावयवद्वयरूपत्वाद्यत्सत्तत्क्षणिकं यथा शब्दः परस्तूदाहर
णोपन्यासेन अमी विप्रतिपन्ना भावाः सन्त इत्युप नयोपन्यासेन तस्मात्क्षणिका इति निगमनावयवस्यार्थसिद्धत्वात्पृथगनुपन्यासः।
ति। किमिदं क्षणिकत्वं नाम। एकक्षणयोगो वा। एकक्षणावच्छेदे सति क्षणान्तरानवच्छेदो वा। एकक्षणमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा। स्व
भावमात्रहेतुकविनाशप्रतियोगित्वं वा। प्रथमे सिद्धसाधनं वस्तुनोऽनेकक्षणयोगवादिनैकक्षणयोगस्येष्टत्वात्। द्वितीयेपि सिद्धसाधनम
वा। न ह्येकक्षणावच्छेदे सति क्षणान्तरानवच्छेदः स्थायिवादिनापि व्यंते प्रथमक्षणस्यापि क्षणान्तरानवच्छेदप्रसंगात्। न तृतीयः। एकक्षणया
गिना। स्वैकक्षणमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा एवं वा सिद्धसाधनमेव। न हि स्थिरवादिनाप्येकक्षणयोगिनः क्षणान्तरनिष्ठा

त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिष्यते। क्षणसंकरप्रसंगात्। किं वा पक्षत्रयेपि क्षणस्य क्षणिकत्वं नास्तित्येव। क्षणस्य क्षणयोगाभावात्। चतुर्थं
प्रत्याह। न स्वाश्यविकलत्वादिति। न हि प्रदीपस्यापि स्वभावहेतुकविनाशप्रतियोगित्वं प्रामाणिकमित्यर्थः। किं वा स्वभावमात्रहेतुकविना
शप्रतियोगित्वमित्यत्र स्वशब्दार्थः साधारणोऽसाधारणो वेति हेतुशब्दार्थश्च पूर्वकालयोगइतिकथमाति। आद्ये दोषमाह। नापतिरिति स्वभाव
हेतुकविनाशप्रतियोगित्वमेव क्षणिकत्वमाहेत्यानुमानान्तरमुत्थापयति। ननु यद्यस्येति। इदं विप्रतिपन्नमवश्यमविविनाशं तस्मा
त्रविनाशे परापेक्षमित्यर्थसिद्धं। स्वरसंभंगुरत्व सिद्धिरिति स्वभावमात्रहेतुकविनाशप्रतियोगित्वसिद्धिरित्यर्थः। सूर्यस्याप्यु
त्रमयावश्यंभावि विनाशेपि परापेक्षा। विस्पनैकान्ति कमित्याह। न सूर्योदयेति। उदयादेरपि सूर्यमात्रहेतुकत्वे दोषमाह। अन्यथ
ति। यूत्रार्थक्रियाकारित्वात्क्षणिकत्वं साधयितुं स्थ यिनोऽर्थक्रियाकारित्वं न संभवतीत्युक्तं। तदनुभाषते। यद्वा व्याप्त इति। स्थायि
नोऽर्थक्रियाकारित्वं युगपत्क्रमेण वा। प्रथमेऽनन्तरक्षणे सत्त्वप्रसंगादर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात्। द्वितीयेपि कार्यक्रियाकाले
र्थक्रियान्तरं कर्तुं समर्थोऽसमर्थो वा। प्रथमे तदेवकुर्यात् समर्थस्याविलम्बयोगात्। द्वितीये कालान्तरेपि न कुर्यादसामर्थ्यस्य कालान्तरेप्यवि
शेषादित्यर्थः। तस्मात्स्थायितदर्थक्रियाकारि न भवति यथा शशविषाणं विप्रतिपन्नाः स्थायिनोऽर्थक्रियाकारिण इत्यनुमानासिद्धिरित्याह। अर्थ
र्थक्रियेति। तत्र स्थायिनो युगपदर्थक्रियाकारित्वेपि नानन्तरक्षणे सत्त्वप्रसंगः। अर्थक्रियाकारित्वे हि सत्त्वे वा स्यात्। वस्तु स्वभावस्य

सत्वस्य ज्ञापकं वा ॥ द्वितीये ऽर्थक्रियाकारित्वाभावे ऽपि सत्वस्य किं बाधकं न हि ज्ञापकधूमाद्यभावाद्वह्न्याद्यभावो नियत इति
प्रशिथिलमूलत्वमित्याह । तदसदिति । प्रथमं प्रत्याह । अन्यथेति । अर्थक्रियाकारित्वाभावे ऽसत्वस्यादिति प्रसंगतावदापाद्या
पादकयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धिः । इदं च सत्वस्मादर्थक्रियाकारी । नि विपर्यये ऽपि सत्वार्थक्रियाकारित्वयोर्भेदाभावात् सत्वा सत्वमित्यु
क्तं स्यात्तथा चात्माश्रयः । परस्पराश्रयता पर्यायेणाक्षेपे इति द्रष्टव्यं । किं वा किमर्थक्रियाकारित्वमर्थक्रियाकर्तृयोग्यता वा । अर्थक्रिया
११४ संबंधो वा । अर्थक्रियापूर्वं नावित्वं वा । प्रथमस्था यिना युगपदर्थक्रियाकारित्वं पिनात्रेण असत्वं तद्योग्यतायां सदापि सत्त ११४
१२२ वाश्च । द्वितीये सर्वपदार्थानामप्यसत्वप्रसंगः । ने षां क्षणिकत्वेन स्वात्मकालमात्रानिष्पाद्यार्थक्रियया संबंधाभावेन । तृतीये ऽपि पूर्वत्वाहुब १२२
नमदक्षणस्यापि तस्य चरमत्वेनार्थक्रियापूर्वत्व वित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु संसारकलुषाहमित्यालयविज्ञानसंततौ क्षणि
कक्षणिकमित्यादिना चरमक्षणस्य ज्ञायमानाविशुद्धो इत्यत्र क्षणश्चरमः । तस्य च सर्वज्ञस्य गतसंतानस्वविषयसंविद्रूपार्थक्रि
यापूर्वत्वाविशेषात् सत्वप्रसंग इति तत्राह । स्वसंवेदनादिति । संवेदनस्य स्वप्रकाशत्वान्न स्वविषयसंवित्पूर्वत्वा वित्वमित्यर्थः । तस्मात्स्थ
यिनो युगपदर्थक्रियाकारित्वे यिना न क्षणः सत्वमित्युपसंहरति । ततो नार्थक्रियेति । यद्वा तो न समर्थस्य क्रमेणार्थक्रियाकारित्वमि
ति तत्राह । क्रमवत्सहकारीति । एतेन यत्स्थायि न तदर्थक्रियाकारीति व्याप्तिभंगो दर्शितः । इदानीं सर्वं क्षणिकत्वानुमानप्रसक्तवि

या कालात्ययापदिष्टतामाह । किं च क्रमेति । भिन्नेष्वेव घटस्वलक्षणेषु स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा केशादिप्रत्यभिज्ञावदित्याह । सादृश्य
ति । सादृश्यस्य भेदसिद्ध्यधीनत्वाद्भेदस्य च प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तत्वसिद्ध्यधीनत्वात्तत्त्वं च सादृश्यादिनिमित्तिचक्रकमित्याह । न भेद इति ।
किं च । सादृश्यमप्येकसामान्ययोग्यवयवसमवायो न च क्षणिकसामान्यस्य कारणस्य निरन्वयविनाशान्नदवयवेषु कार्ये समवायस्य
चानंगीकारान्न सिद्ध्यतीत्याह । सादृश्यमपी ति । उत्पन्नविलक्षणानामित्येकसामान्ययोगिकारणावयवेषु समवा
यिनामित्यर्थः । सादृश्यग्रहणात्मकाभावान्नदसिद्धि रित्याह । कथं चेति । नन्वहमिति विज्ञानस्य क्षणिकत्वे ऽपि तत्संतानस्याविद्य
कसत्वात् एतस्य सादृश्यग्रहणात्मकप्रत्यभि ज्ञाकर्तृत्वं भविष्यतीत्याह । संतनेनेति । दूषयति । नार्थक्रियेति । तदेवं सादृश्य
सिद्धेन तन्निबंधना प्रत्यभिज्ञेति सिद्धः प्रद्विरोधः क्षणिकत्वानुमानस्येति । किं वा क्षणिकत्वमपि दुःप्रमभित्यप्रसिद्धविशेषण
त्वमित्यपि प्रत्याह । किं वा क्षणिकत्वमिति । सर्वभावानुगतत्वेन च रूपस्य सम्यो नंगीकारात् क्षणिकत्वमक्षणिकव्यावृत्तिरूपमेष्टव्यं । अक्ष
णिकं च न सत्त्वात्तस्य प्रसिद्धत्वे न तदन्यत्वस्य क्षणिकत्वस्याप्रसिद्धत्वप्रसंगात् । ततश्चाक्षणिकादस्थादक्षणिकं किंचिदभ्युपेयमेव च परस्य
नाश्रयमक्षणिकवस्तु का स्थेति । नाद्यः । किं वा अक्षणिकत्वमितेतरव्यावृत्तं क्षणिकत्वं तत्त्वमिति वा तस्य क्षणिकादन्यत्वेन । नं च क

ऽक्षणिकत्वस्य

णिकाप्रमितावृशब्देत्याह। क्षणिकानामिति। एतेनगोवादी मामप्यपोहरूपत्वंनिरस्तं। एवंतावत्सावयवत्वेनक्षणिकत्वप्रमाणोक्ता
वस्तुत्वेदानीं संविदः क्षणिकत्वविशेषमाह। किंवा संविदइति। अयमर्थः। संविदः क्षणिकत्वं संविदन्तरवेद्यंवा। तत्स्ववेद्यंवा। नप्रथमः। सं
विदः स्वप्रकाशत्वेनतत्क्षणिकत्वस्यसंविदन्तराविषयत्वात्। नद्वितीयः। संवित्कालेतन्मात्रहेतुकविनाशासंभवेनतत्प्रतियोगित्वस्य
१२५ क्षणिकत्वस्यतस्यांस्फुरणायोगादिति। किंच। संविदानाशमात्रस्याप्यसंभवात्कुतः क्षणिकत्वमित्याह। संविदिति। संवि
दपकृष्टप्रमाणानुभवान्नविनाशासिद्धिरित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानुभवस्यसंवित्सामान्यविषयत्वमाशंक्याह। नवा सिद्धइति। बलवत्प्र १२५
माणेनव्यक्तिभेदसिद्धौतत्रानुगतप्रत्ययस्यसामान्यविषयत्वंकल्प्यता नवविज्ञानभेदेप्रमाणमित्यर्थः। क्षणिकत्वनिरासेन
क्षणिकानांपरमाण्वादीनांसमुदायाबाह्यार्थइतिनिरस्तमित्याह। तस्मादिति। तस्माद्बाह्यार्थवादिबौद्धमतेननविनाश
इतिसिद्धमित्याह। इतिसिद्धमिति। ४०। क्षणिकंविज्ञानमेवपरमार्थइति विज्ञानवादोपि क्षणिकत्वनिरासान्निरस्त इत्याह। क्षणिकत्व १२३
प्रतिक्षेपादिति। समयान्तरमनूद्यनिराकरोति। यत्वेति। किंच। ज्ञानस्यज्ञेयमात्रत्वेज्ञेयस्यज्ञेयत्वादेवस्वतः प्रकाशानुपपत्तेस्तदन्यस्फुरणा
नंगीकारात्सर्वप्रमाणसिद्धस्या दर्शनंजगतइत्याह। जगतश्चेति। ज्ञेयस्यज्ञानमात्रत्वेदोषमाह। द्वितीयइति। तथाचभावाभावव्यवहारलोप

६२

इत्यर्थः। यत्तुज्ञानज्ञेयेऽभिन्नेनियमेनसहोपलंभत्वाद्व्यतिरेकेण घटपटवदिति। तत्राह। सहोपलंभोपीति। घटपटयोः सहोप
लंभनियमाभावात्भेदाभावात्किंतूपायोपेयभावाभावादित्यर्थः। हेतुविशेषणस्यसहेत्यस्यभेदेनैवव्याप्तत्वाद्विरुद्धश्चहेतुरित्या
ह। प्रस्तुतेतिरूपात्वा कादोषनिवारश्चेत्याह। अतिप्रसंगश्चेति। किंच। किमिदंसहोपलंभत्वंनाम। सहोपलभ्यत्वंवा। सहोपलब्धित्वंवा। न
प्रथमः। संविदोऽनुपलभ्यत्वेनभागासिद्धेः प्रसंगात्। नद्वितीयः। संवेद्यस्यानुपलब्धित्वेनभागासिद्धेरेव। किंच। सहोपलं
पटे ५ भनियमोप्यसिद्धः। घटंविनापिसंविदःस्फुरणात्। सान्यासंविदितिचेत्। नासंविदो भेदस्य प्रमाणाभावात्। घटसंविदस्त
परसंविज्ञातेतिजन्मनाशाख्यवित्तद्धर्म्मयोगः प्रमाणमितिचेत्। न। घटाकाशानभिज्ञः कथं। ज्ञातइति वत्संविदि ज
न्मनाशप्रसिद्धेरापवादिकत्वात्। मुख्यत्वोस्त्वितिचेत्। संविदितदनुपपत्तिरितिवदामः। कथं। आदौतु घटसंविज्ञातेति किंसंविन्मात्र
जन्मप्रतीतिः। संविद्विशेषस्यवा। नाद्यः। संविन्मात्रजन्माप्रतीतेः। नहिसंविज्ञातेतिप्रतीतिः। नद्वितीयः। संविद्भेदासिद्धा तद्विशेषासिद्धेः।
तस्मादनादित्वसिद्धाप्येवसंविदोघटाद्युपरक्तकान्तिः कारणव्यापारगतजन्मनाशविषयेवनत्वासिद्धिरितिनसंविद्भेदासिद्धिः। किंच। स्वप्रका

थासंविदप्यसे नतयैवाच्यायावातङ्क्नमनाशोसिध्यतः। परप्रकाशस्यतुजन्मादिसिद्धावपिनकावनास्माकंद्धातिः। तस्यासंविन्वादिति। इदि
वंघटंविनापिपटसंविस्फुरणात्रसंविसंवेद्ययोः सहोपलंभनियमइति। संविद्यातिरेकेणसंवेद्याभावेऽनुमाना। तत्रमनुनाप्यापि। यद्वे
दमनुमानमिति। घटादिप्रत्ययानांवाम्रवालंबनानावस्था। आनिरुपीभ्नला। असिद्धसाधनमित्याह। प्रथमेसिद्धसाधनमिति। स्वप्नादिप्रत्य
यानामप्यनिर्वाच्यार्थालंवनत्वस्यवप्रमाणथयथमथ। द्वितीयेसाध्यवैकल्यमित्याह। वासमइति। प्रातीतिकस्याप्यानंवनस्यापि
११६ क्वचनुनववनिाषश्वत्याह। प्रातिभासेति। बाह्या थानुभवएवनाम्नीत्यतस्त्राह। प्रतिभासतएवेति। यदृनानानिन्नेत्तेयततन्तत्र।
त्यवबहिरवभासतइतिनाषणोनुपपन्नेनिष्पेक्षः। २०० / २०१८ ।तस्माद्विज्ञानवादिकल्पितालक्षणिकत्वादिनानाह्नणिकद्वितीयातेसम
न यस्पविनाशइतिस्थितं। ४॥ इदानींशून्यवा दिकल्पितनासता परमार्थेनसम्भमन्त्वयस्यनिरासंनिराकर्तुमाह। शून्यवादिना
मीतिवादस्तुस्यपक्षार्थः। ४५॥ इदानींषदेकानंतात्मसमन्वयस्यदिगंबरकल्पितसमन्वता परमार्थसमर्थप्रमाणादिनाविनाबंनिराकर्तुंतन्मतमनु
भाषते। यदपीति। जीवश्चेतनवर्गाख्विविधाविद्यासिद्धावद्धोमुक्तश्चेति। अजीवोनेणपवर्गः। पुद्गला। स्तिकायषद्धर्मास्तिकायश्चेति। तत्रास्थपंचांगमये
तिप्रवृत्त्यनुमेयाधर्मानिवृत्त्यनुमेयाः। धर्मश्चेति। लोकालोकाकाशस्वेति। आसमंतततः स्रवंतिडानानीत्यास्त्रवइंद्रियाणि। केषांचिद
हंतानामन्येषांधर्मादिरूपंकर्म। तदपित्वास्त्रवतिपुरुषमनुगच्छतीत्यास्त्रवः। संद्व। यंतइंद्रियाण्यस्मिन्निति संवरयथयथययम्यपथ

धर्मा

शु५

वरः। समाविश्यनितरांजरयतिनाशयति। कल्मषमितिनिर्जरामलक्षरणादिसृषो। विशेषः। बंधमष्टविधंज्ञानावरणीयंदर्शनावरणीयंमोह
नीयमंतरायमितिवातिनस्वारिघातिकर्माणि। वेदनायंनामिकंगोत्रिकंमायुष्कंचातिवरुवारि। अघातिकर्माणि। शुक्लशरीरस्यमयत्वेनअयाहेतुत्व
अमाक्षो। देहेंद्रियसंघातादुत्थायसततोर्द्ध्वगमनमिति। किमतेषांसत्वमसत्वं वातत्राहतत्रोक्तं सर्वत्रेतिसर्वपदार्थेष्वित्यर्थः। सप्तसंगानामाश्री
दीनांममाह। स्यादस्तिस्यान्नास्ति। तद्यानयनमंगीकरणंनदच्चायायोगुस्तुपतंनिस्पीतमित्यर्थः। स्यादव्ययमनेकांतपर्यायानिपातश्चमास्विजीवादि
सितिप्रत्यक्षस्याद्दित्वतरांतस्यार्थानामत्यपीति। एवमत्रस्त्रापीति। नत्रास्त्रीतिप्रसक्तेनास्तीत्यपीत्यनेनकिमस्त्विन्वेद्धर्मिरूपमिति
चदितं। सत्वासत्वयोर्बोध्यत्वंवा। एवमुत्रस्त्रापीति। विकल्पदोषमाह। नचेनद्यात्यामित्यादिना। विकल्पदोषमुद्घाटयति। दि
त्र। अभिन्नत्वालाबाभिन्नः। पदार्थानासतीत्वाऽवाभिन्नाअभिन्नत्वालाबाभिन्नत्वात्रअस्तित्वाभावादित्याह। एकाभिन्नस्यातीति। दि
पक्षेदोषमाह। भ्रस्यथेति। अभिन्नत्वादवाभिन्नस्यापिनाभिन्नत्वालावाऽदेदंस्थितास्त्रस्यापिनाभिन्नत्वाभावादप्रदेदस्याप्रथावनाभिन्नत्वा
वएवास्मिन्नद्वयमित्यनेकरूपंनास्तिद्यदित्यर्थः। पदार्थानामनेकरूपत्वेनुमानमप्रलापापप्रत्यक्षविरोधेनदूषयतियवेदमित्यादिना। न
नुपत्यक्षदोषेणचकुंडलादीनां कुंडलामृदितिचाद्वेष्टुकुंडलत्वकुंडलत्वस्यचानुभूयतानकथंप्रत्यक्षविरोधइत्याशंक्यनेत्याह। नेत्यादि। कुं
डलायाकारणश्चदाद्याकानणातिकुंडलावत्तनीय। ननायमर्थश्चकुंडलाद्याकाराभदाद्याद्यत्रपम्टदाद्याकारात्रलदाऽनुवृत्तंरूपमित्यन

डाक्टर भाऊदाजी स्मारक संग्रह
DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक संग्रह
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

कर्तृत्वमनुभूयत इति न वाच्यमिति। कुंभ्याद्यदिति मामानाधिकरण्येन ज्ञातिर्यक्रियावान् तयोरेकत्वाख्याद्ववन्नत्वानुष्टत्वाविरुद्धधर्मयोगादि
त्यर्थः। अनेकांतिकश्च हेतुरित्याह। ज्ञावाद्देश्वनिसप्रसंख्या अप्यनियतत्वे सापेक्षदंशादिसंख्या रुवना निसप्रेव पदार्थानि इति नियमो मा
स्यादित्याह। इतरथेति। किंचेत्यादि विकल्पदोषः मुप्राप्य वात्मनो नित्यासिद्धत्वे सर्वादिष्टत्वं वोगीष्ठात्मापि मध्यमपरिमाणाः पर्वपेनां नन्नित्यत्वा नादित्वा
त्मविरोधीति निराकरोति य अजीवपदार्थ इति। किं वा मध्यमपरिमाणत्वपि देहपरिमाणे एवात्मा न तन्न्यूनाधिकपरिमाणः। देहलाग्ग
अरस्या वेतन्नत्वप्रसंगाद्बहिरूपलंतप्रसंगा द्वा देहपरिमाणत्वे च हस्तिशरीरपरिमाणस्य तदात्मनः कर्मविशेषसामर्थ्यवशा
१२५ द्धस्तिशरीरं परित्यज्य मशकशरीरमुपेयुषो नतत्रसमवायः स्यादिति भूयाद्वाहिरूपलक्ष्येन त्याह। कर्मविपाकवशादिति। नन्व
मध्यमपरिमाणस्याप्यात्मनः स्थूलसूक्ष्म शरीरप्रवेशे रवयवोपचयापचयौ न विघ्यतइत्यत आह। अयवयवोपचयेति। नवचेन १२५
नाऽपरमाणवः संतियेषामुपचयापचयौ स्यातामित्यर्थः। यद्वा जीवपदार्थस्य देहेंद्रियघटादेः परमाणुसंघातेनोपचयेनं तदपि संघात
स्य संघातिस्या छेदे छेदनोपलंभप्रसंगाद्भेदेच तत्र लावप्रसंगान्निरस्तमित्याह। अजीवशब्देनेति। पुद्गलास्तिका यइति शरीरस्य संज्ञा। आ
दिशब्देनेंद्रियास्तिकायादिरिच्छायतइति। परसमात्मनिराकरणानन्तरं वेत्तास्वस्थानंसमामाधिनिरस्तः वेदनालक्षणार्थी धर्मइत्यत्र वे
दनास्यस्यैव धर्मत्वव्यवस्थितेर्मलप्रणादोनपक्षेनिरस्तं। अभिर्वाच्या विद्याया एवं चेतनस्य वस्य भासा नाद्दर्शनावरणीया देर्वद्धित्वे

प्रत्यक्षेऽर्थविद्यानिवृत्तेरेवमोक्षत्वप्रसंगावसनानां चेगतेर्मोक्षत्वं निरस्तं सर्वविषयविषयतीत्यभिप्रायेणाह। इत्यनामिति। नन्वेवं नदिगंवरादी
रिनप्राक्रिययापिविरोधः स्थितिं॥ ४३॥ इदानीं देहेंद्रियादिव्यतिरिक्तोपनिषत्सम्भिगम्यात्मसमन्वय स्थलाकायतकल्प्य नयाविशेषं नि
राकर्तुं यत्लोकायतो विवादितवास्तस्तु स्थापने। यदपि चार्वाका इति। तत्रानुमाणादि प्रमाण्यमिद्धा वानवाद्देहादरनात्मन्वव्यान्तिनस्तामाण्ये
साधयन्नाह। तत्रतावदिति। किमनुमानादेरप्रामाण्यमेव यद्वाप्रमाणस्यापिसतः प्रत्यक्षं न तद्वाधात्वेत्यनुमाण्यं न प्रथमः। तद्वा
प्यनुमानादेः प्रत्यक्षेतरबाधाप्रतिपादना दानुद्यात्यय यत्रान्तर्बाध्ना अवाधिताजनकत्याद्वितिबाधनादितीयः प्रत्यक्षा
द्वा कथंचेति। प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणानंगी कारप्रत्यक्षप्रमाणान्तरातरां प्रमाणत्वादित्यर्थः। ननु तत्प्रमाणान्तरान्तरत्व
प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति नेत्याह। नहि माणं न्तराणामिति। अनुमानादेः प्रत्यक्षाद्बहिर्भाव विप्रतिपन्नानां च निश्चयेद्द्व्यर्थः। प्रति
पत्त्याभावप्रसंगादितिभावः नन्वनुमानादेरंतर्भावो ज्ञायतामिति नेत्याह। नचवाप्रामाणेनेति। वदन्नन्नमन्तर्भावं प्रतिपादयति। मद्वचनं नतरव
वं न कथमन्तर्भावनिश्चय इत्यर्थः। इदानीमनुमानादेः प्रत्यक्षाप्रामाण्यापपादनाय प्रत्यक्षेन्तर्भावाशात्यार्थं पृच्छति। किं चेकायमिति। किं लिंगादि
ज्ञानस्यापरोक्षत्वकरणं प्रत्यक्षेन्तर्भावः। किंवाप्रत्यक्षप्रमाप्रामाण्यं यद्वाप्रत्यक्षप्रमासामग्रीविलक्षणसामग्र्यप्रलाम्भः। किंवा प्रमेयानिरूप
णो अथवा प्रत्यक्षमूलताप्रत्याक्षस्यानुमानादेः रपरोक्षता उपपन्ने प्रथमइत्याह। नाद्यइति। न त्वनुमानेऽर्थस्य परोक्षत्वमेवासिद्धमित्यत आह। प

वाच्यत्वं वर्तते। द्वितीये त्वनुमतिरित्याह। यदि प्रत्यक्षवदिति। (ह्या) मिस्मरणादर्थे लक्षणसामग्री। विशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तृतीयइत्यपि प्रत्याह।
न तृतीय इति। किं त्वत्रापि विलक्षणसामग्री विशेषः प्रतीयत एव। इतरथा प्रत्यक्षस्य न प्रत्यक्षत्वं लोपालिङ्गानमयुक्तं स्यादित्याह। नेतं चतुर्थी।
अन्यत्र लोपाद्भवति। तथा प्रत्यक्षत्वं निनच्यवहाराच्च यत्प्रत्यक्षप्रमेयमनुमन्तुमानादिजनित व्यवहाराच्च यदनुमानादिप्रमेयमप्रतीतिनवचतुर्थी।
पीत्याह। न च तुर्यापीति। न चास्मिन्यथा कथं विदनुमादेः समयं परं तु न संमान्यं विशेषावा। नाद्यस्तस्य पूर्वीत्यवधृतत्वेन दानीं स्मरणस्यापि संभव
त्। न द्वितीयः। विशेषणस्यापि ग्रहणांशा वादिति। न निरूपणक्षमभित्यतश्चाह। सामान्यतीति। सामान्यमेवाह। न थाहीति। निर्विकल्पक
१२९ कस्य सामान्यमात्रालंबनं विशेषावा। न प्रथमः सामान्यस्यानुगतप्रत्ययवेद्यत्वात्तस्य च प्रथमादृसनिरूपादनुत्पन्नेः अन्यथा घटपद १२९
र्थप्रतीतो नञ्ञन पुरुषत्वस्यापि प्रतीतेः संशयानुपपत्तिः प्रसंगादिति भावः। द्वितीयं प्रत्याह। नापि विशेष इति। असर्वज्ञस्य सर्वतोप्रती
तो निर्विकल्पकेन तद्याहृत्तविशेषाप्रतीतेरित्यर्थः। इतश्च निर्विकल्पकं व्यावृत्तस्य बोधकं न लचतीत्याह। व्यावृत्तश्चेति। अनेन सामान्यविशेषा
त्मकं वस्तु निर्विकल्पकेन तद्यावृत्तविशेषाप्रतीतेरित्यर्थः। वस्तु विषयत्वं चेत्कल्पनापोपि निरस्तः प्रतियोगिस्मरणमन्तरेण व्यावृत्तस्य बुद्धः
संभवादनुगमम् अन्तरेण सामान्यविशेषात्मकं वस्तु निर्विकल्पकस्य दोषात्संशय इति वेत्सिति विशेषनिश्चये दोषस्य किं विकरत्वात्। अस्तु
तर्हि क्वचि (द्दो) षाद्विशेषानिश्चये संशय इति चेत्त्र न। तत्राविज्ञानज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वेन विशेषनिश्चयस्य ज्ञान्मने आवश्यकत्वात्। अ

स्मरणाद्यसंशयानुपपत्तिप्रसंगाच्च। २

निश्चयः स्यात्' न तस्या नासत्वे प्रमाणान्तरावाच्यदिति तस्मादर्थवाचितरमणीयो विषयः प्रत्यक्षस्य वाच्यः तथा अनुमानादेरपि सविषय नीत्याह

विज्ञानज्ञानस्य निर्विकल्पकालासत्वे न विशेषात्तस्मादिति। ननु त्वयापि कस्यचित्प्रमाणस्य क्वचिदन्तर्भावइष्यते न चाप्ययं विकल्पादोषः समस्तु निने
त्याह। ममवयं कस्यचिदिति। लोकप्रसिद्धेः प्रमाणे विभागः स्मात्परिष्यते न किं विदन्तर्भाव इष्यते न चाप्ययं विकल्पदोषः समम इति नेत्याह। न
वयं वयं कस्यचिदिति। लोकप्रसिद्धः प्रमाणविभागो ध्यमाभिरिष्यते न किं विच्चक्वचिदन्तर्भाव इष्यते इति न दोषसाम्यमित्यर्थः। नन्वत्र लक्षणं निर्वाहस्त्व
निर्वचनीयतावादिनां दूषणमेव वर्तते। ४४। यत्रापो न्नप्रसिद्धिस्यानुमानादेः प्रथमप्रामाण्यमसाध्यदिदानीमाह। मतिरेवमित्यादिना। ध्य
व्यतिरिक्तेन दृश्यत इत्युक्तदेहात्तरदृश्यत्वना सिद्धमाधनताप्यात्तदर्थमेवकारः प्रत्यक्षविरोधात्कालात्यया। यदि सत्तामाशंक्याह। न
त्वमनुष्योहमिति। नन्वयथासिद्धप्रत्यक्षण तावद्बाधकवकृत्यादेहत्वात्मप्रत्ययस्य मुख्यात्मप्रत्ययस्येव भ्रांत्यापुपपन्ने नानुमा
नवाधकत्वं संभव इत्यर्थः। बाधकाभावाद्भैन्त्रा द्वैमनुष्य इति प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमित्याशंक्य नेत्याह। न च वाच्य विभ्रुयादिति। नन्वहं मनुष्य
इति। प्रतीतिविरोधान्न मदीयं शरीरमिति प्रतीतिरेव कश्चिच्छरीरात्मनि तद्भेदविषयाभ्रांतिः। किं न स्यादिति नेत्याह। न च व्यतिरेकएव वेति। ए
तस्मिन्नत्र वरे हमदीयादत्त इति प्रत्ययस्य भेदविषयाभ्रमश्च तर्हि तत्र इत्युभयापलंलः स्यादयथकः। स्मिश्रेद्वृत्तिति प्रत्ययवेद्यया पलं लक्ष्मनास्मी
तिमायमकस्तिद्ददेह दृश्यविषयात्मावः प्रत्ययः किंतु देहव्यतिरिक्तात्मविषयः प्रमाणमेवत्यर्थः। इतश्च मनुष्योहमित्यत्राहमित्युल्लेखः
४१ निश्चयः स्यादिति चेत्तत्रा विज्ञानज्ञानस्य न तस्या सामत्व प्रमाणान्तरावादिति तस्मादर्थवारितरमणीयाविषयः। प्रत्यक्षस्य वाच्यस्तथानुमानादरपि लक्षयतीत्याह। १

देहव्यतिरिक्तात्मविषय एव सन्देहे देहद्वयविषयो भ्रान्तः प्रत्ययः किन्तु देहव्यतिरिक्तात्मविषयः आनाप्यन इत्याह। स्वप्नेवति। स्वप्नावस्थायां देह
संसर्गशून्यस्यैवाहमर्थस्याहं व्याघ्ररूपं पश्यामीति। स्फुरणाद्देहव्यतिरिक्त एवाहमर्थ इत्यर्थः। अथ शरीरस्यैव स्वधर्मावलम्बनत्वविशिष्टस्या
त्मेति स्फुरणेन ताहा। तत्त्वधर्माविशिष्टतयेति। गोत्वाविशिष्टघटः शुक्लो घट इति प्रत्यया यथा स्वधर्मशुक्लघटस्य स्मरणस्तथा तत्त्वधर्म
धर्मविशिष्टदेहेऽहमिति प्रत्ययश्चेत्तर्हि तत्सर्वदेहेषु स्यादित्यर्थः। नन्वदेहव्यतिरिक्तात्मवादेऽपि परत्राहमिति प्रत्ययप्रसङ्गः परत्रापि देहव्य
१२७ तिरिक्तात्माविशेषादिति वाच्यं व्यति क्तात्मवादेऽपि परत्राहमिति प्रत्ययप्रसङ्गः परत्रापि देहव्यतिरिक्तात्मा वादे परात्म
त्मनः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षत्वात्मत्व इत्यमि ति प्रत्ययः। न देवदत्तस्यात्मनापि तत्त्वधर्मविशिष्टदेहाऽप्रत्यक्ष इति सोऽपत्तं। प्रत्य १२७
क्तातिरिक्त प्रमाणानङ्गीकारेणनस्पष्टा। व्यापत्तेरिति। अथ स्वकीय एव शरीरेऽहमिति प्रत्ययो न परशरीर इति चेत्। नहि य
स्यायं देहः स्वकीयः स आत्मा सिद्ध इत्याह। आत्मीयत्वासम्भवतीति। किंवा स्वप्नजागरणव्यवस्था स देहमात्रात्मवादिनो न स्युः। प्राक्तन पु
ण्यापुण्ययोर्निमित्तयोस्तेनानङ्गीकारादित्याह। देहस्येति। ननु देहस्य स्वावस्थैव स्वप्नव्यवस्थानिमित्तं भविष्यतीत्याशङ्क्याह। १२७
देहस्वभावाभावादेवेति। देहस्वभावमात्रस्य स्वप्नादिनिमित्तत्वे स्वप्ने जागरणं जागरणे स्वप्न इत्युभयोः सुषुप्तमित्युभयोरवस्थयोरनिमित्तस्य देहस्व
भावस्यावस्थात्रयेऽपि सत्त्वादित्यर्थः। अथ कदाचिज्जायमानो देहस्वभावः स्वप्ननिमित्तमन्यदा जायमानः स्याद्देहस्वभावो जागरणनिमित्त

मित्यव्यवस्थानं न विष्यतीत्यत आह। स्वाहि स्वात इति। आगमापायिनापि स्वरूपत्वे तत्रापि किं निमित्तमिति भावः। अथ पुनर्हि सर्वकार्योत्पत्ति
रकस्मादिति चेत्तन्न। विकल्पासहत्वात्। तथाहि किमत्र हेतुं विनोत्पत्तिर्विवक्षिता। आत्मोत्पत्तिरेव वा। कार्यस्य स्वहेतुकोत्पत्तिर्वा। असद्धेतुको
त्पत्तिर्वा। कालसंसृष्टताभावो वा नाद्यः। हेतुं विना कार्योत्पत्त्यावपेक्षणीया भावेन सर्वदा तदापत्त्या कार्यत्वव्याघातात्। न द्वितीयः पूर्वं ता
दृशस्यापि तस्यानुत्पत्त्या स्वसत्त्वाद्यन्ते। न तृतीयः। कार्यस्य स्वात्मनः पूर्वमसत्त्वेन स्वहेतुत्वानुपपत्तेः। एकस्यैव पूर्वापरभावनियमस्य कार्य
कारणभावव्याघातार्थत्वानुपपत्तेः। न चतुर्थः। असतः सदा विशिष्टत्वेन सदा कार्यापत्तेः कार्यस्य सद्भावे तमत्वानुपपत्तेः। पञ्चमं प्रत्या
ह। चरमपक्षवादे स्वेति। कार्यस्य कालविशेष संसर्गस्याभावत्वे न तन्निर्णयः कार्यस्यापि कालविशेषसंसर्गस्याभावत्वेन तदुत्पन्न
यदुत्पत्तेः शास्त्रप्रणीयनैरर्थक्यादित्यर्थः सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गात् जीवनमपि वाति। जीवनस्य कालविशेषसंसर्गस्याभावाद्वा विकल्प
न प्रयत्नविरोधादिति भावः। किञ्च कार्यस्य कालमात्रसंसर्गस्याभावो विवक्षितः कालविशेषसंसर्गो वा। प्रथमे सदातनत्वप्रसङ्गः। द्वितीये यत्काल
विशेषसंसर्गः कार्यस्य न तत्कालस्य च नियतपूर्ववृत्तित्वेन कारणत्वप्रसङ्गः। एवं तत्पूर्वकालमात्रस्य कारणत्वमिति चेत्तन्न। अन्येषामपि तत्काल
भाविनां नियतपूर्ववृत्तित्वेन कारणत्वस्य दुरपह्नवत्वादित्यभिप्रायेणाह। तस्मादनलमिति। ॥ इदानीमपहतपाप्मा तमसः परस्य कर्ममीमां
सासिद्धब्रह्मपापप्रसंवादेन विरोधे निराकर्तुं कर्ममीमांसकानां मतमुत्थापयन्नाह। कर्ममीमांसकास्त्विति। धर्मस्य वेदैकसमधिगम्यत्व

३१

ख्यापनाय विचारं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्र धर्मविचारकर्तव्यतामुक्तं तावदाह। अथातो इति। नन्वत्र सूत्रस्था कश्चिद्व्याचष्टे नासिद्धिर्धर्म निरासाय यत्नो
युक्त इत्यत आह। इत्यध्ययनविधीति। अग्निनाथस्या ध्यायायाः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः स्वाध्यायभावनारूपो भावनाकरणमिति कर्तव्यं स्वाध्यं वा
पदृते तत्र वाक्यार्थाः ध्यापनं करणत्वेनापनयनादीति कर्तव्यत्वेन कल्प्यते। स्वाध्यायस्य वाध्यायस्य गतेरतिशयः स्वाध्यायस्य कर्मत्वं श्रुत्वं यद्यपि नं ३
प्रतिज्ञाति तथापि तस्याः दृष्टत्वादृष्टसंस्कारत्वाद् दृष्टकल्पनस्यायुक्तत्वाद् दृष्टार्थावबोधः स्वाध्याय त्वेन कल्प्यते। कानर्हि कर्मश्रुतेर्गतिरिति वे
१२८ दध्याध्यायेनार्थावबोधः कुर्यादिति विपरी तो मद्रतिक्रमः। यथा सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तूनां भूतत्वाद्धि प्रयोगाङ्गत्वेन संस्कारस्य
कार्यत्वानुपपन्नेश्च सक्तुभिरिति तृतीयार्थे त्वम्भः। तदुक्तं। भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति इत्यतो सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयु १२८
ज्यन्ते क्वचिदिति। तस्मात् स्वाध्याय एव ज्यसस्वविचारमन्तरेणानुपपन्न इति विचारकर्तव्यतामाप्नादि पति। ततोः स्वाध्ययन
विध्याक्षिप्तविचारकर्तव्यतापरत्वात् कश्चिदिक्रमः अथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रमित्यर्थः। सूत्रार्थस्त्वध्ययनानन्तरं धर्मविचारः कर्तव्यः
तो ध्यापनविधिरर्थाः एवाव फलस्य विचारमन्तरेणानुपपन्न इति। द्वितीयसूत्रार्थमाह। किंलक्षणो धर्म इति। चोदनेत्यत्र धर्म इति लक्ष
णं च चोदनैव धर्मे प्रमाणमित्यर्थाद् दृष्टसुरन्नित्यर्थः प्रथमाध्यायगत सूत्रसंदर्भार्थसंक्षिप्याह। अनन्तरं चेति। तस्य धर्मस्य निमित्तं प्रमा
णं तस्य परीक्षिता क्रियत इत्यारस्य सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमित्यादि सूत्रे तेन तदनुसारिणः प्रथ

त्यक्षादीनि प्रमाणानि पद्यः प्राकारमतत्र तदनुसारिणः पंचनिरूपितं वं तदृत्यव्ययश्च नन्तु धर्मचोदनाया एव प्रामाण्यं प्रतिज्ञार्यप्रत्यक्षादिकोण
नमप्रस्तुतमित्यत आह। धर्मज्ञान इति। नहि प्रमाणान्तरानुक्तो तद्धृ शासन च धर्मचोदनाया। एव प्रामाण्यं निर्णेतुं शक्यमिति तद्दर्शनमित्यर्थश्च
द्वितीयाध्यायार्थमाह। द्वितीयेनेति। तृतीयाध्यायार्थमाह। तृतीयेनेति। श्रुतिलिङ्गवाक्यादेश्च लक्षणं दूषणं यथा विधाति। चतुर्थाध्या
यार्थमाह। अनन्तरं चेति। किं क्रत्वोः कर्मणश्शेषभूतं किं वा पुरुषार्थमथ। वृषभादेः शेषभूतमिति संदिग्धे प्रोक्षणादि क्रत्वर्थं प्रयाजादिपुरुषा
र्थमिति चतुर्थे वर्णितं वं तदृत्यर्थश्च चतुर्थीश्च। यदेव प्राकाराकं विशेषमाह। श्रुत्यादिः अतिनियोगात्तत्पत्रूपं प्रमाणान्तरं निरू
पित सन्निदृत्यर्थः पंचमाध्यायार्थमाह। क्र त्यर्थ एव नेति। तत्र कर्म विहितः शब्दः स्थानैः सानुष्ठानक्रम प्रमाणं तत्रोदाहरणमाह।
अर्थं गृहपति। मध्वर्यायाश्च्य गृहपति ब्राह्मणादीक्षन्तु स्थतत्वानुष्ठान्तुरकृत्वाद्युगपदनुष्ठानासंभवे सति क्रमस्यात्र्यपूर्व
कालविहितत्वाश्रुतिवत्वाद्दीक्षा गृहपतिदीक्षान्न्वानमध्वर्यौ पश्चाद्ब्रह्मादीक्षानुष्ठानमिति गम्यत इत्यर्थः। अन्नदिष्टे यस्य सामर्थ्यमर्थश्च सवान्
ष्ठानक्रमप्रमाणं तत्रोदाहरणमाह। अग्निहोत्रं मिति। अग्निहोत्रमस्य यवाक्रूपा कथ्य वानुष्ठानं प्रतीयते तत्रादौ होमस्यानुष्ठान (पत्वय वाक्रूप
ग्रहान्तर्थो य ध्या गवा कथं होमानुष्ठानमिति होमस्यातस्य सामर्थ्यादस्यादौ यवाक्रूपात्कानुष्ठेयः पश्चाद्धोम इति गम्यत इत्यर्थः पञ्चमं प
ञ्चक्रम स्यात्प्रवृत्तानुष्ठानक्रमप्रमाणं तत्रोदाहरणमाह। यथा प्रयाजक्रमादिति। सावसमिधो यजति। अथ तनूनपातं यजति। अथ इडो यजति।

अथवर्हियें जति। अथयाह्नाभ्याहृति यजनीति येन क्रमेण प्रयाजाप य्यंतत्तेनैव क्रमेण तदनुष्ठानमित्यर्थः॥ कर्म्मोविषयस्त्क्रमकाल श्रवणंस्थ
ीतरप्यनुष्ठानक्रमेणे प्रमाणंतदुदाहरणमाह। सवनीयस्थानेइति। संतिता वन्तद्याष्का नामा ग्निषोमध्या विकृतयायज्ञविशेषा स्तेषांतपा
र्यमास्याम वक्ष्य त्वादुष्ठानां। तत्रवाक्ष्य यज्ञविशेषु अग्नीषामीया विकल्पिकः पशुः। आग्नेयपशुसवनीयः पशुर्वशावा। तेषांक्ष्स दपशू नालंकनइ
तिसहालंभः श्रूयते। तत्रैवकेन क्रमेणालंभःकर्त्तव्य इत्याकांक्षायां तत्रैव क्रमेणालंभः सवणीयकर्मकालेपौर्णमास्यांपश्वालंभश्रवणा सदनेदेवत्यस्थाप
१२१ र्वमालंभस्यश्रावासादयितिगम्यतइत्यर्थः॥ पशु समनसंबंधीक्रमामुख्यं तदपि प्रधानानामनुष्ठानक्रमेप्रमाणं यथा दर्शपूर्णमासां १२१
गानां प्रयत्नेन दर्शपूर्णमासक्रमाःकृतु ष्ठानक्र मप्रमाणामित्याह। मुख्यक्रमेणेवेति। अर्थप्राप्त प्रथमानुष्ठेयक्रमः प्रवृत्तिः साप्यनुष्ठा
न क्रमे प्रमाणं तदुदाहरति। छेदनपहृतानीति। यूपसंस्काराणां छेदनतक्षणा वयनारोपणादीनामर्थप्राप्तं छेदनस्यप्रथमानुष्ठेयत्वमाक्षि
प्तानामितरसंस्कारासंभवादतो यूपकादेशपदार्थपाते प्रथमानुष्ठेयच्छेदनक्रमएवतक्षणाद्यनुष्ठानक्रमेप्रमाणं यस्यप्रथमक्षणं छेदनं स्यप्र
थमक्षणेन तक्षणादिः। यस्यद्वितीयक्षणे छेदनं स्यतदेवतक्षणादिरित्येवमित्यर्थः॥ षष्ठाध्यायार्थमाह। षष्ठेनेति। संन्यासिष्वधिकारसायार्थीत्य
क्रमंकारादिष्वधिकारस्यसमर्थ्य इतिश्रूद्रादिष्वधिकाराशायविद्यानुपनयनादिपूर्वकत्वश्रवणायमानंतरं कृतमीमांसइति महापातकिष्वधिकारसायश्रा
वणात्पर्युदस्तानिवारितइति। सप्तमकेकाध्यायार्थमस्तिवायदानीं प्रथमाध्यायस्यार्थमाह। सर्वपूर्वपक्षेणेति। सकलांगसंयुक्तो विविश्य
५

कृतिप्रहितिषयं विचारमाघ पक्षेन क्रमवत इत्यर्थः॥ उदाना भुत्तराध्यायष्वद्वार्थं दर्शयति। उत्तरपक्षणवृत्तिर्विकलांगसंयुक्ताविधिर्विशिष्टति प्रहिषय
यं विचारमुत्तरपक्षे वक्ष्यरित्यर्थः। एवमुत्तराध्यायषद्धार्थमविश्वया। दानीमेकेकाध्यायार्थं प्रदर्शयत्सप्तमाध्यायार्थं दर्शयति। सप्तम
इति। प्रकृतिगतानामंगानां विकृतानुविदेशःप्रकृतिवद्विकृतिःकर्त्तव्येति निदर्शितइत्यर्थः॥ किंप्रकृतिमात्रगतांगकलापस्यविकृतिमात्रे
निदेशःप्रकृतिविशेषगतस्य वा विकृतिविशेषगतस्य वा विकृतिविशेषगकलापस्य। तिदेशा निरूपितोः ष्टमाध्याय इत्याह। अष्टमवति।
तत्रोदाहरणमाह। यथेति। आग्नेयाष्टाक पालरूपांश्च याजमंतराज्यति। अग्नीषोमीयमेकादशकपालमितिपार्णमासप्रकृति
त्रयमध्य आग्नेयप्रकृतिगतएवांगकपा लोपपेः। सोयंवक्ष्रं निर्वपेदितिसौर्यचरुर्णिर्वापविकृतावतिदिष्टःश्चाग्नेय्या प्रकृत्या
सा सौर्यचरुर्णिर्वापस्यविकृतेरेकदेवता। स्या ध्यायाः आग्नेययागस्यकएवाग्निर्देवतास्याःसौर्यचरुर्णिर्वापप्यकःसूर्यइति। नापांधीयाग्नीषा
मीयगतांगकलापो। नाप्यकादशकपालपुरोडाशाग्नीषोमीयगतोवा। तत्राग्नीषोमयार्देवतायाद्वित्वात्। तस्मात्तत्रैव प्रकृत्याविकृतेरेक
देवतत्वात्सिमानं तत्रैवांगातिदेशोनान्यत्रेत्यर्थः॥ नवमाध्यायार्थमाह। नवमेनेति। प्राकृतमंत्राणां विकृतौप्रकृतिवद्विकृतिःकर्त्तव्य
त्यातिदेशप्राप्तानां प्रकृतेरप्यदेवतात्वं विकृतावन्ययाईष्यदेवतायोः श्रवणनासंभवत्सतितेषु प्रकृतिगतदृष्ट्यदेवतापदाद्याहारस्क
द्वावशितइत्यर्थः॥ तदुदाहरति। यथाग्नयइति। अग्नयेजुष्टंनिर्वपामीतिमंत्रस्यातिदेशप्राप्तविकृतावन्यरन्याथ्यसूर्यस्यदेवतावेनश्रुतत्वा
२ समस्यनयेनाविकृतगतश्यदेवता

रन्तु पपन्ने ऽग्नय इति पदापनयनमूर्यायति पदप्रक्षेपापयेत्यर्थः। दशमाख्यायार्थमाह। प्राकृतानां वेति। तस्योदाहरणं दर्शयति। कुश
मयति कुशमयं बर्हिः। शितिपाकृत कुश मयं बर्हिषो विकृतावेति। दृष्टप्रामानां शरमयं बर्हिरिति विकृतौ। विधीयमाने दिष्टे शरमयं बर्हि
र्लिङ्गस्य यथेत्यर्थः। एकादशाख्यायार्थं दर्शयति। सकृदस्त्रात्मिति। सकृदनुष्ठितस्य कस्यचिदंगस्य क्रमनी नुष्ठीयमानानेकांगिनां
प्रत्युपकारकत्वं नाम तंत्रमेकादशं दर्शितमित्यर्थः। तदुदाहरति। यथेति। पौर्णमास्यामेकवारमेवानुष्ठितं प्रयाजानुयाजं कर्मणानुष्ठी
यमाणेष्वाग्नेयपुरोडाशयज्ञोपांशुयाजा
थादर्शदि सकृदनुष्ठितं प्रयाजानुयाजं कर्म
पुरोडाशयज्ञस्य दर्शने यस्या पकारकं
मीयाद्यग्नीषोमीयपुरोडाशयजलक्षणस्य पौर्णमासवत्यस्योपकारकं। त
थानुष्ठीयमानस्याग्नेयपुरोडाशयज्ञस्योपांशुग्नीषोमीयाजयज्ञस्य विष्णोर्वेडाग्न
यथेत्यर्थः। ध्रुवान्तदर्शत्रयस्योपकारकं यथा। त्यर्थः। ध्रुवान्तदर्शत्रियमकृतसामस्
स्यपुरुषालिंग्रायां कृतसोमसंस्थ पुरुषालिंग्रायणेत्वैंद्रदधिपैंद्रंपय इति देवताऽऽत्सेरादेंद्रदविपयायत्तमुनायइति दृष्टव्यं। द्वादशाख्या
यार्थमाह। द्वादशत्वेति। अथ प्रयमनादेशनात्स्थितानामंगानामन्यशेषत्वेनापि याजकेप्रक्षनात्तरप्युपकारकत्वं नाम प्रसंगो द्वादश वर्णितः
यथाग्नीषोमीयं पशुमालभन्ते तिपशुविधि प्रयुक्ता नामेकादशप्रयाजानामेतेनैवैकादशप्रयाजास्तंत्रनीतिदर्शः। दिप्रकृतिगतप्रयाज
वावयापादिष्टानां संगपशुविधिशेषत्वेनतछेषभूतपिपशुपुरोडाशयागस्य शाखिणि प्यवस्थितापकारत्वेनापकारकत्वमन्यथावप्या

प्रक्षेप्यापशुपुरोडाशे निर्वपतीति वपायागादिप्यवहितनपशुविधुप्रकारोपिनस्यादित्यर्थः। द्वादशाख्यायाः संक्षिप्तार्थमाह। नदेवमिति। किं
मविचारितसिद्धस्य धर्मादेः प्रसिद्धिमाश्रुत्यायं विचारः प्रवृत्तः प्राविकस्य वेति विकल्प्य प्रथमनविवाह इत्याह। नत्वाद्यन्तइत्यादिना। आत्मनः
पारमार्थिकापहतपाप्मत्वादिस्य मत्वयः ध्यन्त्रां नीतिसिद्धधर्मीव स्वामेन विरोधः न हि पारमार्थिकवेदे दृकत्वप्रमाणेप्यन्त्रांनि सिद्धाद्वियाच
सास नविरोध इत्यर्थः। द्वितीयपन्तु किं प्रमितो धर्मो विचार्यो ऽप्रमितो वा। प्रथमवर्मप्रमायां विचारफलस्याविवृत्स्मंनरणापि सिद्धत्वादार्थी विचारः
। द्वितीयस्तु धर्माख्यशशविषाणप्रायत्वात्
न्यतः सिद्धस्यायं विचार इति। नदतिमंदं।
त्वानाद्यद्य श्रुतीद्रिय धर्मसामान्यस्य प्रत्य
तद्द्रष्टानविचारविभ्रमनामित्यादि॥ यदि धर्मस्येत्यादिना॥ यद्वा द्यतं। धर्मस्य सामा
न्यधर्मसामान्याप्रसिद्धिर्हि प्रत्यक्षादनुमानादागमादर्थापत्तेरुपमानादभावाद्वास्या
स्त्वाद्युपपन्नः। किंच॥ धर्मसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वं तद्विशेषस्यापि प्रत्यक्षत्वमावश्य
कमिति स्यार्थो विचारश्चात्र सामान्यविशेषाद्धि प्रत्यक्षो गोवरयतीत्यपगमस्त्रूषं॥ न द्वितीयः। श्रुतीद्रियधर्मसामान्यनयाप्तलिंगालावा
त्वान तृतीयश्च वदसि धर्मसामान्यादेशनवादनकसमधिगस्याधर्मश्चादने वधर्मप्रमाणमिति प्रहत्वादिचारणवदावगतधर्ममच्यावाद
नेकसमधिगम्यप्रवधर्म इत्यक्तो स्यात्रयाक्षुद्धादिवाक्याधिगतस्याधर्मित्वं नमिश्येत्राशब्दमात्रसिद्धाधर्मउद्देश्य इतिनिशानाशब्दमात्र
स्यप्रमाणत्वानंगीकाराशब्दप्रमाणसिद्धस्य वाद्यत्वेतस्यवेदिकसमधिगम्यत्वाल्लावनलक्षणस्यासंभवापत्तेधनवत्तुधर्मस्त्वादिकं

येष्वदृष्टसामग्रीमात्रादप्युपपन्नत्वं नोत्पातयोः साद‍ृश्यात्तावद्विषयत्वेन तद्विपरीतधर्मसामान्यविषयत्वानुपपन्नश्चन्द्रेवमथातोब्रह्मजि
ज्ञासेति वाक्यविचारोपि न प्रवर्त्तेत ब्रह्मणः प्रमितत्वे अप्रमितत्वे वा तदनुपपन्नेः सामान्यसिद्धिमूलकनीतिनिरस्तनिवेशः तेषां दोषत्रयमा
ह्यप्रकाशत्वेन ह्येनत्सामान्यासिद्ध्युपपत्तेश्च नावश्यं धर्म्यत्वप्रकाशत्वमिच्छसि इच्छसि वेत्सापि बुद्धेः वितिनकाधिकृतिरित्यन्यत्रां विस्तरः
यद्वोक्तो धर्मविचाराध्ययनविधिप्रयुक्त इति तत्राह नव विचार इति विधिर्हि फलं तदुपयोगिनं वाक्षिपति नव विचारोध्ययनविधेः फलं तदु
१३१ पयोगावेति न तत्प्रयोज्यो नह्याग्निहोत्रमध्य ‍‍ यनविधिफलानुपयोगिनस्तस्याध्ययनप्रसिद्धमित्यर्थः ननु तदनुपयोगित्वमसिद्धं अध्य
यनविधिह्यर्थावबोधफलः स च न विचा रमन्तरेणेति कथं तदनुपयोगीत्यादिनिनत्याह नार्थाववोधेति नह्यर्थाववोधश्रुति १३१
श्रुत्याध्ययनं विधीयते नाप्यध्ययनस्यार्थी ववोधेनान्वयव्यतिरेकाववानसांगवेदस्य पार्थाववोधादर्शनादिति भावः नचेध्य
यनविधिरविकारिणमपेक्षते तत्रार्थाववोधकामस्याधिकारश्च तापि कल्प्यते यथा विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्येत्याशंक्य नेत्याह नव
कल्प्य इति युक्तं विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्याधिकारकल्पनमध्ययनस्य विकारिप्रमाणोरार्थादध्ययनं नमधिकृत्य यावाध्यायाध्ययनविधा
नादनवाप्तिर्हि जो माहात्म्यान्वक्तुं तन्त्रमं भूवेन्नैवश्रुत्वमाध्युगच्छति सान्वयमित्यादिनिदाववनवाधापनीतस्यानित्याविकाराववम्भा
न्नार्थाववोधकामस्याधिकारः कल्प्य इत्यर्थः यद्वोक्तमध्ययनविधेरर्थाववोधेनाधिकारो न कल्प्यत इति तत्राह स्वाध्यायस्याध्यानिस्वाध्याय

ध्यानस्य इति स्वाध्यायगतकर्मत्वापि लिङर्थयितव्यत्वात्स्वाध्यायगतसंस्कारस्य स्वाध्यायस्यार्थेनान्नतद्विवोधेनार्थाववोधस्याध्यानात्कल्पन
मसति विचारे कल्पना प्रसरादित्यर्थः तदेवमर्थाववोधस्याध्ययनविधिफलत्वाभावान्नतदुपयोगिविचारात्तेपकत्वमध्ययनविधेर्यथा नध्यान
विधेस्तु पविमाद्गफलस्य तदुपयोग्यादेवत्वादेपकत्वमित्याह तस्मान्नेति तस्मादाकांक्षक्रमथातोब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रेनवोत्तरक्रतुविधीनां वि
चाराक्षेपकत्वं पूर्वरिक्षमिति ॥४६॥ इदानीं द्वितीयसूत्रार्थं निराकर्तुमाह द्वितीयसूत्रार्थोपीति वाङ्नेकं धर्मविगम्यो धर्म इति लक्षणेन व
दकार्थकः चोदनैव धर्मप्रामाण्यमिति परस्य रथप्रमाणमित्यपरस्य स्वादनायाण्ववधर्मप्रामाण्याद्वाङ्नेकसमाविगम्य एव धर्मो धर्मो
ध्यनुवादनेकसमाविगम्यत्वाच्चोदनायाप वहाति अनीद्रियधर्मो ज्ञानिवादनेकसमविगम्यो धर्म इत्येतद्वादनोविनानिवादनेवा
धर्मप्रमाणमित्यन्य करणं विनानसिध्यतीत्यर्थः इदानीं तस्यानिमित्तपरीक्षारित्यारम्भयत्प्रमाणषड्विधरूपेनदाहायद्वानीतत्रप्रत्य
क्षानुमानदूषणं नयायिकप्रक्रियामन्तमं चयमित्याह तत्र प्रत्यक्षेति वेदस्यापि किं प्रसिद्धिसिद्धस्य प्रामाण्यं स्वरूपस्येसत्त्वस्येवेति किंकल्प
प्रथमनुमानिद्धिनिमित्तनदसंवत्वइत्याह वेदस्यावितिवेदस्य विकल्पासहत्वमवाहातथाहीति किंवेदपनोतिष्कत्वत्वाद्वदश्चत्वप्रवृत्तिः किंवा
ऽध्याध्रुथमस्तुपापिवेदकत्वाद्वदत्वप्रसंगः शब्दविशेषणत्वपौरुषेयवास्यापि वेदत्वप्रसंग इत्याह प्रथम इति द्वितीयविकल्पं निरा
करोति वरमइत्यादिना कः क्रमावर्णानां देशक्रमो वा कालक्रमो वा देशकालयोरिवस्वरूपावक्रमाववानायाविसाह ननाववद्दर्शानामिति

मीमांसकनये वर्णानां क्रमः क्रमाभावान्नित्यत्वेन कालक्रमस्याविद्यमानत्वेन देशक्रमस्यासंभवादित्यर्थः। तदेतदयं प्रत्याह। नापि न्यूनाधिक्यभावः इति। वर्णानां
क्रमविशेषस्याभावे न्यूनत्वाद्यभावः मीमांसकनये ककारस्यैकत्वात्तस्यैव कपिः इत्यत्रापि ककारो नूर्वत्वा वक्ष्यमाणत्वादनित्यत्वं न त्वापि ककार इत्यत्रापि कारादु
त्तरत्वाभावान्न्यूनादेः स्वरूपविविधानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु वर्णानां विविधक्रमासंभवेऽप्युच्चारणप्रत्ययविक्रमगतानां विशिष्टानां वेदत्वं संख्या
यानीत्यत आह। परकीयोच्चारणेति। ननु परोच्चारणप्रत्ययस्यानंतक्रमस्याप्यनादित्वं केन वार्यते इत्याशंक्य न केनापीत्याह। अनि
३२ र्वाच्यक्रमानोपपत्तेरिति। यच्चागमप्रमाणस्य तत्र णो। शाब्दं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानमिति। तस्यार्थः। अभिहितान्वयमतेन शब्दविज्ञा
नादिति शब्दाज्ञातपदार्थविज्ञानाद्विना ऽभिमतेन मतेन शब्दस्य विज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थ इति। अन्विताभिधानमते अवाचितत्वविष ३२
ययद्विविज्ञानं तान्[illegible] प्रमाणमिति। नथकत्वा संनिकृष्टशब्दार्थे [illegible] ततः असंनिकृष्टे वा च इयमेव जिज्ञासितं। नादूषणा
गृहीतत्वेनाद्विपर्ययेनापि वक्तीति। तत्र सूक्तं। [illegible] पदाज्ञानक्रमपदार्थविज्ञानाज्ञायमानक्रमश्रुज्ञायमाने [illegible] शब्दस्य विज्ञानादसंज्ञायमा
नवकृतिशेषाद्यमाने च व्याप्तेः। लिंगाद्यनुव्यवसनीति चेत्। अनपाद्वितव्याप्त्वे त्वतिप्रसंगित्वात्। किंच। शब्दविज्ञानादित्यत्र कः शब्दो
विवक्षितः पदं वा वाक्यं वा। नाद्यः पदस्य प्रमाजनकत्वस्याव्यवनिरूतेप्रत्वात्। पदमस्याधिकारावाक्यास्कानाविशिष्यत इति। नद्वि
तीयः। वाक्यं हि पदसमुदायमात्रं वा एकार्थप्रतिपादकत्वावच्छिन्नः पदसमुदायो वा। आकांक्षासंनिधियोग्यतावंति पदानि वा। नाद्यः। अ

धिकृतोता अलमल्पमित्यादेरपि पदसमुदायस्य वाक्यत्वप्रसंगात्। न द्वितीयः। उक्तदोषप्रसंगात्। तत्राप्यप्रमादेरकत्वात्। एकार्थप्रमापकत्वं मि
तिचेत्। न। अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः व्यापनात्। किंच। किमवच्छिन्नत्वं। ननु विशिष्टत्वं। किं विशिष्टत्वं विशेषणसंबंधत्वमिति चेत्। एकार्थप्रमापक
त्वे विशेषणसंबंधत्वं शब्देन विशेषणो विशिष्टसंबंधविशिष्टत्वाभिधाने विशिष्टेन वा विशिष्टनिरूपणापत्तेः। विशेषणस्यासंबंधस्य विशेष्य
तावच्छेदकप्रत्यक्षे च यस्यावि विशिष्टत्वापत्तेः। विशेषणमपि किं युज्यते। व्यावर्तकमिति चेत्। न। व्यावर्तकशब्देन व्यावृत्ति विशेषण विशिष्टज
नकत्वादेरभिधाने ननु वनानिरूपणापत्तेः व्यावृत्तिजनकत्वादेरभिधाने व्यावृत्त्यादेरव प्रत्यक्षविशेषणत्वप्रसंगात्। न च व्या
वृत्तिजनकं विशेषणं। व्यावृत्तेरव्याख्या वात्वेनादिवाच्यानापि व्यावृत्तिवाचकत्वं कुरादेरपित्वप्रसंगात्। विषयतयेति चेत्। न
विशेष्यद्यौ व्यापित्वप्रसंगात्। विशेषणा सिद्धा विशेष्यमपि तद्वानिरूपणत्वादसिद्धमेव। नाप्याकांक्षासंनिधियोग्यतावंति
पदानि वाक्यमिति तृतीयः। वस्तु द्वार्थस्य विशिष्टस्यानिरूपितत्वात्। पदानिरूपणाद्व[illegible] पदमिति चेत्। न। संभवितालिप्राय[illegible]त्वात्। ए
ककालिप्राय प्रत्येकमव्याप्तेः। विरक्तीनं पदामिति चेत्। [illegible] किंवा यदं ततो विविक्षितो न स्यात्। नाद्यः। अर्थायानो [illegible]
[illegible] नापदत्वप्रसंगात्। ननर्थ प्रातिपदिकस्यापि पदत्वापत्तेः। न स्यापत्ते विरक्तो विविक्षितत्वात्। न देवं न शाब्दप्रमाणलक्षण
पुष्यत इति सिद्धं। ४७। इदानीमर्थापत्तेर्लक्षणमनुलापत्ते। यथाति। विकल्प्य दोषमाह। नत्वकिं स्वरूपेणेति। किंस्वरूपादेरनुपपद्यमान

किंवा

त्वेनिराकांक्षः स्वरूपावस्थं वंधी यस्मिः स्थौ रत्वादिवत्। किंवोपपादकाभावनिरूप्यः नाद्यः स्फारत्वादिवत्स्यौरादोह्यस्मदनुपपद्यमानता
याश्चापि दर्शनप्रसंगादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। नद्वितीय इति। उपपादकमज्ञात्वा तस्यावेदनुपपद्यमानत्वं न शक्यं ज्ञातुमिति प्रथममेवोपपा
दकप्रमितिर्वाच्या तथा चानुपपद्यमानत्वदर्शनाभावात्। वोपपादकप्रमितेनुत्पन्नत्वान्नानुपपद्यमानता दर्शनमुपपादकमिति करणमित्यर्थः
स्त्वा लक्षणस्य त्वर्थः। यदुच्यते नोपपादकाभावेनानुपपत्तिस्तु उपपद्यमानता किंतु प्रमाणद्वयविरोधो यथा जीवति देवदत्तो गृहे नास्ती
ति। तदनुरापतो यद्वेति। तत्रालयोः प्रमाण्य ... विरोधाद्वा प्रामाण्यस्यास्तं स्वाप्रमाणद्वयविरोधस्य दनुपपद्यमानता
दासंगतत्वसृप्तत्वाह। तदसंगतमिति। इ ... तस्य प्रमाणयोः विरोधासंगतइत्याह। संविदोरिति। किंवा देवदत्तो वहिरस्ति। टहे
नि ... प्रतियोगित्वसृति जीवनवत्वाद्यां ... प्रतिपन्नवदित्यनुमानतापि वहिर्लोवादरर्थापत्तिप्रमेयस्य सिद्धेनार्थापत्तेः। पृथ
ग्प्रामाण्यं कल्पनं युक्तमित्याह। इत्यर्थापत्तिरूपेति। यत्र नगराननुभूतगोपिंडस्य वनगापिनि रूप्यगवयगतसादृश्यदर्शनाद्यत्र गवयगोग
तसादृश्यज्ञानमनेन सदृशी मदीया गौरितितदुपमानमित्युपमानलक्षणं तदनुरोध्याह। यवसदृशदर्शनादिति। विदेशदर्शनाद्विशदृश
तर बुद्धिरुपमानमितरथा मा वा तरंगीकारप्रसंगात्तत्र वेदमुपमानलक्षणं न वर्तते तदेव व्यापकमित्यर्थः। किंवा रूपा स्वयं वस्तुमात्य
योगमात्रमादृश्यं न वक्तव्यं रसनिष्ठत्वात्। तथा वदा त्रिकं सादृश्यस्य ववतुत्वं न धर्म्मम व वा विनुरूपा स्वयवस्तुमात्रयोगो जात्यन्तरस्यान

दिति। न त्र वदूपा स्वयवस्तुमात्रयोगस्य खुरत्वपुच्छत्वादेर्गोवयनिरूप्यसादृश्यस्यागयदर्शनात्र्यागत्वगोपिंडनिर्विकल्पकोपलब्धस्य वनेतनि
रूपकं गवयमनुपलभ्य न न सदृशी सा गौरिति सविकल्पकस्मृत्युपपत्तेन्नोपमानकल्पनावकाशः। किंच। गोधर्म्मिणो गवयनिरूप्यसादृश्याश्रयः
गवयनिष्ठसादृश्यनिरूपकत्वात्। व्यतिरेकेणाश्ववदित्यनुमानस्यापि संभवान्नोपमानकल्प्यं। नो यवयोग्यानुपलब्धिरर्थकमर्थाभावज्ञान
मस्तावरे त्यस्तात्प्रमाणस्य लक्षणं तदनुरोधाद्दूषयति। यवयोग्यानुपलंभादिति। तत्र वदामः अनुपलंभमात्रस्य वा भावप्रमाकरणत्व
का दोषः। अनुपलंभमात्रस्य सुषुप्त्यादावपि ... भावस्य तिवारित्वान्नाभावप्रमाकरणत्वमिति योग्यताविशेषणं योग्यामिति विशे
तर्कस्यालिनारवल नयाथ्यानुपलंभस्या भा ... वप्रमाकरणत्वा वानुमानादिहितो वा अभावप्रमाणस्येत्यभिप्रेत्याह। तदपि दुनि
रूपामिति। किंच। योग्यानुपलंभस्य ज्ञातस्या ... ज्ञातस्य वार्थाभावप्रमाकरणत्वं न संभवतीत्याह। तथाहीत्यादिनाउपलंभाभावो
रनुपलंभस्य ज्ञानं तज्ज्ञानादनुपलंभो नरादिने नदीतीरस्थातगजश्चासीदित्येवं प्रश्ने गजाभावप्रमाता वक्तायतनत्वातिपादनदर्शनास्याव
ज्ञात्। जायते। तत्काले नानुपलंभः। इदानीं तनानुपलंभाद्वा। नाद्यः तत्कालीनानुपलंभस्येदानीमभावाद्। नद्वितीयः। इदानीं तदनुप
लंभस्य योग्यत्वनापि संभवात्। यदि तत्कालीनानुपलंभस्यानुसंधानमिदानीमभावप्रमाजनकमिति ब्रूषे तर्हि नानुपलंभस्य सत्त्वा अभावप्रमाह
द्व। किंतु तदनुसंधानमेवेति प्राप्तं नानवस्थाप्रसंग इत्यर्थः। एवमनुपलंभस्याभावप्रमाकरणत्वं निरस्येदानीमभावज्ञानस्य प्रमात्वं नि
दिनवस्थान्यर्थः। सन्मात्रेणानुपलंभस्य प्रमाजनकत्वे दोषमाह। वरम ... नीरणगनस्य दिनानीरगन ४

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

शकरातिकिंवसिद्धयति। पत्र प्रालाकरणा(लावमपङ्क्त्या षष्ठप्रमाणाभाव इत्युक्ते।तंनिराकर्त्तुमाह। यस्त्वपलाकरइति। यथाग्नीतिप्रतीतेः साविषयत्वा। यत्ना वंगी कास्त्वथानाग्नीति प्रतीतेरसविषयत्वाया भावपदृष्ट इत्यर्थः। नन्वेवंघटोनास्तीति प्रतीते भूतलमात्रविषयत्वा। ना वाच्ये
पकत्वं। न। सघटोपिभूतलागनास्तिघरइतिप्रतीतिप्रसंगात्। नत्ववाद्यति। ननु याह्यामिति। व्यतिरिक्ताभाववादिनापिनष्टघटंभूतलं घटाभावाश्रयस्तत्र विरोधमन्ना पिनिर्घटमात्मा श्रयादनवस्थानादाकिंत्वसघटत्वनिर्घटत्वादासीनं भूतलमात्रमेव मन्ता वनंगीकारिणा मा
१२५ स्माकं घटत्वनिर्घटत्वादासीनं भूतलमात्र घटानास्तीतिप्रतीतिश्चलेवनं व्यवस्थेत्यर्थः। वक्षत्वेन परिहरति। नास्माकमिति। व्य १२५
तिरिक्ताभावादिनां सघटं भूतलं घटाभावा यइतिपक्षेत्या गकारागमश्च स्वविरोधिना भावस्थानवस्थाने। लक्षमतवाभावा अवन
भाव विरोधित्वाभावाश्रवस्थानतदवस्थाने नास्तिप्रत्ययविरोधीतिभूतलमात्रं वे घटोनास्तीतिप्रत्ययगो। वरानघटभूतलावस्थहिंस
घटेपिभूतलेघटोनास्तीतिप्रत्ययाभावदेत्यर्थश्च। ननुयदिरिक्ताभाववादिनापिकथमभावविरोधित्वं भावस्यैत्यत्तनत्र्याह। पाम्रि इत्थेति। इ
त्यश्चनाभावाश्रवस्थानतदवस्थाने नास्तिप्रत्ययविरोधी पङ्क्तात्सुकइत्याह। किंवा भावपिति। अपङ्क्तस्या प्रभावरूपत्वेनतदंगीकारस्य
संगादित्यर्थश्च। अथाभावा नास्तीत्यत्र नञः कश्चिद्भावार्थीनत्वाभावात्मा वइतिनत्राह। नह्यभावइति। अभावानास्तीत्यनया वाचा कश्चिद्भावाश्री
त्यास्तिमननाभावापङ्क्तपसिद्धान्तानहिघटाश्रीत्यकेपटादेरपङ्क्तवः। सिद्धानीत्यर्थः। नञ्च तथा प्रभावज्ञानस्य धर्म्मिप्रतियोगिज्ञाना वी

नत्वानङ्गनस्यवाभावज्ञानाधीनत्वा परास्थरा श्रयमित्यतआह। तस्त्वमिति। नह्यस्माभिरपितावितकाऽभावयिषातेयनायं परस्थरा श्रयः प
रिहरणीयः स्थादित्यर्थः॥ ४॥ एवंप्रथमाध्यायार्थे निरस्य संप्रतिद्वितीयाध्यायाक्तकर्म्मलक्षणप्रमाण पक्षनिरासार्थमाह। यत्वाद्वितीयइति।
शद्वात्तरंता। व लक्षणादाहरणाद्योदर्शयति। तत्रभिन्नेति। भावार्थाः सत्त्वः। भिन्नसत्वर्थप्रतिपादकाः शब्दा भ्रमर्थयायजतिजुहोतिददाति
तितस्मात् यज्ञहोमदानकर्म्मणां भेद इत्यर्थः। सूचयति। तत्रेति। यजतिजुहोतिददातिशद्वानां कथं भिन्नसत्वर्थविषयत्वं। भिन्नसत्वद्वीत्वाह्यादि
लक्षण भिन्नसत्वद्वाद्वा। नाद्यः। भिन्नसत्व तथ्य भिन्नसत्वर्थविषयत्वेना। नियतद्वाकेषांविदिंगत्यादीनां भिन्नसत्वपार्था भेद
दित्यर्थः। द्वितीयप्रत्याहतत्वविलक्षणनि सत्वविलक्षणैसिद्धितासिद्धावभिन्नसत्वर्थविषयत्वसिद्धिरिति परस्थराश्रयादि
त्यर्थश्च। नसत्वभेदाद्विलक्षणसत्वरयत्वा सत्वर्थभेदसिद्धिः। किंतुलक्षणभेदादित्याशंकते। वषट्कारप्रदानमिति। वषडितिक
रणपूर्वकं पडुस्थितनकत्वोद्धविः प्रधृतिप्रदानंकर्मतद्यजत्यर्थश्चाहेतिकरणपूर्वकेयद्रूपविक्षेपन प्रदानंकर्मतज्जुहोत्यर्थः। दानाधङ्खहोम
या वैद्याहारणं करणपूर्वकत्वमनविशेष इत्यर्थश्च। नहिंशद्वान्तरं नप्रमाणेनिर्विषयत्वादित्याह। नहिलक्षणतएवरति। कर्म्मभेदस्यलक्षणभ
दादेवासिद्धत्वादित्यर्थश्च। अत्यासास्य प्रमाणस्यलक्षणादाहरणदर्शयति। पदावृत्तिरिति। एकवारपठितपुरुषाः पुनः पठनमत्या सायथास
मिक्षयजतीत्यत्रपठितस्य यजतिपदस्यानन्तरपातं यजतीत्यादिनें पुनः पठनं। तस्मादृत्वसमिक्षादीनां भेदइत्यर्थश्च। अभ्यासस्यकर्मभेदक
वर्णात्यत्वेनवा भिन्नार्थविषयत्वेनवा। नाद्यः। धात्वर्थीवर्णत्वेनत्वस्याभिन्नार्थेप्युपपत्तेः। नमरः। भिन्नार्थविषयत्वा
लक्षण्यः

त्वमतिप्रसंगेन दूषयति। नहि दृष्टानि। अग्निहोत्रं जुहोति। स्वर्गपविन्नस्थं जुहोति पदस्थं दध्ना जुहोति। नि प्रलपवनाख्यक्रतौ अग्निहोत्रादिविहोमस्य छेद
प्रसंग इत्यर्थः। दध्ना जुहोति। स्पत्र जुहोति पदास्या सस्य रविगुणत्रिकमनाय प्रकृता अग्निहोत्रानुवादकत्वेनापपत्तेर्न कर्म्मच्छेदप्रमाणत्वे समि
सवज्ज नात्यादौ अयजतिपदास्यास्य प्रकारान्तरेणानुपपत्तेश्च कर्मच्छेदकत्वमवेति। वादयति। अनन्यथा सिद्धइति। परिहरति। नहीति। कर्म्म
च्छेदपदस्य अन्येन प्रकारत्वेनासिद्धत्वमन्यथासिद्धत्वं तन्नास्ति यस्यास्यास्य सा अनन्यथासिद्धा यावत्कर्मच्छेदप्रमिते नदपदस्यान्येन
१३५ प्रकारेणासिद्धत्वमनन्यथासिद्ध ज्ञायतेः। ॥ छ ॥ स्यासमवाननन्यथासिद्धत्वाज्ज्ञाना वा कर्म्मच्छेदप्रमितेनैतं पदेपेदं योयात्वोरितिपरस्य राष्ट्र १३५
यप्रसंगाद् इत्यर्थः। रूपानकत्वं संख्यातिसंख्या ॥ यालक्षणमुदाहरणं वाह। रूपसंख्यानि द्वेद्रदेवतासंबंधज्ञानकर्म्मरूपं तत्रायं वायं
चानि। १७। कृतेकथमेषांपशूनां प्रजाप तेरेत प्राजापत्यइति नाद्धितोत्पत्तिः। किंवा प्रजापतेरयं प्राजापत्य इत्युत्पन्नेनाद्धितानां
प्राजापत्यस्य प्राजापत्या इति। १७। प्राजापत्य इत्येकशेषीकरणं। प्रथमसप्तदशपशूनां ह्लयाद्य वदानगणेनयागाभिनिष्पत्तिः स्यात्
यावविकृतनेः प्रकृत्यनुसारस्य स्यात्। एत स्यक्रतौ ह्यग्नीषोमीयपशुयोग एकपशुनिःपत्तेनङ्करयादिगणेन यागाभिः मिष्यान्ति क्रमात्। अ
त्राधिकपशुनिःपत्तेनेव ह्लयादिगणेन यागाभिनिःपत्तौ वा इशानामालेखाद्यर्थः स्यात्। तस्माच्छेकशेषात् कृता नानोतद्धिता सन्ति इति। किं
उत्पन्नतद्धितानाम् एकशेष एवाभ्यस्त यावत् एकस्य पदा इत्यस्य तद्धितप्रापित प्रजापतिदेवतासंबंधकर्म्मरूपसप्तदशसंख्यानि विसिमाना।

रूपिणाः कर्म्मणेः सप्तदशत्वप्रमाणोमित्यर्थः। तत्र किं प्राजापत्य इत्यत्र प्रजापति पशुतत्संबंधमात्रातिरिक्तो विशिष्टसंबंध तद्धितार्थः। किंवा प्रजाप
तिः पशुतत्संबंधश्चेति त्रयो। प्रथमं प्रत्याह। तत्र विशिष्टसंबंधस्येति तत्रापि सप्तदशसंख्यासंबंधः किं पशूनां। किंवा विशिष्टसंबंधस्य प्रथमा वि
शिष्टसंबंधस्य कर्म्मरूपस्य सप्तदशसंख्यासंबंधप्रमाणोच्चावाननसंख्याकर्म्मच्छेदप्रमाणं स्यात्। द्वितीये तु विशिष्टसंबंधस्य सप्तदशसंख्या
संबंधात् पशूनां सप्तदशत्वप्रमाणो लावासप्तदशपश्वालेलाद्य प्रामाणिकं स्यादिति भावः। द्वितीयं प्रत्याह। त्यात्मकत्वमिति प्राजापत्यानित्यत्रैन
हिनाजितहितानां प्रजापतिपशुतत्संबंधमात्राणां सप्तदशसंख्यासंबंधयोग्यत्वात् तावतप्रज्ञापनरकत्वादिति प्राजापत्यानि त्यस्य सप्तद
शत्यन्तेनान्वयात् उपरस्थादित्यर्थः। किंवा रूपस्य इपिणात्वत्वा कथं रूपसंख्यया रूपिणः कर्म्मणो छेद इत्याह। अन्यसंख्ययावति
रूपरस्यादिसंख्यया यद्यपि च्छेदप्रसंगादि त्यर्थः। गुणाख्यप्रमाणस्यालक्षणोदाहरणं दर्शयति। अपक्रमदेवतानि। तत्रापयोदाघस
स्पृष्टमामिक्षा। सा विश्वदेवदेवता संबंधेन प्रकृता। न प्रपयासिदथा नयतिसा विश्वदेव्या मिक्षा त्यत्र न वाजिदेवतासंबंधं वा जिनं इत्यमतार्थ प्रकृ
तवाजि देवतासंबंधं वाजिनं इत्यत्र। जिनत्यावा जिभागमिति श्रूयमाणं वाजिनयज्ञस्य। मिक्षाहोमाङ्गं दं गमयतित्यर्थ इत्यर्थः। तत्र किं लोके गुणलेदे
गुणिच्छेदस्योपलब्धे इत्यदेवता रूपकर्म्मगुणाच्चाङ्गुणिनः कर्म्मणोच्छेदस्य न त्वनुवाने। किंवा कर्म्मण्येव तत्कल्पने। प्रथमं प्रत्याह। तत्र गुणच्छेद
दिति। रूपरस्यादि च्छेदपि न घटादिच्छेदो लोकेऽप्रसिद्ध इत्यर्थः। द्वितीये यत्वच्या च्यत्वादन्यान्यत्वमिति प्रसंगात्। तत्र संशयो। प्रक्रमाद्यत्वे प्रक्रियान

सविधिरावाधातम्या

तच्च कर्मत्वं दर्शयति सोदाहरणमाह। प्रकमस्त्वादित्यादिना। कुंडपायिनामयने श्रवणादिश मासा द्वादशसंख्याकाः लिङ्गुपसद्भिर्धृताङ्गानि निरूढत्वा
मासास्यनिरंतरमग्निहोत्रं जुहुयादित्यग्निहोत्रप्रकमः सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयादिति प्रसिद्धाग्निहोत्राद्व्यग्निहोत्रस्य भेदं गमयतीत्यर्थः।
तत्र किं प्रकरणान्तरपठनमात्रं कर्म्मणो भेदकं। किं वा द्वादशाहस्तात्त्वादिप्रकारान्तराद्वं प्रथमं प्रत्याह। तत्प्रकरणान्तरमिति। दर्शपूर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेति प्रकरणात्प्रकरणान्तरे सर्वस्मै वा कामाय दर्शपूर्णमासाविति त्यत्र पठनात् सिद्धदर्शपूर्णमासाभ्यां भेदं प्रतिपत्तये। दर्शपूर्ण
१३६ मासयोर्भेदस्यादित्यर्थः। द्वितीय दोषमाह। जुहोतीति तं त्रेति अग्निहोत्रं जुहोतीति जुहोतिपरतंत्रादिति विधात्र श्रुत्या प्रसिद्धाग्निहोत्रान्तं १३६
यद्भुद्धिच्छेकियते। तत्रापसदादिवाक्रियाद्यत्व नकर्मान्तरत्वे अग्निहोत्रश्रुतेर्लाभः स्यादतः प्रसिद्धादिहोत्रमनूद्यापसदादिगुणविधान
मत्र किंनस्यात्तथाग्निहोत्रं जुहुयादिति हितमग्निहोत्रं पयसा जुहुयादित्यत्र जुहोतिनाद्रव्यपयागुणविधानो अन्यथा वा विध
क्रियात्स्यत्वेन कर्मान्तरत्वप्रसंगाद्नेनप्रक्रियान्यत्वेन कर्मान्तरत्वमित्यर्थः। नामधेयप्रमाणस्य लक्षणादाहरणं दर्शयति। अपूर्वसंज्ञेति। अथ
यमर्थघातीति त्यत्र श्रुतसर्वघातिसंज्ञाया अस्या एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत तत्र श्रुतास्महस्रदक्षिणेमंज्ञा सर्वघातिपदज्ञा उ सहस्रदक्षि
णयज्ञस्य संज्ञिनो भेदं गमयतीत्यर्थः। दूषयति तत्रप्रकृतपरामर्शिनेति। न संज्ञा स्वमात्रेण संज्ञिनः स्वभेदं कस्मिन्नपि संज्ञिनि संज्ञा भेदद
र्शनादित्यर्थः। नन्वथशब्दस्य सर्वघातिपदस्यविशिष्टान्तपरामर्शित्वमनेन बद्यत्स्य तत्राह। अथशब्दादिति। अथशब्दसामर्थ्याद्देवकर्मान्तरत्वसिद्धये

संज्ञायाश्च वैमानमित्यर्थः। यश्च तृतीया स्वायं गौमित्रावा वर्णितः। सापि परस्परा अन्या व्रता त्विकदत्वात् नान्नी यापीति। इदानीं यन्न शेषशेषितादि
श्रुत्या क्रियमाणे यद्रूपरा हृतं तन्निराकर्त्तुं श्रुतस्याल्लक्षणमुदाहरणं नाहश्रुतिश्च पदान्तरेति विनियोगाः। शेषत्व च श्रुत्वा विश्रुतिः। प्रमाणं यथा
सर्वेषां मंत्राणां क्रमशकरणे श्रवणात्र मास्तरण्यनकर्मशेषत्वसिद्धकदाचन कदाचिद्दर्पिणा इंद्र नगरी राक्षसिन हिंसेत्का सि किंतु मत्स्यसिधीण य
सिद्धास्रुपणौ दास्त्रानं यजमानमित्यस्या अस्या गार्हपत्यापस्थानकर्मविशेषशेषिणि शेषत्वं द्वितीयेश्रुतिपरया कदाचन स्तरीरसीता
नया गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति गार्हपत्याप स्थानं कुर्यादिति ब्राह्मणवाक्यगतगार्हपत्यमिति द्वितीया श्रुत्या कर्मत्वात् लिङ्गेन नश
षित्वा लिङ्गवियुक्तावगुप्यत इत्यर्थः। तत्रगा र्हपत्यमिति द्वितीया श्रुतिगार्हपत्यगतकर्मत्वात् लिङ्गेन नतदुपस्थानस्य शेषितामा
त्र मन्त्रिव तन्न दद्विर्यंश्चपति। तथापि इति। तृतीया श्रुतिरैंद्र्या अवउपस जनस्यात्वा लिङ्गेन नशषतामात्रमन्त्रिवन्नेन गार्हपत्या
पस्थानं प्रत्यशनऐंद्री अवमपदस्यगार्हपत्यापस्थानसाशेषितायां गार्हपत्यापस्थानं वा परपेंद्या अवदशेषत्वतृतीया। द्वितीया श्रुत्या चेत
रनरापेक्षयाप्रामाण्यं वा द्यंतथा न। पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिस्तेन श्रूयमाणेन लवदित्याह। तत्राद्वितीया श्रुतिरिति। लिङ्गस्य लक्षणोदा
हरणं दर्शयति। श्रुतसामर्थ्यमिति। स्थाद्यतवसदनमाम्नरणस्थानं बर्हिर्देवसदनं दामीति तस्या अवो बर्हिर्लवने शेषत्वादामीत्यस्य पदस्य ल
वनप्रकाशनसामर्थ्यप्रतीयते तादर्थ्यम्। अत्रापि दामीति पदस्य सामर्थ्यात्स्त्रवमा वशेषकावदेप तीयतेस्यद्वतार्थ्या लवनमात्रस्या शेषित्वप्रमाणतावा

ऽवर्हि द्रव्येण वनइति। नालिंगं प्रमाणमित्याह। तत्र साधुत्वेन अर्थः। ननु तर्हि रिति पदस्य सामर्थ्ये मन्त्राप्यनुसंधेयत्वात् द्विशिष्टविनियोगसिद्धिरित्यत आ
ह। अनेकपदेति। अनेकपदसामर्थ्यं वाक्यमिति लक्षणादित्यर्थः। वाक्यस्य लक्षणोदाहरणे दर्शयति। अनेकपदसामर्थ्यमिति। इमामगृभ्णन्
रशनामृतस्येति मंत्रः। अश्वाभिधानीमादत्त इति ब्राह्मणं। तत्र भारसनाम लिंगनी मृतस्य कर्मांगमृतस्यस त्यस्या गृह्णन्निति छांदसं गृह्णीयुरिति
मंत्रपदसामर्थ्यात् अश्वाभिधानादानप्रतिपादन नाम्यस्मं गर्दभरसनादानेपि शेषत्वाव प्राप्तावश्वाभिधानीमादत्त इति ब्राह्मणं पदसामर्थ्या
१२७ न्मंत्रपदसामर्थ्यात् अश्वरसनादाने मंत्रस्य शेषत्वावगम्यत इत्यर्थः। तत्सामर्थ्यं वाचकशक्तिर्वा। आक्षेपकत्वं वा। प्रथमेन १२७
वाक्यस्य प्रथमा च्छायोक्ता। गमप्रमाणेऽ दस्मस्य पनेकपदवाचकशक्तिवलनाथा दवाचकत्वाद्द्वितीयस्य संभवः। आक्षेप
कत्वस्यानेनाक्लावितत्वमित्येवं कत्वनस्य पुरुषधर्मत्वेन पदधर्मत्वानुपपत्तेरित्याह। तत्सामर्थ्यमिति। प्रकरणस्योदानीं लक्ष
णमुदाहरणं चाह। वाक्यद्वयसामर्थ्यमिति। अविकृतिककर्मणि प्रमाणेनेत्यविकारः फलकामनान्विशिष्टे वाक्यमाधिकारवाक्यं। तत्र
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। साधिकारवाक्यस्य सामर्थ्यमितिकर्तव्याकांक्षा। प्रयाजानुयाजाज्यजेतेतिनिराधिकारवाक्यस्य सा
मर्थ्यमधिकाराकांक्षेति वाक्यद्वयसामर्थ्यं सामिलक्षणं करणं प्रमाणं। प्रयाजानुयाजानां दर्शादिषु शेषत्वमवगम्यत इत्यर्थः। दूषयति। न
त्वाप्याकांक्षायाइति। करणस्येतिकर्तव्यनियतत्वमुपलक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरपि धर्मकरणत्वावगमादितिकर्तव्यानर्वावितस्येमिति पुन

ष्य आकांक्षनत्वाद्धमित्यर्थः। यद्वा फलवत्संनिधावफलानां पठनं प्रकरणं दर्शादिषु प्रयाजादीनां शेषत्वप्रमाणमिति। ननु मीमांसकमते
नुध्यत इत्याह। फलवत्त्वेनेति। गुरुमते इत्थं फलवत्त्वे तनकर्म मीमांसकमतानित्यदर्शादावकर्माणि प्रयाजादीनां शेषत्वं न स्यात्। नित्यस्य दर्श
दे फलवत्त्वेन तत्र फलवत्संनिधौ प्रयाजादीनां पठनाभावादित्यर्थः। स्थानस्य लक्षणोदाहरणे दर्शयति। क्रमनिर्दिष्टानामिति। यं यथा
स्याप्सशब्दत्तन्मंत्राणां तत्र दिक्षिगत इध्य देवताप्रकाशनसामर्थ्या देवतत्र दिक्षिगतापपत्तो नन्वस्यानन्वस्य तत्रप्रामाण्यके त्वनावकाश इ
त्याशिप्रत्य परिहरति। लौकिकयोग्यताविशेष ति समाख्याया लक्षणमुदाहरणं चाह। संज्ञासामर्थ्यमिति। पुरुषहतमंत्रगता हृद ये
वादिसंज्ञानामपि तस्य यवदनश्चधाधषि स्तावविशेषप्रामाण्यमिति। परिहरति। तत्रापीति। ननु न पुरुषकृतसंज्ञासामर्थ्य मा
त्रमत्रापयुध्यन किं तु तत्तन्मंत्राणां तत्र क्रमे संबंधयोग्यतापीत्याशंक्याह। योग्यतानुसंधानेत्विति। शेषाशेषिभाव निरासाद्दे
वतुर्थाध्यायोक्त क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविभागोपि निरस्त इत्युपक्षतत। यद्वक्रत्वर्थफलाकारेरूपादानाख्यमानान्तरं प्रतिपन्न नियोगनिरासात्रिर
स्तं तस्य नियोगाक्षेपकत्वादित्याह। क्रत्वर्थिकं चेति। पंचमाध्यायार्थं दूषयति। यच्चापंचमइति। क्रमस्य संज्ञाविनत्वे तत्र श्रुत्यर्थपठनादीनां प्रामा
ण्यकल्पनावकाशस्तस्य संभावितो। निरूपणाद्। क्रमाद्ध्येकवर्मा वास्याद नेकवर्मा वा। नप्रथमस्य रूपादि बुद्धिवदेकस्मिन् क्रमबुद्ध्यभावा
त्। नद्वितीयः। अनेकधर्मसंयोगस्य ककालानामितानेकाश्रितत्वदर्शनात् क्रमस्याप्येककालानाश्रितनानेकाश्रितत्वप्रसंगात् क्रमत्वस्य। घातादित्यर्थः।

कम्मिगोमककालस्थित्य संस्कवश्चेत्याह रूग्णिकानामिति। एतद्व्याख्यायार्थं दर्शयति। यत्रपष्ठ इति। तत्र किं ब्राह्मणत्वादिजातिविशिष्टस्या
त्मनोधिकारित्वमुच्यते। किं वात्ममात्रस्य। प्रथमे अकृतान्त्यागमकृतविप्रणा संसंप्रसंगश्च। देहविनाशे ब्राह्मणत्वादिजातिविशिष्टस्यात्मनोधि
कारित्वमुच्यते। किं वात्ममात्रस्य। प्रथ पश्चापगमेन तद्विशिष्टस्याधिकारिणइहैव विनाशादन्यस्यैव परलोक [illegible] कर्त्व्यत्वादित्या
हतदपीति द्वितीयं पक्षमाह। स्वरूपं द्विति। तथा सति आप्यायिकारस्सर्वस्य सर्वत्राविकार प्रसंगादिति भावः। संप्रति पूर्वोत्तर पक्षं निरूपयोः प्रकृ
तिविकृत्यादिनिरूपणमाह। यदपि पूर्वेषु कृतेति। समयोगसंयुक्तः प्रकृत्यपेक्षया विकलाङ्गसंयुक्ता विकृतिस्तदपेक्षया वस
१२९ मग्रांगसंयुक्ताः प्रकृतिरिति परस्परा पीन निरूपणत्वादित[illegible]क्षा ४२। प्रकृतिविकृत्यानिरासतदधीननिरूपणत्वा अप्रमाद्यम् १२९
यादिनिरूपित स्वधामात्य विशेषानिदेश दरपिनिरासः सिद्ध एव तित्तदुपेक्षाय नवमाध्याये विग्रहावतीदेवतानाम्नीति वाद्विनां
तदात्मनादेवास्विष्टस्यादिसमन्वयविरोधीति निराकर्तुमाह। यद्व नवमइत्यादिना। जोइंद्रतव दक्षिणं हस्तं न प्रह्वा गृह्णामीत्यर्थः। कापि नम्र
त्फलोकं पित्राप्रस्थापिता यन विकृतमेष्टत्याः कास्तुप्येन फलदातृत्वं श्रूयते। त्रीवरा स्वर्णाश्वति। दिव्यं स्यामि न वज्रः पश्य मयागमे श्व
रमिति विग्रहरूपदर्शनेन दिव्यवस्तुदानलिंगादिभ्यरूपस्य वस्तुराद्यदृश्यत्वमपि वगम्यत इत्यर्थः। न ह विदना अश्नंति न पिबंति दृष्ट्वैव तृप्यंतीति
सारस्य ग्राहकत्वमवगम्यत इत्यर्थः। मंत्रादेरन्यपरत्वान्नस्वार्थप्रामाण्यमिति वारयति। नत्र मंत्रादेरिति। अन्यपराणां मध्या ज्ञामवत्तेन प्रयो

१४

जानुयाजात्यन्तेन स्वादिवाक्यानां स्वार्थप्रामाव्रत्नणदावपातर तात्पर्येण प्रामाण्यदर्शनान्मंत्रादेरप्यवांतरतात्पर्येण स्वार्थप्रामाण्यं न विरोध इत्यन
निपरिहरति। न विविशेषत्वपातिकिं वा मंत्रार्थवादेईश्चदवनादौ गुणत्वादिना समर्थितक्रमवर्थस्मकैं नेङ्याद्यः समर्प्यत्र इत्याकांक्षायां
विध्युपात्तित्वादिति न विशिष्य प्रतिपद्यते नत्र साक्षात्तेषांप्रति पदविधन्वयः संस्कवति तनापि विशेषत्वात्स्वतस्तेषां स्वार्थप्रामाण्यं वाच्यमित्या
ह। किंवा विविशेषत्वमपीति। ननु तथापि सर्वपदानां [illegible] व्यवहारकार्यपरत्वावधारणान्मंत्रादीनां सिद्धेदेवतादौ प्रामाण्यमित्याशंक्याह॥
सिद्धार्थव्युत्पत्तिं चेति। प्रथमाध्यायोक्तैन मात्रसर्वपदसामर्थ्यमिति प्रतिपादितवानस्मीत्यर्थः। ननु मंत्रादेरपि स्वार्थप्रामाण्यां
गीकारे समाणिमविंददग्निर्हिमस्यलक्षज मित्यादेरपि स्वार्थप्रमाण्यं किं न स्यादित्याशंक्याह। तस्मादसति विरोधइति। उपलक्ष
णं चैतन्न प्रमाणान्तर प्राप्ति विरोधयार सतार्थवादेः स्वार्थे प्रामाण्यात् नातिप्रसंगः। न दुक्तो विरोधगुणवादः स्यादनुवादा
वस्करितो भूतार्थवादस्य स्वार्थवादस्मिन्नमन इति। ननु तथापि देवतादिप्रतिपादक मंत्रस्य स्वप्रतंत्रवाचितत्वान्नतत्र प्रामाण्यमित्यत आह।
तद्वक्ताश्वति। अनुपलंभस्य योग्यत्वेनाप्रापत्तेरित्यर्थः। यत्र प्राकृत कुशमय वर्हिषां विकृतिषु तशरमय वर्हिर्लिंबोक्ष्य पदस्पर्ने। न समाणया र्वा
स्य वा वकत्वा वनिरासान्निरस्नो। यथा मय जुष्टमिति मंत्रे यायतिपदप्रक्षेप[illegible]हादर्शितेः। सानुपपन्नः। अग्नये जुष्टमिति मंत्रस्य प्रकृतौ विष्ट
ताप्रायकप्रमाणविग्रहाद्विशिष्टस्याग्नेस्यात्वात्। यद्यतन्त्र नर्गानैंतर्पविनियुक्तस्य विनियोगात् त्वावान्निरस्ना मित्यालिप्ततोप संपहरति। अलंक

३२

मीमांसायामिति ॥ ५ ॥ इदानीं शिष्यस्यातत्त्वाद्दिपरिकल्पितप्रमाणैः प्रपंचस्य सत्यत्वाद्यवसायेनाद्वितीयात्मसत्यत्वसमन्वयस्य विशेष्यं निराकर्तुमा
ह। यदि शिष्यस्येत्यादिना। ननु द्वैतबुभुत्सा प्रज्ञायां तेनैव तस्मिन्नेव विपरीतप्रमाणाद्दोषे गुरुं प्रत्यनुद्भाविते स्यातत्त्वपरिज्ञानासामर्थ्यान्न शक्य
परिहर्तुमिति चेत् । सत्यमेवमित्यतः पूर्वं श्रुत्यर्थं तत्परिहारायशिष्यस्याथ द्वैतबुभुत्सा ईतनिरूपणमित्यर्थः । तत्र श्रुतिस्मृतिसिद्धं शि
ष्यधर्मं दर्शयति । नहि तेनेत्यादिना । सत्यमेवमित्यतः पूर्वं श्रुत्यर्थश्च वर्णितः श्रद्धादावसमतिपुरस्सरं शिष्यस्याक्षिपति । सत्यमेवमिति । त १३९
१३९ त्र सार्वकालिकबाधास्त्रावयोगस्य क्षणत्वं न प्रत्यक्षागावस्थायां वर्तमानवस्तुग्राहित्वाद्दतो न्याय्यं न तद्विरोधः इत्याह । तत्र ग्राह्यत इति ।
इदानीं प्रपंचस्य सत्त्वं अनुमानमनुलाप्य दूषयति । विमतः प्रपंच इति । संप्रतिपन्नसत्यत्वमिथ्यात्वाख्यामन्यस्मिन्न न वा वास्मिन्नुमाव
नत्वे शुक्तिरजतादावनैकान्तिकत्वपरिहारायाक्रमविसंवादीति । ननु क्वाविनिश्चा । द्वाद्यवगतवंध्यस्त्रीमानविशेषस्य पुंसो विद्यनएवं
वंध्याशशृंगादिव्यवहारविसंवादइति कथमनैकान्तिकत्वं तत्रेत्याशंक्य । प्रपंचव्यवहारपितर्हि किंतवेदशिरस्यां विसंवादादसिद्धिरित्याहाय
दितरेति । अपिवा किमिदं मत्यबाधानाम । ज्ञानानिवर्त्यत्वं वा । ज्ञानबाध्यत्वाप्रतियोगित्वं वा । स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा ।
द्यंतिज्ञानाविषयत्वं वा । नाद्यः । पक्षांतःपातिनः पूर्वज्ञानस्य बाधादुत्तरज्ञानानिवर्त्यत्वघटादेश्च ज्ञानबाध्यत्वाभावप्रसंगादेवनवस्तुर्थस्तियोगि
त्वं दृष्टत्वेन लाभावप्रसंगात् । न तृतीयश्च संयोगादेरपि प्रत्यक्षस्यातिनः स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन लाभावप्रसंगादेवन

वस्तुर्थः । प्रपंचो मिथ्या इति मञ्जांति ज्ञाभावविषयत्वस्य दृष्टत्वेन वा प्रसंगात् । अनुमानान्तरमनुलापयति । यत्रमाहाविद्यादीति । यन्निष्ठधर्मवत्त्वेन सिद्धसा
धनत्वं परिहारायेतन्निष्ठधर्मादन्यधर्मेवा निर्युक्तं । स्वनिष्ठधर्मादन्यानेनेति निष्ठाधर्मस्य हा निर्युक्तं वा । अन्यादर्थं प्रयुक्तं सत्यत्वव्यति
रिक्तेति । सत्यत्वव्यतिरिक्तो यः एतन्निष्ठो धर्मस्तद्वान् धर्माश्रनतन्निष्ठानां सत्त्वं वा । प्रथम घायवः । द्वितीयसत्यत्वसिद्धिरित्यनुमानार्थः ।
तदनत्वकारणमसत्त्वान्नप्रमाणमित्याह । तदपीति । विकल्पदूषणं तत्र माह । किंच सत्यत्वं पिप्रथमे मिथ्यात्वलक्षणं सत्येनतन्निष्ठधर्मेन
तदतिरिक्तसत्यत्वधर्मवत्त्वं शक्यं साधयितुं विनाशादित्यर्थः । द्वितीयं इत्याह नरमज्ञाति । सत्यत्वव्यतिरिक्तेतन्निष्ठधर्मस्य मि
थ्यात्वात्स्वतस्त्वं सर्वधर्मे सत्यत्वमेव न सिद्धं यन्मिथ्यात्वादन्यथ्यैवसत्यत्वनियमादतः सत्यत्वव्यतिरिक्तेतन्निष्ठधर्मादन्या
धर्मा मिथ्यात्वमपि स्यादिति सिद्धसाधनमित्यर्थः । किंच । विमता नरविषाणविदी सत्त्वव्यतिरिक्तेतन्निष्ठधर्माश्रयधर्मवात् । प्र
मयत्वादित्यतिप्रसंगापादनत्वाद्बहुकृततर्कस्य बाधा प्रयोजकोहेतुरित्याह । नरविषाणेति । पूर्ववादी त्वाप्रायुक्तानुमानदोषानामदा
सत्त्वं साधयन्नाह । ननु सर्वमनदिति । अत्रावाच्यत्वं त्वयानुपलंभादनुपलब्धिबाधितमनुमानमित्याह । नानुपलब्धीति । अर्थं इत्यागान्तरम
न किंचिदात्मवत्त्वं स्याद्यतः इति नाक्रदोष इत्याशंक्यां सुखनमायत्नाभित्याह । धर्मान्तरस्थाति । पुनः पूर्ववाद्याह । ननु यावदिति । अतिप्रसं
गित्वेन परिहरति । नहि यावत्क्लीवमिति । तदनर्हं त्यर्थं वादी विकल्प्य दूषयति । किमेतदिति । पक्षयावद्धर्मवत्त्वयाव्यमानमित्यत्र निक्षिप्यता ।

मित्यर्थः। नहीत्यनुमानेनैवानुमानस्य दूषणमुच्यते किं वा न। प्रथमपक्षे निश्चिप्यतामित्येवात्र यौ। द्वितीयत्वाह। हीयत एवेति। ननु दोषाभावमात्र
णैवानुमानत्वं कुविष्यतीत्याशंक्याह। नहीति। अथ विज्ञाने कार्यनिश्चयः कथं स्यादत आह। संशयप्रसंगादिति। किं च। विमतः सत्यत्वधर्मवा
निति तावति दोषाभावादितरविशेषणप्रयत्नः परव्यामोहफल एवेति तन्निर्णयफलायां वादकथायां न कार्य इत्याह। तस्मादिहापि दे
ति। अत्राप्ययं नस्तत्त्वे प्रयोगाः प्रयुक्तः सत्यत्वान्नित्यस्य निरस्तमिति नानुमानतोपि द्वैतस्य सत्यत्वसिद्धिः। अधुनार्द्धितविकल्पवसत्यमिति साध्याग
१४२ माद्वैतसत्यत्वप्रमाणमिति तन्नाह। आगम ... स्थितिमृत्तिकादश्रुतिप्रमाणान्तरविरोधविषयत्वं व्यावहारिकसत्यत्वम् ... वाचारंभणं वि १४२
कारो नामधेयमिति विकारासत्यत्वेना ... त्ययोगागमोपि द्वैतसत्यत्वे प्रमाणमित्यर्थः। ननु विकारादेः तत्वपरस्यापि द्वैतादेः स
त्यत्वे प्रमाणान्तरतात्पर्यकल्पने विरोधक मि ... त्यत आह। स्तरथति। तं हापिता वा श्वेतकेतो यन्नु महामना अनूचानमानी स्तब्ध
ध्यु ततमादेशम प्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पृथिव्यादेर्विकारस्यानृतत्वं ब्रह्मविज्ञानेन १४०
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति प्रश्नपूर्वकं यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि दृष्टान्तोपादानं
। तत्रयदि मृदादेः सत्यत्वं प्रतिपाद्येत तदा श्रौत्रिके प्रतिपादितमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न सिध्येत्। ब्रह्मविज्ञानेपि तदतिरेकेण सत्यस्य मृदा
देर्विज्ञानुमशक्यत्वाद्दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकानुसारेण व्याख्येयत्वात् दृष्टान्तोपादानस्य तदर्थत्वाद्। दित्यर्थः। आगमान्तरमप्युक्तनीत्यान्य
१६
थयति। प्राणा वै सत्यमिति। सत्यस्य लौकिकसत्यत्वेन गृहीतस्य प्राणादेः सकाशाद् ब्रह्म वै सत्यमिति विशेषणात्। प्राणादेर्व्यावहारिकसत्यत्वात्
वादेन ब्रह्मणः एव सत्यत्वं तात्पर्यमिति। प्राणादिवसत्यमित्यादरागमस्यात्यर्थः। पुण्यपापयोः स्वर्गनरकफलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुण्या
देः सत्यत्वमाशंक्याह। यथार्थौ पत्निरिति। उपमानस्यासौ दृश्यमात्रविषयत्वान्न सत्यत्वे प्रामाण्यं। इदानीं वा सम्नुपलम्भ्यकालानन्तरोविनावस्था
याग्यत्वनापि संरुवान्नसत्यत्वप्रामाण्यं। इदानीं वा सम्नुपलम्भ्यकालानन्तरोविनावस्थायायोग्यत्वनापि संरुवान्नसत्यत्वे प्रामाण्यमित्यालिप्रस्ता
वमुपसंहरति। तस्मात्ययुक्तमाशंकते। नन्वात्म ... नीति। जडत्वस्य तावदात्मन्यसत्त्वमाह। न जडत्वं हीति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेरात्मन
ः संविद्रूपत्वावगमान्न तत्र संविदन्यत्वं जडत्वं ... गुरुत्वं वर्तत इति न तत्रानैकान्तिकमित्यर्थः। दृश्यत्वमप्यात्मनि न वर्तत इति वक्तुं दृश्यत्वं
तावदाह। दृश्यत्वं त्विति आत्मनोपि स्वव्यवहा ... रण्यात्मरूपदर्शनापेक्षा भ्रान्तिदृश्यत्वं स्यात्तदर्थमुक्तं। स्यादिति रक्तेति। आत्माप्यद्वितीय
त्वादिस्वव्यवहारः स्यादिति ये किं स्वदर्शनापेक्षा भवन्तीति दृश्यः देस्या तदर्थं नियतिरित्युक्तं। न ह्यात्मन आत्ममात्रव्यवहारस्यादिति किंस्व दर्शनाप
क्षानियमाप्यात्मा मात्रव्यवहारस्य तदन्तरोणापि संभवादित्यर्थः। उक्तरूपदृश्यत्वस्यात्मन्यसत्त्वेप्रमाणमाह। तदपीति। अत्र स्वप्नावस्था
यामपि मात्मा स्वयं व्यवहारपरस्य व्यवहारस्य हेतुभूतः प्रकाशः स्वयं न प्रकाशान्तरमित्यादिकयाश्रुत्यात्मनो दृश्यत्वं निवारितमित्यर्थः। पूर्वव
५५ क्षादिनेति॥ ॥ एवं तावत्प्रपंचसत्यत्वप्रमाणान्यभावमुपपाद्येदानीं तन्मिथ्यात्वे प्रमाणमाह। तस्मिन्नित्यादिति। जडत्वदृश्यत्वहेत्वोरात्मन्यनैकान्तिकत्वं ५५

दीक्षतिमथ्यथ्ययति। नन्वियंश्रुतिरिति बाह्यबहिरिंद्रियादीनामुपरतत्वादात्मन एवस्वपरव्यवहारहेतोः प्रकाशस्य जनकत्वमवाद्यातनम
परव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमित्यर्थः। स्वातिः शब्दस्नात्प्रकाशवचनस्तत्रात्माकथं घातिरित्यकेस्ययंस्वात्मनाप्रकाशइति क्षनहा निर्बहिरिंद्रि
याद्यनपेक्षयात्मातिः प्रकाशक इत्यक्षतः कल्पनास्याता। तेवाद्युक्तेक्रमकल्प्ययोः क्रमस्थवलीयस्त्वादितिपरिहरतिनिन क्षतहानिति। घा
तिष्ठं प्रकाशत्वमित्यर्थः। नन्वप्यतात्मनः स्वात्मना प्रकाशत्वंकिंतुस्व प्रवहिरिंद्रियाद्यनपेक्षयाद्धहिरिंद्रियात्मनाग्राह्यत्वात्वा दोपवारिके
१४१ नदितिनत्याहनवतिआत्मनएवस्वव्यव हारहेतुप्रकाशत्वे रहमित्यहंप्रत्ययग्राह्यत्वानुरुवविराधउत्पाशंक्यनत्याह। ननाहमि १८१
तिआत्माग्राह्याहंकारस्याहंप्रत्ययग्राह्य त्वादात्मनस्यग्राह्यत्वमसिद्धमित्याह। आत्मनइति। नत्वहंकारस्याहंप्रत्यपग्राह्यत्वं
गाकारमिद्दमात्मनायिनग्राह्यत्वमहं कारस्यवात्मत्वादित्यतआह। छंदाग्यवति। अहंकारात्मनारेकत्वेछंदाग्यगतः। ध्य
थुपदेशाद्यर्थस्स्यादित्यर्थः। नशाक्षाद्रष्यत्वनात्यहंकारस्यानात्मत्वंदेहादिवदुक्तंइत्यर्थः। तदुक्तं। घटादयायथालिंगेश्वः परंपरायाहमः। द्रष्ट १४०
त्वाइहमप्येवंलिंगंस्याइक्षुरात्मनइति। स्वयंघातिश्च श्रवरत्नमानविराधमाशंकते। आत्मापरप्रकाश्यइति। आत्मनोस्मुत्वेपिपरप्रकाश्यत्वा
त्वावेवायकात्वाद्धस्तुत्वाहिघ्यवहारहेत्वापकाशमत्पन्नत। नस्यातिरिक्तेविशेषणं। वियर्थ्यादनित्यआत्मावस्तुत्वादित्यतिप्रसंगात्संविदश्च
त्वस्थापायित्वाद्यप्रयोजकोहेतुरित्याह। नानुकूलतर्कइति। नेयायिकादिमतवश्चरज्ञानवृत्तिवारइति इष्टव्यं। संप्रतिसंवेदनस्यस्वप्रका
१७

शत्वंसिद्धवदादायात्मनः स्वप्रकाशत्वे रनुमानमाह। आत्मानस्यातिरक्तीति। व्यवहार्यत्वसतिस्वातिरक्तसंविदुक्त्यव्यवहारविषयानरुवति। अपरा
न्त्वादित्यक्तेघटादावनेकांतिकंस्यात्तदर्थमुक्तेसंविद्विषयतामंतरेणेतिउच्छरनेकांतिकत्वपरिहारायापरात्तत्वादिति उत्पविकलमस्या
त्र इत्यत आह। संवेदनस्यस्वसिद्धमवस्वप्रकाशत्वमित्यत्रयक्षः तत्रहेतुमाहसंवेदनातरति। अयंभावः। अन्निनावघटसंवेदनस्य। ज्ञानमात्रस्य
व्यवहारानुयायानवकदाचित्संदेहप्रसंगात्। सवसंवेदनांतरहेतुकावाघ्यास्वहेतुकावा। नप्रथमः। तदासंवेदनांतराद्युपलंभाद्। द्वितीयत्वस्व
६ प्रकाशत्वसिद्धिरिति। अनुपपत्तिमसिद्धिमा शंक्याह। उपत्तंलवति। इदमीहात्मलंघटसंवेदनविषयंसंवदनांतरमुपलभ्यमान
कृता लक्ष्यायनसमनःसंयोगनात्मनिघ संवेदनमजनितन्मनःसंयोगविसिष्टात्मसमवायाद्वा। मनःसंयोगात्मीतरविशि
ष्टात्मसमवायायद्वा। नाद्यः। घटसंवेदन जनकस्यमनःसंयोगस्यघटसंवेदनविषयसंवेदनांतरजनकत्वयावत्संयोगवि
नाशस्थायित्वद्विषयत्वद्विषयसंवेदनांतरात्यादश्चयानथाविकसंयोगउत्पविषयविषायिज्ञानावस्थितज्ञानत्रितयस्य। त्मनिसव
स्थितिः स्यादित्यपसिद्धांतः। क्षणिकविशेषगुणानामात्मनिसहास्थितेरनिष्टत्वादिति। द्वितीयंप्रत्याह। संयोगात्तरवति। तस्यार्थः प्र
त्वेमनःसंयोगाद्यदाघटसंवेदनोत्पत्तिस्तथांद्ञानजनकपूर्वक्रियाविनाशस्तामनसिक्रियातरात्पत्तिक्षणपूर्वक्षणेघटसंवेदनोत्प
तस्यतास्वस्वादशा। द्वितीयास्तनः पूर्वसंयोगविनाशस्ततत्तरसंयोगात्तघटसंवेदननाशश्चततन्तरसंयोगात्संवेदनांतरोत्प

तिरस्कारेण घटसंवेदनात्मा वाधाद्वर्तमानघटसंवेदनस्फुरणं न स्यादिति। अवर्तमानत्वस्फुरणवत्संशयः स्यादित्युक्तं। अतः संवेदनं स्वप्रकाशं। सं
वेदनत्वादित्यत्र बाधकोपपन्नत्वं सतिव्यवहार्यत्वादौ व्यतिरेकेणोक्तं तदर्थमाह। सिद्धमवश्यप्रकाशत्वमिति। नन्वप्रसिद्धविशेषणः पक्ष
इत्यत आह। स्वप्रकाशत्वं तेनादाविति। स्वविषयसंविल्लेपरपक्षात्स्फुरणं व्यवहार्यत्वं स्वप्रकाशत्वमित्यक्षरार्थः। अयं भावः। प्रसिद्धभाव
संवेदनस्य व्यवहारहेतुर्न प्रकाशस्य भावमसंवेदनमभिन्नं भात्येतद्दृति। नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति। एवं संवेदनं व्यवहारहेतुप्र
१४५ काशाभिन्नं। प्रकाशत्वात्। व्यवहारहेतु प्रकाशवत्वाद्व्यतिरेके स्वप्रकाशत्वे दृष्टान्तइति। तस्मात् संवेदनस्य स्वप्रकाश १४५
त्वान्नास्थापविकल्पो दृष्टान्तइति सिद्धं। नाप्य सिद्धिरकर्म्यकर्तृत्वकर्मत्वविरहादिति द्रष्टव्यं। किं च आत्मा स्वप्रकाशः संविदभि
न्नत्वात् संवेदनवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति। तस्मात्स्वप्रकाशश्रुतेरिति। ननु तथापि किमिदं मिथ्यात्वं सा ह्यतः अनिर्वचनी १५२
यत्वं वा तुच्छत्वं वा। अविद्याजन्यत्वं वा। अविद्यात्वं वा। अनर्थक्रियासमर्थत्वं वा। ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा ज्ञानत्वाद्याज्ञानप्रतियोगित्वं वा। स्वाश्रयनिष्ठा
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा। भ्रान्तिज्ञानविषयत्वं वा। नाद्यः। अप्रसिद्धविशेषणत्वप्रसंगात् रजतादेरपि सत्त्वेन निर्वचनीयत्वाला वा स्या
द्यावृत्त्यलंबेत्याह। ननु तथापीति। न द्वितीयः। अपसिद्धान्तापत्तेः मायावादिनापि प्रपंचस्य तुच्छत्वानभ्युपगमात्। नाविद्याया अप्रसि
द्धत्वेन तज्जन्यत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वात्। दृश्यत्वजडत्वयोरविद्यायामनैकान्तिकत्वप्रसंगाच्च। न चतुर्थः अविद्याया अप्रसिद्धत्वात् उक्तत्वादपि दृष्ट

त्वादेरजन्यत्वात्। तादृशाविद्यात्वानिष्टेश्च। न पंचमः शुक्तादेर्धटाद्यर्थक्रियासमर्थत्वात्स्वाप्नादिवदनिष्टेश्च। न षष्ठः सुखादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽपि योग
कारणतया सिद्धसाधनत्वापत्तेः। आत्मनः संयोगादेरव्यापकधर्मस्य वा रजतादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वानंगीकारात् साध्यविकल्पापत्तेश्च। न स
प्तमः घटादेर्ज्ञानत्वाद्यज्ञानप्रतियोगित्वाभावे कारणत्वेन सिद्धसाधनत्वापत्तेः नाष्टमः संयोगादेरव्यापकधर्मस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अत्र
ज्ञानप्रतियोगित्वस्याप्यनेनैव सिद्धसाधनत्वप्रसंगात्। न नवमः पृथिव्यादिरूपेण केऽपि ख्यात्यादिवादिनां भ्रान्तिज्ञानविषयत्वस्य सत्वे नासिद्ध
साधनत्वप्रसंगादित्यभिप्रायवानाह निर्वचनीयत्वं सदसत्त्वं सत्त्वासत्त्वविदूषणतया वा अनिर्वचनीयत्वमेव मिथ्यात्वमिति पक्षा
श्रयणेपि नाप्रसिद्धविशेषणत्वं। सत्वासत्त्वयोर्दोषाणां च प्रसिद्धत्वात्। नापि साध्यविकलो दृष्टान्तः रजतादेरपि सत्त्वा
निरूपणादित्याह। किं पुरादेश एवेति। किमभावस्तु तरजतस्य पुरोदेशसत्त्वेन तत्प्रत्ययः परमार्थरजतप्रत्ययवद्विभ्रमानस्यादि
त्याह। नाद्य इति। अविभ्रमत्वमेवास्त्विति न वाच्यमित्याह। वाधविरोधादिति। तत्र रजतस्याप्यसत्त्वे तत्प्रत्ययस्य संप्रतिपन्नरजतप्रत्ययवदभ्रान्त
त्वं नत्र वरजतसत्त्वाभाववाचकनेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययापेन स्यादित्यर्थः। ननु न तत्र रजतसत्त्वाभावो विषया नेदं रजतमिति वा
क्यः किंतु तत्र रजतव्यवहारनिवर्तकइति नेत्याह। नहि बाधेनेति। तत्र रजतसत्त्व तद्ज्ञानवमति न व्यवहारनिवृत्तेरसिद्धत्वादिति भावः। किं च
य एवं रजतमिति निश्चित्य विरक्तत्वेनापादानादिव्यवहारः वचनेदं रजतमिति। वाधकप्रत्यया निर्विषयः स्यादित्याह। विरक्तस्येति।

ननु विरक्तस्योपादानादिप्रवृत्त्यभावापत्तिस्तस्य तत्साधनतासंभवात्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तत्र बाधकफलेच्छा नवधारितोत्पत्तेश्चाह। विवक्षसमये वेति। तत्रया
तायाः कः प्रतिबंधस्तत्कार्यानुदयो वा। नाशो वा। नाद्यः विरक्तत्वेन तत्कार्यानुदयसंभवात्। द्वितीये तु नेदं रजतमिति विवेकविज्ञानमव्य
इदं रजतमिति ज्ञानमबाधितमपि न वा। प्रथमे तद्व्यापारानापत्तौ तेन विवेकज्ञानस्य तन्नाशकत्वसंभवः। न द्वितीयः प्रयुक्ता इदं रजतमि
ति ज्ञानस्याप्रवृत्तफलस्य योग्यतायाः अप्यात्मवसिद्धौ विवेकविज्ञानस्य तत्प्रतिबंधकत्वकल्पनानुपपत्तेरित्यर्थः। अत्र पुनर्हि रजतनेदमंशयो
स्तादात्म्यनिषेधस्य बाधकत्वमिति नेत्याह। व हसिद्धः प्रागिति। रजतेदमंशयोर्भेदनप्रकाशस्ति रजतनिषेधस्यादमंशानिषेधस्य वा
१३२ बाधकफलस्यासंभवात्तादात्म्यमात्रनिषे धस्य बाधकफलत्वकल्पनास्यान्न तु रजतेदमंशयोर्भेददर्शनात्प्राक्। रजतनिषेधस्य
बाधकफलत्वकल्पने विरोधदर्शनादित्यर्थः। अधुनेदं रजतेदमंशयोर्भेदप्रकाशानन्तरकाले तादात्म्यमात्रनिषेधकल्पनमप्याह।
वनस्य रूप्यादिवत्। तदा शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यनिषेधस्तत्क्षणपुरादेशोद्भेदनस्फुरणं स्यात् यथा तथा गृहीतवत्स्यातीत्यात्तादात्म्यनिषेध
त्तरक्षणपुरःस्थवेदनस्फुरणमित्यर्थः। ननु रूप्यस्यैव बाधकल्पनं। इदमंशतादात्म्यबाधोऽपि कल्प्य इति गौरवं। स्यादतो लाघवात्तादात्म्य
मात्रस्यैव बाधकल्पनमित्याह शंक्याह। इच्छागौरवाभावादिति। कल्पनायां हि गौरवं। रूप्यतादात्म्यबाधस्त्वदृष्टा हितार्थः। तदेवं रूप्य
पुरःदेशस्थत्वं युक्तमिति द्वितीयं प्रत्याह। नत एवेति। विमतं रूप्यं न देशान्तरादासन्नं। बाध्यमानत्वात्तादात्म्यवदित्यर्थः। देशान्तरादानसत

१५

कल्पने दोषमाह। तथात्वे वेति। यदि देशान्तरादिस्थितं रूप्यस्य नेत्रं द्वियादपरोक्षता किंतु दोषादिति तत्राह। दोषस्येति। यथाप्युक्तत्वं पाप
णादिपरत्वं तु सत्त्वसंप्रयुक्तस्यैव मध्वकादौ गर्भादिकार्यकरा इति न। अत्र न हि दोषापीन्द्रियसन्निकृष्टसंयुक्त एवातिशयकारी नान्यत्रेत्यर्थः। दो
तरगतस्यापि दोषादापरोक्ष्यातिप्रसंगमाह। अन्यथेति। किंच।। दोषस्य देशान्तरादिगतत्राणे हेतुत्वं न क्वापि दृष्टमत्रासद्भानहेतुर्वी
तु तादात्म्यदृष्टमिति तदेव कल्पनीयमित्याह। संसर्गेवादिति। न त्वसतो लाभो उपपन्ने देशान्तरादौ सत्त्वे रूप्यस्य कल्प्या न उत्सात आह। लाघवं तर्हि
नि। तस्यार्थः असतो लाभानुपपत्त्या रूप्यस्य देशान्तरसत्त्वं कल्पयतापि रूप्येदमंशयोस्तादात्म्यस्यासत एव लाभमभ्युपगन्तव्यं तथा च रूप्य
स्याप्यसत एव लाभकल्पनं युक्तं लाघवा न्नेह लाभोऽनुपपत्त्यापि देशान्तरादौ सत्त्वं कल्पनीयं गौरवादिति। तृतीयं प्रत्याह। नापि
बुद्धाविति। रूप्यस्य बुद्धौ सत्त्वं बाह्यत्वेनाव लाभमानस्यादित्यर्थः। दोषादसत एव बाह्यस्यास्याव लाभे रूप्यस्यापि किं न स्यादित्य
नुसंबंधी। किंवा। रूप्यसंविदाकार इति कोऽर्थः। संविदेश्वताश्च संविबंवा। न दवान्तरजातिसंदोषा।। नाद्यः एकस्य द्विविषयादिविषयित्वाद्यासे:
न द्वितीयः। सर्वसंविदां रूप्यत्वेन प्रतीतिप्रसंगात्। न तृतीयः। हस्यापको प्यावन सर्वत्र तत्प्रतीत्यापत्तेः। रूप्यसंविद्रूप्यत्वव्यवस्थापकमिति चेन्न
ना ऊनक रूप्यसंविदापि रूप्यत्वं संविद्रूप्यत्वव्यवस्थाप्यत्वेनान्यस्यापत्तेश्च संविदनिरिक्तार्थानंगीकारप्रसंगात्। संविदाभेदन। भेदनना रूप्य
स्यानि रूप्यमानत्वं संविदाकारत्वमिति चेत्। जितं तर्हि निर्वचनीयवादिभिरिति। रूप्यस्य बुद्धौ देशान्तरादानस्य सत्त्वं पुरावस्थितत्वसंविद्धिरि

MEMORIAL
MEMORIAL

सदित्युक्तं तत्र प्रास्ताकरमनमुख्यापयति। यस्त्वख्यातिवादीति पुरोवर्त्तिनिरूपणं विविक्तत्वे कथं तद्दर्शिनः प्रवृत्तिरित्यत आह। विवेकाग्रहादिति
पुरोवर्त्तिनिरूपणस्य संविदस्तावपि देशान्तरस्थितरूप्या स्मर्यमाणात् दृश्यमानस्य पुरोवर्त्तिनो रजतादेर्ग्रहणाद्यं ज्ञानदर्शिप्रवृत्तिं वदन्नित्यर्थः। उ
स्यति। तस्याविवेकादपीति। कथं वा तन्न प्रवृत्तेरपि रजतार्थी इदं पुरः स्मरत्वगामान्यतिवात्स्यत्र वणसमत्त्वं स्वमहत्त्व प्रवृत्तिमुपलस्यायं प्रवृत्तिः
संसर्गज्ञानपूर्व्विकात्वेन प्रवृत्तित्वादित्यनुमानेन तत्र आत्मत्वेन प्रवृत्त्या नैकान्तिकेन संसर्गज्ञानानुमानानुपपत्त्यात इत्यनेन वालस्य शब्दश
क्तिग्रहणानुपपन्नः शब्दप्रामाण्याद्युच्छ प्रसंग इत्यर्थ अनत्र विसंवादित्वेन प्रवृत्तित्वं हेतुरिति तेनानेकान्तिकत्वमित्याह। तदश
श्च मिति। किंचा। इदं रजतमिति विशिष्ट प्रत्ययस्य कत्वापपत्तावाचकारण ग्रहणस्मरणकल्पनया विविवेकाग्रह कल्प
नावकाशः। अन्यथा ग्रयपमित्याशिङ्का याः। सायमिति प्रत्यभिज्ञायाश्चापत्त्या पप्रसंगस्तत्रापि विवेकाग्रहस्य कल्पयितुं शक्य
त्वात्। पत्राव्युत। इदं रजतमिति प्रत्ययस्यैकत्वांगीकारे अयथार्थत्वं स्यात्र द्वादनुमानविरुद्धमिति तदनुलापनात्। यत्र त्वनुमानमिति। अयथा
र्थः प्रत्ययस्त्रितयायम ममाकं प्रत्ययः स यथार्थः र यथा यावी स्यात्रा प्रथमतनेतायथार्थप्रत्ययग्राहकेण वाध्यः। द्वितीयप्रत्ययत्वस्य त
त्र व्याभिचारइत्याह। तस्यप्ययथार्थ इति। किंवा किमिदं यथार्थत्वं। मा व्यतस्मान्तं वभक्त्वं वा सत्यार्थत्वं वा। प्रथमनिद्धमावेनाद्वितीयमस्य
विकल्पा दृष्टान्तश्च किंचा। विमता व्यवहारा यथार्थाः व्यवहारत्वात्। सम्प्रतिपन्नव्यवहारवदित्यपि अनंगपराहतत्वात् दृष्टकत्वकोलापाद्यापयाऊ
कत्वात्। अयवाद्युवमत्तापाद्विरितिवत्। नहि भक्तानुमानेन तत्त्वापाद्विरिति सूक्ता विवादविदं रजतमिति स्यानेरुक्तं नीलासदर्थत्वासंन्त्वादन्यता सद
र्थत्वमवान्धिनिश्चयत्वादिनामतमाशंक्याह। तर्हि यथार्थत्वात् इवइति। रूप्यस्याग्र त्रा सत्वेइदं रजतमित्यपरोक्षप्रत्ययानुपादानादिप्रवृत्तिश्च न
स्यादित्यर्थः। सत्वासत्वे तु विरुद्धे इत्यनिर्वाच्यत्वं रजतादेः सिद्धमिति तस्याख्यातेकल्पमितरूपं वदरति। तस्मात्परिशेषादिति। द्वितीयपक्षदोष
स्त्वनिष्टरत्वनिरस्तः। यत्वा विद्याजन्यत्वं मिथ्यात्वमिति पत्ताप्रयोगश्चक्रिरजतादेरस्यक्रियाजन्यत्वस्यापसिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वमित्युक्तं। त
त्राह। अविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्रजतादि स्याव कार्यमितरथा सदातनत्वानीतिप्रसंगात्तत्रापि तस्यात्र नीत्या सत्वासत्वासंपवेन
नसदसत्त्वाव्यत्वं सत्यात्र शुक्त्यविद्यायोग्य कारजतं तदन्वयव्यतिरेकानुयायित्वमविद्याजन्यमवेति नाप्रसिद्धविशेषणता
मित्यर्थः। अविद्याया अप्रसिद्धत्वान्निरास्यात्रत्वादग्रे विस्पति। नन्वविद्याया अविद्याजन्यत्वात्स्वनानैकान्तिकत्वमिति वाद्यं।
अविद्याजन्यानिष्ठजात्याश्रयत्वस्याविद्याजन्यत्वस्याविद्यायामपि सत्वात्। नन्वेवमविद्याजन्यनिष्ठजातात्वेनकान्तिकत्वमित्यस्तु। नह्यत्र
चाविद्याजन्यनिष्ठजातिसंबंध संबंधित्वस्य तदाश्रयत्वस्य सत्वात्। नवजातिसंबंधेनकान्तिकत्वमिति उक्तं। तस्यापविद्याजन्यानिष्ठयाक्रि
विद्याताश्रयत्वात्रानेवमात्मनापि मिथ्यात्वापत्तिः। तस्यासंगत्वेन जातिमात्राश्रयत्वानंगीकारादिति। यत्राविद्यात्वं मिथ्यात्वमिति पक्षेप्रसिद्ध
त्वा। साध्यविकल्पं वत्यफक्ते। तदुक्तं। अविद्यानिष्ठजात्याश्रयत्वस्याविद्यात्वस्य शुक्तिव्यासादावपि सत्त्वात्। यत्तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति

पक्षसाध्यवैकल्यमित्यस्याशयेनाह। सम्यज्ञानेनेति। शुक्तिरजतादेरविद्याकारणत्वेनैव न निमित्तं तद्वदविद्यापगमेपि शुक्त्याद्यभावेन सद्भावप्र
सङ्गात्। किंतूपादानमुपादाननिवृत्त्यैव कार्यनिवृत्तिः प्रसिद्धा विद्यया नाविद्यानिवृत्तिस्तथा च शुक्त्यादेर्यथा त्वविद्योपादाना विद्यानिवृ
त्तेन कार्यरजतादेरपि निवृत्तिर्निश्चीयत इति रजतादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासिद्धत्वात्साधनवैकल्यमित्यर्थः। यत्तु सुखादौ सिद्धं साधनमित्यु
क्तं। तदपि वार्त्तं। उपादानेन सहज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सिद्धत्वात्साध्यवैकल्यमित्यर्थः। यत्तु सुखादौ साधयिषितत्वात्र च सुखादेः सोपादानस्य ज्ञानी
१४५ न्निवृत्तिरिष्यते। आत्मनापि तत्प्रसंगात्तन्न च त्यमविद्यायामनेकान्तं दृष्टत्वम्। साविद्यारजतादिविनाशप्रतियोगित्वस्योपादानेन सहज्ञा १४५
ननिवर्त्यत्वं स्वशब्दार्थस्याविद्यायामपि संत वाज्ञानमनुसरायेवा ह्यर्थमिथ्यात्वमुच्यते तथा तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति विरोधइत्यत
आह। नह्यवइति। यद्यं सम्यज्ञानप्रकापो विद्यानिवृत्तिः। स च रजतादेर्वेष्टितसम्यज्ञाननिवर्त्यत्वं भवता ह्युक्तमिति न विरोधइ
त्यर्थः। अथवा कवित्वेदं रजतमितिज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य विषयापहानो वा वडत्या च द्भूतत सम्यज्ञानेनेति। कोयं ज्ञानेन ज्ञाना
न्तरविषयस्यापहारः स्वरूपनाशो वा। तत्स्वाभाववाबनं वा। प्रथमे किमधिष्ठानविद्यानाशद्वारेण ज्ञानेन तन्नाशः साक्षाद्वा। प्रथमनेदं रजतमि
ति ज्ञानेनेदं रजतमिति ज्ञानस्य विषयापहारो नासिद्धस्तस्याधिष्ठानयाथात्म्यविषयत्वेनाधिष्ठानाविद्यानाशहेतुत्वानुपपत्तेः। किंतु शुक्ति
कयमिति ज्ञानेन। नद्वितीयः। ज्ञानस्य साक्षाज्ज्ञानान्तरविषयनाशहेतुत्वप्रमाणाभावात्। नापि ज्ञानस्यज्ञानान्तरविषयापहारस्य दलाववोध

नमिति द्वितीयः। सर्वो ज्ञानाज्ञानानां सर्वस्य वज्ञानविषयाभाववोधकत्वेन तद्भवका प्रसंगात्। तस्मात् शुक्तिकयमित्याद्यधिष्ठानयाथात्म्यज्ञान
न मकार्याविद्यानिवृत्तिरेव रजतादेर्बाधस्तेन देदं रजतमिति तु शुक्तिज्ञानसंपादितरजतनिवृत्तेः साक्षिसिद्धाया अनुवादो न तु बाधकमित्यर्थः।
यद्वज्ञानवाध्याभावाप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वस्य साधनो घटादौ सिद्धसाधनमित्युक्तं तन्न दूष्यं। अत्र घटो नास्तीति हि ज्ञानवाध्याभाव
प्रतियोगित्वं घटमात्रस्य वा तत्संसर्गमात्रस्य वा तद्भूतलगघटसंसर्गस्य वा। नाद्यः। उत्पत्तिघटतत्संसर्गयोरभावप्रसंगात्। अत एवं तद्भूतलगघट
संसर्गस्य न सत्त्वं निषेधानुपपत्तेः। नासत्त्वं निषेध विषयत्वासंगात्। किंच निर्वाच्यत्वं तथा च सपक्षस्य इतिक्कत्व सिद्धसाधनता स्यात्।
अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमितिप क्षोक्तं सिद्धसाधनत्वं ध्वस्तं शशविषाणादिज्ञानिकं मिथ्यात्वादिज्ञानस्य हि स्थित्यादी
शश्वत्त्वं तत्त्वाच्च प्रपञ्चोक्तं सिद्धसाधनत्वमपिनि रस्तमिति॥ प्रश्नाज्ञ्वविद्याप्रागभावव्यतिरेकेण रूपवत्तदाश्मितरजतादौ व्यापा
नाविद्यासद्भावे प्रमाणाभावादविद्याजन्यत्वं अविद्यात्वं वा मिथ्यात्वमिति पक्षयोरप्रसिद्धविशेषणत्वमिति वादयति। नन्वविद्यायामिति। अत्र
तावदहमिदं न जानामीत्यविद्याप्रसिद्धा तस्याश्चाभावप्रमाणग्राह्यत्वनियमे अज्ञातत्वनिश्चयः स्यात् तथा च सर्वप्रमाणप्रवृत्तिशून्यापि सु
षुप्तिसिद्धत्वादित्याह। नसुषुप्तइति। ननु सुषुप्ते अविद्यास्फुरणे किं प्रमाणमित्यत आह। कथमन्यथेति। सुषुप्त्युत्थितस्य न किंचिदवेदिषमिति
त्यविद्यास्मृतिरस्य सुषुप्तेज्ञानस्फुरणे प्रमाणमित्यर्थः। नन्वनकिंचिदवेदिषमिति नस्मृतिः। किंत्विदानीं घटाद्यस्मरणलिंगेन सुषुप्तेज्ञाना

ज्ञातानुमानमित्याशंक्याह त्वाहानवानुभूतइति। क्वचिदस्मरणेऽप्यपि पूर्वानुभवसंभवादित्यर्थः अनन्तमापूर्वस्मरणं सुषुप्तेऽज्ञानाख्यलिंगं
ज्ञानस्यामप्यत्वाविस्मृतविषयत्वैरूपस्यार्थः। ननु शब्दस्यापि परोक्षप्रमाकरणत्वप्रत्यक्षत्वं ते वक्ष्याम इत्याशंक्याह अपरोक्षप्रमाकरणमिंद्रियं प्रत्यक्षमि
ति प्रत्यक्षलक्षणाद्य। अथ यथा दशमोऽसीति वाक्यात्स्यात्मनो दशमत्वविज्ञानस्यापरोक्षत्वं न तत्रापि वाक्यस्य प्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। यदि न तत्रात्मनो
दशमत्वविज्ञानमपरोक्षमिंद्रियादिति ब्रूषे तन्माब्रूहि। वाक्यश्रवणात्प्रागपि प्रसंगात्। निमीलितनयनादीनामपि न दर्शनाद्वा नन्त्वपरोक्षज्ञा
१४९ स्यापि शब्दस्य क्वचिदपरोक्षज्ञानजनकत्वसद्भावा नो लिंगादीनां चापरोक्षज्ञानजनकत्वं किं न स्यादित्याशंक्य लक्षणादिति ब्रूमः। तथा १४९
हि अत्र करणवृत्तिविशेष एवाप्रमा। तत्र या सा ज्ञानार्थाकारान्तःकरणवृत्तिः सा साक्षादर्थावच्छिन्नचैतन्यस्य ज्ञानाभिव्यक्तिकल्प
परोक्षा तत्र चक्षुरादेः साक्षादर्थाकारान्तःकरण वृत्तिरुत्पद्यत इत्यपरोक्षप्रमाजनकत्वं तस्य न चाप्तिरीफलानीत्यादिशब्दस्याति
गादिलिंगस्य च न साक्षादर्थाकारान्तःकरणवृत्तिरुत्पद्यते किं तु तत्संसर्गद्वारेणार्थमप्राप्यैव तिस्मा सुषुप्त्यादिवृत्तिमात्रं तत्र न साक्षादर्थावच्छिन्नचैत
न्याज्ज्ञानव्यावृत्तिरिति नापरोक्षप्रमाजनकत्वं तेषां। कथं तर्हि दशमस्यादि वाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वमिति चेत्। तत्र शब्दस्य संसर्गद्वार
ेणव्यतीतार्थप्रहाण्याः सत्त्वाद्व्यवहितत्वाभावात्प्रमाणस्यापि प्रत्यगात्मना तत्र करणेनात्रैव वक्तनसंलवेन साक्षात्तदाकारान्तःकरणवृत्त्युत्पत्त्य
वपत्तिरिति वदामः। यतो यावान्निवर्तते प्राप्यमनसा सहेति श्रुतिस्तर्हि कथमिति चेत्। यथा घटयोऽज्ञाकारान्तःकरणवृत्त्या निवृत्ताऽज्ञानत्वेनन्य

संबंधो घटादौ न वमात्मनि तत्र निवृत्ताऽज्ञान वन न त्वस्यात्मत्वाद्वस्तुस्थिति प्रायेणेति। मूल कारस्यात्। यदत्र कविद्वाङ्क्ष्यान त्वमस्यादि वाक्यात्स्यात्म
वृत्तसाक्षात्कारसमयमेवाशेषाज्ञानतत्कार्यविनाशः सद्यो मुक्तिरवतिष्ठते तत्राह। तस्य जन्मा जरादीति। तत्र वदामः। विद्यया विद्यानिवर्त्यपंतौ
किमतीतवर्तमानानागतजन्मादिसंसारकारणाविद्या निवर्त्या किं वा ऽनागतसकलसंसारकारणं विद्या नाद्यः अतीतजन्मादिकारण
त्वविशिष्टाविद्यायाः स्वयमतीतत्वादेव तत्र विद्यावैयर्थ्यात्। वर्तमानजन्मादिकारणत्वविशिष्टाविद्यायाः पुनि
ष्टत्र स्वयमर्थत्वात् तत्राविद्यया जन्मादिसंसारस्य स्वकार्यस्य कृतत्वात्। न हि कृतमकृतं भवति। वर्तमानसंसारस्वरूपस्य त्र विद्या
फलमिति चेत्। न तस्य प्रारब्धभोगकर्म्मवेगक्षया दृष्टापपन्नत्वा न हि मुक्तिकाया थाप्यज्ञानादपि वर्तमानरजतज्ञानादिस्वरूप
स्यस्य वतपवापपन्नत्वात्। किं तु तत्कारणाविद्याया एव यदागामि रजतज्ञानाद्युत्पादकं रूपं तच्छ्रयः। कथं तर्हि तत्रैव कालांत
र रजतज्ञानमिति चेत्। अह्नलाविद्यान्तरादिनिवृत्तमः अतानतबहवविद्यायाः अतीतवर्तमानसंसारकारणाविद्या निवर्त्ति। द्वितीयस्तु ब्रह्मविज्ञा
नानागामिजन्मादिसकलसंसारकारणाविद्या रागद्वेषकर्म्मणां परिक्षये पि प्रारब्धभोगकर्म्मक्षयाद्यस्याद्यपि जीवन्मुक्तिरपि प्रथमं संज्ञा
यात इति न सद्यो मुक्तिरवत्यर्थः। ननु विद्याविद्ययाविरोधस्य कथमुत्पन्नापि ब्रह्मविद्या वर्त्तमानसंसारकारणोऽविद्यां न निवर्त्तयतीत्यत
आह। यथाद्यदित इति निनमः प्रकाशया विरोधेऽपि यथा तमसा प्रतिबद्धस्य वप्रकाशनिवर्त्य त्वमेव विद्यायाः विद्यया विरोधस्य प्रति

वद्धायाएवाविद्यायाविद्यानिवर्त्यत्वेनप्रवृत्तफलकर्म्मप्रतिवद्धायाः प्रवृत्तफलकर्मक्षयश्चनविद्यायाअविरोधादित्यर्थः।ननुप्रवृत्तफल
कर्म्मणाविद्ययाश्चानिवृत्तावनिवर्त्तकस्यान्यस्यासंभवेनतत्प्रतिवद्धाविद्यालेशस्यनकदाचिदपिनिवृत्तिःस्यादितिशंकांतस्मिन्नुपभोग
नति।फलतएतेनाप्रारब्धकर्मक्षयहेतुत्वेनाविद्यालेशप्रतिवंधकप्रवृत्तकर्म्मणाफलापनतत्स्वरूपस्यप्रतिवद्धाविद्यालेशमत्स्यप्रक्षयोपिस्य
र्थिदहतीत्याकदाचप्रसंगइत्यर्थः।ननुत्पन्नात्मसाक्षात्कारस्यापिप्रवृत्तकर्म्मप्रतिवद्धाविद्यालेशवशात्संसारेणकदाचिद्विदेह
८७ मुक्तिःस्यादित्याशंक्याह।भुक्तवतेति।अंत्यप्रत्ययेना विद्यालेशदग्धतत्कार्यलिंगशरीरतत्कार्यप्रमातृत्वादिविनाशवपुविदेहमुक्ति ८७
रफलपनीयपद्यतइत्यन्वयः।ननुकेयंमुक्तिर्नाम। आत्यन्तिकीदुःखनिवृत्तिरित्येके।विषयाकारापप्लुतविज्ञानसंतानापर
मइत्यन्ये।निरस्तविषयाकारापप्लवविशुद्धविज्ञा नसंतानोदयइत्यपरे।प्रकृतिपुरुषविवेकविज्ञानात्पुरुषस्यस्वरूपावस्थान
मितिकपिलाः।आत्मज्ञानान्निर्मुक्तनिखिलदुःखानुखंगाति।तत्रनतावदत्यंतदुःखनिवृत्तिरतीतत्वादवानापिवर्त्तमानस्यवर्त्तमानदुःखध्वंसाददुःखा
नुत्पादसहितस्यात्यंतिकीदुःखनिवृत्तिर्विवक्षितेतिसांप्रतंदुःखानुत्पादसहितप्रागभावाभावात्।तस्यतत्रासंभवात्।नाद्यःसंसारावस्था
यामपिदुःखध्वंसस्यदुःखप्रागभावसहितस्यसंभवात्।मोक्षेपिदुःखप्रागभावेकदाचिदुःखोत्पादप्रसंगात्।प्रागभावस्यवानादित्वेना
नुत्पाद्यत्वाच्च।नद्वितीयः।त्वन्मतआत्मनिदुःखध्वंसस्यानादिकत्वेनमतस्तस्यतदभावानुपपत्तेः।तस्यानित्यत्वेनासाध्यत्वाच्चानवशेषक्लेश
साम्यस्याविरोधात्मविशेषगुणोच्छेदापवर्गइतिकेचित्।नानागतस्यनस्यानागतत्वादसंनिवर्त्यत्वेनमरणस्यादुःखनवर्त्तमानत्वे

प्रध्वंसादुःखात्यन्तासंभवात्तन्नान्यस्संवंघमात्यतइतिमोपत्तौ।अतएवायत्नातीतानागतवर्त्तमानक्लेशध्वंसस्याप्यसाध्यत्वात्।तत्राप्यन्यत्रासंभवकल्प
नेनवस्थानात्।किंचदुःखसमतिसुखानुत्पत्तेःसुखमपात्याकारासंख्यासुखस्यसंवेदयाद्दुःखाभावार्थ्येना।त्वन्मतेचमानंदंशपाल
विशेषगुणोच्छेदात्तद्दुःखाभावस्यसुखसमवनतासंभविनीतिना।साधुमर्थस्याद्यपनेनात्माकदाचिद्दृष्टाशेषविशेषगुणः।विलुप्तेसनिष्का
र्यविशेषगुणाश्रयत्वात्।प्रलयावस्थायामाकाशवदितिलीलावतीकलापोपिनिरस्तःसमानस्याप्रमर्थत्वापत्तेश्चघटादिवत्स्यप्रकाशा
त्मसुखस्यात्मानंदतांगीकारेणसिद्धसाधनत्वाच्च आकाशस्यनित्यत्वानंगीकारेणदाहूरणस्यस्वरूपहीनतत्वाच्चासिद्धत्वाच्च
हेतोः।यच्चकैश्चिदनावरणादेकारणात्प्रातुरुक्तं।दुःखमत्र निरस्यतत्त्वच्छिद्यतसंततिर्वा।दीपसंततिरिवेति।तत्रापिसिद्धसाधनं।यथा
ष्यविद्यानिवृत्तावपिदुःखसंततत्वच्छेदांगीकारा त्।कल्पसंततावप्यसिवारात्।अथकदाचित्सर्वेषामपिमुक्तिरितिविघ्नान्तिय
त्पार्थिवपरमाणुरूपसंततःकल्पसंततेरप्रच्छेदाऽत्यन्तिकाःरः।तदातिमंदाःसर्वेमुक्ताःप्रमाणाभावात्।यद्वाच्यतांसर्वआत्मानोभ्रांतिपा
ग्यानत्वात्प्रथमकथंतस्यसर्वमुक्तिःस्यात्।द्वितीयेकिंयंतोनित्यवद्धस्वरूपास्तथाचनकोपिमोक्षायत्नंकुर्यात्तस्यस्वात्मनिनित्यवद्धत्वशं
कासंभवादिति।तदतिमंदाःस्वात्मनिकल्पकात्स्यमात्मसाक्षात्कारवत्तस्यथात्मादिकल्पमात्राप्यनवनशंकानिरासस्सिद्धेः।किंचयदिसर्वेषां
दुःखध्वंसनिवृत्तिर्लविघ्नानि।तर्हीयनाकालेननकिंचानुत्पादककस्मिंचित्कल्पेयद्येकोपिपरदृष्टेननचापकश्चिद्वत्संसारःस्यात्।गतक

स्यानामनंतत्वेन तत्रानंतजीवानामपवर्गः कृत्वात्। अथ पक्षे च तत्सत्यमनंता अपवृक्ताः किंतु न सर्वे संप्रति संसारस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति। तदपि वा
न्न संप्रति संसारानाशोपाद्यमानत्वात् ज्ञानवापादकाभावश्च अनंतरं मुक्तेरेव लवदिष्टकालसंसारस्य तथात्वाभावेनापादकत्वसंभवात् न
च सर्वमुक्तिप्रसंगो पर्यालोचित कृतिवाच्यं अनंतमुक्तिशब्दार्थ सर्वमुक्तिशब्दस्य पृथगर्थानिरूपणात्। तस्मात् मुक्तेः पार्थिवपरमाणुरूपसंततेः कल्प
१४८ संततावच्छिन्नारंभानां किंवा प्रदीपसंतानरात्रिमत्या उच्छेदाद्युघटे न दुःखसंततेरनादित्वात्। यद्विप्रमतं संततं उच्छेदानुच्छेदयान्यतर
लाभ्यदावुच्छेदाश्रयाजन्यकोनादिमत्वान्नादिम त्वत्रति। तदपि वार्तं। भूतसंततेरप्यनादित्वेनाच्छेदासंलग्नस्य समानत्वात्
दुःखसंततिफलस्याविद्यादिक्लेशसंततेच्छेदाश त्वस्था कृत्वाद्। एतेन दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापा १४८
यतदनंतरापायादपवर्ग इति कृत्स्नोयत्वप यागात्तरां देवदत्तोयमतनिष्ठ दुःखसमानकालीनदुःखध्वंसातिरिक्त दुःख
ध्वंसवान् दुःखित्वात्। यत्तत्तद्वदिति न च मुक्तपक्षीकरणे संदिग्धाश्रयासिद्धिः मुक्तेश्च संदिग्धत्वात्। साधारणस्यैव पक्षत्वे सिद्धसाधनं
सुषुप्तप्रलयवदेवदत्तस्य तथाविध दुःखध्वंसवत्वेऽयोगात्। कारात्। देवदत्तोयमतन्निष्ठदुःखप्रागभावसमानकालीनदुःखध्वंसातिरिक्त दुःख
ध्वंसवान्। दुःखित्वात्। यज्ञदत्तवदिति। प्रयोगान्तरेपि मुक्तस्य वापक्षीकरणे संदिग्धाश्रयासिद्धिर्वा अदृष्टत्वात्। मुक्तसाधनंवा अस्मात्
पि मुक्तानथाविध दुःखध्वंसस्याप्रसिद्धत्वात्। ज्ञानदवमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरित्ययुक्तं नापि विषयाकारोपप्लुतविज्ञानसंतानोच्छेदो मु
२४

क्तिरिति माध्यमिका बौद्धमतं तथा भूतसंतानस्य संतानिनां वात्मत्वेनात्मनाशस्य मुक्तित्वप्रसंगात्। मुक्तेः शेषविशेषमात्रार्थत्वाभावात्। निरस्तवि
षयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानसंतानोदयो मुक्तिरित्यपि न पेशलं। विषयोपप्लुतविज्ञानसंतानस्य संतानिनां वाफलस्याभोगिनामभावे न मु
क्तेः पुमर्थत्वप्रसंगात्। नापि प्रकृतिपुरुषविवेकविज्ञानात् पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यमतं। पुरुषस्याविकारित्वेन विवेकविज्ञानासंभ
रुवात् प्रकृतेरेव विवेको विवेको पुरुषे उपचर्यत इति चेत्। तन्निमित्तस्य वाच्यत्वात्। अभिलाषानिमित्तमिति चेन्न। सर्वथोदासीनस्याभिला
षानुपपत्तेः। अस्तु तर्हि दृग्दृश्ययोरभेद इति वेदान्ति मुक्तावपि तत्संभवे न पुनः प्रकृतिगतत्वे अपवर्ग प्रसंगात्। तस्मात् स्वप्रका
शपरमानंदरूपस्यात्मनः स्वरूपास्फुरणा नुपपन्नेः। पारमार्थिकदुःखसंबंधानुपपत्तेश्च अविद्यया वा स्फुरणं दुःखसंबंधश्च
तिप्रवृद्धिलयनिरस्ताशेषदुःखसंबंधस्य तत्प्रका शमानं यदज्ञानादिदोषरहितं परमानंदैकरसं सर्वविकल्पनातीतं त्रिविधस्था
नायं व्यस्तस्वरूपसंपत्तिर्विदेहमुक्तिरित्यर्थः। न च नादेरज्ञानस्य विलय एव कथं। प्रागभाववदिति ब्रूमः। अभावस्य कथमिति चेन्न। अज्ञा
नस्याभावत्वानंगीकारात्। ज्ञानं तु तथापि न परमानंदस्य प्रकाश। मुक्तो युक्ताः शरीरं वावसंतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति प्रियसंस्पर्शश्रुतेः पु
मुक्तो आत्यंतिकसत्त्वं नैषदोषः। विषयसंगमजनितदुःखस्य वा हि विषयसंगमजनितसुखस्यैव तत्र निषेधनत्वात्। सुखस्य आनंद
ब्रह्मणो विद्वानित्यादिश्रुत्याविरोधात्। उपचरितार्थे मानं नेत्यर्थेनामुख्यार्थवाधकाभावात्। एवं वितं वितन्वं प्रथमवादे इत्थं परस्पतं

उपपादितयोर्जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योः सद्भावे श्रुतिमुदाहरति। तथा च श्रुतिरिति। प्राणधारणोपलक्षितो जीवो देहधारी इत उत्तरशरीरारम्भ
रूपविधुरोऽपि देहविदेहयोगाभिसकलसंसारकारणाविद्या हाहा दुह्यवसं पतिताः पिदेह अविद्यातः अस्याः परिणामत्वेन परमात्मस्वरूपे
वतीत्यर्थः ननु नेकजीववादे एकजीववादे विद्यातत्कार्यविनाशो जीवान्तराविद्यातत्कार्याणां मायाकार्यस्य च सद्भावान्मुक्तानामपि तद्दर्शनप्रसङ्गे
सर्वथा यत्र नान्यत्पश्यतीति श्रुत्युक्तलक्षणरूपा निर्मुक्तिर्न स्यादिति तत्राह। यद्यपीत्यादिना। अविद्याद्यसंस्पृष्टं बिम्बस्थानीयं ब्रह्मस्वरूपं
१४५ गतानां मुक्तानां सत्यपि मायाविवर्तजीवान्तरावि ⁂ द्यातत्कार्ये प्रपञ्चे न तद्दर्शनप्रसङ्गः दर्शनद्वारस्याविद्याया अभावात् इत्ययं १४५
थासत्यपि तद्दर्शनं यथा वा सत्यपि पुत्रपौत्रापेक्षया श्रवणविद्यातत्कार्ये तदानशक्रिया यथा विदेहमुक्तानां
तस्मान्न दर्शनं न तु दिदृक्षार्थः। ननु सत्त्वपामस्या मायाकार्यमायातत्कार्ययोरविनाशे कथं त्वयमात्रेऽभिमायानिवृत्तिरिति
परिपक्वात्मविज्ञानेन विद्योपादानमायानिवृत्तिश्रवणमित्यत आह। न्यूयश्चैश्वात्र इतिमायाशब्दार्थं सूक्ष्मणया मायेकदेशाविद्या परा
यथा पटादेः स्वतन्त्रपरशब्दः पटशब्देन नानागामी सकलसंसारकारणमायैकदेशाविद्यानिवृत्तिर्विवक्षिता नत्वन्यता मायायाः इत्य
र्थः। ननु मुख्यं किं बाधकमित्यत आह। सदाशिवादिव्यापानादिति। सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतौ मायापाचरीश्वरस्य कालवि
शेषानवच्छेदेन सर्वेशित्वादिश्रूयमाणमात्मज्ञानान्मायाविनाशे बाध्येत। न च नन्दायो मुक्तः सत्तां मानाविशेषात् अस्माद् एकजीववादे
२६३

स्यात्मसाक्षात्काररूपतद्यात समुक्तो नेतर इति यव्यवस्था युज्यते। न केन जीववादे इति। न चैयं व्यवस्थैव श्रुतः सिद्धा। यत्तद्देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्
तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेद इति वामदेवादीनां मुक्तत्वश्रवणात् दृष्टानां केवलं पर्वतं ज्ञानवति वदामध्य
पवादः स इति वेद्यं नञ्चान रजनिशा कमात्मवित्पादिरप्यर्थवादएव। यद्विमन्यते। तरति शोकमात्मविदित्यर्थवादत्वेऽपि देवताधिकरणन्यायेन
स्वार्थे प्रामाण्यं युक्तं वाच्यकारणाभावादिति। तत्किमिदानीं वामदेवादिभिर्ब्रह्मभावमाप्नोति न च श्रूयते न तथाहि। वामदेवादिषु मुक्तो नेतन्म
मुक्तं न वा। नाद्यः। संप्रति तेनेन संसारा भुरुववियोगात् न द्वितीयः। तेनेनमुक्तो वामदेवादिषु मुक्तिश्रुतेरर्थो निरूपणा
दिति। तदपि वाचो वामदेवो मदेवादिषु कारूपितत्वं मुक्तमवपरं तद्ज्ञानतत्कार्यविनाशापेक्षया न सर्वाज्ञानतत्कार्यापेक्षया यथा
नेदानीं संसारानुरूपविरोधः। यथैतद्घ टावच्छिन्नाकाशस्य तद्घटविनाशे एतद्घटापेक्षया मुक्तावपि न घटान्तरवद्धत्वानुरूपवाधि
रोधः। न चैकाविद्यातत्कार्यविनाशेऽप्यविद्यान्तरायोगात्तरवशाच्चैतन्यस्य संसारेऽवस्थितत्वे नामपि वेदप्रसङ्गः। न च दोषः। उपाधिविच्छिन्नावच्छि
न्ना एवं स्वकार्यकर्तृमर्त्यत्वं तत्र काज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्यैतत्कृतानर्थलाभेन भ्रमज्ञाननिवृत्त्या मुक्तस्य कथमज्ञानान्तरकृतसंसारप्रसङ्ग
स्तदवच्छिन्नचैतन्यस्य नानात्वाद्यत्वाद्यनात्मसंसारः। विन्यानन्तं तन्मायावदन्यानिर्वाच्या अनन्ताश्वाविद्याप्रदेशवच्छिन्ना अनादयो न तत्रा
जीवा अनुकूलानर्थलाभेन स्वस्वयस्यानवच्छिन्नब्रह्मज्ञानाग्निना अविद्यादाहः स मुक्तो नेतर इति। ननु निवृत्तेकाज्ञानं तत्कार्याजीवस्य तस्य

मात्ररूपेणावच्छिन्नरूपेणवा।विनिष्टत इति वाच्यं गत्यंतराभावात्तथा च प्रथमपक्षे मुमुक्षुसर्वाज्ञानापत्तेरुपसंगः।द्वितीयेस्मत्कलसंसारस्यापि
त्वमापतेज्ञानपदार्थः।निवृत्तैकाज्ञानतत्कार्याहि नावतत्त्वमात्ररूपेणावच्छिन्नरूपेणावर्ततिष्ठति किं त्ववानवच्छिन्नविवेकत्वब्रह्मस्वरूपेण
न्यत्र।नदेवं वामदेवादिमुक्तावेतच्छ्रुक्तावपि नेदानीं संसारानुवृत्तिविरोध इति ननु किं श्रुतिरप्रमाणं।अत्रैवमपि यावदुपलब्धतत्तत्रा
वदज्ञानकार्यं तत्राज्ञानानिवृत्तौ तत्कार्योपलब्ध्यभावात्कथं नेदानीं संसारानुवृत्तिविरोधः केनेन स्वदर्शनं।मदज्ञानकार्यस्य मदुपलब्ध्य
१५२ मदज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तावपीतराज्ञाना कार्याणामिदानीमुपलब्धोपपत्तेः।न चेतराज्ञानकार्याणि त्वदुपलब्ध्यानि न वा।प्रथमे १५२
त्वदज्ञाननिवृत्त्यानिवृत्तानीति।कथमि दानीं तेषामनुपलंभः स्यात्।द्वितीये कथं तदस्तित्वनिश्चयस्तदुपलंभाच्छाखादिनिवृत्ता
श्यवाध्यते।इतराज्ञानकार्याणां मदुपल स्याद्वपि तस्मादज्ञानकार्यत्वं लोके नच्छाकार्याणां परेणस्वाज्ञानाकार्याणामपि वदु १५
लभ्युपलंभात्।कथमन्यथा अन्याज्ञानकार्यभ्रमाणुतत्वया प्रयःप्रयुंज्यात्रेदं रजतं नायं सर्प इत्यादि।उपलंभपूर्वकत्वात्तद्विषयवाक्यप्रयोग
स्य।ननु परकीयाज्ञानकार्येण संबंधाभावात्कथं तदुपलंभः।मंदमेवैतत्।स्वकीयाज्ञानकार्याणामपि संबंधसत्त्वेन तदुपलंभस्याप्युपलाप
प्रसंगात्।अज्ञानमेवतेन संबंध इति चेत्।परकीयाज्ञानकार्येणापि तदस्तीति स्वकीयाभावात्।एतेन मायाकार्यस्याप्युपलंभः समर्थितः।नत्वेवं
पंचमायाकार्याणि स्वस्वरूपेण पृथिव्यादीनि भूतानि स्थानि च।निवर्तशरीरेंद्रियघटादीनि।स्वाज्ञानरूपेणाभातानां ज्ञानकार्याणीति न तु ग्राहि
२१

रूपेणाप्रवृत्तानीति केनाप्यन्याज्ञानकार्येण संव्यवहारोपपत्तेः समाप्तिरूपेण मायाकार्यभूतत्वातिकं सद्भावे किं प्रमाणं।मायायाभावे पुरस्य
जगन्निमित्तोपादानात्वेन वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रसंगादेकमपरं च यत्र वास्माकं घटस्वभ्रमस्तत्रैवान्येषां।पटभ्रमोन्येषामपि निद्रावस्थान्यथा।
नुपपत्तिरिति वदामश्च साधारणाहि मायाकार्यघटादावस्मीति किमिति न तत्र वास्माकं घटभ्रमस्तत्रैवान्येषां।पटभ्रमोन्येषां द्विशाखाल्लवात्।
अत एवस्मदाद्यज्ञानजानामपि घटादि प्रमाणव्यवहारवत्त्वासंभवात्स्यामाण्यमिष्यते।ननु तथापि प्राणिनामुपलोगार्थानाम
सृष्टिश्चात्र प्रतिजीवमस्माकमरणैरेवाज्ञा नैः संपादितभूतादिभिरस्माकमरणभोगोपपत्तौ किं मायिकभूतादिनेति चेत्।मायार
लोग इति वदामश्च तस्मादेकाज्ञानतत्का र्यविलयेप्यज्ञानांतरकार्यस्य मायाकार्यस्य चोपलब्ध्यसंभवादिदानीं संसारानुवृत्त
विरोध इति स्थितं।बद्धमुक्तव्यवस्थोपपा द्यानगुरुशिष्यव्यवस्थाप्युपपन्ना।तथाहि संजातात्मसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तो गुरुरित
रः शिष्य इति।ननु संजातात्मसाक्षात्कारस्यैव गुरुत्वे किं मानं।तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतिः
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति स्मृतिश्चेति ब्रूमः।नन्वेकजीववादे वा बद्धमुक्तव्यवस्था गुरुशिष्यव्यवस्था वा कथं न युज्यते।श्रुत्यु
पपत्त्यात्मसाक्षात्कारः कश्चिन्मुक्तः कश्चिद्बद्धः स्यात्।द्वितीयाभावात्।तथा गुरुरप्युत्पन्नात्मसाक्षात्कारो न वा।प्रथमे तदात्मसाक्षात्कार

णतदविद्यादोहेतुकत्वशिष्याद्विविरागस्यापिदोहात्कःशिष्यःस्यात्। द्वितीयेतु प्रागुपदर्शितश्रुतिस्मृतिविरोधः यद्बोध्यते। नानादौ संसारे
कश्चिन्मुक्त इति। तदपि वामदेवादिमुक्तिश्रुतेः स्वार्थे वा स्तकात्मवेन प्रत्युक्तं। अपि चानादौ संसारे त्रीणि मोक्षकस्यचिन्मुक्तिप्रदर्शनविषयतेन्द्रियका
प्रत्याशा तेन कश्चिन्मोक्षाय निष्ठेत शास्त्रबलादुत्थास्यतीति चेत्। न। शास्त्रमबलं यत्कृतेन श्रवणादीनामात्मानि संजातात्मसाक्षात्कारसिमि
निनामपितत्त्वज्ञानस्य कारणत्वनीमिका जीववादेमुमुक्षुरुपलब्धेननतरनिशोकमात्मविदित्यादेर्वेदेमानापदेशिनः शास्त्रस्या
१५३ प्रमाणत्वनिश्चयात्। एकजीववादश्च मा प्रमाणेस्य जीवविशेषस्यानिर्धारणात्सर्वेषां मोक्षायप्रवृत्तिःस्यात्। यच्चोच्यते। त्व १५३
मवमोक्षमाणो जीवाः स्वयंतुत्वदुपलब्ध्या त्वदज्ञानाविद्धांशितादिति निश्चयात्वत्तावच्छ्रवणादिषु प्रवृत्तिर्भवते यद्यन्यापि श्रव
गादिकमनुतिष्ठंतीति सानेभांतिरिति। णवत्वेनत्वयंतुमत्वश्रवणादिषु त्वयैवमेवोपालभ्यमानत्वं पलब्धा मानेषु मम त्वदुप
दिष्टेस्मिविश्वासो लोकेन प्रवृत्त्युपलब्ध्यनवस्था बाधात्। सानेभांतिरितिचेत्। न। एतदेवमस्य ब्रह्मचारिणः। प्रत्युत्तरं दिशति भवतास्मिन्नुपदेशे
मम विश्वासालाभयुक्तत्वात्। त्वमपि मदज्ञानविद्धांशितं इति कथं त्वदुपदिष्टे विश्वस्य नहि दरिद्रस्य स्वप्नदृष्टपुरुषशेषादिष्टत्वमेव नि
खिलजननिविवलय खलावनिमं इत्यनन्यत्वत्वादप्रपरागराणिनश्चल्यत्रविश्वासस्त्वदुपदेष्टुः धर्द्वानविद्धांशितत्वनिश्चयसति। ना
मगु

यनना ३

स्मान्मुक्तं नकस्यापि श्रवणादिषु प्रवृत्तिः स्यादिति। किंवा इदंतावदेकजीववादी प्रष्टव्यः। एकजीवव्यतिरिक्ता यद्जीवाभ्रमादयो नादयो वा
प्रथमेपि किं कर्माद्यधिकारिणो नवा। नाद्यः। अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगात्। न द्वितीयः। तेषां केषांचकर्मण्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। ननु त्वम
वकर्माद्यधिकारीति। तत्र वत्तत्प्रवृत्तिर्यत्वमपि कर्माद्यधिकारिणस्त्वत्प्रवृत्त्युपलब्धइतिसा तद्भ्रांतिमात्रं उक्तोत्तरत्वात्। अनादित्वेपि चेतनां वा
चेतनत्वेपि तावन्मुक्ताश्रुषुसंसारानुरक्तविरासात्। बहुत्वेपि तेषामनादित्वेन नैकजीवाविद्याकार्यत्वमिति कथमनादिके जीवानस्युः अचेतन
त्वं तु चेतनांकर्माद्यनधिकारित्वेन प्रागुक्त दोषप्रसंगः। यथा चैतेनानामपि कर्माद्यधिकारित्वं स्वप्नदृष्टपुरुषाणामिवेत्युक्तं। तदपि
वात्। तथासति कस्यापि देकस्यैव पुरुष विशेषस्यैतत्पुरुषगतकर्माद्यधिकारित्वप्रतीतिप्रसंगात्। तथा च प्रतिपुरुषं कर्मा
द्यधिकारित्वानुभवविरोधः। सानभ्रांतिरिति चेत्। न। पश्यामि नवा। प्रथमे त्वमेव अहमिवान्योपि त्वपरमेव प्रतिममाधायाइ
त्यनेकत्वात्पुरुषस्वीकारप्रसंगात्। त्वामेवेवं प्रतिसमादेक्ष्यामि नान्यानितिचेत्। तथापि त्वं मां पश्यसि नवा। प्रथमे त्वमेव द्वितीयोपि इत्यास
न्नात्मानंतिरस्कृत्य मामेवदृष्ट्वा मामुपदिशन्कथं विप्रलंभको नस्याः। द्वितीये तवमदुपलब्धाभावात्कथमादेवमुपदेक्ष्यामि। ननु नाहं त्वामुपलभ्य
नाप्युपदिशामि किंतु नविशायंत्रमोयनमायधुपलभ्यापदीदिशनानि। आहो जिनं विप्रलंभकं ये न मदुपंज्ञानमपिनादं इष्टनिरोधम। किं
वा। यथादं मामनुपदिश्यात्मनो जीवत्वं निराकरोषि तथाहमपि यदि त्वामनुपदिश्यात्मनो जीवत्वं निराकुर्यां तदा को जीवः।

स्यात्। अथवा स्याम स्युरिति वत्। सापि पद्यं वं निराकृयोकस्त्वदस्यात्। तदाग्रहमेवति वत्। तथाहमपि किं न स्यामित्यासां कुर्ई मः किं वा अविद्याया ए
कत्वलाने नेकजीववादमस्फुगाच्छतुरीयप्रोक्तेहरणमपि दुर्लभं स्यात्। तदा हि यद्भूः किमुपादानस्या अस्मिन् संसाराणां दानविद्या पादानं वा। अवि
द्यांतरापादाने वा। नाद्य इमस्य आत्मयाथात्म्यज्ञानाद् द्वयोरप्यविनाशप्रसंगात्। द्वितीये तु विद्यातरेदैह्यस्य स्यात्। तदा वजीवतुरेका विद्यातरेदा
पष्ट्ये त्यत इति कथं तर्हि ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ब्रह्मण एकस्या विद्यायाः एकस्या विद्या
१५४ यासर्वात्मत्वावगमनमिति चेत्। किं चात्र नेकजीववादे ऽनुपपन्नं पश्यसि। ब्रह्मण एव बद्धत्वं मुक्तत्वं चेति चेत्। नानेकजीवव १५४
दिभिरपि ब्रह्मण एवैकस्यानेकाविद्याव च्छेदनबद्धत्वस्याविद्यया मुक्तत्वं वेष्टत्वात्। यापि भूयात्। अस्यां श्रुतौ ब्रह्मैवैकाविद्य
वच्छेदनैको जीवः स एव मुच्यते नान्य इत्य लिप्रेतमिति। तं वाच्योपक्रम एव निवारयिष्यति। वाक्योपक्रमे हि यदाङ्क्षर्यं च विद्यायाः
र्वविषयं तां मनुष्यामन्यानां। किमु तदुह्यतावद्यदे ब्रह्मविद्यया सर्वं भवन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति मनुष्याणां ब्रह्मविद्यया सर्वत्वं नकामानां ब्रह्म किं तदवेदज्ञानाद्यस्मा १५२
दतत्तद्ब्रह्मसर्वमभवदिति ब्रह्मविद्याविषयः प्रश्नः अस्यु तः स ब्रह्मण एव जीवता वा पत्न्यस्य बस्तुको वाष्येन। तथा वाक्यशेषपि तद्यो यो देवानां प्र
त्यबुद्ध्यत स एव तदभवदथर्षीणां तथा मनुष्याणामित्यविशेषेण सर्वेषां विद्यया मुक्तिश्रवणं विरुध्येत। तथा पारासर्योपि मनुष्याणां म
हसा वनब्रह्मविद्यायामायनश्रवणादावविकारं प्रतिपाद्य देवानां कर्म्मण्यनधिकारमाशंक्य तदुपर्यपि बादरायणः संभवादित्यधिक

रमस्मृतत्वं तदपि मनुष्याणां देवानां च साक्षात्काराणां समाप्ते कं च वत्। तथैकजीवमुक्तौ सर्वमुक्तौ सगुणोपासनवशाद्ब्रह्मलोकं गताना
मवतत्संजातात्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणो सह तेन सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति। कार्यब्रह्ममुक्ति
काले मुक्तिश्रवणमुपरुध्यत। तथैकस्यैव जीवस्याविद्याप्रागभावस्य तत्र तत्र जगन्निमित्तोपादानपरवेदांतवाक्यसमन्वयस्य जीवप
रत्वमाशंक्य तन्निराकरणपराणि न तराणुपपत्तेः अनुपपत्तेस्तु न शारीरः कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च। परन्तु तच्छ्रुतेरित्यादीनि
सूत्रवाक्यानि तद्व्याख्यानपराणि कल्पनाख्यानि विरुध्येरन्। अयेप्येकजीववादाभिप्रायेण वार्त्तिककारीयवाक्यानि नह
त्वमविम्मदत्त्या। कि नमत्तोरेऽयोस्ति कश्च नाइत्यज्ञानं विजानाति यःस्म वत् वा विदुर्मत्ताः इत्यादीन्युदाहरंति। तन्न वार्त्तिककारी
यमतानलिज्ञेनं याथात्म्यनीयायार्थविहिताभिन्नानुसरणीयाः वार्त्तिककार हि श्रीब्रह्म ब्रह्मपर्यंते सर्वप्राणिनिविस्तरेण ब
ह्मादीनां स्तंबपर्यंतानां दुःखन हेतु कर्म्म तद्धेतुरागादिदोष तद्धेतु विद्यासंबंधं वर्णयंति रनेकजीववाद एव समर्थितः उदाहृतवा
क्यानि तु नानाजीववादेपि मुक्तेरुपपत्त्या पपद्यंत इत्यलं मुमुक्षुवर्त्तिकया॥५५॥ ननु विद्यावत्त्वा वक्रीवोना नावाच्छिन्नस्य मुक्तस्वरूपाणि त्वा
न्तथ्य स्वरूपिनापि विद्यावस्तुरेवतया वजीवस्वर विलागजीवानां परस्परं स्वेदकथमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिसिद्धमद्वैतं न स्यादित्यत

त्याशंक्यनेत्याह।।नचैवंसतीति।सत्यांविद्यानुरेकजीवःकिंत्वविद्यावच्छेदनाद्यथानिर्मोक्षप्रसंगात्।।नचैकाविद्यावच्छेदेनैकजीवत्वाव
दनेकाविद्यावच्छेदेनानेकजीवत्वावमायावच्छेदेमेश्वरत्वावकथमद्वैतव्याघातोजीवैकत्ववज्जीवानेकत्वस्याप्यविद्ययाकल्पितत्वा
नवकल्पितानेकत्वस्याकल्पितेकत्वेनविरोधश्चेज्ज्ञानेकत्वस्यान्तरेकत्वविरामदर्शनादित्यद्वैतप्रमाणेनाद्वैतव्याघातमाशंक्यापार्द
दितरथेकजीवनवादपितत्वंपदयोरपर्या यत्वमिद्धयग्रथेनदस्यावश्यकत्वात्कथमद्वैतंनश्यादृच्येनेत्यर्थः।।केनाभिप्राय
१४५ णनद्वीद्वितीयत्वात्विक्षनमित्यतआह।। संविदिति।सत्यज्ञानानंदानंतपदैः प्रतिपादितस्यतत्त्वस्वरूपस्य स्वप्रकाशानंदस्य
त्मनएकरूपत्वात्आत्मनोद्वितीयत्वान्नि क्षनामित्यर्थः।ननुविज्ञानानांदिपदानांकथमकरस्यस्वप्रकाशानंदमात्रार्थे
त्वमित्याशंक्यमुख्यापसंहरन्त्यापनमत मनंतेविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिमुख्यसामानाधिकरण्येनप्रयोगादित्याह।।तथाहीति
ति।मुख्यसामानाधिकरण्यस्यभिन्नपदानामेकार्थमात्रवृत्तित्वस्यलक्षणादित्यर्थः।।ननुसत्यादिपदानामेकार्थमात्रवृत्तित्वेएकपदे
ननैवसिद्धेरितरपदानर्थक्यंस्यादित्याह।।व्यावर्त्येति।अनृतपरिच्छेदजडदुःखानांसत्यादिपदव्यावर्त्यानांभेदान्तेषामेकार्थ
त्वपिनान्यतमानर्थक्यं।।ननुसत्यादिपदानामेकार्थत्वेघटकलशादिपदवत्पर्यायत्वापत्त्याव्यावर्त्यभेदोपिकथमित्यतआह।।प्रवृत्तीति।

DR. BHAU DAJI

विज्ञानत्वानंदत्वादिसामान्यानांविज्ञानादिपदप्रवृत्तिनिमित्तानांभेदानपर्यायत्वंप्रवृत्तिनिमित्तभेदमंतरेणैकार्थत्वस्यपर्यायलक्षणत्वा
दित्यर्थः।।यदिविज्ञानादिपदानिविज्ञानत्वादिसामान्याश्रयान्तिर्हितानिविज्ञानत्वादिसामान्यविशिष्टंगुणविशिष्टंवामघटादिप
दवज्जातिगुणादिपदवद्वाकिंनबोधयेयुरत्राह।।विशिष्टेति।तदाजातिक्रियागुणगुणिभावेनवार्थभेदान्मुख्यसामानाधिकर
ण्यासंभवात्मुख्यसंभवत्यमुख्यस्यवा ऽयुक्तत्वादित्यर्थः।।ननुयदिविज्ञानादिपदानिविज्ञानत्वादिभिन्नसामान्याश्रया
१५ निकथंतर्हितेषांसामानाधिकरण्यव लादप्यखंडार्थनिष्ठत्वमाशंक्यलक्षणयेतिवक्तुंविज्ञानादिपदमुख्यार्थानांवि
ज्ञानत्वादिसामान्यानांतत्स्वप्रमाणत्व प्रकाशानंदनाविशेषानां ख्यस्यलावलक्षणाप्रयोजकं सेवंतावदाहाविज्ञानम
त्वादीति।सुकृतेकत्तव्यवृत्तिभेदभेदम ख्यसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः।।भेदेनवविवक्ष्यमानेस्वप्रकाशानंदविज्ञानत्वा
दांप्यनेमुकृतिकजन्यप्रवृत्तिभेदभेदेनविवक्ष्यमाणेनतस्मिन्नानंदत्वमित्यर्थविज्ञानत्वादेः स्वप्रकाशानंदस्वरूपसमारोपितत्वेनसंभ
वसंभवादित्यर्थः।।एतदेवाह।।उपपद्यतइतिविज्ञानादिपदानिमुख्यार्थेमुख्यसामानाधिकरण्यानुपपत्तिवाधितानितत्परित्याग
नतत्संबंधिन्यांस्वप्रकाशानंदव्यक्तौलक्षणयावर्ततेनइत्यखंडानिष्ठानितेषामित्यर्थः।।नर्किंतेर्थप्रयोगमाहाप्रयोगापिति।वस्तुनि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

वर्त्तमानत्वात्खंडंमिथ्यांधप्रकाशानंदस्यकोलक्षणयावर्त्ततइत्यखंडइतिनिश्चानांतेषामित्यर्थः नर्किनेर्थेप्रयोगमाहृात्र।वस्तुप्रतिपाद
कत्वादित्यक्तनीलमुत्पलमित्यादावतिव्याप्तिवारणायोक्तंनिषिद्धत्वदइति।न चासिद्धिर्नेहनानास्ति किंचनेतिश्रुत्यानिषिद्धत्वदेवक्षणि
वर्त्तमानत्वात्।नचोत्तरयधिकलोदृष्टांतः।सूत्रागमात्र विवक्षयाकेवलमूतत्वमितिवाच्यप्रयोगात्। प्रत्यक्षादिनिषिद्धत्वदेवसूत्रागमा
त्रवर्त्तमानत्वाच्च।विपक्षेवस्तुव्यासामान्या
१५५ ध्याखंडनिष्ठतत्पाद्यदृष्टत्वमइति।विज्ञा
त्वाचावाक्यत्वादिनीति।प्रकृष्टप्रकाशश्चं
त्याशंक्यनत्याह।प्रश्नेति।अस्मिज्ज्योति

त्विकरप्याप्तनुपपत्तिरितिद्रष्टव्यं।अत्यंतरपर्यालोचनयापिविज्ञानादिवाक्यत्वादि
नादिवाक्यंनाखंडार्थंवाक्यत्वात्।गामानयेतिवाक्यवदितिप्रतिप्रयोगमाशंक्या १५६
द्रइत्यादिवाक्यस्यापिप्रकर्षगुणविशिष्टप्रकाशित्वान्नतत्रानेकांतिकत्वमि १५५
र्मंडलेकतमश्चंद्रइतिचंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रविषयस्यप्रश्नस्योत्तरवाक्यस्यापि
प्रकाशस्यप्रकर्षगुणविशिष्टप्रतिपादनेन।तदन्यत्सृष्टमत्यप्रतिपादितमितिस्यादेतत्र प्रकृष्टप्रकाशशब्दोप्रकर्षगुणप्रकाशत्वजात्यति
रक्तेनप्रकाशप्रकाशत्व व्यावर्त्तनेनकांप्रकाशयतिकिंतेइत्वनलक्ष्यतइत्यखंडार्थत्वविनिकथनानेकांतिकंतत्रत्यर्थः एवंतावद्विज्ञानमानंदंब्रह्म
त्यादेर्लक्षणवाक्यस्याखंडार्थत्वंप्रतिपाद्यइदानींतत्त्वमस्यादेर्महावाक्यस्याखंडार्थत्वंप्रतिपादयतितदेतदिति।तत्रायंप्रयोगः तत्त्वमस्यादिवाक्य।

मखंडार्थनिष्ठंअकार्यकारणद्रव्यमात्रस्यप्रतिपादकवाक्यत्वात्सोयंदेवदत्तइतिवाक्यवदिति।ननुकिमिदमखंडार्थत्वंसंसर्गाविषयप्रमाजन
कत्वंवा।निर्लिंगवस्तुप्रमाजनकत्वंवा।निर्विशेषप्रमाजनकत्वंवा।प्रातिपदिकार्थमात्रप्रमाजनकत्वंवा।नाद्यः सोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यानामपिदेशका
लविशिष्टस्यदेवदत्तस्यतद्देशकालविशिष्टप्रतिपादकत्वेनसाध्यविकलत्वात्।नद्वितीयः।निर्लिंगस्यवस्तुविशेषणत्वोपलक्षणत्वेननिर्धर्मकत्वमि
तिवाच्यवस्तुमच्यतीर्थमितिवाक्यवत्वसंसृष्टार्थत्वप्रसंगानाखंडार्थत्वव्याघातात्।अतएवनतृतीयः।नचतुर्थः।आस्नाकेसरादिमतोगवाश्वादित्यत्र
गवादिपदानांप्रातिपदिकार्थमात्रप्रमाजन
शब्दानांतदनुपपत्तेः।एकप्रातिपदिकार्थ
लक्षणपर्यायनिवेशे।नाएकपदस्यैवैकप्राति

कत्वेप्यखंडार्थत्वस्यानिष्टेः एकप्रातिपदिकार्थमात्रप्रमाजनकत्वमितिचेन्न।अपर्याय
मात्रपर्यवसायित्वमितिचेन्न।अत्रोच्यते।संसर्गागोचरेना।अपर्यायाणांमुख्यवृत्त्यानदनुपपत्तेः
दिकार्थमात्रपर्यवसायित्वोपपन्नापदार्थानर्थक्यप्रसंगादितिचेत्।अत्रोच्यते।संसर्गा
गोचरप्रमाजनकत्वस्याखंडार्थत्वेपि नसाध्यविकलत्वं।सोयंदेवदत्तइति।वाक्यस्यापिवृत्तिसितदेवदत्तस्वरूपमात्रार्थत्वात्।नचदेवदत्तस्यतद
तद्देशादिसंसर्गःप्रतिपाद्यतइतिवाच्यं।देशादिवाचकपदानुपलंभात्।देशादिसंसर्गस्याविवक्षितत्वाच्च।ननैवमेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्य
वसायित्वस्याखंडार्थत्वेपितत्पदार्थसिद्धेर्थ्यं।एकपदस्याप्रमापकत्वात्। तदित्युक्तेत्वमित्युक्तेवाविरोधप्रतीत्यालक्षणाप्रवृत्त्यनुपप
त्तेश्च।पारार्थ्यानात्मत्वादधर्मस्यत्यस्यसंभवाच्च।ननुतर्हिपानोस्यादित्यावृत्तिविशिष्टस्यवस्तुनःप्रतिपादनात्।कथमखंडार्थताअस्य।

नम।२

नायं दोषः परोक्षादिप्यावृत्तेरर्थत्वात्तद्विमशद्धार्थत्वाभावात्। नहि कालसमानाधिकरणं वाक्यस्थाकलशो नयनद्यावृत्तिरर्थत्वात्तयार्थो उक्त इति वा
अतो दप्रसंगात्। एतेन प्रकृतप्रकाशादिवाक्येषु विज्ञानी यद्यावृत्तिविशिष्टचन्द्रप्रतिपादनादखंडार्थत्वाभावो निरस्त इत्यभिप्रायेणाह।
इत्यनपवादमिति। अथ वाक्यत्वस्य कारणाख्यत्वप्रतिपादितसमन्वयमुपसंहरति। तदेतदिति॥ ५॥ ॥इदानीं तत्त्वमस्यादि माहावाक्या
त्थादेवात्मैकत्वविज्ञानान्मोक्ष इति समन्वय उक्ते केवलकर्मणामेव स्वातंत्र्येण ज्ञानमकारितयावामोक्षसाधनत्वोपपादकेन
१५५ कर्ममीमांसकानामेकदेशिनां वमत नविरोधं निराकर्तुमाह। नज्ञानेत्यादि आत्मनः कर्तृत्वरोक्तृत्वशक्तिः स्वाभाविकी ५७
अविद्यकी वा। नाद्यः स्वाभाविकशक्तेः कर्मत्याकिनाशे आत्मनोपिनाशप्रसंगात्। नद्युक्तं। आत्मा कर्तादिरूपश्चेन्माकां १५५
दीमहि मुक्ततां। नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति। नद्वितीयः। अविद्यकस्य विद्यामंतरेणान्यविनाशस्य त्वविद्या
या स्वनाशे व्यापकत्वेव प्रमाणाभावात्। नहि शुक्त्यविद्याजस्य रजतादेः शुक्तिविद्यामंतरेणान्यतो नाशः शुक्तिविद्याया वा। तत्र
शङ्कापरिहारौ दर्शितौ तावः केवलस्य ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वं श्रुतिस्मृती दर्शयतः। तथा वनिन। ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा वि
विदिषंतीत्यत्र तदर्थत्वाद्विधिपरं वाक्यं तत्र यज्ञादिभिरात्मानं विविदिषेदिति संपद्यते तत्र विविदिषाशब्दस्य भावनायां लक्षणापत्ता
3१

यो पुरुषव्यापारो यत्साधनाक्षिप्तोद्यं निश्चयात्साध्यमिति कल्प्यते। तस्यार्थस्य साध्यापेक्षायां सत्त्वाद्ध्रुवत्वाद्युपपत्ते पूर्वसिद्धत्वेन साध्यमानवेदनस्य वस्तुरूप
णापुरुषार्थत्वाद्भाव्यत्वानुपपन्नत्वमिति। द्वितीयासिद्धितात्मा साध्यत्वेन कल्प्यते इष्यमाणवेदनं तु करणत्वेन तज्ज्ञादिकं तु यज्ञादिविक
रणोपकारकत्वेनेति कर्तृत्वेनात्माकल्प्यते इति यज्ञादिभिरुपकृत्य वेदनेनात्मानं भावयेदिति। वाक्यार्थः। तथा च यज्ञादिकर्मणो ज्ञानेतिकर्तव्य
तयामोक्षसाधनत्वं स्ववचनात्कथं ज्ञानस्य केवलस्य मोक्षसाधनत्वं। नान्यः पंथा विद्यत इति तु ज्ञानोपकारकत्वरहितानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वनिषेधो
ननु ज्ञानोपकारकत्वानामेव व्याख्यातवाक्यविरोधादि तिपूर्वपक्षमूले वाक्यमुदाहरति। यच्चेत्यादिना। नेति। आहृतत्वात्स्वरूपाद्भवतीति। तदपी
ति। सत्यं पुरुषार्थत्वाद्विधिपरं वाक्यं किंतु वक्ष्य चिन्तायनलाभनायां संयोगावस्थायामविज्ञानत्वेन श्रुतावसिद्धत्वे न भाव्यत्वानुपपत्तेः।
विद्यमानत्वात्तयापरमते वेदनमेव साध्यत्वेन कल्प्यते। ननु तस्यापुरुषार्थत्वान्न तस्य साध्यत्वं अनेन आत्मसाक्षात्कारत्वेन पुरुषार्थत्वोप
पत्तेः यज्ञादयः करणत्वेन स्वर्गं नरकं वयज्ञेनेत्यादि द्वितीयाश्रुतिः शुद्धार्थस्य रक्षितायज्ञादीनां वेदनभावयादिविशिष्टत्वान्न स्थैर्यं संपद्यते नत
चायं यज्ञादीनामिष्यमाणवेदनसाधनत्वमेव तस्य समन्वितं ज्ञानोपकरणतया मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः। ननु तमेतमिति द्वितीया श्रुत्या
त्मनः साध्यत्वमुक्तं। सत्यं किंतु तज्ज्ञानेन तत्कर्मणेतिमात्रादाहरणमात्। यथा यामेनेति। अश्वेन ग्रामं गच्छतीत्यत्र अश्वस्य ग्रामं गच्छायामश्वस्य
त्वान्यजनेनेत्यनपदावयादिष्यमाणेत्यादि साधनगमनेनाश्वस्य करणत्वं तया संबंधः ग्राममिति द्वितीया श्रुतिः प्राप्तिग्रामस्तया गतज्ञ

णप्राप्तेभावगमनस्यैवतिरपेक्षसाधनत्वेदृष्टाज्ञादीनाभिध्यमाणवेदनसाधनत्वमात्मप्राप्तेस्तु निरपेक्षवेदनस्यैवेत्यर्थः। ननुकर्म्मणोमाज्ञा
ज्ञानकरणत्वानुपपन्नेमोक्षकरणत्वंकस्यतेनकाम्यानांज्ञानाय्यवक्षनेनपाकस्मरणत्ववंज्ञादीनामप्युपात्तपरिपंथिदुरितध्वंसनेनज्ञा
नकारणत्वोपपत्तेः अतएवनाद्यः पंथाइति शाखणकर्मणोमाज्ञसाधनत्वनिषेधेनज्ञानापकरणत्वरहितकर्मविषयः समुच्चयवाक्यानि
मनिमादौयद्यनादिनोक्षविद्यात्मकवेयनिष्ठज्ञाकर्मणउपयोगात्ताथाइत्याख्यक्तः कतन्यत्यादिश्रुतिविरोधश्चेनदेवाक्यं ज्ञानकर्मणोर्मो
१५६ क्षस्तुच्चयपरंकिंतुतस्यान्निराज्ञानिचयश्चरपरिपक्वज्ञानअपरिपक्वात्मज्ञानस्याश्रमकर्म्मणांचसाहित्यपरमित्यर्थः १५६
परिपक्वात्मज्ञानस्यकर्म्मणांचसाहित्यपरंकिंनस्यादित्यतआह। परिपक्वान्विति। परिपक्वात्मज्ञानस्याविद्यानिवृत्त्या कृत्यतर
पत्याणसमर्थत्वादित्यर्थः। नचिरस्तर्थेश्रयोगमाहापययोगस्त्वति। नत्वतिरंतरफलत्वमसिद्धं। उपत्रात्ममाज्ञाकारणत्वनर्थनिवृ
त्तरेवस्वमिद्वत्वादिति। ननुविद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंसहेतिश्रुतौमोक्षज्ञानकर्म्मणोः साहित्यश्रवणात्ज्ञानस्यकर्म्मनिकत्वव्यापज्ञाय
तीत्यतइति नहिरावइमितत्वाहानवविद्यांचेति। नत्वत्रज्ञानकर्म्मणोर्मोक्षसमुच्चयविश्रवणंकिंतुज्ञानकर्मणोरुपायोपेयसाधनवेदनइति
तद्विरावइत्यर्थः। किंचाअविद्ययामृत्युंतीर्त्वेतिविद्ययामृतमश्नुतइतिवाक्यशेषश्रुविद्याशब्दार्थस्यकर्म्मणामृत्युशब्दवाच्यपापनिवृत्तिफल
त्वस्यश्रवणाद्विद्यायाश्चामृतशब्दवाच्यमोक्षफलत्वस्यश्रवणान्नतेनज्ञानकर्म्मणोर्मोक्षेसमुच्चयश्रवणमित्याहवाक्यशेषइति। ननुकेवलात्म

विद्यायामोक्षसाधनत्वेनतात्पर्यंइववेतेतमायुअविद्यायांरताइतिकेवलविद्यानिंदानुपपत्तिरावइतितेत्याहकेवलेति। गतानुमानेश्चनुमान
विरोधमाशंक्यनत्वान्वैकान्तिकत्वेस्तुतिविरोधवादास्तुफलत्वादिति। ननुतथापिवाचनिवृत्तिफलत्वमज्ञानोपादानत्वेनासिद्धं। वंधस्याविद्या
पादानत्वेअविद्यात्वेवाप्रमाणाभावादित्याशंक्याह। तरतिशोकमात्मविदितिवंधस्यज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणान्यथानुपपत्तेरेवप्रमाणत्वान्नहि
ज्ञानेतत्कार्यंवाविद्यायान्यस्यज्ञानान्निवृत्तिर्दृष्टेत्यस्तिप्रत्यापसंहरतितस्मादिति॥ ५०॥ ननुवंधस्याज्ञानतत्कार्यत्वात्तावेपिज्ञा
नान्निवृत्तिश्चराद्धप्रामाण्यानुपपस्यतइतिपिहतानेदादेर्मनमाशंक्यनत्याहज्ञानयेति। यएवालौकिकास्तएववैदिकाइतिन्यायाप्यां
लौकयस्त्ययत्साधनत्वंदृष्टंतस्यतत्वेवशेतिमाघनत्वेवाच्यमित्यर्थः। ब्रपष्ट्रदोषमाहाश्रन्यथाति। स्वर्गकामोयजेतेत्यस्य
तावद्यागक्रियायाः स्वर्गसाधनत्वंश्रुतंतत्रकेक्रियायाक्षणिकत्वापत्तेसेनयागक्रियायाअपिक्षणिकत्वानुमानेनकाला
न्तरीयफलसाधनत्वाभावमाशंक्ययागक्रियायाअपूर्वव्यापारद्वारेणस्वर्गसाधनत्वंकल्प्यतइतिकिंक्रियायाइवगतसंस्कारद्वारेणसस्या
दिसाधनत्वेवयस्तिलौकिकचक्षुत्यक्षिमनपरत्वेदेथप्रतिपत्तिस्था। तदाक्षणिकत्वेपियागक्रियायाएवकालांतरीयस्वर्गसाधनत्वेशास्त्रप्रामा
ण्यादुपपद्यतीत्यपूर्वकल्पनेनस्यादित्यर्थः। ननुलौकवाकथंचक्षुत्यन्निरितितत्वाल्लौकवेति। अज्ञाननिवृत्त्यावेदलोकज्ञानस्यमाण्यविरो
माहंयस्याध्यज्ञानात्मकत्वेश्वतस्यज्ञाननिवर्त्यत्वस्यापपत्तिरित्यर्थः कथंतर्हिगतउस्मरणज्ञानात्सर्पविषनिवृत्तिरितितत्याहानर्थनि। नहि

गतुऽस्मरणमात्राद्दिष्मनिवृत्तिर्गेतुडशाच्छानन्निज्ञानामपितस्मरणाद्विषोपशमप्रसंगात्किंतु तद्यानादिक्रिया विशेषादित्यर्थः॥ ननु विषयेषु
दायिकत्वाद्दिदोषज्ञाना सत्यस्या विरागस्यानिवृत्तिर्ईक्षतिनेत्यादोनवेति। वर्त्तमानरागस्यक्षणिकत्वेनेव निवृत्तेर्नतस्य दोषदर्शनेहेतुरनागत
रागस्यचानिवर्त्तयितुमशक्यत्वाद्दतो विषयदोषदर्शनीरागा विद्युद्धानस्करणपरिणामविशेषवैराग्यहेतुरित्यर्थः॥ ननु तथापि मर्त्तुं दृष्टाविषु
ष्मितवत्पुत्रविषहत्यायतिमृत्ता सहदर्शनस्य सत्यत्वस्यायश्युलनिवृत्तिहेतुत्वं प्रतीयइतिनेत्याहनापीति। यस्य दर्शनादवाक्षुसोपशमः॥
१५७ किंतु वाक्षैद्योतन्नस्नानादिनेत्यर्थवाद्दनयादर्शन मद्रूद्दन्तेघूयमानं स्नानादिकमेवासुनिहरत्यर्थत्वेन विधीयतइत्यर्थः॥ ननु स्ना १५७
न वद्दर्शनमपि किंनविधीयतइत्यतआह। नाद्येति। दर्शनेनाविबद्धउद्दंप्रयत्ना विषयत्वाद्मर्यवदित्यर्थः। हेतुसिद्धिमाशंक्याह। अ
यनेनि। आधावेश्यणेनकान्निकत्वमाशंक्याह। आश्चेति। आधावेश्यणस्य पक्षतुल्यत्वान्नविपक्षतेत्यर्थः॥ दर्शनस्याविषयत्वा सा १५८
वश्चात्मा इष्टव्य इत्यादेः कागतिरित्यतआह। अ त्मेति। आत्मा इष्टव्य इत्यत्र कृत्यप्रत्ययस्याहार्थत्वादात्मदर्शनं फलं न याइ
द्यतस्यावनत्वमश्चात्मयामेतव्यइत्यादिनाश्रवणादिकं विधीयते नतु दर्शनं तस्य प्रमाणवस्तुधीनत्वादित्यर्थः। दर्शनस्याविषयत्वे हेत्वंतरमा
हादर्शनमितिमसाधनत्वसत्या क्रियात्वादक्रियात्वसत्यतः साधनत्वाद्वाद्विरेहद्रष्टेनतुप्रमार्थव्यापारविशेषाज्ञानमतस्तस्य क्रियात्वादकि
यात्वमसिद्धमितिनत्राहार्थक्रियात्व मितिदर्शनमक्रिया। तमानज्ञानात्यनमविराचिवास्प्रदीपवादित्यर्थः॥ विपक्षेदोषमाह। क्रियात्वेनेति। य

क्रियात्वाससंविदसावनं प्रवृत्तेरुक्तावीनाबाधयथागतिरतोदर्शनस्यापिक्रियात्वे तदुपर्यंस्यादित्यर्थः॥ यदन्याडक्या तादर्शनमात्मप्रमत्यक्षिद्वत्य हेतुत्व
ध्यास्यदर्शनस्यासत्यवं अनिवृत्तिहेतुत्वंर्नविद्धानि चेवनिवृत्त्युद्दशनविधीयमानमत्यादितिनदपिज्ञानस्याविधेयत्वेन निरस्तमित्याहा अनइति॥
प॥ ननु सत्यमपि स्वप्नज्ञानं गवीवादेज्ञानेनिवर्त्तयती। तिनत्याह। नतज्ञानादिति। किं स्वप्नत्वाकी ज्ञानमज्ञानेनिवर्त्तयति। अन्यथा तत्कं वानाध
इत्याह॥ निवृत्तेरिति। तावत्वपितावाज्ञरंवाज्ञानमक्वा। प्रथमप्रा मक्वा। प्रगलाव निवृत्तेरपि उन्मलाबत्वेन प्रागभावात्तरेतत्रिवृत्तिस्रवत्या
साध्यक्रव्यायन सावान्तरमितितत्प्रागभावनिवृत्तेरथापि अज्ञानप्रागभावनिवृत्तिर्नसिद्ध्येदिति चस्यन्तरी वाच्यमिति। पूर्वं पूर्वप्रागभावनिवृत्त्यसिद्धावुत्तरोत्तरप्रागभावनि
ज्ञानात्स्वाद्याम्यास मकालं वा। प्रथमज्ञानस्याक्र वृत्तत्वतिथापिकानवस्थेत्यर्थः॥ अनावस्वेदोषमाह। यनावत्वइति। तदापि
हसाविदत्वेवेति। पूर्वोत्तरभावस्यस्हेतुहेतुमद्भावत्वादित्यर्थः॥ स्नावत्वाद्वमवज्ञानप्रागभावशास्या दित्यर्थः॥ ज्ञानसमकालत्वेदोषमाह। सम
अथ ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिर्नावाज्ञानमवनर्दिनज्ञानमशाध्यापकस्यसाध्यासा
वनत्वानुपपन्नरित्यभिप्रेत्याहा अनइति। ननुप्रागभावनिवृत्तेर्ज्ञानत्वेज्ञाननाशकालस्य ज्ञानप्रागभावस्थितिनाशप्रागभावकालत्वात्स्या
वाज्ञत्वज्ञानप्रागभावीन्यायिनिवृत्तिः संगाद्या आयस्यस्थितिनाशप्रागभावकालादन्यत्वकालः॥ सतस्यानिवृत्तिकालइतिच्याप्रवितिनेत्याह। नन्वज्ञा
नेति। माहित्वस्यापाविद्यादिति शेषः॥ यद्विज्ञाननाशकालस्य ज्ञानप्रागभावनाशकालत्वान्नावाप्रागभावस्थितियापाद्यतनत्वान्न तस्यांति।

तस्य ज्ञानस्य प्रागभावनाशरूपत्वाज्ञातत्वाच्च तस्य ज्ञानेनाशोऽज्ञानोऽसव निवृत्ताव विरोधश्च नष्टत्वस्यापादितत्वान्नज्ञाननाशकालेन
स्यागभावप्रसंगइत्यर्थः ननु ज्ञाननाशकाले प्यस्ति ज्ञानप्रागभावस्यनाशिज्ञानप्रागभावइति नाशित्व ध्वस्ता रथः सततप्रागभावानेवन ८
प्रागभावस्यानादित्वेन तदप्रसंगवादेनास्य ज्ञानप्रागभावनिवृत्याश्च नत्वेवात्र तत्प्रसंगेन तिज्ञानस्यैव स्वप्रागभावनिवृत्तित्वेत दातदप्रसंगवा
चिनितत्वाद्धो संसर्गितो ज्ञाननाशकाले ज्ञानप्रागभावनिवृत्ते ज्ञानस्यासावपि ज्ञानप्रागभावान्तो ज्ञानावस्थासंदेवान्नद्विषयाज्ञानप्रागभा
१५८ वानाश्रीतिप्रवत्तार्थविद्यातीतिनतद्वारपि ज्ञानातिरिक्तत्यागभावनिवृत्तिफल्यनमित्यर्थः ननु तथापि ज्ञानस्यप्र
प्रागभावप्रवेभत्वघटादिप्रवृत्तसर्वाप्ति नित्यत्वप्रसं गइतिनतत्त्वालावविलातप्रवेभत्वमुपादि रित्यर्थः यद्वप्रागाकरज्ञानप्रा १५८
गभावः पत्रमावाद्यमेनाद्वर्गमित्युक्तनीतत्रास सुश्वेतिसुश्रुज्ञानविदमीतज्ञानध्वंसमानमनागतज्ञानप्रागभावानाऽऽत्मा
वरूपत्वज्ञानाभावो ज्ञानाभावेव स्वरूपसुपुप्तावपि ज्ञानमिष्टंस्यान्न दाश्च सुषुप्ति लयाधानत्वं सर्वज्ञानोपरमस्य सुषुप्तित्वा स्थित्यर्थः यस्मा
ज्ञानस्याज्ञानव्यतिरेकेणान्य निवर्त्तकत्वप्रमाणाभावस्तस्मादतन्निवृत्तमित्याहातस्मादिति। ज्ञानस्य ज्ञाननिवृत्त्यवसानेनाद्वितीयसम
वयस्य विविराविनिराकर्तु प्रश्नपूर्वकमज्ञाननिवृत्तेः स्वरूपमाहाकाउनरितिनिजायमानत्वादवनप्रकरणस्मतीमापिराशविधानवदस
तीविराधात्वाविसदसतोनापिमदसस्तदसद्वलक्षणत्वावच्छिन्न ज्ञानमात्रोपाधानत्रिष्टतिवाद्यानिवृत्तिनिवृत्तिमतार्थदासत्वपेव्रमवकारा २

१ ज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः ननु तर्हि सदात्मातिरिक्ता ज्ञाननिवृत्तेरित्सत्वादद्वैतव्याघातइतिनत्वाद्धानस्याश्चर्ति स्वाश्रयति व्याख्याता वाप्रति
योगित्वमिथ्यात्वेनत्वाज्ञाननिवृत्तेरपिस्वाश्रयात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन नेद्दनानाऽस्तिकिंचनेत्य विशेषवाक्येन प्रतिपादितत्वाद
द्वैतिनतयाद्वैतव्याघातोमिथ्याद्वैतस्यतदविरोधित्वादित्यर्थः नत्वज्ञाननिवृत्तेः कार्यत्वादुपादानेवाच्ये तस्यात्मैवतदुपादानमित्यत्रप्रसं
गादात्मनाथमतत्स्य सर्वसामर्थ्यविकल्पत्वेनानुपादा दैनत्वादनोऽविद्यैवातदुपादानेवाच्ये तथाच मुक्तावपिविद्याप्रसंगइतिन
वाह्यविद्युमस्यतितावकार्यस्यापादानजन्यइति यमोनाशावकार्यस्य त्यर्थः ननु च यथाविद्यादेर्ध्वंसस्यात्मत्वेनाविद्या
दःसत्यप्रसंगः आत्मवदितिनित्यादौप्रसंगतत्वांसस्यापिप्रप्रपंचस्यासच्चत्वात्सत्यत्वेन तानहितत्वंमध्यसत्यत्वासत्यत्वप्रतियोगिनाऽसत्यत्वसत्यत्वयोरेकत्र
स्यापिघटादेः सत्यत्वादित्यर्थः नन्वज्ञाननिवृत्तेरपिमिथ्यात्वे ज्ञाननकार्ये
यारिवाज्ञाननकार्ययोरप्यतमत्वप्रसंगस्तथाव मुक्तावप्यज्ञाननकार्ययोरप्यनरापत्तिरितितत्राह मिथ्यात्वादिति। मिथ्याप्यध्याज्ञानात्म
संबंधग्रज्ञाननकार्यव्यभिचारेणात्मरूपश्चेत्यमित्यर्थः अयमिथ्यात्वादज्ञाननसंबंधनकार्यान्यतमत्वेसाध्येतत्वाद्धात्वस्मतिप्रति
वृत्तिमत्वमुपाधिरित्यर्थः यस्मादविद्यवर्तितिशयात्मसुखावाप्तिरनर्थविदुःखप्राप्तिश्च तस्मादविद्यानिवृत्तावशेषपुमर्थसिद्धिरि

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

…सं…निशानशादिति ॥ ६५ ॥ पुरुषः समाश्रोकर्तुर्नामापनिवक्रान्ति श्रीशारीरकेति ब्रह्म… रेकवेशा श्राथे मनुष्यगति नवि द्य
…इति [illegible] …सर्वग्राह्ये [illegible] शाखाजालावासो मायावतस्याः कुलकार्ये … ज्ञानिसर्वस्वहास्यमिति विलेपक्षम
कलाश्वासंक… [illegible] …सर्वात्मीयत्वयथा ॥ आमायावयवे बुद्धिं वितपरानन्दवलावाविभुज्ञानाद्बुद्धिविघ्ननता तुस्यति
…टीचकारो… [illegible] …विद्या… [illegible] ब्रह्मात्मविद्याफलोमायापाथिरवीश्वरास्यजगतोयानिश्चित…
…वेतायने… [illegible] …तस्य… यदि… [illegible] …नदामयावा भ्रमशाघमीश्च नौकिमन्यदिशांदि नवक… १५
…यस्मा… [illegible] …शब्दस्य… किंच… [illegible] …नज्ञाने युगुमुग्धमां ज्ञनितां वण्डिकाने इं…सर्वजीव
…अनुमूतिः… [illegible] …पाणमभिगुप्तपरा… पाय… [illegible] …ममलीकर्तुमेतत्किमागाता शान्तो दायु गपदमलीकीहितेनं
… [illegible] …मथवाकस्याविहि… [illegible] …खेरास्य… [illegible] …सर्वहितेनतद्रूपाणां ब्रह्मानाश्रयति ना… तत्त्वप्रक
… [illegible] …लोकस्य… [illegible] …पनाश… [illegible] …तिमखकराणा… [illegible] …किमेतद्यद्गतकुसुम… प्रतमा किथ्य… [illegible] …मति
…सिवाद्दाद्ध्ये विचित्रमहस्य… [illegible] …वेनाम… ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६ … ॥ … सत्यमहंस